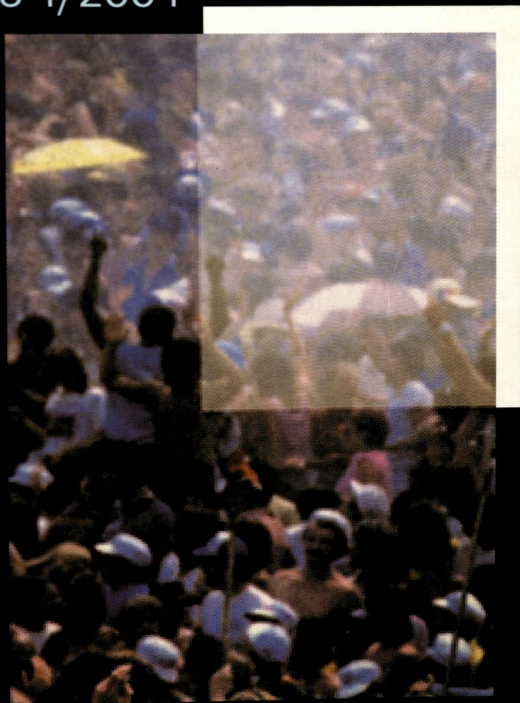

TEORIJA IN PRAKSA

3-4/2004

DRUŽBOSLOVNA REVIJA

č 186614

TEORIJA IN PRAKSA

3-4/2004

DRUŽBOSLOVNA REVIJA

TEORIJA IN PRAKSA

družboslovna revija

Letnik XLI, št. 3-4, str. 486 - 777

Ljubljana, maj - avgust 2004

TEORIJA IN PRAKSA

Družboslovna revija

Let. XLI št. 3-4
maj - avgust 2004,
UDK 3, ISSN 0040-3598

USTANOVITELJ IN
IZDAJATELJ/Publisher
*Fakulteta za družbene vede v
Ljubljani*

GLAVNI UREDNIK/Editor
Igor Lukšič

SEKRETARKA/Secretary
Irma Vidmar-Vozelj

OBLIKOVALEC
/Designer
Ismar Mujezinović

IZVEDBA
Epromak

TISK
Formatisk d.o.o.

UREDNIKI/Associate Editors
*Anton Grizold, Marko Lah,
Igor Lukšič, Breda Luthar,
Peter Stankovič, Zdenka Šadl
Tomaž Krpič (recenzije)*

UREDNIŠKI SVET/Editorial Advisory Board
*Milan Balažic, Ivan Bernik,
Marjan Brezovšek, Miro Cerar, ml.
Ljubica Jelušič, Maca Jogan,
Stane Južnič, Andrej Kirn,
Miran Komac, Vlado Miheljak,
Zdravko Mlinar (predsednik),
Rudi Rizman, Tine Stanovnik,
Marjan Svetličič, Zlatko Šabič,
Metka Tekavčič, Niko Toš,
Mirjana Ule, Vasja Vehovar,
France Vreg, Pavel Zgaga*

MEDNARODNI UREDNIŠKI
SOSVET/International Advisory Board
*Luigi Graziano
(University of Torino, Italija),
Michael T. Greven
(University of Hamburg, Nemčija),
Stein Kuhnle
(University of Bergen, Norveška),
Arend Lijphart
(University of California, USA),
Philippe Manigart
(Bruxelles, Belgija)
Helmut Willke
(University of Bielefeld, Nemčija),
Peter Dahlgren
(University of Lund, Švedska),
Henry Teune
(University of Pennsylvania, USA)*

Revija Teorija in praksa v bibliografskih in besedilnih zbirkah podatkov

Zbirka celotnih besedil: Družboslovna besedila

Bibliografske zbirke podatkov: COBISS.SI/COBIB, COBISS.SI/ODKLJ

International Political Science Abstracts (IPSA); CSA Worldwide Political Science Abstracts

(CSA WPSA); CSA Sociological Abstracts (CSA SA); Internationale Bibliographie der Rezensionen geistes- und sozialwissenschaftlicher Literatur / International Bibliography of Book Reviews of Scholarly Literature in the Humanities and Social Sciences (IBR-Online); IBZ-Online, Internationale Bibliographie der geistes- und sozialwissenschaftlichen Zeitschriftenliteratur/International Bibliography of Periodical Literature in the Humanities and Social Sciences/Bibliographie internationale de la littérature périodique dans les domaines des sciences humaines et sociales (IBZ-Online); CSA Social Services Abstracts (CSA SSA)

Uredništvo/Editorial board

1000 LJUBLJANA, Kardeljeva pl. 5, tel. 01/5805-147, faks: 01/5805-108

E-pošta: teorija.praksa@uni-lj.si

Teorija in praksa je dostopna na internetu http://www.uni-lj.si/~fd_tip/index.html

Naročnina za I. polletje 2004: za študente in dijake 4.000,00 SIT, za druge individualne naročnike 5.000,00 SIT, za podjetja in ustanove 10.000,00 SIT, za tujino 50 EUR
Cena tega zvezka v prosti prodaji je 4.000,00 SIT

Revija izhaja ob podpori Ministrstva za šolstvo, znanost in šport in Ministrstva za kulturo Republike Slovenije.

ČLANKI

FRANC MALI: Odprta vprašanja in dileme inovacijske politike EU	486-506
MARJAN BREZOVŠEK, DAMIR ČRNČEC: Tajnost v demokraciji	507-523
CIRILA TOPLAK: Umetniške prakse v revolucionarnih procesih	524-534
BORIS ŽNIDARIČ: Dileme in perspektive preventivnega delovanja slovenskih zavarovalnic	535-547
ANDREJA KVAS, JANKO SELJAK: Komplementarne metode zdravljenja kot del biopsihosocialnega modela zdravja	548-559

RELIGIJA IN ATEIZEM

MARKO KERŠEVAN: Religija ni zasebna zadeva	560-574
MARJAN SMRKE: (A)teizem in pojmovanja smisla življenja v postsocialističnih deželah	575-585

VARNOSTNA POLITIKA

VINKO VEGIČ: Razvoj in nekatere dileme evropske varnostne politike	586-598
VLADIMIR PREBILIČ, KRISTINA OBER: Obrambni sistem in ekologija - vloga severnoatlantskega zavezništva	599-615
POLONA RIZMAN: Terorizem v dobi globalizacije	616-633

DIPLOMACIJA

Marko KOSIN: Slovenska diplomacija ob vstopu v EU in NATO	634-642
KRISTINA PLAVŠAK KRAJNC: Javna diplomacija	643-658

SLOVENSKO NOVINARSTVO IN DEMOKRACIJA

MELITA POLER: Uvodnik	659-662
BREDA LUTHAR: Ljudstvo: Uporaba anket javnega mnenja v novinarstvu	663-677
MARUŠA PUŠNIK: Novičarsko upravljanje z javnim mnenjem	678-689
MELITA POLER KOVAČIČ: Novinarska rutina in (pre)moč uradnih virov informacij	690-702
MONIKA KALIN GOLOB: Moč jezika - izbor dejstev in besed	703-711

PREVOD

DANIELE CONVERSI: Boj za priznanje samostojnosti	712-738
--	---------

OBELEŽITVE

MATJAŽ KMECL : Govor ob odkritju doprsnega kipa B. Ziherla v Škofji Loki	739-740
--	---------

PRIKAZI, RECENZIE

Steve Fuller: Kuhn vs. Popper: The struggle for the soul of science;	
Malachi haim Hachoen: Karl Popper: The formative years, 1902-1945; David Edmonds in Hohn Eidinow: Wittgenstein's poker: The story of a ten-minute argument between two great philosopher (Andrej Pinter)	741-749

Mitja Velikonja: Religious Separation and Political Intolerance in Bosnia-Hercegovina (Marjan Smrke)	749-751
Irena Weber: Ženski itinerariji. Med antropologijo potovanja in literaturo (Mateja Sedmak)	752-754
Janez Strehovec: Umetnost interneta: umetniško delo in besedilo v času Medmrežja (Franc Trček)	754-756
Srečo Dragoš, Vesna Leskošek: Družbena neenakost in socialni kapital (Maša Filipovič)	756-759
Ken Booth (ur.) in Tim Dunne (ur.): Worlds in Collision: Terror and the Future of Global Order (Urban Suša)	759-762

AVTORSKI POVZETKI

763-775

CONTENTS

ARTICLES

FRANC MALI: Open Questions and Dilemmas of EU Research and Innovation Policy	485-505
MARJAN BREZOVŠEK, DAMIR ČRNČEC: Secrecy in Democracy	506-534
CIRILA TOPLAK: Practice and Theory of Modern Revolutions	524-534
BORIS ŽNIDARIČ: Dilemmas and Perspectives of Preventive Action in Slovenian Insurance Companies	535-547
ANDREJA KVAS, JANKO SELJAK: Complementary Healthcare Methods As Part of the Bio-psycho-social Model of Health	548-559

RELIGION AND ATHEISM

MARKO KERŠEVAN: "Religion is Not a Private Matter"	560-574
MARJAN SMRKE: (A)theism and Conceptions As to the Meaning of Life in Post-socialist States	575-585

SECURITY POLICY

VINKO VEGIČ: Development and Some Dilemmas of European Security Policy	586-598
VLADIMIR PREBILIČ, KRISTINA OBER: Defence System and Ecology - the Role of NATO	599-615
POLONA RIZMAN: Terrorism in the Age of Globalisation	616-633

DIPLOMACY

Marko KOSIN: Slovenian Diplomacy at Entering EU and NATO	634-642
KRISTINA PLAVŠAK KRAJNC: Public Diplomacy	643-658

SLOVENIAN JOURNALISM AND DEMOCRACY

MELITA POLER: Editorial	659-662
BREDA LUTHAR: People: The Use of Public Opinion Polls in Journalism	663-677
MARUŠA PUŠNIK: News Politics of Public Opinion	678-689
MELITA POLER KOVAČIČ: Journalistic Routine and the (Over)Power of Official News Sources	690-702
MONIKA KALIN GOLOB: The Power of Language - Selection of Facts and Words	703-711

TRANSLATION

DANIELE CONVERSI: The Struggle for Recognition	712-738
--	---------

SYMBOLS

KMECL MATJAŽ: Speech at the Unveiling of the Statue of B. Zihelr in Škofja Loka	739-740
---	---------

REVIEWS

Steve Fuller: Kuhn vs. Popper: The Struggle for the Soul of Science;	
Malachi Haim Hachoen: Karl Popper: The Formative Years,	
1902-1945; David Edmonds in Hohn Eidinow: Wittgenstein's Poker:	
The story of a Ten-minute Argument Between Two Great Philosophers	
(Andrej Pinter)	741-762
Mitja Velikonja: Religious Separation and Political Intolerance	
in Bosnia-Herzegovina (Marjan Smrke)	749-751
Irena Weber: Female Itinerary. Between Anthropology of Travelling	
and Literature (Mateja Sedmak)	752-754
Janez Strehovec: The Art of Internet: Work of Art and Text in the Time	
of Internet (Franc Trček)	754-756
Srečo Dragoš, Vesna Leskošek: Social Inequality and Social Capital	
(Maša Filipovič)	756-759
Ken Booth and Tim Dunne (eds.): Worlds in Collision:	
Terror and the Future of Global Order (Urban Suša)	759-762

ABSTRACTS

763-775

Franc MALI*

IZVIRNI
ZNANSTVENI
ČLANEK

ODPRTA VPRAŠANJA IN DILEME INOVACIJSKE POLITIKE EU

Povzetek. V prispevku so predstavljena nekatera ključna vprašanja in dileme nove evropske raziskovalne in inovacijske politike. Omenjena problematika se obravnava zlasti v povezavi s konceptom novega Evropskega raziskovalnega prostora (European Research Area). Autor nedvoumno opozori, da gre pri omenjenih spremembah za nek daljši proces, ki se je začel že konec osemdesetih in v začetku devetdesetih let. Res pa je, da je so bile največje spodbude za uvajanje nove raziskovalno-razvojne in inovacijske paradigme v evropskem prostoru podane po Lizbonskem vrhu leta 2000. Autor osvetljuje tudi nekatere kontroverze, ki se v zadnjem času pojavljajo v zvezi z različnimi instrumenti v okviru skupne evropske raziskovalno-razvojne in inovacijske politike, še posebej kar zadeva položaj Evropske komisije. Glavni interes pa je vendarle namenjen vprašanju zaščite intelektualne lastnine. S posebnim poudarkom na vlogo in značaj patentnih sistemov, avtor skuša odgovoriti, kakšen kurz ubira Evropska unija v okviru te kompleksne tematike.

Ključni pojmi: Evropska unija, nova inovacijska paradigma, znanost, Evropski raziskovalni prostor, zaščita intelektualne lastnine

V ekonomsko in tehnološko naprednih državah Evropske unije se je nov model znanstvene, tehnološke in inovacijske politike začel pojavljati konec osemdesetih in v začetku devetdesetih let. Od tedaj naprej se je na ekonomski razvoj začelo dokončno gledati v luči nove inovacijske paradigme. Postopoma je začelo prihajati do premika od tradicionalnih k novim instrumentom inovacijske politike. To se je med drugim odrazilo v dejstvu, da so bolj kot kdajkoli prej stopila v ospredje vladnih politik posameznih evropskih držav vprašanja spodbujanja podjetniških naložb v raziskave in razvoj, v državni podpori inovativnim majhnim in srednjim podjetjem, v vlogi rizičnega kapitala pri razvoju spin-off podjetij, v zaščiti intelektualne lastnine v procesih komercializacije znanja v akademski sferi znanosti, v horizontalni koordinaciji različnih vladnih sektorjev, od izobraževalnega, znanstvenega, do industrijskega, itd. Ko govorimo o današnjih trendih, ki naj bi vodili v novo družbo znanja - doseganje le te si je za svoj strateški cilj postavila tudi Evropska unija z Lizbonsko deklaracijo leta 2000, o čemer bo tekla razprava tudi v nadaljevanju - je seveda potrebno opozoriti na dvojne predpostavki, iz katerih izhajajo tudi sodobne družbene teorije inovacij. Prvič, sodobni družbeni in ekonomski razvoj ne temelji več toliko na kapitalu ali delu, temveč v znanju in inovacijah.

* Dr. Franc Mali, izredni profesor na Fakulteti za družbene vede, Univerza v Ljubljani.

Tu zlasti pomembno vlogo igrajo napredna tehnološka znanja, kot so informacijska in komunikacijska tehnologija, biotehnologija, nanotehnologija, tehnologija novih materialov. Drugič, v družbah znanja ni več pomembno kopičenje znanja samega po sebi, temveč predvsem njegova učinkovita praktična uporaba.

Nova inovacijska politika v Evropski uniji

Nova inovacijska paradigma in s tem povezana inovacijska politika postaja v zadnjem desetletju in pol eden glavnih integracijskih dejavnikov v okviru Evropske unije. Omenjene spremembe so se zlasti v začetku devetdesetih dogajale tudi pod močnim vplivom OECD-ja (glej npr.: Lundvall in Borrás, 1998; Biegelbauer, 1998; Peterson & Sharp, 1998; Alestalo-Hayrinen, 1999). Nova inovacijska paradigma je spodbudila celo vrsto praktičnih sprememb v vodenju vladnih politik evropskih držav. Dokument Evropske komisije z naslovom "First Action Plan for Innovation in Europe" (1996) je postavil politično platformo za širjenje skupnega modela evropske inovacijske politike.¹

Novo spodbudo tem prizadevanjem je dalo lizbonsko srečanje iz leta 2000, kjer so vodilni predstavniki članic Evropske unije sprejeli novo razvojno strategijo Evrope za naslednjih deset let (glej več: COM, 2000 (6)). O ciljih Lizbonske deklaracije, še posebej tistih, ki se nanašajo na oblikovanje novega Evropskega raziskovalnega prostora (ERA), je bilo precej povedanega tudi pri nas. Zato naj v tem uvodnem delu na kratko povzamemo samo dva cilja, ki se pojavljata praktično v vseh uradnih dokumentih Evropske komisije, kjer je govor o novi evropski strategiji razvoja znanosti in tehnologije (glej npr.: COM, 2000 (6); COM 2001 (331) final; COM 2002 (565) final; COM (2003) 58).

Na eni strani gre za prizadevanje Evropske unije, da z novimi instrumenti poveže znanstvene, tehnološke in inovacijske potenciale v Evropi in na tej osnovi doseže njihovo večjo kakovost in učinkovito izrabo, saj, kot lahko preberemo v uvodni listini lizbonske deklaracije o znanosti in tehnologiji "... razdvojenost javnega raziskovalno-razvojnega sistema in še vedno premajhna koordinacija med nacionalnimi in skupno evropsko politiko predstavlja največjo oviro pri uresničevanju skupne evropske raziskovalne arene" (COM 2000 (6): 9).

Na drugi strani pa za preseganje znanstveno-tehnološkega prepada med Evropsko unijo in njenima glavnima konkurentoma, ZDA in Japonsko. Stari kontinent se je znašel v velikem razvojnem zaostanku ravno v času, ko sta ZDA in Japonska ohranili ali celo povečali inovacijske potenciale. Seveda smernic nove evropske raziskovalno-razvojne in inovacijske politike ne določata samo predhodno omenjena cilja, temveč še vrsta drugih, nič manj pomembnih in aktualnih ciljev, podciljev in seveda sredstev za doseganje teh ciljev. Vsi skupaj tvorijo "filozofijo"

¹ Na tej platformi so bili potem vzpostavljeni temelji za sistematično spremljanje inovacijske dejavnosti v posameznih članicah Evropske unije. To spremljanje se je zadnjem letu razširilo tudi na države kandidatke. Tako se kazalci znanstvene, tehnološke in širše inovacijske dejavnosti, primerjalno po posameznih državah, objavljajo v različnih vrstah kvantitativnih študij: v *Innovation Scoreboard* (2003), v *Key Figures* (2003), v *The European Science and Technology Indicators* (2003).

novega Evropskega raziskovalnega prostora².

Uvajanje nove inovacijske politike naj bi pomenilo po mnenju posameznih analitikov, ki sicer prav nič ne skoparijo s kritikami na račun Bruslja, dejansko spremembo politike, ki jo označujejo kot spremembo od tradicionalnega "vladanja" ("governance") k novemu "upravljanju" ("government") (glej npr.: Borrás, 2003: 11). Inovacijsko politiko je pogosto težko izvajati že zgolj v nacionalnih okvirih, saj predstavlja izredno kompleksen in zapleten proces, katerega značilnost je visoka stopnja nepredvidljivosti v odnosih med vsemi vključenimi akterji. Na transnacionalni (evropski) ravni se stopnja kompleksnosti in s tem povezane nepredvidljivosti samo še povečuje, saj veliko število različnih družbenih akterjev - od znanstvenikov na področju temeljne znanosti pa vse do administracije v državni upravi, menedžerskih struktur v majhnih in srednje velikih podjetjih - postaja neizogibni in nujni del teh procesov.

Ali je v teh kompleksnih odnosih Evropski komisiji uspelo prevzeti vlogo idejnega in praktičnega tvorca nove raziskovalno-razvojne in inovacijske politike?

Odgovor na to vprašanje še zdaleč ni enostaven. Zdi se, da skuša Evropska unija v zadnjem času slediti takšnemu modelu inovacijske politike, ki poudarja - če se opremo na terminologijo sodobne sistemske teorije - "decentralno kontekstualno družbeno usmerjanje" (Willke, 1993: 65). Tu ni več v ospredju prizadevanje za integracijo na način vsiljevanja poenotениh kalupov od zunaj, temveč pristop, ki izhaja predvsem iz metod prepričevanja, dialoške izmenjave stališč, strategije inkluzije (ne ekskluzije) (Edler, 2003). Nenazadnje se prizadevanje Evropske komisije, da bi pridobila za svoj koncept nove raziskovalno-razvojne in inovacijske politike zelo različne interesne skupine, kažejo v veliki produkciji raznih sporočil (t.i. "Commission Communications"), v organizaciji številnih tematskih konferenc, izdaji specializiranega časnika (RTD info - Magazine on European Research), izredno razvejani navzočnosti tem s področja znanosti in tehnologije na internetnih straneh Evropske komisije itd.

Strinjamo se lahko z ocenami, da je imela Evropska komisija pri širjenju novih idej na področju vodenja raziskovalno-razvojne in inovacijske politike v devetdesetih letih več uspeha pri majhnih kot velikih državah. Finska, Švedska, Nizozemska, Danska so v začetku devetdesetih let z veliko naklonjenostjo sprejele novo inovacijsko paradigmo in v skladu s tem začele spreminjati svoje vladne politike. Avstrijski politolog Peter Biegelbauer pravi, da bi lahko zgoraj omenjene države uvrstili v skupino prvih nosilcev sprememb ("first movers") (Biegelbauer & Borrás, 2003). Večje države, kot so Francija, VB, Italija, kjer je do pravih zasukov začelo prihajati šele konec devetdesetih let, naj bi pripadale skupini zamudnikov ("late comers"). Seveda za to zadnjo skupino držav to ne pomeni, da tudi tu niso bili že zelo zgodaj storjeni nekateri pomembni premiki: v Veliki Britaniji s tehnološkim

² V zvezi s celotno strategijo novega Evropskega raziskovalnega prostora ne bi smeli spregledati - res da včasih bolj neuradno in implicitno izraženega - zunanje političnega cilja Evropske unije. V dokumentu Evropske komisije z naslovom *The international dimension of the European Research Area* je na primer zelo nedvoumno zapisano, da naj bi "...odprtost EU na področju znanosti in tehnologije bila eno najpomembnejših sredstev pri utiranju poti tesnejšim političnim in ekonomskim povezovanjem z drugimi deli sveta" (COM, 2001 (346) final: 3).

predvidevanjem, v Italiji in Franciji z ustanavljanjem regionalnih inovacijskih mrež itd. Najnovejši podatki o tehnološki uspešnosti posameznih evropskih držav v devetdesetih letih se v glavnem skladajo z Biegelbauerjevo klasifikacijo. Finska je imela v tem obdobju najvišjo stopnjo rasti prijavljenih patentov (7,8%) pri evropskem in Danska najvišjo stopnjo rasti prijavljenih patentov (6,8%) pri ameriškem patentnem uradu. Dinamika patentne rasti evropskih držav, članic EU, je predstavljena v spodnjih dveh tabelah.

TABELA 1: Prvih pet držav Evropske unije, ki so imele najvišjo povprečno letno stopnjo rasti prijavljenih patentov v obdobju 1992-99

EVROPSKI PATENTNI URAD

Država	Stopnja rasti (%)
1. FINSKA	7,8
2. IRSKA	7,6
3. ŠVEDSKA	6,1
4. GRČIJA	6,0
5. ŠPANJA	5,6

AMERIŠKI PATENTNI URAD

Država	Stopnja rasti (%)
1. DANSKA	6,8
2. BELGIJA	3,9
3. ŠPANJA	2,9
4. FINSKA	2,7
5. IRSKA	2,5

(Vir: *Third European Report on Science & Technology Indicators, 2003: 334*)

Ne da bi na tem mestu navajali celo vrsto drugih podatkov, ki se nanašajo na znanstveno in tehnološko učinkovitost posameznih držav, naj poudarimo, da je situacija podobna na področju izvoza visoke tehnologije. V devetdesetih letih so imele primat majhne in srednje velike članice Evropske unije: Irska na področju računalništva, Finska na področju telekomunikacij, Danska na področju farmacevtike (glej več: *Third European Report on Science & Technology Indicators 2003: 354-371*).

Širitev tradicionalnih in vzpostavitev novih instrumentov vodenja evropske raziskovalno-razvojne in inovacijske politike

Osrednje institucije odločanja na področju skupne evropske raziskovalne in razvojne politike si v zadnjem času prizadevajo pridobiti čim več pristojnosti. Evropska komisija ne skriva ambicij, da čim bolj izrabi možnosti konvencionalnih (Mastrichtskih) instrumentov političnega odločanja (zakonodaja, izmenjava informacij, finančni resursi), hkrati pa si tudi pridobi večji vpliv na področju raziskovalne in razvojne politike z novimi instrumenti, ki jih ponuja nov Evropski raziskoval-

ni prostor (glej več: COM 2002 (565) final; COM 2002 (499); COM 2003 (226 final)). Bruselj ocenjuje, da med znanstvenimi sistemi posameznih članic EU obstaja prevelika razdrobljenost in nepovezanost. Ta nepovezanost in razdrobljenost naj bi se z razširitvijo Evropske unije na 25 članic še povečala. Zato se nagiba k bolj poenoteni obravnavi posameznih raziskovalno-razvojnih vprašanj, ki vnašajo v postopke odločanja tudi določen duh centralizma. Razumljivo je, da to vodi k povečanim odporom nacionalnih političnih in znanstvenih elit.

Že idejo o razširitvi oziroma dopolnitvi konvencionalnih instrumentov nasprotniki večje centralizacije in unifikacije pogosto razumejo kot spremembo načela subsidiarnosti, na katerem naj bi temeljila tudi skupna raziskovalno-razvojna in inovacijska politika. (Načelo subsidiarnosti pomeni, da Evropska unija prevzema samo tiste aktivnosti, ki se lahko bolj učinkovito izvajajo na nivoju Unije kot njenih posameznih članic.) Dvomi o tem, ali si Bruselj ne želi prisvojiti preveč pristojnosti na področju urejanja znanstvenih in tehnoloških vprašanj, se še bolj izrazito pojavljajo v primeru novih "odprtih metod koordiniranja", ki jih je na novo postavil lizbonski vrh leta 2000 (Council of the European Union, 2000). Z njimi naj bi Evropska unija (pravno osnovo imajo v 169. členu Maastrichtske pogodbe) imela pravico neposrednega poseganja v nacionalne raziskovalno-razvojne politike. Predlog za uporabo tega pristopa, predvsem v smislu t.i. "metode benchmarking", je Evropska komisija prvič ponudila leta 1996 v dokumentu z naslovom "Benchmarking the Competitiveness of European Industry" (COM, 1996 (463)). Koncept odprte metode koordiniranja pa je najavil Evropski svet šele v Lizboni leta 2000. Ta pristop naj bi predstavljal bolj kompleksno in poglobljeno strategijo vodenja evropske politike, katere osnovni cilj je razvoj nove družbe znanja. Seveda ostaja "benchmarking" pomembni sestavni del nove metode odprte koordinacije.

Ideja o odprtih metodah koordinacije ni naletela vedno na pozitivne reakcije posameznih držav, članic in kandidatk EU. Predvsem za zagovornike ideje, da je treba evropsko raziskovalno in razvojno politiko obravnavati samo v smislu komplementarnosti posameznih nacionalnih raziskovalnih in razvojnih politik, je vsaka misel, da bi se intervencionizem Bruslja na kakršenkoli način povečal, nesprejemljiva. Določeni pomisleki v zvezi s temi pristopi se pojavljajo celo med analitiki, ki sicer z velikimi simpatijami gledajo na integracijske procese evropske znanosti in tehnologije. Pravijo, da "odprte metode koordinacije" niso nekaj, kar bi bilo potrebno sprejemati brez vseh premislekov in zadržkov (Edler 2003; Pochet & De la Porte, 2001). Instrument "benchmarkinga" se uporablja v očitnem pričakovanju, da se bodo države učile druga od druge, ko bodo naletele na "najboljše prakse". Ali so ta pričakovanja uresničljiva?

Glede na zelo različne institucionalne tradicije v posameznih državah in glede na včasih vse preveč poudarjen pristop "od zgoraj navzdol", se zdijo omenjena pričakovanja včasih prevelika. V kolikšni meri bodo nove "odprte metode koordinacije" naletele na široko podporo političnih, ekonomskih in znanstvenih subjektov v posameznih državah članicah EU, še posebej po njeni razširitvi, je odvisno predvsem od tega, ali bodo v ospredje stopila načela mrežnih povezav, medsebojnega učenja itd. Finska je zanimiv primer "...kompetitivne in institucionalne imitacije znanstvene in tehnološke politike" (Lemola, 2002: 1482). V 60. in 70. letih je ta skan-

dinavska država na področju znanstvene in tehnološke politike posnemala svojo sosedo Švedsko, v 90. letih pa je bila zelo sprejemljiva za pobude Evropske unije in OECD-ja. Danes ni več samo učenka, temveč predvsem vzornica drugim državam. Kot na področju vseh ostalih politik v bodoči združeni Evropi, si tudi skupne raziskovalno-razvojne in inovacijske politike ne moremo zamisliti niti samo kot modela zveze nacionalnih držav niti kot modela unitarne federacije.

Tudi kar zadeva urejanje zadev na področju raziskovalno-razvojne in inovacijske politike, se pogosto srečujemo z izredno ostrimi, če ne že kar pretiranimi kritiki Bruslja. John Gillingham v epilogu svoje zadnje knjige "European Integration 1950 - 2003" trdi, da nam zgodovina evropskih integracij kaže, da je šlo tu v prvi vrsti za izredno birokratiziran proces. In dodaja: "Deficiti Evropske unije so birokratska napihnjenost in letargija; bizantinske, netransparentne in nepoštene metode in delovanja; odvisnost (in pogosto čezmerna uslužnost) močnim interesnim grupam; Unija ni reformirala nepravičnih in potratnih politik kot je na primer kmetijska politika; ni reformirala takšnih koruptivnih politik, kot je na primer regionalna politika; niti ni reformirala tako neučinkovitih, ekstravagantnih in napačno vodenih politik kot je znanstvena in tehnološka politika, ki poteka v Okvirnih raziskovalnih programih. Bruselj je ostal samozadovoljen, servilen in nesposoben se spopadati z vsakodnevnimi problemi" (Gillingham, 2003: 481).

Nekoliko bolj prizanesljivo, čeprav nič manj kritično, se je v začetku tega desetletja izražal o bruseljski administraciji, ki usmerja in vodi raziskovalno-razvojno politiko, avstrijski sociolog Max Haller. Njegove kritične puščice so bile usmerjene predvsem zoper nekompetentnost bruseljskih kadrov, kar naj bi se še posebej pokazalo v obdobju, ko je Evropsko komisijo vodil Delors. Po Hallerjevem mnenju "...ni bilo slučajno, da je imela globoka kriza Evropske skupnosti svoje korenine v glavnem na področju financiranja izobraževanja, znanosti in raziskovanja. Kritično poročilo neodvisnih ekspertov, ki jih je najela Komisija, je pokazala, da je ravno v teh oddelkih, ki so jih vodili komisarji Cresson, Marin in Pinheiro, prišlo do očitnih primerov negospodarnega vodenja, nepotizma in favoritizma, celo goljufij. V eno najbolj znanih goljufij je bila vpletena komisarka za znanost, raziskovanje in razvoj Edith Cresson, ki je imenovala svojega osebnega prijatelja in zobozdravnika, da je deloval v Bruslju kot 'znanstveni inšpektor', ki je odgovoren za pisanje ekspertnih poročil o bioznanosti v EU, ZDA in na Japonskem" (Haller, 2000: 382).

Je Okvirni raziskovalni program res izvirni greh napačno vodene evropske raziskovalno-razvojne politike? Dejstvo je, da se je njegov pomen v okviru novega Evropskega raziskovalnega prostora še okrepil. V zadnjem času se je začela poudarjati večja fleksibilnost in avtonomija pri njegovem upravljanju in praktični izvedbi, zato se zdijo pretirane in posplošene kritike neupravičene. Res pa je, da učinkov novih instrumentov, kot na primer "integriranih projektov" in "omrežij odličnosti", v sedanji fazi še ni mogoče preveriti. Spremembe k večji fleksibilnosti in strateški naravnosti Okvirnih raziskovalnih programov so se dogajale že pred nastopom nove strategije Evropskega raziskovalnega prostora. Dober primer za to, t.i. ključne akcije ("key actions"), je v Petem okvirnem programu.

Kontroverze o upravičenosti financiranja skupnih evropskih raziskovalno-razvojnih programov

Če se na kratko ozremo na zgodovino dosedanjih Okvirnih raziskovalnih programov, potem lahko ugotovimo predvsem naslednje: Prvi program, ki je potekal od leta 1984 do 1987, je predstavljal odgovor na naraščajočo izgubo konkurenčnosti in tržnega deleža zahodnoevropskih podjetij glede na japonska in ameriška podjetja. Prvi okvirni program je bil tudi odgovor na ameriško strateško obrambno iniciativo (SDI), ki je bila močna spodbuda vojaškim in civilnim raziskovanjem. Levji delež so zasedale atomske energetske raziskave in raziskave v informacijski tehnologiji (ESPRIT), razen tega pa je že takrat 30% projektov odpadlo na industrijski tip raziskav. Drugi okvirni program, ki je potekal od leta 1987 do 1991 in je že nastopal kot prednostno področje skupne evropske politike, saj je izhajal iz Enotne evropske listine (Single European Act), je bil še močnejše usmerjen k industrijskemu tipu raziskav. Tretji okvirni program, ki je potekal v obdobju 1990-94, so tvorila tri temeljna področja (bazične tehnologije, naravni resursi, človeški resursi) in petnajst specifičnih programov. Velika teža, v primerjavi s predhodnima programoma, je bila dana programom mobilnosti raziskovalcev. Novi pečat četrtemu Okvirnemu programu, ki je potekal v obdobju 1994-98, je dala Maastrichtska pogodba iz leta 1992, ki je preoblikovala Evropsko skupnost v Evropsko unijo in je v svojem 130. členu na novo opredelila nekatera načela skupne evropske znanstvene in tehnološke politike (večja vloga intermediarnim strukturam, povečane pristojnosti Evropske komisije pri vzpostavljanju koordinacije raziskovalcev iz različnih držav itd.). Četrti okvirni program so tvorile štiri akcijske usmeritve (R&R programi, sodelovanje s tretjimi državami, difuzija R&R rezultatov, izobraževanje in mobilnost raziskovalcev), pri čemer so raziskovalno-razvojni del tvorili naslednji temeljni programi: informacijske in komunikacijske tehnologije, energija, bioznanosti, okolje, transport, ciljno usmerjene socio-ekonomske raziskave. V okviru zadnjega podprograma (ciljno usmerjene socioekonomske raziskave) je bila končno dana možnost tudi družbenim vedam, da se organizirajo okrog svojega lastnega podprograma, četudi je finančno predstavljal manj kot 1% vseh sredstev, ki so v tem obdobju že narasla na okrog 13 milijard evrov. Peti okvirni program, v obdobju 1998-2002, je po svoji institucionalni strukturi in organiziranosti predstavljal glavno novost predvsem v tem, da delitev sredstev po temeljnih programih ni več toliko potekala na osnovi tradicionalnih disciplinarnih meja, temveč širših problemskih ciljev. Osnovni tematski programi (kakovost življenja, uporabniku prijetna informacijska družba, konkurenčnost in trajnostni razvoj, energija in okolje) so predstavljali osnovo posameznim ključnim akcijam in prednostnim področjem. Kot je bilo že rečeno, naj bi temeljne dolgoročne spremembe nastopile s šestim okvirnim raziskovalnim programom, ki je uvedel vrsto novosti: integrirani projekti, omrežja odličnosti itd. Najbrž ni treba posebej ponavljati, da so vse te novosti del splošne strategije Evropskega raziskovalnega prostora.

O financiranju Okvirnih raziskovalnih programov so se vseskozi kresali različni pogledi.

Na eni strani se srečujemo s stališčem, da se ob tako majhnem deležu finanč-

nih sredstev za skupne raziskovalno-razvojne programe Evropska unija ne more ravno trkati po prsih. Vsota vseh sredstev za raziskave in razvoj na evropski ravni res ne predstavlja več kot 5,5% delež od vseh sredstev, ki jih posamezne polno-pravne članice EU in kandidatke za vstop v EU v celoti namenijo znanosti. Ta sredstva so relativno majhna tudi glede na celotni proračun EU. Leta 2002 je v okviru celotnega proračuna EU 45% odpadlo na subvencioniranju cen v kmetijstvu, 34% na strukturne in kohezijske sklade, 8% za t.i. "eksetrne akcije" in 4% za znanstveni in tehnološki razvoj. Kljub temu pa - gledano absolutno seveda - številka ni majhna. Tudi ni zanemariti, da je obseg finančnih sredstev v dosedanjih Okvirnih programih kumulativno vseskozi naraščal, kar kaže tudi spodnja tabela.

TABELA 3: EU sredstva po posameznih Okvirnih programih (v milijon EUR):

	OP 1 1984-87	OP2 1987-91	OP3 1990-94	OP4 1994-98	OP5 1998-02	OP6 2002-06
EU sredstva	3.750	5.396	6.600	13.000	14.960	17.500

Hkrati se srečujemo s stališčem, da je že teh sredstev, ki se stekajo v skupno blagajno, preveč. Sam bi uvrstil v ta krog razmišljanj tudi zahtevo, ki vztraja pri načelu "pravične delitve" ("juste retour"). Četudi naj bi se splošno sprejeti aksiom skupne raziskovalno-razvojne politike v Evropski uniji glasil, da nobena izmed njenih članic ne sme pričakovati, da bo iz skupne blagajne dobila nazaj prav toliko kot je vložila, saj je delitev odvisna od tega, kdo lahko ponudi boljše programe, je včasih ravno v zvezi z Okvirnim raziskovalnim programom ta želja še posebno močno navzoča. V skladu s tem so uradniki ministrstev posameznih držav pogosto zaposleni z produciranjem podatkov in tabel, s katerimi javnosti v njihovih okoljih dokazujejo, koliko je bilo vrnjeno od tega, kar je posamezna država prispevala k Uniji. Stefan Kuhlmann iz Inštituta za inovacije v Karlsruheju v zvezi s tem pravi: "V inovacijski politiki ima sistem upravljanja opravka z dvema tipoma konfliktov glede distribucije finančnih sredstev. Prvi je konflikt med pomembnimi akterji znotraj sistema (npr.: interes akademske raziskovalne sfere nasproti interesu industrijske sfere), drugi je vseskozi navzoči konflikt med nacionalnimi državami kot igralci v distributivnih in re-distributivnih preigravanjih" (Kuhlmann, 2001: 957).

Najbrž ni naključje, da predvsem zagovorniki načela "pravične delitve" ("juste retour") z nezaupanjem gledajo na ustanovitev vsake nove evropske raziskovalne institucije. Vzemimo za primer pomisleke, ki se pojavljajo v zvezi z najnovejšimi predlogi za ustanovitev Evropskega raziskovalnega sveta, o čemer bomo nekoliko več spregovorili v nadaljevanju. Na nek način je paradoksalno, da se po eni strani pri raziskovalcih iz velikih evropskih držav ustvarja vtis, kako skupne evropske znanstvene ustanove delujejo predvsem v skladu z interesi majhnih držav, ki so že zaradi svoje majhnosti zainteresirane za večjo mednarodno sodelovanje, po drugi strani pa raziskovalci iz majhnih držav živijo v prepričanju, da so skupne znanstve-

ne ustanove ukrojene po meri velikih držav, saj te zaradi svoje politične moči precej lažje uveljavljajo svoje znanstvene interese.

V zvezi z Okvirnim raziskovalnim programom se pojavlja še ena dilema, ki bi jo lahko - nekoliko poenostavljeno seveda - označili na naslednji način: ali je Evropa dolžna dati v okviru svojih skupnih raziskovalnih programov večjo podporo temeljni ali aplikativno-razvojni znanosti?

Temeljna usmeritev tvorcev skupnih evropskih raziskovalnih programov je doseganje čim višje stopnje komercializacije in komodifikacije rezultatov znanstvenega raziskovanja. Takšna orientacija je skozi posamezne faze Okvirnih raziskovalnih programov sukcesivno naraščala. V Petem okvirnem programu so tako na primer izredno pomembno vlogo dobili predstavniki različnih gospodarskih sektorjev, ki so se znašli v vlogi vplivnih svetovalcev. O njihovi vlogi v okviru "tehnološkega napovedovanja" (technological foresight) med drugim razpravljajo avtorji knjige "Re-thinking science". Ugotavljajo, da če se je industrijski menedžment v prejšnjih obdobjih v najboljšem primeru pojavljal samo kot referenčna skupina oziroma struktura, ki se od zunaj odziva na dogajanja v znanosti, je v Petem okvirnem raziskovalnem programu postala povsem prepletena z znanstveno sfero (glej več v: Nowotny et al, 2001).

Eno izmed načel, na katerem je bila od vsega začetka utemeljena strategija delovanja Okvirnega raziskovalnega programa, je bilo načelo financiranja predkonkurenčnih raziskav. (Druga načela, ki so bila od vsega začetka vgrajena v koncept izvajanja skupnih evropskih raziskovalnih programov, so med drugim tudi načelo znanstvene odličnosti, načelo kohezivnosti, načelo ko-operativnosti, že omenjeno načelo subsidiarnosti, načelo horizontalnosti.) V okviru načela predkonkurenčnosti naj bi od skupnih evropskih raziskovalno-razvojnih fondov ne imele koristi posamezne firme, temveč evropska industrija v celoti. Finska ekonomistka Terttu Luukkonen, ki se je v številnih svojih prispevkih lotila vprašanja strategije delovanja Okvirnih raziskovalnih programov skozi analizo načela kompetitivnosti in kategorije dodane evropske vrednosti, ugotavlja, da je naraščajoča orientacija k difuziji rezultatov in težnja, da se čim bolj neposredno ustreže potrebam naročnikov iz industrije, začela potiskati izvirna načela delovanja skupnih evropskih raziskovalnih programov v ozadje (Luukkonen, 2001; Luukkonen, 2000; Luukkonen, 1998). Po mnenju Luukkonenove je bila ena izmed posledic takšne orientacije h komercializaciji in komodifikaciji raziskovanja vedno večje pričakovanje, da naj projekte usmerjajo posamezna industrijska podjetja in hkrati nastopajo kot najpomembnejši uporabniki rezultatov, zato "...je izvirna ideja o generičnih raziskovalnih programih, namreč da zagotavljajo informacije, ki so uporabna za številna področja in temu ustrezno ne morejo voditi neposredno k tržnim proizvodom, začela izgubljati na privlačnosti" (Luukkonen, 2001: 206).

K tej ugotoviti lahko zgolj dodamo, da so procesi komercializacije in komodifikacije znanstvenega vedenja splošni trend v vseh evropskih državah, tako da tega premika ni mogoče ugotavljati samo pri Okvirnih evropskih programih. Kljub takšnim trendom ideja pred-kompetitivnosti ni kar enostavno ponikla iz evropske raziskovalne prakse. Primer so modeli pogodb v okviru Okvirnih raziskovalnih projektov, ki so vedno predpostavljali, da člani projektnega konzorcija delijo

ustvarjeno znanje. V tem se izraža splošna ideja, da pridobljeni raziskovalni rezultati nastopajo kot "javna dobrina", z določenimi omejitvami seveda. Vseeno pa dilema glede tega, ali gojiti bolj dolgoročni strateški tip raziskovanja, ki bo služil evropski industriji kot celoti, ali bolj komercialni tip raziskav, od katerih bodo imela profit posamezna industrijska podjetja, še zdaleč ni odpravljena. Gre za dilemo, ki je najbrž del širših debat o skupni evropski politiki, ki poteka med zagovorniki intervencionistične politike - za njih je glavni problem nezmožnost Evrope, da se spopade s svojimi glavnimi gospodarskimi konkurenti - in zagovorniki liberalno-tržne politike, ki od Evropske unije zahtevajo zgolj to, da poskrbi za enotno tržno regulacijo v evropskih okvirih in se čim bolj izogiba izdelovanju dolgoročnih razvojnih smernic, saj v njih vidijo nevarnost birokratizacije in centralizacije Bruslja. Te dileme očitno ni v celoti odpravil tudi nov evropski raziskovalni prostor, čeprav njegovi akterji v vseh ključnih dokumentih zelo poudarjajo pomen dolgoročne strateške usmeritve raziskovanja, ki izhaja iz splošnih evropskih potreb raziskovanja.

Da glede teh vprašanj obstajajo zelo različni pogledi, dokazujejo kontroverze v okviru ponovno oživiljenih debat, ali je treba že v bližnji prihodnosti vzpostaviti na evropski ravni posebno institucijo, t.j. Evropski raziskovalni svet (European Research Council). Omenjena institucija naj bi poskrbela, da se v okviru skupnih evropskih znanstvenih vzpostavi čim večje ravnotežje med temeljnimi in aplikativnim tipom raziskav. Tovrstne razprave so bile navzoče v strokovnih krogih že vsa devetdeseta leta. Že takrat je bila od posameznih avtorjev problematizirana predstava, da je v Evropi glavni problem prenos znanja v prakso. Angleški ekonomist Keith Pavitt je spodbijal tezo o obstoju "evropskega paradoksa", po katerem je bil stari kontinent sicer vedno uspešen v "pretakanju denarja v raziskave", ne pa tudi obratno, "raziskav v denar". Evropa zaostaja za ZDA na področju znanosti in inovacij. Analiza publicistične produktivnosti naj bi namreč vseskozi kazala, da "...je Evropa močna v tradicionalnih disciplinah kemije in fizike, medtem ko so ZDA bolj produktivne v modernih disciplinah molekularne in celične biologije, biomedicinskega inženiringa in informatike" (Pavitt, 2000: 457).

Zagovorniki ustanovitve Evropskega raziskovalnega sveta menijo, da je v Evropi financiranje temeljne znanosti že po tradiciji ostalo odgovornost posameznih držav, medtem ko so se raziskave v Okvirnih raziskovalnih programih, kjer ima glavne pristojnosti Evropska komisija, usmerile k spodbujanju aplikativnih in razvojnih raziskav. Takšna orientacija naj bi bila tudi v nasprotju z izvirno idejo Evropskega raziskovalnega prostora, ki naj se ga ne bi moglo zamisliti brez solidnega financiranja dolgoročnih fundamentalnih raziskav. Evropski raziskovalni svet naj tako ne bi zgolj pospešil transnacionalno financiranje bazičnega raziskovanja, temveč tudi dvignil standarde znanstvene kvalitete, zmanjšal ovire znanstvenemu sodelovanju, prispeval k doseganju kritične mase vrhunskih raziskovalcev temeljne znanosti, dal večjo težo multidisciplinarnemu tipu raziskovanja in iz Evrope naredil prostor, kamor bi mladi raziskovalci prihajali, ne pa samo odhajali, kar se je z begom možganov iz Evrope v Ameriko v zadnjih nekaj desetletjih vsekakor dogajalo.

Zanimivo je, da ideja, zlasti po obsežni tematski konferenci leta 2002 v Kopenhagenu dobiva vedno več praktične podpore. Eno izmed temeljnih sporočil

Kopenhagenske konference je bilo, da se morajo okrepiti predvsem izvršilne, ne pa svetovalne funkcije načrtovanega raziskovalnega sveta, kamor bi med drugim sodila tudi odgovornost glede izbora in financiranja predlogov raziskovalnih projektov. V takšen tip panevropske znanstvene institucije naj bi bili vključeni vsi deli znanosti, tudi družbene vede in humanistika, odločitve pa bi temeljile na transparentnem sistemu ocenjevanja, z jasno določeno odgovornostjo do financerjev, vendar tudi z visoko stopnjo avtonomnih odločitev, ki bi jih sprejemal gremij uglednih znanstvenikov (Danish Research Council, 2000). Velika pričakovanja glede institucionalnih pristojnosti novega Evropskega raziskovalnega sveta so najbrž vzrok, da ima ta ideja, o čemer obširno poroča David J. v: H. Gronbeak (2003), več podpore med posameznimi nacionalnimi znanstvenimi in političnimi elitami kot pa med funkcionarji Evropske komisije, ki so zadolženi za vprašanje razvoja znanosti, tehnologije in s tem povezane konkurenčnosti evropskega gospodarstva³.

Kljub temu, da je podpora večja med nacionalnimi znanstvenimi in političnimi elitami, bomo v zadnjem času tudi v posameznih uradnih komunikacijah Evropske komisije naleteli na bolj dobrohotno obravnavo tega načrta. Tako se na primer v dokumentu "The European Research Area: providing new momentum" eksplicitno govori o potrebi, da nacionalna raziskovalna telesa v sodelovanju z Evropsko komisijo in z relevantnimi evropskimi raziskovalnimi organizacijami še naprej razpravljajo o smotrih in načinih delovanja Evropskega raziskovalnega sveta in preučujejo opcije za njegovo morebitno ustanovitev, kajti le tako "...se bo okrepila moč evropske bazične znanosti" (COM 2002 (565 final): 20).

Res pa je, da Bruselj podpira idejo o ustanovitvi Evropskega raziskovalnega sveta pod pogojem, da članice EU zagotovijo dodatna sredstva, pri čemer se veliko stavi predvsem na povečanje sredstev v okviru Akcijskega plana 3% do leta 2010.⁴

Pri spreminjanju stališč Evropske komisije do vprašanja skupnega temelja bazične znanosti je pomembno vlogo odigral Evropski svetovadni komite za raziskovanje (ERAB), gremij trideset najbolj uglednih znanstvenikov iz vseh evropskih držav, ki je v vseh svojih javnih nastopih izpostavil nenadomestljivo vlogo treh stebrov katekole (torej tudi evropske) družbe znanja: znanstvena odkritja, inovacije, kakovostni sistem izobraževanja (glej več: EURAB, 2002).

Zaščita intelektualne lastnine kot temelj novi evropski inovacijski politiki

Problem zaščite intelektualne lastnine se je v okviru Evropske Unije v zadnjih letih spremenil iz bolj specializirane, lahko bi dejali, da celo obrobne teme, v osred-

³ Grobeak ugotavlja, da so se razprave o Evropskem raziskovalnem svetu začele v času švedskega predsedovanja EU v prvi polovici leta 2001, dobile zagon v času danskega predsedovanja v drugi polovici leta 2002 in naj bi kulminirale v času nizozemskega predsedovanja v drugi polovici leta 2004.

⁴ Grobeak citira izjavo evropskega komisarja za znanost in tehnologijo Bosquina, ki je omenjal tudi možnost, da dodatna sredstva za bazično znanost pridejo iz skupne evropske blagajne. Po tem scenariju naj bi v obdobju 2007-2014 obseg sredstev za skupno evropsko kmetijsko politiko ostala ista (45% vsega budžeta), medtem ko bi se del dodatnih sredstev, ki bi se stekla v brusselsko vrečo na temelju širitve EU, stekla v program podpore skupnih raziskovalnih projektov na področju temeljne znanosti.

njo točko nove evropske inovacijske politike. Tudi ključni akterji nove raziskovalno-razvojne in inovacijske politike v Evropi se zavedajo, da živimo v takoimenovani pro-patentni dobi, kjer si družbeno-ekonomskega razvoja ni mogoče več predstavljati brez ustrezne rešitve na področju zaščite intelektualne lastnine. Pri tem vprašanje, kakšno pojmovno oznako uporabiti za te radikalne spremembe - na primer "intelektualni kapitalizem" (Grantstrand, 1999), "tehnokapitalizem" (Suarez-Villa, 2001) - niti ni najbolj pomembno.

Patentni sistemi v pro-patentni dobi imajo različne funkcije. Prva in najpomembnejša funkcija je prav gotovo spodbujanje inovativnosti na temelju podeljevanja lastninskih pravic izumiteljem glede na rezultate njihovega dela. Drugi dve, nič manj pomembni funkciji, se nanašata na vzpostavljanje trga inovacij (prodaja in nakup licenčnih pravic) in na prikaz znanstvenih in tehnoloških kompetenc. Patentni sistemi namreč predstavljajo izredno pomembno, predvsem pa javno dostopno bazo tehnoloških informacij (glej več: Leydesdorff in Etzkowitz, 2001).

Od devetdesetih let naprej je prišlo v svetu do izrednega povečanja absolutnega števila patentov. To je še en argument več v prid predhodno omenjenim tezam, ki v zvezi z današnjim razvojem znanosti in tehnologije govorijo o nastopu nove inovacijske paradigme. Eden pomembnih razlogov za te spremembe je izredna dovzetnost najbolj naprednih tehnologij za patentno zaščito. Opravljena longitudinalna statistična analiza vzorcev patentiranja v 30 tehnoloških sektorjih širom sveta je pokazala, da so najbolj spektakularno stopnjo rasti v 90. letih, tako po absolutnem številu kot po relativnih deležih, izkazovale biotehnologija, telekomunikacije, farmacija in medicinski inženiring (Third European Report on Science & Technology Indicators, 2003: 341).

Vse analize kažejo, da je Evropa, predvsem glede na obedve svoji konkurentki, ZDA in Japonsko, tudi kar zadeva patente, manj učinkovita. Če pogledamo kazalec, ki govori o številu patentov na milijon prebivalcev, prijavljenih pri evropskem patentnem uradu (EPO), je razširjena Evropa, skupaj s polnopravnimi članicami in s kandidatkami (107) za Japonsko (141) in le nekoliko pred ZDA (102). Vendar imata ZDA (300) in Japonska (275) tudi do 4-krat več patentov na glavo prebivalca kot EU (71), če upoštevamo patente pri ameriškem patentnem uradu (USPTO). Tudi glede števila triadnih patentov, t.j. patentov, ki se prijavljajo pri ameriškem, evropskem in japonskem patentnem uradu hkrati in ki naj bi vsebovali najvišjo potencialno komercialno vrednost neke invencije, Evropa zaostaja za ZDA in Japonsko (Key Figures 2003-2004).

Čeprav je Evropa, kar zadeva delež patentov, ostala vodilna na področju nekaterih naprednih tehnologij, je zlasti očiten njen zaostanek za ZDA pri deležu patentov na področju biotehnologije in informacijsko-komunikacijske tehnologije. Od članic EU samo Finska izkazuje neko signifikantno specializacijo pri patentih s področja informacijsko-komunikacijske tehnologije. Belgija, Danska in deloma VB imajo v evropskih in ameriških patentnih bazah večje deleže na področju biotehnoloških patentov kot pa deleže patentov nasploh. Prispevki držav pristopnic so, kar zadeva patentiranje na področju informacijsko-komunikacijske tehnologije in biotehnologije, povsem zanemarljivi. Vsaj del razlogov je v širših kulturnozgod-

vinskih okoliščinah, o čemer bomo spregovorili čisto na koncu našega prispevka.⁵

Ker se ključni akterji nove raziskovalno-razvojne in inovacijske politike v EU vedno bolj zavedajo, da je dobro urejeno vprašanje zaščite intelektualne lastnine temelj za vstop v družbo znanja, povečan interes namenja predvsem dvema zadevama. Na eni strani namenjajo v zadnjem času veliko pozornost harmonizaciji patentne zakonodaje. Cilj nove patentne zakonodaje, ki naj bi jo uveljavili v EU, je praktična uresničitev naslednjih načel: čim bolj enostavno doseganje patentne zaščite, pravna varnost na področju patentne zaščite, ustrezno geografsko pokritje. V okviru te prve akcije gre za iskanje odgovora na vprašanje, kako pri zaščiti intelektualne lastnine ustrezno razrešiti razmerje med nacionalnim in transnacionalnim dejavnikom. Na drugi strani ni nič manj aktualno tudi drugo vprašanje: kako najti pri zaščiti intelektualne lastnine ustrezno razmerje med javnim in zasebnim interesom? V zadnjem primeru so v ospredju vprašanja patentne zaščite znanstvenih odkritij na univerzah, vzpostavitev različnih vrst mehanizmov pri prenosu znanja iz univerz v industrijo itd. Zadnje vprašanje je še posebej pereče zaradi hitrega napredka biotehnologije in informacijsko-komunikacijske tehnologije in je povezano s celo vrsto dilem. Gre za vprašanja, kaj od teh novih tehnologij in pod katerimi pogoji naj bo predmet patentne zaščite nadalje, kaj je bolj optimalno, vzpostaviti mehki ali strogi režim zaščite intelektualne lastnine, katerim formam intelektualne zaščite dati prednost in nenazadnje, kako rešiti etične dileme, ki se pojavljajo v zvezi z bio-patenti. Zavedati se namreč moramo, da rešitev nakopičenih problemov v zvezi z zaščito intelektualne lastnine, še zdaleč ni odvisna samo od formalnih (splošni pravni temelji), temveč tudi od neformalnih dejavnikov. Med slednje je treba šteti predvsem celoto družbenih praks, ki se nanaša na uporabo (in preprečevanje zlorabe) patentnih pravic. Poglejmo si v zaključnem delu naše razprave obe vprašanji, t.j. harmonizacijo patentnega sistema in zaščito intelektualnih pravic v luči naraščajočih procesov komercializacije znanstvenega vedenja in s tem povezane kontroverze med zasebnim in javnim interesom, nekoliko bolj natančno.

Harmonizacija patentne zakonodaje oziroma vzpostavitev EU patenta je postala predmet različnih razprav, še posebej po sprejetju lizbonske strategije leta 2000. Res pa je, da prizadevanja EU za doseganjem tega cilja segajo bistveno nazaj, pri čemer se je Bruselj od samih začetkov srečeval z raznovrstnimi odpori in ovirami. Eden glavnih razlogov za nespreejemanje unificiranih, vendar racionalno utemeljenih rešitev je tradicija nastanka in razvoja patentnih sistemov. Iz zgodovine vemo, da se je vprašanje zaščite intelektualne lastnine reševalo v okviru nacionalnih pravnih sistemov, zato tudi še danes prizadevanja po transnacionalnem urejanju teh vprašanj ni vedno sprejeto z odobravanjem. To je po svoje presenetljivo, še pose-

⁵ Poglejmo si najnovejše podatke iz "Key Figures 2003-2004": na ZDA odpade v okviru evropskega patentnega urada 28% patentov. Če upoštevamo zgolj patente na področju informacijsko-komunikacijske tehnologije in biotehnologije, potem pa sta deleža za ZDA 32% in 45%. Delež patentov na področju informacijsko-komunikacijske tehnologije in biotehnologije, ki v okviru ameriškega patentnega urada pripada evropskim državam, članicam EU, je bistveno manjši od deleža, ki ga prispevajo ZDA: pri patentih s področja informacijsko-komunikacijske tehnologije je evropski delež 11%, delež ZDA pa 53%, pri patentih s področja biotehnologije je evropski delež 13%, delež ZDA je 72%. Tudi v okviru triadnih informacijsko-komunikacijskih in biotehnoloških patentov Evropa zaostaja za ZDA.

bej, če vprašanje patentov gledamo skozi prizmo znanstvenega razvoja. Znanstvena aktivnost je vendarle tisti segment človeške ustvarjalnosti, ki je od vsega začetka povezan z duhom internacionalizma in kozmopolitizma. Omenjeni kriteriji naj bi z razvojem moderne, postakademske faze razvoja znanosti, ki se dogaja v procesih globalizacije, stopili še bolj v ospredje. Razen tega ne smemo spregledati, da je EU v relativno kratkem času poenotila zakonodajo na področju trgovinskih znamk, copyrighta, industrijskega dizajna. Razhajanja med Evropsko komisijo in posameznimi članicami Evropske unije pa so, kar zadeva poenotenje patentnih sistemov, še vedno zelo trdoživa.

Če pogledamo v zgodovino delovanja Evropske unije, potem vidimo, da je že leta 1959 vzniknila v krogih, ki so se ukvarjali z razvojem skupnega evropskega trga, ideja o nujnosti večje harmonizacije na področju zaščite intelektualne lastnine. V tistem času je bilo napisanih in podanih v javno razpravo več predlogov na temo harmonizacije patentne zakonodaje v Evropski uniji (npr.: "Community Patent Convention", "Community Trade Mark Regulation"). Predlogi niso dobili politične podpore posameznih držav, takratnih članic Evropske skupnosti. Ideja o skupnem EU-patentu je oživela ponovno v devetdesetih let. V dokumentu Evropske komisije z naslovom "Green Paper on the Community patent" (COM, 1997(314)), se je začela postavljati zahteva po reševanju dveh (političnih) problemov, ki naj bi predstavljala največjo oviro poenotenju patentne zakonodaje: rabi uradnega jezika in pravnim pristojnostim. Prizadevanja v tej smeri so se po sprejetju lizbonske deklaracije še bolj okrepila. Že v okviru "Green paper on the Community patent" je bila postavljena zahteva za jasno delitev nalog med nacionalnimi patentnimi zakonodajami, vezanimi predvsem na primere kršitev, in zakonodajo na ravni Evropske skupnosti, ki naj bi se ukvarjala s celotnim postopkom podeljevanja patentnih pravic. Večina idej iz omenjenega dokumenta si je utrla pot tudi v predloge, ki v zadnjih treh letih nastajajo v obnebhju "filozofije" novega Evropskega raziskovalnega prostora. Kar zadeva rešitev jezikovnega problema, ki je bil ves čas velik kamen spotike med članicami EU, Evropska komisija predlaga prevajanje patentne dokumentacije v enega izmed delovnih jezikov urada, razen tega pa se strinja, da se patentne prijave, ki se nanašajo na tehnični opis patenta, prevajajo dodatno še v dva druga jezika. Osnovni motiv, ki stoji za tem, je seveda zmanjšanje stroškov patentiranja. Glede ožje pravne plati reševanja problema, Evropska komisija predlaga vzpostavitev centraliziranega sistema, ki naj bi zagotavljal pravno varnost v celotni Uniji. To naj bi bilo med drugim doseženo tudi z ustanovitvijo skupnega patentnega sodišča, ki naj bi imel v rokah jurisdikcijo nad postopki uveljavljanja in kršitve patentnih pravic, medtem ko bi takšne zadeve, kot so prenos patentov oziroma pogodbenih pravic, avtomatsko padlo na pravosodne instance v posameznih državah, članicah EU. Tretji segment reševanja te tematike zadeva razmerje med EU-patentom in obstoječim Evropskim patentnim sistemom. Evropska komisija si je zamislila simbiozo obeh sistemov tako, da naj bi načrtovani EU patent postal eden izmed podpisnikov Muenchenske pogodbe (COM 2000, 412 final).

Med poznavalci skupne evropske raziskovalno-razvojne in inovacijske politike obstaja precej razširjeno prepričanje, da najnovejša prizadevanja o skupnem EU

patentu v glavnem "uvažajo" rešitve, ki so jih ZDA na področju patentne zakonodaje sprejele že v začetku osemdesetih let. V primeru ZDA je šlo za sprejetje dveh pomembnih zakonskih aktov, in sicer amandmaja k zakonu o patentih in trgovinskih znamkah iz leta 1980 (Patent and Trademark Amendments Act), bolj poznane ga pod imenom Bayh-Dolov amandma ter zakona, ki ga je ameriški kongres sprejel leta 1982, in znotraj katerega se je predvidelo ustanovitev federalnih apelacijskih sodišč (t.i. Federal Courts Improvement Act), ki je privedel do enotne obravnave patentnih sporov v ZDA (prej so imele pristojnosti v zvezi z reševanjem teh vprašanj posamezne zvezne države) (glej več: Coriat & Orsi, 2002; Mowery et al, 2001). Danes se veliko govori in piše zlasti o pomembnosti Bayh-Dolovega zakona, saj je z njegovo pomočjo prišlo do ključnega strateškega premika v raziskovalni in razvojni politiki ZDA. Ponudil je namreč celo vrsto pravnih instrumentov, s pomočjo katerih so univerze in javni znanstveni inštituti začeli uveljavljati lastninske pravice nad njihovimi znanstvenimi odkritji. Svetovno znani preučevalec današnjih znanstvenih in tehnoloških sprememb in avtor koncepta trojne spirale, ameriški sociolog Henry Etzkowitz, ugotavlja v enem svojih novejših del, kjer podaja zgodovinsko analizo nastanka podjetniške znanosti v Ameriki, da je Bayh-Dolov zakon iz leta 1980, s tem ko je prenesel pravice glede zaščite intelektualne lastnine na univerze in znanstvene inštitute, ki so bili sicer financirani iz državnih fondov, močno pospešil procese komercializacije in komodifikacije znanstvenega vedenja. "Premisa omenjenega zakona je bila, da rezultati znanstvenega raziskovanja, v katere se je vlagalo milijarde dolarjev, predstavljajo pomembni nerealizirani potencial za tehnološki razvoj... Zakon je ponudil univerzam možnost, da pridobijo dohodke od licenčnin v okviru novega zakona o zaščiti intelektualne lastnine. Javne raziskovalne institucije so odgovorile na izziv in v relativno kratkem času so vse ameriške univerze, ki so posedovale pomembne raziskovalne kapacitete, razvile sposobnost identificirati in tržiti intelektualno lastnino. Najpomembnejši prispevek zakona je bil, da je z jasno določenimi pravili igre na vsedržavni ravni postavil temelje za prenos tehnologije iz univerz v industrijo" (Etzkowitz, 2002: 114).

Čeprav je nesporno, da tako EU kot njene najbolj razvite članice pri vprašanih zaščiti intelektualne lastnine, transferju tehnološkega vedenja iščejo vzore - lahko bi dejali, da z več kot desetletno zamudo - tudi v Ameriki, bi bilo seveda napačno sklepati, da imamo tu opravka zgolj z enostavnim posnemanjem.⁶

Nenazadnje ima Evropa na svoji poti v družbo znanja ravno zaradi svojega zaostanka možnost, da se izogne kateri izmed napak, ki jo je v svoji preveliki

⁶ Po letu 2000 so številne evropske države začele spreminjati univerzitetno zakonodajo in zakonodajo, ki je vezana na delovanje javnih raziskovalnih inštitucij, pri čemer so začeli upoštevati tudi zakonske rešitve, ki so že dlje časa v veljavi v ZDA. Vzemimo primer Danske. Ti je leta 2000 začela veljati nova zakonodaja, po kateri patentne pravice nad znanstvenimi odkritji univerzam kot institucijam, ne pa posameznim izumiteljem, ki so kot zaposleni na univerzah prišli do teh odkritij. Kljub tem spremembam, ki jim ni sledila samo Danska, ampak vrsta drugih evropskih držav (v Nemčiji so s tem namenom v letu 2002 spremenili celo delovno zakonodajo za področje znanstvenega raziskovanja), obstoječa patentna zakonodaja še vedno dodeljuje izumiteljem nekatere predkupne pravice oziroma dopušča, da se univerze odpovejo pravicam v korist individualnih nosilcev izumov. Na Danskem zakon podeljuje individualnim izumiteljem, ki delujejo v okviru univerz, pravico uveljavitve prve prednostne ponudbe.

vnemi po privatizaciji in lastninjenju znanstvenega vedenja storil v zadnjih dveh desetletjih njen veliki tekmeč na drugi strani Atlantika. Ne smemo namreč mimo tistih kritičnih opozoril, ki pravijo, da je preveliko širjenje patentnih pravic v ZDA privedlo tudi do negativnih, ne samo pozitivnih učinkov. Eden izmed teh se nanaša na dolgoročni trend padanja kvalitete patentov na ameriških univerzah od osemdesetih let naprej, če to kvaliteto seveda ugotavljamo s stopnjo citiranosti virov, ki jih izumitelji oziroma nosilci patentov uporabljajo v sferi temeljne znanosti.

Susan Borrás meni, da usmeritev Evropska unije in njenih članic glede zaščite intelektualne lastnine v nekaterih primerih preveč narekujejo interesi močnih lobiističnih skupin iz gospodarstva (Borrás, 2003). Pri tem omenja primer patentne zaščite računalniške programske opreme (software). Pri zaščiti izboljšav na področju računalniške programske opreme se je v državah Evropske unije dolgo časa uporabljal copyright. Da je Bruselj začel v zadnjem času forsirati zaščito računalniške opreme po poti patentov, in sicer z argumentom, da je ta ukrep potreben ravno sedaj, ko imajo velika podjetja specifično vlogo v skupnih gospodarskih interesih Evrope, je po mnenju Borrásove velika napaka. Edini razlog vidi v tem, da so interesi velikih industrijskih korporacij prevladali nad interesi majhnih in srednje velikih podjetij (imajo rajši prikriti oblike prenosa softwarskega znanja in zaščito po poti copyrighta) tudi v administrativnih strukturah Evropske unije. In to kljub opozorilu, da ravno področje računalniške programske opreme predstavlja tisto področje visokotehnološke dejavnosti, kjer se da relativno lahko uveljaviti negativno ekonomsko funkcijo patenta. Ta nastopi takrat, ko se patent uporablja za to, da se blokira nadaljnji razvoj neke invencije, ne pa da se prevzame skrb za njeno učinkovito ekonomsko izrabo.⁷

Dejstvo je, da so velika industrijska podjetja nasploh bolj zainteresirana za višjo raven zaščite intelektualne lastnine, o čemer govori obsežna strokovna literatura (glej npr.: Etzkowitz & Webster, 1995; Packer & Webster, 1996). Velika podjetja imajo resurse, s pomočjo katerih lahko pridobijo in ubranijo patentne pravice, medtem ko pri majhnih podjetjih zaščita intelektualne lastnine lahko postane težko finančno breme, ki odvrča management od tega, da bi razvijal in tržil nova tehnološka znanja. Razen tega velika podjetja vidijo v pravici nad zaščito intelektualne lastnine sredstvo za kontrolo nad tehnologijami, ki so temelj njihove proizvodnje.

Ne glede na predhodno ambivalentno pozicijo Evropske komisije v zvezi s patentno zaščito na področju programske računalniške opreme, ki naj bi po mne-

⁷ Po letu 2000 so številne evropske države začele spreminjati univerzitetno zakonodajo in zakonodajo, ki je vezana na delovanje javnih raziskovalnih inštitucij, pri čemer so začeli upoštevati tudi zakonske rešitve, ki so že dlje časa v veljavi v ZDA. Vzemimo primer Danske. Tu je leta 2000 začela veljati nova zakonodaja, po kateri patentne pravice nad znanstvenimi odkritji univerzam kot institucijam, ne pa posameznim izumiteljem, ki so kot zaposleni na univerzah prišli do teh odkritij. Kljub tem spremembam, ki jim ni sledila samo Danska, ampak vrsta drugih evropskih držav (v Nemčiji so s tem namenom v letu 2002 spremenili celo delovno zakonodajo za področje znanstvenega raziskovanja), obstoječa patentna zakonodaja še vedno dodeljuje izumiteljem nekatere predkupne pravice oziroma dopušča, da se univerze odpovejo pravicam v korist individualnih nosilcev izumov. Na Danskem zakon podeljuje individualnim izumiteljem, ki delujejo v okviru univerz, pravico uveljavitve prve prednostne ponudbe.

nju posameznih analitikov škodila interesom majhnih in srednje velikih podjetij, je po drugi strani treba priznati, da si Bruselj s celo vrsto drugih ukrepov izredno močno prizadeva spodbuditi inovativnost majhnih, visoko tehnološko usmerjenih podjetij (glej npr.: COM, 2003 (226 final); COM, 2003 (112 final)). Evropska unija se zaveda, da je za sedanji razkorak med ZDA in Evropo kriva neinovativnost majhnih in srednje velikih podjetij, ki delujejo v tehnološko nezahtvenih panogah. Zato je v Šestem okvirnem programu namenjeno toliko specifičnih instrumentov za spodbujanje inovativnosti malega gospodarstva. Posamezne države, članice EU, skušajo z različnimi ukrepi spodbuditi zanimanje srednjih in majhnih podjetij za vprašanje zaščite intelektualne lastnine. Omenimo zgolj dva primera: v Nemčiji vlada subvencionira srednjim in majhnim podjetjem preučevanje informacij o stanju tehnologije, opravlja cost-benefit analize o invencijah, podpira patentne prošnje in podporne aktivnosti za komercializacijo invencij. VB je v letu 1998 uvedla paket ukrepov, ki naj bi spodbujali patentno aktivnost majhnih in srednje velikih podjetij, med drugim odpravo taks za patentno prijavo in 20% znižanje stroškov za storitve Patentnega urada (Patent Office) v VB ter možnost patentne prijave preko interneta.

Če je Evropska unija pri vprašanju zaščite programske računalniške opreme v glavnem sledila kurzu, ki so ga že pred časom ubrale ZDA, pa je njena zadržanost do biopatentov neprimerno večja. Na tem področju je postavila vrsto omejitev. V zvezi s patenti na področju biotehnologije je treba opozoriti, da je bila v Evropi tako ali tako sprožena širša diskusija, ki je potekala okrog Evropske konvencije o človekovih pravicah (European Convention on Human Rights). Četudi se vprašanja biopatentov tu samo bežno dotikamo, je vseeno treba dati kratko pojasnilo, zakaj je v Evropi zadržanost do privatizacije biotehnologije neprimerno večja kot v ZDA. Na eni strani ne smemo spregledati, da je v ZDA na razvoj celotne patentne doktrine izredno močno vplivala tradicija "Common Law". Zaradi odsotnosti kakršnekoli zapisane norme, ki bi eksplicitno omejevala uporabo patentne zaščite na živih organizmih, je v ameriški jurisdikciji vzpostavljena samo implicitna distinkcija med "stvaritvami narave" in "stvaritvami in njenimi sestavi, ki niso del narave". Hkrati obstaja med ZDA in Evropo še ena zgodovinsko pogojena konceptualna razlika. V ameriški tradiciji se pojma odkritja (discovery) in invencije (invention) v znanosti uporabljata enopomensko, ko gre za njuno aplikativno funkcijo. V evropski kontinentalni tradiciji je obstajala razlika med kategorijo odkritja (povezuje se z znanstveno ustvarjalnostjo) in invencijo (povezuje se s tehničnimi sredstvi, ki omogočajo izkoriščanje znanja) (Coriat & Orsi, 2002: 1497). Na drugi strani je v Evropi bolj kot kjerkoli drugje v svetu prisotno spoznanje, da gre tu za izredno občutljivo politično temo, ki zadeva vprašanje bioetike.

Našo kratko predstavitev o novih pristopih k zaščiti intelektualne lastnine v Evropski uniji lahko sklenemo z ugotovitvijo, da se bodo obširne strokovne razprave glede razširitve patentov na področje biotehnologije in drugih tipov "soft" tehnologij sicer še nadaljevale, se bo pa zato, ker imajo omenjene tehnologije danes največje komercialne potenciale, ob strokovnih postavljalo vedno več političnih zahtev. Cilj Lizbonske strategije, namreč da Evropa vstopi v novo družbo znanja, najbrž ne bo dosegljiv brez bistvenega povečanja števila patentov na področju bio-

tehnologije in informacijske tehnologije. Tu Evropa za ZDA in tudi Japonsko najbolj zaostaja.

Zaključek

V zaključku naše razprave naj se vsaj za hip ozremo tudi na situacijo v Sloveniji. Raziskovalna sfera nastopa že kar nekaj časa kot organski del skupnega evropskega raziskovalnega prostora, zato se vsi izzivi nove raziskovalno-razvojne in inovacijske politike, ki smo jih skušali predhodno prikazati, tudi njeni izzivi. Posamezne analize o uspešnih prijavih raziskovalnih skupin iz Slovenije v Peti okvirni program so pokazale (razumljivo je, da podatkov za Šesti okvirni program še ni mogoče v celoti pridobiti, saj postopki ocenjevanja niso zaključeni niti za predloge, ki so bili s strani raziskovalnih skupin prijavljeni v prvem letu), da je imela Slovenija glede števila sodelujočih raziskovalnih skupin nadpovprečni uspeh, ne samo med kandidatkami, temveč tudi med članicami Evropske unije (glej več: Gnamuš, 2002). Ta podatek pove veliko o odprtosti slovenske znanosti v evropski prostor, ne pa tudi o tem, koliko so te vrste sodelovanj spreminjale vrednotni sistem in orientacijo raziskovalcev k večje komercializaciji rezultatov njihovega znanstvenega raziskovanja. Dejstvo je, da Slovenija po osnovnih kazalcih inovativnosti in uspešnega prenosa rezultatov raziskovanja v industrijo, kot so na primer število patentov, delež dodane vrednosti, ustvarjene v sektorju visoke tehnologije, delež izvoza proizvodov visoke tehnologije v celotnem izvozu države, delež inovativnih podjetij glede na celokupni obseg majhnih in srednjih podjetij, še vedno močno zaostaja za povprečnimi vrednostmi v Evropski uniji. (Najnovejši primerjalni podatki za vse države članice in kandidatke Evropske unije so v dveh že omenjenih analitičnih podatkovnih bazah o raziskovanju in razvoju, ki jih pripravljajo v Evropski komisiji: v "Innovation Scoreboard" (2003) in v "Key Figures" (2003).) Na temelju razpoložljivih podatkov bi lahko sklepali, da ima Slovenija največje deficite pri številu patentov s področja biotehnologije in informacijsko-komunikacijske tehnologije; četudi je po absolutnem številu vseh prijavljenih in podeljenih patentov na milijon prebivalcev v letu 2000 pred vsemi novimi pristopnicami k EU. Res pa je, da še vedno močno zaostaja za ostalimi članicami EU. Tudi na temelju najnovejših podatkov iz "Key Figures 2003-2004" se v glavnem potrjujejo rezultati posameznih empiričnih raziskav, ki so bile opravljene pri nas (glej npr.: Mali, 2002; Mali, 2000; Bučar & Stare, 2003). V okviru teh raziskav se je pokazalo, da pri nas še ni prišlo do ustreznih rešitev na področju zaščite intelektualne lastnine v akademski sferi znanosti (univerze, javni raziskovalni inštituti). Vodstvene strukture na naših znanstvenih organizacijah, enako pa bi lahko rekli tudi za državne uradnike, se očitno še ne zavedajo dovolj, kako pomembno je za nadaljnji razvoj naravoslovno-tehničnih znanosti in njihovo vlogo pri neposrednem družbeno-ekonomskem razvoju ravno ustrezna rešitev vprašanja zaščite intelektualne lastnine. Ne le Evropska unija, temveč tudi večina njenih članic, daje tem vprašanjem prednostni značaj. Med njimi seveda obstajajo pogosto razlike, kako pristopiti k reševanju omenjene problematike. V tem oziru se je včasih res težko opredeliti, ali nek ukrep, ki zadeva področje zaščite intelektualne lastnine, dejansko tudi že lahko povežemo z

novo inovacijsko politiko. O tem govori tudi zadnja OECD-jeva študija z naslovom "Turning Science into Business: Patenting and Licensing at Public Research Organisations", (OECD, 2003). Kljub temu pa so trendi v Evropi jasni: s spremembo in prenovo patentnih sistemov, vzpostavitev različnih mehanizmov za prenos znanja iz akademske sfere znanosti v industrijo (patentne pisarne, spin-off firme itd.), želijo postaviti trdne temelje novim raziskovalno-razvojnim in inovacijskim politikam. Tej poti mora slediti tudi Slovenija, če želi dohiteti inovacijsko najbolj razvite države Evropske unije.

LITERATURA

- Alestalo - Hayrinen, Marja (1999): The University under the pressure of innovation policy. Reflecting on European experiences. *Science Studies*, 12 (1): 44-69.
- Biegelbauer, S. Peter (1998): Mission Impossible. The Governance of European Science and Technology, *Science Studies*, 11 (2): 20-39.
- Biegelbauer, S. Peter & Borrás, Susana (Ed.) (2003): *Innovation Policies in Europe and the US. The new agenda*. Hampshire & Burlington: Ashgate.
- Borrás, Susana (2003): *The Innovation Policy of the European Union. From Government to Governance*. Cheltenham & Northampton: Edward Elgar.
- Bučar, Maja & Stare, Metka (2003): *Inovacijska politika male tranzicijske države*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- COM 1996 Benchmarking the Competitiveness of European Industry, Communication from Commission, Brussels, 9. October, 1996.
- COM 1997 (314): Green Paper on the Community Patent: Promoting innovations through patents. Communication from the Commission, Brussels, 25 June, 1997.
- COM 2000 (6): Towards a European research area. Communication from The Commission to The Council, The European Parliament, The Economic and Social Committee and The Committee of The Regions. Brussels, 18. January, 2000.
- COM 2000 (412 final): Proposal for a Council regulation on the Community Patent. Communication from Commission. Brussels, 20. April, 2000.
- COM 2001 (331 final): A Mobility Strategy for European Research Area. Communication from Commission. Brussels, 20. June 2001.
- COM 2001 (346) final: The International Dimension of The European Research Area. Communication from the Commission. Brussels, 25. June, 2001.
- COM 2002 (565) final: The European Research Area. Providing New Momentum. Strengthening - Reorienting - Opening up New Perspectives. Communication from the Commission. Brussels, 16. October, 2002.
- COM 2003 (58): The role of universities in the Europe of knowledge. Communication from the Commission, Brussels, 2. February, 2003.
- COM 2002 (499): More Research for Europe. Towards 3% of GDP. Communication from Commission. Brussels, 11. September, 2002.
- COM 2003 (226 final): Investing in research: an action plan for Europe. Communication from the Commission. Brussels, 30. April 2003.
- COM 2003 (112 final): Innovation policy: updating the Union's approach in the context of the Lisbon strategy. Communication from the Commission. Brussels, 11. March, 2003.
- Council of the European Union (2000): *The Ongoing Experiences of the Open Method of Coordination*. Presidency Note, 13 June 2000. Luxembourg: Office for Official Publications of The European Communities.
- Coriat, Benjamin & Orsi Fabienne (2002): *Establishing a new intellectual property rights regi-*

- me in the United States. Origins, content and problems. *Research Policy*, 31: 1491-1507.
- Danish Research Councils (2002): Towards the European Research Area: do we need European Research Council? Summary Report. Copenhagen: Danish Research Agency.
- Eidler, Jakob (2003): The Emergence of European Research Area: An inter-temporal comparison to make sense of governance change in Europe, paper for The 6 th Conference of The European Sociological Association. Murcia, 23-26 September, 2003.
- ETAN (1999): Strategic Dimensions of Intellectual Property Rights in the Context of Science and Technology Policy. Brussels, European Commission.
- Etzkowitz, Henry & Leydesdorff, Loet (2001) Universities in the Global Knowledge Economy. Pp. 1-11. In: Universities and the Global Knowledge Economy. A Triple Helix of University - Industry - Government Relations. Ed. By. Etzkowitz and L. Leydesdorff. London, New York: Continuum.
- Etzkowitz, Henry (2002): MIT and the Rise of Entrepreneurial Science. London and New York: Routledge.
- Etzkowitz, Henry in Webster Andrew (1995): Science as intellectual property. V. Jasanoff S. et al, (Eds.), *Handbook of Science and Technology Studies*, 480-506. London: Sage
- EURAB (2002): European Research Council, 02.055 final. Brussels: European Research Advisory Board.
- Gillingham, John (2003): European Integration 1950-2003. Superstate or New Market Economy?. Cambridge : Cambridge University Press.
- Gnamuš, Aleš (2002): Mednarodno sodelovanje Republike Slovenije na področju znanosti in raziskav v obdobju 1992-2002. str. 155-197. V: Raziskovalna dejavnost na Slovenskem v 90. letih dvajsetega stoletja. Urednik S. Sorčan. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti.
- Granstrand, Ove (1999): The Economics and Management of Intellectual Property. Cheltenham, Edward Elgar.
- Gronebeak, David (2003): A European Research Council: an idea whose time has come?" *Science and Public Policy*, 2003, 30(6): 391-405
- Haller, Max (1999): The model of science and research policy of the European Union in perspective in the making of the European Union. In M. Haller (Ed.), *Contributions of the social sciences* (pp. 369-393). Berlin & Heidelberg & New York: Springer Verlag.
- European Innovation Scoreboard (2003): dostopno preko: <http://trendchart.cordis.lu/Scoreboard>.
- Key Figures 2003-2004 (2003): dostopno preko: <http://europa.eu.int/comm/research/era>.
- Kuhlmann, Stephan (2001): Future governance of innovation policy in Europe - three scenarios, *Research Policy*, 30: 953-976.
- Lemola, Tarmo (2002): Convergence of national science and technology policies: the case of Finland. *Research Policy*, 31 (5): 1481-1490.
- Lundvall Bengt-Ake & Borras Susan (1998): The Globalizing Learning Economy: Implications for Innovation Policy. Brussels: European Commission.
- Luukkonen, Terttu (1998): The difficulties in assessing the impacts of EU Framework Programmes, *Research Policy*, 27: 599-610.
- Luukkonen, Terttu (2000): Additionality of EU framework programs. *Research Policy*, 29 (6): 711-724.
- Luukkonen, Terttu (2001): Old and new strategic roles for the European Union Framework Program. *Science and Public Policy*, 28 (3): 205-211.
- Mali, Franc (2002): Sodelovanje med akademsko raziskovalno sfero in industrijo kot dejavnik družbenega in ekonomskega razvoja. *Teorija in praksa*, 39 (3): 305-320.
- Mali, Franc (2000): Obstacles in developing university, government and industry links: the case of Slovenia. *Science studies: An Interdisciplinary Journal for Science and*

- Technology Studies, 13 (1): 31-49.
- Mowery, David C & Nelson, Richard R. & Sampat, Bhaven N. & Ziedonis, A. Arvids (2001): The growth of patenting and licensing by U.S universities: an assessment of the effects of the Bayh-Dole act of 1980, *Research Policy* 30: 99-119.
- Nowotny, Helga & Gibbons, Michael & Scott, Peter (2001): *Re-Thinking Science - Knowledge and the Public in an Age of Uncertainty*. Oxford: Blackwell Publishers Ltd.
- OECD (2004): *Turning Science into Business: Patenting and Licensing at Public Research Organisations*. Dostopno preko: <http://www.oecd.org/document>
- Packer, Kathryn & Webster, Andrew (1996): Patenting Culture in Science: reinventing the Scientific Wheel of Credibility. *Science, Technology & Human Values*, 21 (4): 427-453
- Pavitt, Keith (2000): Why the European Union funding of academic research should be increased: a radical proposal, *Science and Public Policy*, 27 (6): 455-460.
- Peterson, John & Sharp Margaret (1998) *Technology Policy in the European Union*. London: Macmillian Press.
- Pochet, Philippe & De la Porte, Caroline (2001): Social Benchmarking, policy making and new governance in the EU. *Journal of European Social Policy*, 11 (4): 291-307.
- Shapiro, C. (2001): Navigating the patent thicket: cross licenses, patents pools and standard-setting. Dostopno preko:
- Suarez-Villa, Luis (2000): *Invention and the Rise of Technocapitalism*. Lanham, Boulder, New York, Oxford: Rowman & Littlefield Publishers, INC.
- Third European Report on Science & Technology Indicators (2003): *Towards a Knowledge-based Economy*, Brussels, European Commission - Directorate-General for Research.
- Wilke, Helmut (1993): *Sistemska teorija razvitih družb*. Ljubljana: Znanstvena knjižnica FDI.

TAJNOST V DEMOKRACIJI

Povzetek. V članku je na interdisciplinarni način obravnavan kompleksen družbeni pojav - tajnost. Arcana imperii - načelo tajnosti delovanja oblasti je v sodobnih demokratičnih državah zamenjal nov institut, sistem varovanja tajnih podatkov. Z zgodovinskega vidika ima načelo javnosti veliko zaslug pri demokratizaciji načela arcana imperii, saj še vedno predstavlja antipod načelu tajnosti. Sodobne demokratične države in mednarodne organizacije poskušajo s celovitim in večstopenjskim sistemom zagotoviti varovanje tajnih podatkov. Sistem s trdno normativno podlago vključuje varnostno preverjanje oseb, fizično in tehnično varovanje, celovit sistem dostopanja do tajnih podatkov itd. Slovenija bo morala po vključitvi v Evropsko unijo in zvezo Nato upoštevati standarde varovanja tajnih podatkov obeh organizacij. Podlaga za to pa je ustrezen sistem varovanja tajnih podatkov Sloveniji.

Ključni pojmi: načelo tajnosti, načelo javnosti, arcana imperii, varovanje tajnih podatkov, Evropska unija, zveza Nato

507

Uvod

Proučevanje fenomena tajnosti je v slovenskem prostoru dokaj redek pojav in še takrat, ko se tajnost proučuje, se izpostavlja predvsem pravni vidik. Tajnost delovanja in odločanja je sopotnik vseh političnih sistemov ter kompleksen politološki, komunikološki, sociološki, obramboslovni in sploh družbeni pojav, ki predstavlja tudi v demokratični državi legitimno sredstvo, s pomočjo katerega se ščitijo vitalni interesi države. S tem, ko tajnost prikazujemo samo iz pravnega vidika, fenomen tajnosti po nepotrebnem omejujemo. Načelo tajnosti se je uveljavljalo v različnih političnih sistemih, bodisi demokratičnih ali avtoritarnih. Je pa tajnost velikokrat v koliziji s spoštovanjem človekovih pravic in temeljnih svoboščin.

Ta nasprotja je moč preseči in ob upoštevanju sorazmernosti in uravnoteženosti najti kompromis, ki zagotavlja suvereni demokratični državi, da ob upoštevanju nacionalnega interesa izvaja določene aktivnosti in dejavnosti v tajnosti ali z namenom zaščite tajnosti ter hkrati spoštuje osnovna načela demokratične države. Kajti država mora pri izvajanju svojih nalog s področja nacionalne varnosti delovati tajno ter zavarovati svojo zasebnost oziroma intimo.

V državah z daljšo demokratično tradicijo je načelo tajnosti natančno zakonsko regulirano. Iz normativne ureditve je še posebej razvidna pozornost, ki je name-

* Dr. Marjan Brezovšek, izredni profesor na Fakulteti za družbene vede, Univerza v Ljubljani.

** Damir Črnčec, magister politoloških znanosti, podsekretar na Ministrstvu za obrambo.

njena varovanju zasebnosti države. Razumevanje tega področja, npr. v ZDA, jasno izkazuje potrebo po zagotavljanju nacionalne varnosti in nacionalnega interesa. Pomen tajnosti podatkov je razviden iz izvršilnega odloka z zakonsko močjo, o zaupnih informacijah in državni varnosti, ki ga je sprejel predsednik Clinton. "Naša demokratična načela zahtevajo, da so ameriški državljani obveščeni o dejavnosti svoje vlade. Tudi napredek je odvisen od prostega pretoka informacij. Kljub temu je bilo v celotni ameriški zgodovini v interesu države, da določene informacije ostanejo tajne, da bi tako zaščitili državljane ZDA, demokratične ustanove in sodelovanje v skupnosti narodov. Zaščita informacij, ki so bistvenega pomena za varnost naše države, je še vedno naša prednostna naloga." (Executive Order 12958 v Trbovšek, 2001: 54)¹

Conditio sine qua non pri zagotavljanju ustrezne stopnje tajnosti je prisotnost ustrezne politične, organizacijske in varnostne kulture ter vrednot, lastnih določeni organizaciji ali celo državi. Ne zadostuje zgolj črka na papirju, ustrezna stopnja kulture mora biti prisotna pri najvišjih nosilcih oblasti ter vseh posameznikih, ki so vključeni v proces določanja, označevanja, prenosa in hranjenja tajnih podatkov.

Tajnost vs. javnost delovanja oblasti

Način javnega delovanja v atenski agori (glej Arendt, 1996) ter tajno delovanje in odločanje po načelu arcani imperi v absolutistični državi, je del dihotomije med tajnostjo (nevidnost) in javnostjo (vidnost). Dihotomije tajnost in javnost ni mogoče zadovoljivo in celovito pojasniti, če se ne pojasni dihotomija javnost (ius publicum) in zasebnost (ius privatum). Slednja je veliko bolj prisotna v proučevanju družboslovnih znanosti (sociologije, komunikologije, politologije, ...) kot ta, ki bo podrobneje predstavljena v nadaljevanju, tajnost in javnost.

Določeni avtorji so natančno opredelili dihotomijo javnost/zasebnost in javnost (vidnost)/tajnost. Bobbio izpostavlja dvojnost pomena javnosti: "ali se uporablja nasproti "zasebno" kot je klasično razlikovanje med ius publicum in ius privatum, dediščina rimskih pravnikov, ali kot "tajnost", v tem primeru se ne nanaša na res publica tj. "javno zadevo" ali stanje, pač pa označuje "jasno", "očitno", tj. "vidno" (Bobbio, 1987: 79-80).

John Thompson je v svojem delu Media and Modernity (1995) dihotomijo javno/zasebno soočil z dihotomijo vidno/nevidno. Javno je torej tisto, kar je "vidno ali opazovano, kar je izvedeno pred gledalci, kar lahko vsi ali mnogi vidijo ali slišijo. Zasebno pa je tisto, kar je skrito pred pogledi, kar je izgovorjeno ali storjeno v zasebnosti ali v krogu manjšega števila ljudi" (Thompson, 1995: 123). Z dihotomijo vidno/nevidno (javno/tajno) sta Bobbio in Thompson prikazovala spremembe vidnosti oblasti v zgodovini.

Nasproti tajnosti je bilo z uveljavitvijo prve generacije človekovih pravic postavljeno načelo javnosti (publicitete). Publiciteta naj bi pomenila, da ima javnost možnost spremljati delovanje in dejavnosti oblasti, tj. "odkrivanje korupcije pred očmi javnosti" (Mayhew v Splichal, 1997: 202).

¹ Izvršilni odlok 12958 je bil v letu 2003 dopolnjen z izvršilnim odlokom 13292, predsednika Busha. Iz dopolnitev in sprememb je razvidno, da so dovoljeni še globlji posegi v zasebnost posameznika.

Dileme, ki se porajajo ob koliziji tajnosti in javnosti, je celovito predstavil Thompson v svojem članku *Demokratska tajnost* (*Democratic Secrecy*). Poudaril je, da "konflikt med tajnostjo in javnostjo izvira iz osnovne dileme o načelu odgovornosti: kajti demokracija zahteva javno delovanje, toda določene demokratske politike zahtevajo tajnost" (Thompson, 1999: 183).

Temeljna predpostavka vsake demokratske vlade oziroma oblasti je njena odgovornost do svojih volivcev in do javnosti. Če je neka politika vlade označena kot tajna, te odgovornosti ni in je ne more biti, saj javnost s tem ni seznanjena. Zato se pojavi dilema z dvema alternativama: opustitev politike ali žrtvovanje demokratske odgovornosti. Seveda pa zadeva ni tako črno/bela, v praksi se namreč ne dogaja, da se zaradi neupoštevanja načela javnosti opusti določena politika oziroma se žrtvuje, kot pravi Thompson, demokratska odgovornost. Odgovornost se da zagotoviti tudi na drug način, in sicer tako, da se zagotovi drugovrstna javnost. Odločitev o tem, da bo neka politika ostala tajna, se sporoči javnosti. Dodatno je potrebno zagotoviti postopke za odločanje, ali bodo sklepi o teh odločitvah sporočeni javnosti. Dilema med opustitvijo politike in odgovornostjo ne more biti vedno razrešena. Javni uslužbenci in institucije pa lahko zmanjšajo škodo demokratski odgovornosti tako, da zagotovijo, dačasne tajnosti ne postanejo stalne in da delne tajnosti ne postanejo popolne tajnosti (Thompson, 1999).

Dilema tajnost/javnost bo lažje razumljiva tudi skozi, v nadaljevanju predstavljeno, vlogo in pomenom tajnosti in javnosti od arkanske teorije do danes. Načelo tajnosti oblasti je v demokratskih državah v veliki meri sčasoma zamenjalo načelo javnosti oblasti, kar pa ne velja za nedemokratske, totalitarne oziroma avtoritarne režime. Popolne javnosti si tudi najbolj demokratska država ne more privoščiti, saj postane ranljiva za nedemokratske (sic!) pritiske, postane neuspešna in neučinkovita ter kot takšna sama predstavlja največjo grožnjo demokraciji.

Zaradi svoje zaščite je država ob zamenjavi načela tajnosti (*arcana imperii*) z načelom javnosti, morala vzpostaviti inštrumente, ki so ščitili intimo (zasebnost) države, nasproti javnosti in dejanskim ali potencialnim nasprotnikom. Potrebe po zaščiti intime države so se zavedali tudi v času, ko se je vzpostavilo načelo javnosti kot pravica. To je bilo v času francoske revolucije, ob nastanku prve generacije človekovih pravic.

Načelo tajnosti

Za razumevanje pojma tajnosti je potrebno poudariti njegovo semantično opredelitev in teoretično opredelitev z vidika politološke in komunikološke znanosti, kjer je ta pojem najbolj natančno definiran. Semantična in teoretična opredelitev pojma tajnost se prepletata in nikakor nista v pomenskem nasprotju, temveč ravno nasprotno. Teoretična opredelitev vključuje in zajema semantično opredelitev, hkrati pa bo iz predstavljenih teoretičnih opredelitev razvidna vsa kompleksnost in vseobsežnost pojma tajnost, ki precej presega semantično opredelitev.

Slovar slovenskega knjižnega jezika (SSKJ) je vsekakor najpomembnejši vir za semantično opredelitev pojma tajnosti. V prvem pomenu (SSKJ, 1991: 17) navaja

tajnost kot "značilnost tajnega" (jamčiti tajnost, podatki morajo ostati v tajnosti,...); v drugem pomenu pa pravi, da je tajnost "kar je tajno" (podatki so tajnost, državna tajnost,...) ter izpostavi knjižni sinonim za "*skrivnost*".

Tajnost se večkrat razume in enači s pojmom skrivnostnost in/ali misterioznost, kar pa drži do neke mere. Kje je stičišče, oz. kako in kdaj se tajnost prekriva s skrivnostnostjo, je razvidno iz semantičnih opredelitev obeh pojmov v SSKJ². "Skrivnost v njenem prvem pomenu nekaj, kar se ne da razumeti, dojeti ali pojasniti. Tajnost pa ni nekaj neznanega, temveč ravno obratno. Pri njeni vsebini gre za znane stvari, ki jo njen "posestnik" (ali posameznik ali institucija ali država) ne sme ali noče narediti dostopne širši javnosti" (Anžič, 2000: 852). Kot je razvidno iz SSKJ, ta Anžičeva trditev drži le deloma oziroma je s semantičnega vidika netočna. SSKJ namreč jasno opredeljuje skrivnost tudi kot sinonim tajnosti.

Pojem tajnost ima svojo specifično politično zgodovino. "Politični pojem *arcenum* (tajnost) je v središču učenja o ti. državnem razlogu, *raison d'état*, ki predstavlja teoretično utemeljitev absolutizma. Arkanska teorija je odgovarjala arkanski praksi absolutistične oblasti, njeni državni, predvsem politiki vojne (*stratagemata belli*) in diplomaciji kot odrazu tajne politike" (Tadić, 1990: 19).

Bobbio izpostavlja še en vidik povezanosti politike arcana imperii in teorij, ki so zagovarjale *raison d'état*: "državi je dovoljeno to, kar je prepovedano državljanom in zato je država prisiljena delovati *v tajnosti*³, da ne bi povzročila zgražanja" (Bobbio, 1987: 34).

Zgodovinski izvor arkanske teorije je v Tacitovih "Analih", v katerih je opisana Tiberijeva politika. Arnold Clamper je v svojem delu "De arcanis rerum publicarum" uporabil pojem iz "Analov", arcana imperii, najprej poudarjajoč, da ima vsaka znanost (teologija, pravo, trgovina, slikarstvo, vojaške veščine, medicina) svoje tajnosti (arcana). Vse uporabljajo različne "prijeme", tudi zvijačnost in prevaro, za dosego svojih ciljev (glej Tadić, 1990: 12). Clamper je tako definiral arcana imperii: "Tajni in skrivni premisleki ali odločitve tistih, ki so v državi na oblasti" (Clamper v Bobbio, 1987: 86).

Z obdobjem razsvetljenstva so se pojavile različne zahteve proti takratni absolutistični oblasti. Ena izmed teh je bila javnost delovanja oblasti oz. njena vidnost. "Mislec, ki je bolj kot kdorkoli drug, pripomogel k razjasnitvi povezanosti in medsebojnega odnosa med javnim mnenjem in javnostjo oblasti je Kant. Utemeljeno se ga smatra za začetnika vseh diskusij o potrebi oblasti, da bo vidna, potrebi, ki ni samo politična, ampak tudi moralna" (Bobbio, 1987: 83). V svojem eseu o razsvetljenstvu Kant zatrdi "najbolj neškodljiva od vseh svobod - svoboda javne uporabe posameznikovega razuma v vseh zadevah" (Kant v Bobbio, 1987: 84), to svojo trditev dodatno pojasnjuje: "javna uporaba posameznikovega razuma mora biti vedno svobodna in lahko sama po sebi doseže razsvetlitev med ljudmi" (ibid.).

Velik preobrat v razumevanju tajnosti je prinesla francoska revolucija in s tem

² V svojem drugem pomenu je skrivnost sinonim tajnosti. Skrivnost je: "kar kdo ve, kar mu je zaupano in se ne sme pripovedovati drugim. Kot primer je ponazorjena poslovna, uradna, vojaška skrivnost" (SSKJ, 1993: 717).

³ podčrtal D.Č.

⁴ Po Clamperjevi smrti je knjigo leta 1605 v Bremnu izdal njegov brat.

povezan nastanek prve generacije človekovih pravic. Politične in državljanske pravice kot so svoboda mišljenja in govora, združevanja, tiska, osebna svoboda, tajnost pisem, itd. so omogočile in izpostavile arcana imperii kritični presoji javnosti.

Škof iz Vica, Michele Natale, je pred več kot dvesto leti podal svoje videnje kdaj oz. kako lahko demokratična država uporablja pri svojem delu tajnost. To videnje je tudi danes še kako aktualno. Po mnenju Bobbia je Natale izpostavil enega izmed ključnih postulatov moderne demokracije: "načelo javnosti (v izvirnem pomenu, biti odprt pred javno kontrolo) je pravilo, in izjemoma se lahko to pravilo krši, kadar je tajnost upravičena, tako kot ostali izjemni ukrepi, tudi če so samo za omejeno časovno obdobje" (Bobbio, 1987: 81).

Weber je v svojem delu Družba in politika kot enega izmed načinov, s katerimi birokracija ohranja svojo moč, izpostavil določanje uradne tajnosti. Tajnost je način ohranjanja birokratske oblasti in vir moči birokracije: "to premoč profesionalnih strokovnjakov poskuša vsaka birokracija okrepiti tako, da ohrani tajno svoje znanje in namene. Birokratska uprava je v svojem bistvu vedno uprava, ki izključuje javnost. Svoje znanje in delo skriva pred kritiko, kolikor dolgo je to le možno" (Weber v Đurić, 1987: 415).

Z razvojem moderne ustavne države se je doktrina arcana imperii spremenila v: "moderno načelo uradne tajnosti z omejitvijo uporabe v vprašanjih, ki so vitalnega pomena za varnost in stabilnost države" (Thompson, 1995: 124). Država, ki želi zavarovati svoje interese in suverenost, mora podatke in informacije, katerih razkritje bi destabiliziralo in ogrozilo obstoj države, ustrezno varovati.

Nedvomno je tudi Socialistična federativna republika Jugoslavija uporabljala v praksi doktrino *arcana imperii*. SFRJ je formalno poznala dve obliki tajne zakonodaje: tajni uradni list in posebne skrivne podzakonske predpise. Zvezni tajni uradni list je začel izhajati v letu 1980, leta 1981 pa so mu sledili tudi republiški uradni listi, skupno je bilo izdanih 618 števil. V SFRJ so obstajali tudi posebni tajni podzakonski predpisi, ki niso bili nikdar objavljeni, tudi v tajnem uradnem listu SFRJ jih ni najti. Urejali so določena vprašanja s področja državne varnosti. Takšna praksa je pomenila obstoj paralelnega pravnega sistema in erozijo obstoječega veljavnega pravnega reda. V Sloveniji je bil leta 1985 izdan s strani takratnega RSNZ Priročnik za delo milice na področju varstva ustavne ureditve. V posebnih poglavjih analizira "notranjega sovražnika", tuje obveščevalne službe, razredne sovražnike, ... (glej Šturm, 1999: 285-287).

V Sloveniji je z nastankom samostojne države postal tajni uradni list spomin na preteklost. Z novo ustavo je koncept tajnosti izgubil na pomenu oziroma smo ga potisnili na stranski tir. Izstopa tudi dejstvo, da v Ustavi ni eksplicitno zapisana pravica države do varovanja tajnosti, je pa tajnost enkrat omenjena z vidika varovanja človekovih pravic.⁵ "Državi se vse preveč odreka pravica do zasebne sfere, v kateri je tajnost pomemben postulat. Brez tajnosti ni racionalnih političnih odločitev, ni odgovornih varnostnih služb, tudi države ne, pa celo civilne družbe (ker nima svojega antipoda) ne" (Anžič, 1996: 67).

Velikokrat so državni organi in pooblaščenice osebe soočeni z dilemo, ali dolo-

⁵ 37. člen Ustave RS: varstvo tajnosti pisem in drugih občil.

čen podatek predstavlja tajnost, in če jo, kakšne stopnje naj bo. Pogosto se pripeti, da imajo oznako tajnosti podatki, ki dejansko sploh niso tajni. Posledica tega pa je, da se izdeluje in hrani ogromna količina tajnih dokumentov. Tako so v ZDA leta 1995 ocenili, da se v administraciji izdela 3,5 milijona tajnih podatkov ali 10 000 dnevno (Thompson, 1999). Za Slovenijo ti podatki niso na voljo, bi pa bilo to zanimivo videti, še posebej v luči uveljavitve zakona o tajnih podatkih, katerega eden glavnih ciljev je bil tudi zmanjšanje števila tajnih dokumentov.

Tajnost je v sodobnih demokratičnih političnih sistemih kompleksen pojav, ki vključuje pravico države do zasebnosti in do varovanja svojih tajnosti. Pri naštevanju argumentov za obstoj tajnosti v sferi države je Anžič zelo podroben.⁶ Prav tako ne pozabi na ključno dilemo, ki je pred politično elito, ko normativno ureja tajnost podatkov. "Tajnost države in tajnost posameznika predstavljata trajno in nepomirljivo medsebojno nasprotje" (Anžič, 2000: 854).

Glede na vse prej navedeno, je jasno razvidno, da današnje razumevanje koncepta tajnosti izhaja iz načel, zapisanih v doktrini arcana imperii. Zmanjšanje obsega varovanja tajnosti in povečevanja dostopnosti podatkov javnosti je povezano z razvojem meščanske javnosti in uveljavitvijo prve generacije človekovih pravic. Nedvomno, bolj ko je neka država demokratična, manj uporablja načela varovanja tajnosti poznana kot arcana imperii in bolj upošteva načela pravne države.

Načelo javnosti (publicitete)

Pojasnjeno je že bilo, da se je kot antipod arcana imperii v obdobju oblikovanja prve generacije človekovih pravic oblikovalo načelo javnosti (publicitete). Po dobrih dveh stoletjih je termin publicitete dodobra spremenil svoj pomen in namen. Od prvotne pozitivne konotacije je dobil največkrat negativen prizvok, vendar ga ne gre zamenjevati z našim razumevanjem načela publicitete oziroma javnosti.

Za razumevanje načela publicitete je potrebno pojasniti, kaj je javnost. *Javnost* (SSKJ, 1993: 212) so v prvem pomenu "*pripadniki družbeno-politične skupnosti v odnosu do kakega dogajanja ali stvari*" (javnost se je zgražala, stvari niso namenjene javnosti, naša glasbena javnost,...); v drugem pomenu, v zvezi s predlogom *pred*, "*javno življenje, delovanje*" (stopil je pred javnost, oglašati se v javnosti,...); in v tretjem pomenu, "*značilnost, stanje javnega*" (javnost poslovanja skladov, načelo, princip javnosti).

Iz zgoraj predstavljenih pomenov pojma javnost je razvidna kompleksnost pomenov. Mi se bomo osredotočili na pomen *javnosti* kot stanje javnega. To konkretno pomeni delovanje, s katerim se lahko ljudje seznanijo kot javnost.

⁶ *Obstoj tajnosti lahko opravičujejo naslednji razlogi: "obstoj nasprotujočih si interesov; izrecno pravno opredeljeni interesi, ki so predmet varovanja tajnosti; kršitev tajnosti mora predstavljati posamezniku ali družbi nevarno in škodljivo ravnanje; tajnost mora biti namenjena varovanju, obrambi in zaščiti obstoja države, njene ustavne ureditve ali posebnim interesom pri varovanju človekovih pravic; s pravno normo morajo biti določeni podatki označeni kot tajni, imenovani morajo biti upravljalci tajnosti in ti podatki morajo imeti ustrezno stopnjo in vrsto tajnosti; določeni morajo biti ukrepi za varovanje tajnih podatkov, s katerimi se preprečuje njihovo prilasčanje, neopravičeno odstopanje, spreminjanje ali pridobivanje"* (Anžič, 2000: 854).

Splichal je opredelil štiri pomene pojma javnost: *"novodobna pojma javnost in javno mnenje pretežno proizvod razsvetljenstva... ter poudarja tri temeljne razsežnosti pojma javnost. Javnost je obravnavana kot:*

- 1. specifična socialna kategorija, ki se pojavlja kot družbeni akter; subjekt, torej zlasti v odnosu do kakega dogajanja;*
- 2. specifična narava kake dejavnosti ali prostora (značilnost ali stanje javnega),*
- 3. določeno področje (javna sfera, domena) družbenega življenja, ki s svojo kompleksnostjo presega javnost v pomenu kategorije (akterja) ali narave dejavnosti.*
- 4. Končno pa bi lahko tudi razprave o javnem mnenju, ki na neki način povezuje zgornje tri pomenske razsežnosti in jim dodaja četrto, mnenjsko, šteli za posebno, četrto temeljno razsežnost v obravnavah javnosti, ne nazadnje pa tudi zato, ker so prav spori o javnem mnenju največ prispevali k popularnosti pojma javnost" (Splichal, 1997: 22).*

Kot enega ključnih momentov, ki je pripomogel k vzpostavitvi moderne demokracije, Splichal poudarja uveljavitev načela javnosti. "Javna sfera v sodobnem pomenu (ali strogem) pomenu je nastala z odcepitvijo od sfere javne oblasti v 17. in 18. stoletju in z uveljavitvijo *načela javnosti*,... Uveljavitev načela javnosti (publicitete v pomenu kritičnega nadzora) je bila temeljnega pomena za prehod od absolutne vladavine in vladarske avtoritete k vladavini obče (zakonske norme) in pravne države" (Splichal, 1997: 37).

Po Petersu je bil cilj publicitete: "razkriti tajnost absolutistične države, narediti razprave države vidne vsem državljanom in jih izpostaviti javni kritiki" (Peters, 1995: 10). S pridobivanjem političnega vpliva javnosti v 18. stoletju se je odprlo vprašanje sredstev, ki omogočajo absolutističnemu vladarju, da ohrani svojo suverenost. Pri izpostavljanju načela *arcana imperii* se je postavil antipod: "Arkanski praksi se je nato postavilo nasproti načelo publicitete" (Habermas, 1962/1989: 68).

Splichal opozarja, da je potrebno pri razumevanju publicitete biti zelo previden, ker: "načelo *kritične* publicitete, s katero se je konstituirala javnost, je treba strogo ločevati od publicitete v sodobnem *alternativnem* pomenu, promocije blaga, reklame in odnosov z javnostmi, ki nima nič skupnega s procesom racionalnega kritičnega razpravljanja,... ter nadaljuje: "načelo javnosti se je spremenilo iz načela kritike iz javnosti (kritičnega javnega diskurza) kot funkcije javnega mnenja v načelo javnosti kot dirigirane integracije (publicity), ki temelji na depolitizaciji javnega komuniciranja in ki jo posredujeta reklama in propaganda oz. stiki z javnostmi" (Splichal, 1997: 38).

S svojim odprtim duhom je Kant največ pripomogel k pravilnemu razumevanju publicitete in potrebe po soočenju le-te z legitimnostjo politike oz. političnega sistema. Habermas poudarja: "da je Kantova publiciteta veljala za tisto načelo, ki edino lahko jamči za soglasnost politike in morale,...in nadaljuje, da je Kant "javnost" razumel kot načelo pravne ureditve in metodo razsvetljevanja" (Habermas, 1962/1989: 122). Kant je poudaril dva pogoja, ki ju mora izpolnjevati moderna liberalna država, in sicer ustrezno pravno ureditev, ki zagotavlja svobodo ljudi (ena-

kost pred zakonom) proti prirojenim pravicam ter da zakonodaja temelji na volji ljudstva, ki se rojeva iz uma.

Vidnost oz. nevidnost oblasti Kant pojasnjuje in zagovarja stališče, da je omejevanje javnosti izvirni greh in "poglavitni razlog za nastanek vseh tajnih združb. Kajti že v naravi človeštva je potreba, da ljudje občujejo med seboj, predvsem o tistem, kar zadeva človeka nasploh" (Kant v Habermas, 1962/1989: 126). Torej, s tem, ko je država omejila javnost, je povzročila nastanek tajnih organizacij izven nadzora oblasti, ki delujejo včasih v korist in drugič v škodo države. Vsakdo ima namreč pravico, da pove kar želi: "um mora biti upravičen, da javno govori, ker (drugače) resnica ne bi prišla na dan. In sicer na škodo same vlade" (ibid., 124).

Kantovo razumevanje publicitete in njeno uveljavljanje je močno prisotno tudi v slovenski družboslovni (komunikološki) znanosti. Splichal poudarja to povezanost s svobodo izražanja mnenj, kajti: "Javno mnenje predstavlja svobodo (in pogum kot bi dejal Kant) izražanja mnenj, svobodo tiska in torej človekovo svobodo nasploh ter ostaja neločljivo povezano s razsvetljskim načelom publicitete" (Splichal, 1997: 5).

Weber ni tako vehementen kot Kant pri uveljavljanju načela javnosti delovanja države oz. birokracije. Izključevanje javnosti pri delu birokracije je opredelil kot enega ključnih virov njene moči. Dostop javnosti je lahko onemogočen samo toliko, kolikor je to nujno potrebno zaradi interesov države (ekonomski interes, politični, vojaški,...) predvsem navzven. V sodobnih državah so v praksi udejanjena Webrova razmišljanja o izključevanju javnosti in Kantova razmišljanja, da so na drugega nanašajoča se dejanja, le toliko v skladu s pravico in moralo, kolikor so zmožna publicitete. V mednarodnih pogodbah in deklaracijah so postavljeni skupni standardi varovanja in zagotavljanja načela javnosti. Kako in koliko so razmišljanja Webra in Kanta udejanjena, je različno od države do države. Posamezne države pa z izvajanjem načel v praksi dokazujejo svojo demokratičnost.

Danes je vsebinski pomen termina publicitete precej drugačen, kot je bil takrat, ko se je profiliral kot nasprotje načelu arcana imperii. Načelo publicitete so zamenjali drugi vzvodi, ki otežujejo delovanje oblasti na tajen način: pravica javnosti za dostop do informacij javnega značaja ter stalno spremljanje delovanja oblasti, ali je to javno, torej na očeh javnosti in v skladu z demokratičnimi in normativnimi standardi. V sodobnem razumevanju pa publiciteta nima več neposredne povezave s političnim sistemom oziroma poskusi iskanja ali postavljanja pod vprašaj njegove legitimnosti. Vsekakor pa je, gledano iz zgodovinske perspektive, publiciteta olajšala oz. pospešila uveljavljanje prve generacije človekovih pravic, katerih produkt je bila tudi sama.

V veliki meri je načelo publicitete nadomestil dostop do informacij javnega značaja, ki je ustavna kategorija, zakon, ki ureja to področje, pa je Slovenija sprejela med zadnjimi. V Evropski uniji zakona te vrste nimata le Nemčija in Švica. Na Irskem je bil zakon, ki ureja to področje, najpomembnejši dokument pri reformi javne uprave. To je tudi ena od pravic, ki bo zapisana v prihodnji ustavi Evropske unije⁷. Švedska je bila prva država, ki je leta 1766 (sic!) s sprejemom Zakona o tisku, naložila upravi dolžnost javne predstavitve svojih odločitev. Druge skandinavske

⁷Razkrite državne skrivnosti, Dnevnik 09.04.2003.

države, ZDA, Francija, Nizozemska, Kanada in še nekatere so v šestdesetih letih prejšnjega stoletja sprejele zakone o prostem dostopu (svobodi) do informacij⁸ (Bull, 2001: 402-403).

Državni zbor RS je februarja 2003 sprejel zakon o dostopu do informacij javnega značaja. Zakon celovito in sistemsko ureja dostop do informacij javnega značaja, s katerimi razpolagajo državni organi, organi lokalne skupnosti, javne agencije, javni skladi in druge osebe javnega prava, nosilci javnih pooblastil in izvajalci javnih služb. Osnovni namen zakona je zagotoviti čim večjo obveščenost javnosti, o delovanju organov ter hkrati zagotoviti javnost in odprtost delovanja organov ter omogočiti uresničevanje dostopa do informacij javnega značaja.

Manipuliranje s tajnimi podatki

Operacionalizacija varovanja tajnosti (zasebnosti) države se izvaja s celovitim sistemom označevanja, varovanja, dostopa in nadzora nad tajnimi podatki. Države z daljšo tradicijo imajo različne sisteme varovanja tajnih podatkov, ki pa se ne razlikujejo v temeljnih načelih. Tudi Evropska unija in zveza Nato, v kateri se bo Slovenija predvidoma vključila maja 2004, imata to področje celovito urejeno. Slovenija je potrebovala deset let samostojnosti, da je sistematično in celovito uredila področje varovanja tajnih podatkov. Zakon o tajnih podatkih, ki je bil sprejet v Državnem zboru novembra 2001⁹ ter spremenjen oktobra 2003, je celovito postavil "pravila igre" na področju varovanja zasebnosti države, tj. določevanje, označevanje in dostop do tajnih podatkov.

Tajen podatek je instrument na voljo sodobni državi, katerega glavni namen je zaščita njenih vitalnih interesov. Ogrožanje teh interesov oziroma razkritje tajnega podatka bi resno škodovalo interesu države in njeni nacionalni varnosti ter ji povzročilo veliko škodo ali celo ogrozilo njen obstoj. Sam tajen podatek pa ne pomeni dosti, če ni vzpostavljen celoten sistem ravnanja s tajnimi podatki. Poleg tehničnih, fizičnih in organizacijskih ukrepov, ki so vzpostavljeni za izvajanje varovanja tajnih podatkov, je potrebno največjo pozornost posvetiti pravilom dostopa do tajnih podatkov.

Dostop do tajnih podatkov je možen ob kumulativnem izpolnjevanju vsaj dveh pogojev, v določenih državah in organizacijah pa treh. Najpomembnejša pogoja, zahtevana tudi v Sloveniji, sta: dovoljenje za dostop do tajnih podatkov in upoštevanje načela potrebe po videnju (*need to know*). V določenih državah ali organizacijah se uporablja še tretji pogoj, seznam oseb (*access list*), ki imajo dostop do tajnih podatkov. Ključen rizični faktor pri varovanju tajnih podatkov nedvomno ostaja človek, zato je temu tudi posvečena največja pozornost. Predhodno opravljeno varnostno preverjanje oseb je pogoj za pridobitev dovoljenja za dostop do tajnih podatkov.

Človek tako ostaja ključen dejavnik pri varovanju tajnih podatkov. Ne samo, da

⁸ V ZDA sprejet zakon se je imenoval *Freedom of Information Act*.

⁹ V Sloveniji je bil velik del politične elite v letih 2000 in 2001 soočen s problematiko varovanja tajnosti in s ključnimi dilemami, ki se porajajo. Polemike v Državnem zboru pred sprejetjem Zakona o tajnih podatkih, ki celovito ureja področje varovanja tajnih podatkov, so bile zelo vroče.

so ljudje usposobljeni za ravnanje s tajnimi podatki, pomembno je tudi, da se zavedajo pomena le-teh in škode, ki jo lahko povzročijo s svojim ravnanjem. Stalna skrb za ustrezno stopnjo varnostne kulture, ustvarjanje občutka pripadnosti in lojalnosti so ključni elementi, ki zmanjšujejo možnosti zlorab tajnih podatkov.

Zato je potrebno tajnost in tajne podatke ponazoriti in razsvetliti še iz enega pomembnega vidika, in sicer, kako se tajne podatke lahko zlorabi oziroma uporabi v druge namene, kot jih je predvidel *originator*¹⁰ tajnosti. Koncept ravnanja s tajnimi podatki je dodobra obdelal in pojasnil (Scheppele v Rajko, 1997: 192). Pri tem je prikazal dve možnosti:

1. "tajnost (tajne podatke) lahko sporoči

- a) A pove B neposredno tajnost (odkritje)
- b) B pove C serijsko tajnost (izdaja)
- c) A ali B pove C kolektivno tajnost (odtok)

2. tajnost (tajne podatke) lahko skriva

- a) A skriva B neposredno tajnost (enostavna tajnost)
- b) B skriva C serijsko tajnost (rabljena tajnost)
- c) A ali B skrivata pred C kolektivno tajnost (zarota)".

Kot je razvidno, se je Scheppele osredotočil na dva generalna načina manipuliranja s tajnimi podatki, na nepooblaščenno sporočanje in skrivanje tajnosti. Oba vidika je pri proučevanju tajnosti potrebno upoštevati. V nadaljevanju bo posvečena večja pozornost nepooblaščenemu posredovanju podatkov. Večina tajnih podatkov ostane tajnih do konca predvidenega časovnega obdobja. Niso pa redki primeri, ko pride do odtoka in se tajni podatki znajdejo na prvih straneh časopisov in v "prime time" elektronskih medijev. Takrat govorimo o izdaji tajnih podatkov, njihovem razkritju ali odtoku¹¹.

Kazensko pravno področje v Sloveniji natančno določa dovoljene in nedovoljene tajnosti, opredeljuje vrste tajnosti in načine kršitev. Določbe Kazenskega zakonika RS niso skladne z zakonom o tajnih podatkih. KZ RS še vedno govori o uradni, vojaški in državni tajnosti kot o tajnostih iz državne sfere, medtem ko je poslovna tajnost posebna vrsta tajnosti in ni predmet proučevanja¹².

¹⁰ *Originator* - angleška beseda, ki označuje osebo ali organ, ki je izdelal oziroma označil dokument (sredstvo) s stopnjo tajnosti. Beseda izvornik je pomensko še najbližje terminu *originator*. Zaradi lažjega in boljšega razumevanja bo v nadaljevanju uporabljali samo termin *originator*.

¹¹ Odtoki ali razkritje tajnih podatkov niso neznanka v Sloveniji, njihova pojavnost kaže na nizko stopnjo varnostne kulture ter izpostavlja dejstvo, da varovanje tajnih podatkov ni vrednota. Tajni podatki ali podatki z zaprtih sej parlamenta se posredujejo prek novinarjev v javnost, niso redki primeri, ko so bili tajni dokumenti organov državne uprave posredovani v javnost. Iz začetka devetdesetih je znana afera IHT- VIS, prenašanje dokumentov VIS-a javnosti. Mednarodno odmevna je bila v letu 2000 ti. Afera Sava, ko je časnik Večer objavil poročilo o domnevno nezakonitem (so)delovanju med Obveščevalno varnostno službo MO in ameriško obrambno obveščevalno službo -DIA.

¹² Celovito je področje ravnanja s poslovnimi tajnostmi oziroma skrivnostmi predstavil Kop v knjigi "Varovanje in zaščita poslovnih skrivnosti". Po Kopovi definiciji so poslovna tajnost oziroma poslovna skrivnost podjetja "vse materializirane in nematerializirane stvaritve, ki jih poseduje in za katere tistim, ki jih za opravljanje svojega dela v podjetju (nujno) ne potrebujejo, ni treba vedeti. Stvaritve zajemajo tudi podatke" (Kop, 1991/1995: 43).

KZ RS in ZTP opredeljujeta (pojasnjujeta), da nedovoljena tajnost oziroma tajnost, ki je bila določena z namenom prikritja kaznivega dejanja, v primeru razkritja ne pomeni kaznivega dejanja. Poznamo tri skupine oseb, ki so dolžne varovati tajnost podatkov. Posebna kategorija so uslužbenci, ki s svojim ravnanjem povzročijo, da pridejo tajni podatki v roke nepooblaščenim osebi (snažilke, stražarji, varnostniki,...), vendar s tem niso izdali tajnosti temveč izvršili kakšno drugo kaznivo dejanje (nevestno delo, vohunstvo,...) (glej Mirt, 2003: 31-34).

Znova se potrjuje, da je najpomembnejši faktor človek, uslužbenec organa javne oz. državne uprave. Pomembni so odnosi med zaposlenimi, nadrejenimi in podrejenimi, stopnja politične, organizacijske in varnostne kulture, občutek pripadnosti organizaciji, lojalnost in ne nazadnje seznanjenost s tem, kako ravnati. To so ključne determinante, ki prispevajo k temu, da bo nedovoljenega sporočanja tajnosti čimmanj oz. nič. Z vsem tem so povezane še vrednote in vrednostni sistemi, preoblikovanje ali kriza vrednostnih sistemov, kar je ena izmed glavnih značilnosti držav v prehodu.

To ni samo problem mladih demokracij, temveč tudi "starih" demokracij z velikimi izkušnjami ali kot izpostavlja Brezovšek "se javna (državna) uprava v vseh vrstah demokracij bori s podobnimi težavami: kako zagotoviti sposobno, učinkovito, legitimno, odgovorno, odzivno, profesionalno in pravično javno službo" (Brezovšek, 2000: 240). Uprava, ki ne spoštuje načela tajnosti, zanesljivo ne izpolnjuje zgoraj navedenih kriterijev.

Potrebno je poudariti, da ne gre zamenjevati izdaje ali odtoka tajnosti z delovanjem političnih akterjev, ki uporabljajo pri svojem delu različne metode komuniciranja z javnostjo. Dokaj pogost pojav je posredovanje določenih notranjih - "insajderskih" informacij. To je težko dokazati in še težje kazensko preganjati. Zato so posamezniki, obdolženi posredovanja notranjih informacij nepooblaščenim osebam, največkrat sankcionirani disciplinsko ali z izgubo službe in redko kazensko preganjani.

Ravnanje s tajnimi podatki v zvezi NATO in Evropski uniji

Pomembnost varnostnega področja za uspešno delovanje Evropske unije in zveze NATO je razvidna iz dokumentov, ki urejajo varnostno področje. Postopki ravnanja s tajnimi podatki so natančno predpisani, kakor tudi način njihovega označevanja, posredovanja, hranjenja in dostopa. Ključni dejavnik varovanja tajnih podatkov je seveda človek in temu je namenjena posebna pozornost. Potrebno je pojasniti način dostopa do tajnih podatkov EU in Nato ter pogoje, ki jim morajo zadostiti posamezniki, ki bi, bodo ali dostopajo do tajnih podatkov.

Pomen, ki ga predpisujejo varovanju tajnih podatkov v EU in zvezi Nato, je razviden iz Sporazuma o varovanju podatkov¹³, ki sta ga 14.03.2003 podpisala generalni sekretar zveze Nato lord Robertson in predsedujoči Svetu EU, zunanji minister Grčije Papandreou. Namen sporazuma je razviden iz določil 4. člena, ki zavezuje

¹³ Predstavljen je osnutek sporazuma z dne 17.02.2003, saj originala ni bilo mogoče pridobiti. Glede na to, da se je sporazum usklajeval dlje časa in je bil podpisan slab mesec kasneje menim, da osnutek ne odstopa veliko od podpisanega sporazuma.

obe partnerki, da bosta varovali tajne podatke v skladu s tem sporazumom in njunimi varnostnimi pravili, da ne bosta uporabljali tajnih podatkov v nasprotju z nameni originatorja ter razkrila tajnih podatkov tretji stranki brez soglasja originatorja.

V sporazumu sta se obe partnerki zavezali, da bodo vsi posamezniki pred dostopom do tajnih podatkov stopnje ZAUPNO in višje, ustrezno varnostno preverjeni. V postopku varnostnega preverjanja je potrebno ugotoviti posameznikovo lojalnost, verodostojnost in zanesljivost (7. člen).

Evropska unija

Evropska unija ni namenjala področju varnosti takšne pozornosti kot zveza NATO, kar je razvidno iz odsotnosti normativnih aktov z varnostnega področja. Dva ključna dokumenta s tega področja sta bila sprejeta šele leta 2001. Prvi dokument Evropske unije, ki se je ukvarjal z varnostno problematiko, je bil Euratom Regulations No. 3 z dne 31.07.1958 (varovanje jedrskih podatkov). Varnostni sistem, ki ga vzpostavlja Evropska zveza, temelji na dveh dokumentih, ki sta v pravnem smislu notranji odločitvi Sveta EU in Komisije in tako predvsem zavezujeta obe instituciji.

Komisija je sprejela temeljna načela ravnanja s tajnimi podatki s sklepom dne 29.11.2001. Odločitev Komisije ne zavezuje Sveta EU in Evropskega parlamenta. Varnostna pravila Sveta EU pa ne zadevajo Evropske komisije in Evropskega parlamenta, kakor tudi ne drugih evropskih institucij (npr. Sodišča). Izjema je primer, ko uslužbenci obiščejo sedež EU oziroma se seznaniijo s tajnimi dokumenti Sveta EU. Obe odločitvi (Komisije in Sveta EU) imata enak namen in cilje ter predpisujeta podobne minimalne standarde. Odločitvi predstavljata zametek enovitega in celovitega ravnanja s tajnimi podatki v vseh strukturah EU.

Naša pozornost bo namenjena Varnostnim pravilom (v nadaljevanju: pravila) Sveta EU¹⁴, ki so bila sprejeta 19. marca 2001 in predstavljajo ključni akt, ki ureja varnostno problematiko v okviru Sveta EU. Varnostna pravila so se pričela uporabljati 01.12.2001 in imajo status predpisa z neposredno veljavo ter so kot takšna zavezujoča za vse institucije EU, države članice in druge posameznike, ki bodo prejeli tajne podatke Evropske unije. Za njihovo uspešno in učinkovito izvajanje, jih morajo države članice implementirati v svojo nacionalno zakonodajo.

Nedvomno se je tudi v praksi pokazalo, da je bilo potrebno urediti področje varovanja tajnih podatkov. Razprave o sistemu globalnega prisluškovanja Echelon, s katerim se je ukvarjal tudi Evropski parlament, sicer niso potrdile njegovega obstoja, prav tako pa ga ni bilo moč zavrnilo. Najdba prisluškovalnih naprav leta 2003¹⁵ na sedežu EU v Bruslju pa je vse skeptike postavila v položaj, kjer so svoj skepticizem težko zagovarjali.

¹⁴ *Security Regulations Of Council Of The EU, Official Journal of the European Communities L 101, 2001.*

¹⁵ V stavbi Sveta EU so marca 2003 na telefonskem sistemu odkrili manjše število prisluškovalnih naprav. Naprave so bile na linijah v prostorih različnih delegacij, med drugim Nemčije, Francije in Velike Britanije. Francoski časnik *Le Figaro* je poročal, da so nastavitve naprav odgovorne ZDA (glej www.24ur.com/naslovnica/svet/20030319_2022177.php).

Pravila urejajo naslednja področja: določena so osnovna načela in minimalni varnostni standardi; organiziranost varnostnega področja v Svetu EU; klasifikacija in označevanje tajnih podatkov; fizično in tehnično varovanje; spoštovanje načela potrebe po vedenju; postopki pridobitve varnostnega certifikata; izdelava, prenos, varovanje in uničevanje tajnih podatkov; registri EU; varovanje informacijskih sistemov in posredovanje tajnih podatkov ne članicam EU in mednarodnim organizacijam.

Svet in vse države članice morajo zagotoviti stalno spremljanje skupnih minimalnih varnostnih standardov v vseh upravnih in/ali vladnih organih, v ostalih EU institucijah, agencijah in pogodbenikih, tako da so lahko EU tajni podatki posredovani z zaupanjem, da se bo z njimi ustrezno ravnalo. Takšni minimalni standardi morajo vključevati kriterije za izdajo dovoljenj za dostop do tajnih podatkov in postopke varovanja EU tajnih podatkov.

Ključni organi na varnostnem področju v EU so: Generalni sekretar/Visoki predstavnik Sveta EU, Varnostni odbor Sveta EU, Urad za varnost Generalnega sekretariata Sveta, EU decentralizirane agencije, države članice in skupne varnostne inšpekcije.

Vsi posamezniki, ki potrebujejo dostop do tajnih podatkov stopnje ZAUPNO EU ali višje, morajo biti predhodno ustrezno preverjeni. Podobno velja za osebje, ki dela na področju tehničnega delovanja ali vzdrževanja komunikacijskih in informacijskih sistemov, le-ti pa vsebujejo tajne podatke. V postopku preverjanja je potrebno ugotoviti, ali je posameznik:

- nedvomno lojalen;
- takšnega karakterja in tako diskreten, da ni nobenega dvoma v njegovo integriteto ter s tem v njegovo ravnanje s tajnimi podatki;
- ranljiv na pritiske zunanjih ali drugih virov, tj. zaradi svojega prejšnjega prebivališča ali preteklih povezav, ki lahko predstavljajo varnostno tveganje.

Cilj varnostnega preverjanja je ugotoviti, ali obstajajo zadržki za dostop posameznika do tajnih podatkov Sveta. Varnostno preverjanje je potrebno izvesti s sodelovanjem posameznika in na zahtevo predlagatelja. Izvajajo ga kompetentni organi države članice, katere državljani so posamezniki, EU preverjanja *ne izvajajo*. Če posameznik živi na ozemlju druge države članice, lahko odgovorni organi držav obeh članic medsebojno sodelujejo.

Zveza Nato

Severno atlanski svet (NAC) je 26.03.2002 potrdil sprejetje dokumenta Varnost v NATO tj. C-M (2002) 49. C-M (2002) 49 in C-M (2002) 50 sta, kot je bilo povedano, nasledila dokument C-M (55)15 (Final) in skupaj s šestimi direktivami predpisujejo NATO varnostno politiko¹⁶.

C-M (2002) 49 zavezuje države, stranke dokumenta ter NATO civilne in vojaške organe, da ščitijo in varujejo tajne podatke, ki izvirajo od zveze, so posredovani zvezi s strani držav članic ali so s strani države članice posredovane drugi državi članici v okviru Nato programa/projekta ali pogodbe ali jih zveza pridobi iz ne-Nato izvorov. Ščiti in varuje se tudi tajne podatke, ki se jih zaupa nedržavnim in ne-Nato organizacijam in posameznikom. Pomembne so njihove dolžnosti in pravice,

ki izhajajo iz varnostnih nivojev informacij, uporaba informacij le za predvidene namene, ki služijo zvezi ter prepoved razkrivanja takih informacij ne-Nato državam brez privolitve izvora tajnih podatkov.

Podpisnice so zadolžene za ustanovitev Nacionalnega varnostnega organa za Nato dejavnosti, ki bo implementiral zaščitne varnostne ukrepe in zagotavljal, da bodo vse relevantne osebe¹⁷ varnostno preverjene.¹⁸ Za implementacijo standardov so zadolženi tudi Nato civilni in vojaški organi.

Z namenom učinkovitega izvajanja varnostnih nalog so ustanovljeni določeni organi, ki so zavezani k izvajanju določil vseh že prej navedenih ključnih dokumentov s področja varnosti. Za varnost NATO tajnih podatkov so načeloma odgovorni nacionalni varnostni organi držav članic.

Nacionalni varnostni organ je odgovoren za:

- izvajanje varnostnih preverjanj svojih državljanov in drugih oseb pod svojo jurisdikcijo, ki potrebujejo dostop do NATO ZAUPNO in višje, in odločanje o tem, ali naj PSC podeli, zavrne ali prekliče. Standardi preiskave so v skladu z nacionalno preiskovalno prakso, vendar ne smejo biti nižji od določil v Direktivi o osebni varnosti AC/35-D/2000 (Direktiva).
- zagotovitev, da se varnostno preverjanje izvaja z vedenjem in privolitvijo konkretnega posameznika;
- ponovno varnostno preverjanje;
- sodelovanje s tujimi nacionalnimi varnostnimi organi (NVO-ji) ali drugimi kompetentnimi nacionalnimi avtoritetami pri izvajanju procedur varnostnega preverjanja.

Pomembni odbori na področju varnosti so še naslednji trije. Varnostni odbor Nato, ki je bil ustanovljen s strani Severnoatlantskega sveta. Sestavljajo ga strokovnjaki s področja varnostnih zadev iz držav članic, na zasедanjih pa sedijo tudi predstavniki Vojaškega odbora Nato. V primeru, da se razpravlja o zadevah, ki zadevajo interese civilnih in vojaških organov zveze, so prisotni tudi predstavniki slednjih. *Varnostni urad* Nato (Nato Office of Security - NOS) je ustanovljen v okviru mednarodnega osebja zveze. Sestavljajo ga strokovnjaki s področja varnostnih zadev v civilni in vojaški sferi, vodi pa ga vedno predstavnik ZDA. Vzdržuje tesne stike z nacionalnimi varnostnimi organi držav članic in Nato vojaškimi in civilnimi

¹⁶ V izvirniku je naslov dokumentov naslednji:

G/M (2002) 49 Security within the NATO;

G/M (2002) 50 Protection Measures for NATO Civil and Military Bodies, deployed NATO Forces and Installations (Assets) against Terrorist Threats;

AC/35-D/2000 Directive on Personnel Security;

AC/35-D/2001 Directive on Physical Security;

AC/35-D/2002 Directive on Security of Information;

AC/35-D/2003 Directive on Industrial Security;

AC/35-D/2004 Primary Directive on INFOSEC;

AC/35-D/2005 INFOSEC Management Directive for CIS.

¹⁷ Relevantne osebe so državljani članic, ki v okviru svojih službenih dolžnosti potrebujejo dostop do tajnih podatkov varnostne stopnje Zaupno in višje.

¹⁸ Varnostno preverjanje po tem dokumentu je namenjeno ugotavljanju, ali bi podelitev dostopa do tajnih podatkov posamezniku pomenila nesprejemljivo tveganje za varnost. Pri tem se izpostavlja ugotavljanje/ vrednotenje njegove lojalnosti, vrednosti zaupanja in zanesljivosti.

telesi.

Nato ne izvaja varnostnega preverjanja, temveč ga izvajajo za svoje državljane članice zveze. Natančnejša navodila za izvajanje varnostnega preverjanja in pogoji za pridobitev varnostnega certifikata (dovoljenja za dostop do tajnih podatkov) so opredeljena v Direktivi.

Direktiva predpisuje, da posameznikom, ki jih neposredno zaposli vojaško ali civilno telo zveze po uspešno opravljenem varnostnem preverjanju, odobrava dostop do tajnih podatkov NSA ali drug kompetenten organ posameznikove matične države. Enako velja za posameznike, ki so zaposleni v vojaški ali civilni službi svoje države in so premeščeni na delovno mesto v vojaško ali civilno telo zveze. Posamezniki, zaposleni s strani držav članic v Poveljstvu Nato (NATO HQ) ali imenovani v nacionalno delegacijo v Poveljstvo, morajo imeti veljaven in ustrezen Personal Security Clearance (PSC).¹⁹

Zaključek

Večina držav v Evropi je v zadnjih stoletjih prehodila pot iz fevdalizma in absolutizma in demokracijo, nekaterim pa se je ta pot še podaljšala s pol stoletja trajajočim obdobjem socializma in komunizma. Tajnost je bila in ostala stalen spremljevalec vseh političnih sistemov, spreminjala se je samo njena pojavna oblika. Načelu arcana imperii se je zoperstavilo načelo javnosti-publicitete. Delovanje sodobne (demokratske) države se je moralo odpreti javnosti in prav je tako, hkrati pa so se razumniki, ki so poudarjali potrebo po javnem delovanju države dobro zavedali, da lahko to postane njena velika slabost. Državi so dopuščali pravico do omejene tajnosti in začasnega suspenza pravic posameznika.

Nedvomno je tajnost kompleksen družbeni pojav, ki državi omogoča, da zavaruje svoje vitalne interese ter tako zadosti svoji nacionalni varnosti. Naloga vseh akterjev, strateških in taktičnih odločevalcev (*decision makers*) in tistih, ki skrbijo za implementacijo ali ji nudijo podporo, mora biti vsakodnevna skrb za vzpostavitev sistema, ki temelji na pozitivnih vrednotah in ob upoštevanju potrebe po zagotavljanju ustrezne varnostne in organizacijske kulture.

Odtokanje podatkov v medije in pisanje anonimnih pisem o notranjih dogajanjih v določenem organu kaže na stanje duha v državni upravi in družbi v celoti. Razreševanje notranjih, strokovnih in zaupnih vprašanj pred očmi javnosti ni primerno, saj so informacije velikokrat delno točne, zavajajoče ali celo izmišljene. Stanja se prav tako ne bo uredilo ali stabiliziralo zaradi tega, ker bomo vse posameznike varnostno preverili. Varnostno preverjanje je samo delček mozaika na področju varnostne politike, ostale dele pa sestavljajo tehnični, fizični in organizacijski ukrepi na varnostnem področju. Vendar to nič ne pomaga, če ljudje nimajo občutka pripadnosti in lojalnosti do tega, kar delajo in za koga.

Izvajanje varnostnega preverjanja oseb in dodelitev dostopa do tajnih podatkov, ustrezni sistemi tehničnega in fizičnega varovanja, ne morejo nadomestiti

¹⁹ PSC je termin, ki ga uporablja zveza NATO in predstavlja individualno varnostno potrdilo. Posedovanje PSC je prvi korak k pridobitvi dostopa do tajnih podatkov zveze.

pomanjkanja vrednot, varnostne in organizacijske kulture, občutka pripadnosti,... To ni naloga subjektov, ki se ukvarjajo z varnostno problematiko, temveč naloga celotne družbe, še posebej političnega, pravosodnega ter najpomembnejšega, šolskega sistema in vseh akterjev, ki aktivno sodelujejo v teh sistemih. Odgovornosti na področju varovanja tajnih podatkov, ki jo bo Slovenija prevzela na mednarodnem področju s svojim vstopom v EU in Nato, se ne bo moč izogniti. Minimalni standardi Nato in EU na področju varnosti so zelo podobni, dostikrat tudi povezljivi ter jasno nalagajo odgovornosti državam članicam in tudi nečlanicam obeh organizacij.

Na koncu je pomembno poudariti, da vse demokratične države najprej hranijo svoje tajnosti in hranjenje le-teh je najpomembnejše. Upoštevanje standardov mednarodnih organizacij je v primeru, da je nacionalni sistem varovanja tajnosti ustrezno postavljen, zgolj še en delček zgodbe, imenovane tajnost podatkov. Ne more in ne sme biti pa imperativ varovanje tajnosti zveze Nato in EU, medtem, ko pa je varovanje nacionalnih-slovenskih tajnosti prepuščeno dobri volji posameznikov. Temveč ravno nasprotno, če bomo ustrezno varovali naše tajnosti, ne bo nobenih težav pri varovanju tajnosti mednarodnih organizacij.

Uporabljena literatura in pravni viri

- Anžič, Andrej (1996): Vloga varnostnih služb v sodobnih parlamentarnih sistemih - nadzorstvo. Ljubljana: ČZP Enotnost.
- Anžič, A. (2000): Tajnost: vrednota in zlo. Teorija in praksa, 37 (5), 849-863.
- Arendt, Hannah (1996): Vita Activa. Ljubljana: Krtina.
- Bobbio, Norberto (1987): The Future of Democracy. Cambridge, UK: Polity Press.
- Brezovšek, Marjan (2000): Uprava in demokratični prehod. V Danica FINK-HAFNER in Miro Haček (ur.), Demokratični prehodi I, str. 239-255. Ljubljana: FDV.
- Bull, Hans, Peter (2001): Sloboda informacija. V Dieter NOHLEN (ur.), Politološki rječnik, str. 402-403. Osijek, Zagreb, Split: Pan Liber.
- Đurić, Mihailo (1987): Sociologija Maksa Vebera. Zagreb: Naprijed.
- Habermans, Jürgen (1962/1989): Strukturne spremembe javnosti. Ljubljana: Škuc FF.
- Kop, Ivo (1991/1995): Varovanje in zaščita poslovnih skrivnosti, Druga dopolnjena izdaja. Ljubljana: Gospodarski vestnik.
- Mirt, Bojan (2003): Pravni problemi tajnosti kot omejitve dostopa do dokumentov državnih organov, diplomska naloga. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Pravna fakulteta.
- Nohlen, Dieter, urednik (2001): Politološki rječnik: država i politika. Osijek, Zagreb, Split: Pan Liber.
- Peters, John Durham (1995): Historical Tensions in the Concept of Public Opinion. V T.L. Glasser in C.T. Salmon (ur.), Public Opinion and the Communication of Consent, str. 3-32. New York: Guilford.
- Rajko, Alen (1997): Tajni podaci: nužnost i (ili) informativna diskriminacija? Politička misao 34 (3): str.179-197.
- Splichal, Slavko (1997): Javno mnenje. Ljubljana: FDV.
- Šinkovec, Janez (1996): Pravna, demokratična in socialna država. Ljubljana: ČZP Enotnost.
- Šturm, Lovro (1999): Omejitve oblasti. Ljubljana: Nova revija d.o.o..
- Tadić, Ljubomir (1989): Javnost i demokratija. Vršac: Sloboda.
- Thompson, Dennis F. (1999): Democratic Secrecy. Political Science Quarterly 114 (2): str. 181-193.

- Thompson, John B. (1995): *The Media and Modernity*. Cambridge, UK: Polity Press.
- Trbovšek, Franc (2001): Varnostno preverjanje oseb na obrambnem področju. V Igor BELIČ (ur.), *Javna predstavitev mnenj o predlogu Zakona o tajnih podatkih*, str. 163-178. Ljubljana: MNZ.
- Slovar slovenskega knjižnega jezika (1991 in 1993). Ljubljana: SAZU, DZS.
- Osnutek Sporazuma o varovanju podatkov med EU in zvezo NATO, www.faculty.maxwell.syr.edu/asroberts/foi/nato_eu_drft_Feb17_2003.pdf, 25.05.2003;
- Security regulations of Council of the EU, *Official Journal of the European Communities* L101, 2001;
- Security within the NATO, C-M (2002) 49, 17.06.2002 in direktive;
- Zakon o dostopu do informacij javnega značaja, Ur. l. RS št. 24/03;
- Zakon o ratifikaciji varnostnega sporazuma med R Slovenijo in organizacijo severnoatlantskega pakta, Ur. l. RS št. 23/97;
- Zakon o tajnih podatkih, Ur. l. RS št. 87/01 z dopolnitvami in spremembami.

UMETNIŠKE PRAKSE V REVOLUCIONARNIH PROCESIH

Povzetek. Članek obravnava demokratizacijske procese v Vzhodni Evropi konec osemdesetih in v začetku devetdesetih let 20. stoletja v luči specifične izraza in intenzivnosti umetniških praks. Hipotezo o soodvisnosti umetniških praks in revolucionarnih procesov utemeljuje s pregledom teorije revolucij in umetnostnozgodovinskih teorij in se do demokratizacijskih procesov v Vzhodni Evropi opredeli kot do revolucij. Ob natančni analizi družbene prisotnosti in sporočilnosti posameznih umetniških medijev se izpostavlja kot problem zgolj navidezna homogenost vzhodnoevropskih socialističnih režimov, katere navideznost potrjuje tudi raznolikost umetniških praks, ki jih je mogoče povezati s specifično demokratizacijskih procesov.

Konsistenca iz polja soodvisnosti umetniških praks in revolucionarnih procesov, ki ji je mogoče slediti skozi vse revolucije v moderni zgodovini, je linearnost diskurza nekaterih umetniških medijev, ki znatno olajša pretok informacij, namenjenih legitimaciji revolucije. V zgodovini odnosa umetnost/družba so revolucije tiste, ki umetnosti omogočijo začasno premestitev z roba v središče družbe.

Ključni pojmi: umetniške prakse, revolucija, vzhodna evropa, moderna zgodovina

Praksa in teorija modernih revolucij

Kolaps socialističnih režimov v Vzhodni Evropi je zaznamoval konec "kratkega" 20. stoletja. Marsikoga je presenetil, vseh pa spet ne; že leta 1984 je Rastko Močnik v uvodniku ene od števil Mladine napovedal neogiben in skorajšen konec socializma v Jugoslaviji. Tomaž Mastnak je v Vzhodno od raja leta 1992 ugotavljal, da "je vrnitev revolucije predstavljala najmanj pričakovan rezultat procesa demokratizacije in demokratične transformacije Srednje Evrope. Večina opazovalcev, novinarjev in interpretatorjev so presenetili sami dogodki. Fascinirali so jih toliko bolj, ker jih niso predvideli. Kako je mogoče, da je zgodovinsko neogiben dogodek ušel napovedim? Čeprav družboslovje s tem ni bilo na ravni svojega izvirnega programa, to ni zmanjšalo človeškega navdušenja humanistov pred dejstvom, da so njihove politične želje postale realnost. Eventualni občutek krivde je samo še začel politični užitek, čast se je znanosti povrnila preko retrospektivne teleologije dejstva." (Mastnak, 1992: 5)

* Dr. Cirila Toplak, docentka na Fakulteti za družbene vede, Univerza v Ljubljani.

Dobro desetletje kasneje se zdi, da presenečenje ni bilo tako popolno, da bi res moralo pri družboslovcih zbuditi občutek krivde in nezmožnosti slediti osnovni ideji družboslovja - teoretiziranju družbenih procesov. Spremembe so bile v zraku povsod v Vzhodni Evropi, "big picture", ki bi napovedovala skoraj sočasen zlom vseh socializmov, pa nihče ni sprevidel. V kontekstu sodobnosti si je bilo tudi težko predstavljati, da bi procesi demokratizacije lahko eskalirali v "revolucije" - do bo "ljudstvo" res šlo na barikade tako kot skoraj točno dvesto let poprej. Evropa bi pač znova potrebovala kakšnega Kanta, da bi jo ocenil z razdalje! (Zanimivo bi bilo zamisliti se nad faktorjem vpliva, ki ga je na skoraj sočasne revolucionarne dogodke v Vzhodni Evropi imelo odmevno praznovanje dvestoletnice francoske revolucije in njeno obujanje. Vprašanje je tudi, v kolikšni meri se v javnosti ni uporabljal izraz "revolucija", ker je v zavesti najširšega kroga ljudi "revolucija" nekaj krvavega, in revolucionarno dogajanje ni *postalo* revolucija, ker ga tako nismo hoteli poimenoovati, čeprav je to ves čas bilo.)

Težko napovedljivo je bilo morda, da se bo padanje domin začelo v Sovjetski zvezi, ko pa se je začelo prav tam, si ni bilo več tako težko predstavljati, da bodo domine popadale tudi povsod drugod za železno zaveso. Tukaj so opazovalci na Zahodu imeli več sreče kot pameti. Sklepanje, da če pade socializem v Sovjetski zvezi, mora tudi povsod drugod na Vzhodu, se je izkazalo kot točno, čeprav je temeljilo na zmotnih osnovah, ki jih bomo vzeli pod drobnogled nekoliko kasneje.

Naslednja dilema, ki je zaposlovala družboslovce v devetdesetih, je bilo vprašanje, ali je pri zlomih evropskih socializmov dejansko šlo za revolucijo, kar je znova potegnilo na plano in deloma generiralo številne revolucijske teorije. Tukaj se ne zdi presenetljivo, da so bili v skladu z nacionalno revolucionarno tradicijo najaktivnejši Američani in Francozi. Theda Skocpol (Skocpol, 1980) definira več modelov družbenega vedenja, ki določajo naravo konflikta, ki generira revolucijo. Po "psihološko agregacijski" teoriji pride do politično pogojenega nasilja, ko v stanje jeze zapade množica pripadnikov določene družbe, v kateri obstoječi ekonomski in socialni pogoji vzbujajo jezo, naperjeno proti političnim elitam. Večinoma ameriški zagovorniki te teorije, ki izpeljujejo revolucije dobresedno iz človeškega uma, uporabljajo v argumentaciji tudi psihološke modele in teorijo motivacijske dinamike. (Davies, 1962; Gurr, 1970)

Charles Tilly (Tilly, 1993) zagovarja "politični konflikt", ki izključuje možnost popolnoma spontane jeze v odsotnosti agitacije s strani organizirane družbene skupine, ki ima dostop do določenih virov. Po Tillyju je revolucija posebna vrsta družbene akcije, v kateri poteka boj za politično suverenost in odtujitev oblasti tistim, ki so jo posedovali dotlej. Nadalje obstaja teorija revolucije, po kateri gre pri revolucijah za intenco zlasti spremeniti nekatere ključne vrednote določene družbe, po potrebi z uporabo nasilja. Zagovornik te teorije, ameriški zgodovinar Chalmers Johnson (Johnson, 1966) trdi, da je družbeni sistem sestavljen iz institucij, ki definirajo splošne vrednote v družbi. Te vrednote se ponotranjijo v procesu socializacije, da lahko služijo večini odraslih pripadnikov družbe kot osebne moralne norme. Tudi politična avtoriteta je opredeljena v skladu s temi ključnimi vrednotami in do revolucije pride, kadar sistem vrednot ni več sinhron s konkret-

no družbeno realnostjo; rezultat revolucije je potemtakem zlasti transformacija orientacijskih vrednot v primerjavi s prejšnjim političnim režimom.

Pri revolucijah ne moremo obiti marksizma, ki je generiral (ali bil spervertiran za) eno izmed revolucij z najdaljnosežnejšimi posledicami za 20. stoletje. Marksistična teorija revolucij se opira na teorijo medrazrednega konflikta in temelji vzrok za izbruh revolucije na prevelikem zatiranju določenega družbenega razreda, posledice revolucije pa napoveduje zlasti kot spremembo produkcijskih odnosov. Leninizem kot podteorija (ali perverzija, če hočemo) marksistične teorije revolucije predpostavi začasno diktaturo poklicnih revolucionarjev do dokončne politične "zrelosti" proletariata, Herbert Marcuse pa teoretizira kasneje tudi revolucionarno etiko (Marcuse, 1970). Čeprav se zdi malo verjetno, da bi v realnosti totalitarna oblastna struktura sama od sebe sestopila z oblasti, se je vsaj v nekaterih bivših socialističnih državah, seveda ob pritiskih opozicije, javnosti in tujine, konec osemdesetih let zgodilo prav to. Theda Scocpol je pri teoretiziranju revolucije kombinirala marksistično teorijo in teorijo političnega konflikta že pred "revolucionarnim" dogajanjem v Srednji in Vzhodni Evropi, pa se njeno delo torej retrospektivno kljub temu izkaže za učinkovito teoretsko osnovo, ki prestane preizkus časa.

Charles Tilly pa je teoretiziral revolucije po tem dogajanju in ga je v definicijah seveda poskusil zajeti. Čeprav se z ortodokšno definicijo, da je "revolucija edinstven dogodek, ki za zmeraj spremeni zgodovino celotnega naroda in se lahko zgodi samo v izjemnih okoliščinah" ni oddaljil ne od resnice ne od marksistične teorije revolucij (dejansko sta po tej definiciji bili ameriška revolucija 1776 in boljševiška revolucija 1917 sploh edini "pravi" revoluciji, saj je francoska revolucija v 19. stoletju postala neke vrste "politična kultura" (Furet, 1998: 32)), je domislil tudi širšo definicijo, po kateri je revolucija "vsaka nenadna in daljnosežna sprememba režima, katere akter je ljudstvo." (Tilly, 1993: 28) Do revolucionarnih situacij torej pride v primeru, ko:

- "se pojavijo "kandidati ali koalicije kandidatov za prevzem oblasti, katerih politični nameni nasprotujejo ekskluzivnemu nadzoru obstoječega režima,
- slednje podpre znaten del državljanov,
- oblast ni zmožna, sposobna ali voljna zatreti opozicijo ali njene zahteve",
- revolucija pa nastopi, ko:
- "funkcionarji režima prestopijo v vrste opozicije,
- revolucionarna koalicija prevzame nadzor nad vojsko,
- so oborožene sile režima nevtralizirane,
- pripadniki revolucionarne koalicije prevzamejo nadzor nad državnim aparatom".

(Tilly, 1993: 373-4)

Po tej drugi definiciji je v Vzhodni Evropi v začetku devetdesetih let povsod prišlo do revolucij, še zlasti, če upoštevamo še dva nadaljnja definicijska elementa Tillyjeve teorije, in sicer, da so revolucije evolucijsko odvisne od državnih struktur in da je vsaki mogoče določiti več procesnih faz.

Še vsaj dva dodatna elementa posebej izpostavljata demokratične revolucije v Vzhodni Evropi kot revolucije in jih postavljata ob bok francoski revoluciji za razliko od ameriške in boljševiške revolucije. Ne pri Francozih pred dvesto leti, ne pri

Vzhodnoevropejci pred dobrim desetletjem ideja o tem, kakšna bo nova, porevolucionarna družba ni bila invencija brez precedensa.

Vzhodnoevropejci se v stremenuju k demokraciji, pravni državi in človekovim pravicam navežejo na zahodnoevropski zgled. Ni jim treba gojiti posebnih strahov glede prihodnosti, saj je ta za Zahodno Evropo že dolgo sedanjost (ampak pred razočaranjem nad demokracijo s tem še zdaleč niso varni). In tudi tokrat se revolucija ne omeji na eno državo, kot se je v bodočih ZDA in Sovjetski zvezi, ampak nastopa v obliki "epidemije", ki jo širijo meddržavne odločitve (npr. prost prehod Vzhodnih Nemcev na Zahod čez madžarsko ozemlje).

Umetnost in družba

Za definicijo umetnosti, kolikor je potrebna za pričujoči prispevek, bom porabila manj besed. Umetnost je izraz človekove ustvarjalnosti in komunikacija obeh. Četudi umetnost "spreminja življenja ljudi", kar malo spomni na učinke revolucije, pa "neposredno transformira svoje konzumente z ustvarjanjem novih čutnih percepcij in novih reprezentativnih koncepcij v lastni transhistorični funkciji". (Vernier, 1990: 104) Umetnost je hkrati konstituenta in rezultanta družbe. Tudi umetnost izbruhne in vzpostavlja tako kot revolucija, vendar to počne permanentno in zunaj vsake ideje časa in "napredka", ki poganja revolucijo in jo dela odvisno od njenih rezultatov. Brez rezultata "bi revolucija predstavljala samo katastrofo, medtem ko je umetnost kontinuirana in konstitutivna katastrofa." (Vernier, 1990: 110) Zato so revolucije zmeraj "zahtevale" od umetniške sfere, da podpre "napredek", da bi dobile pod nadzor družbeno "neodgovornost" umetnikov in jih zavezale ciljem socialne transformacije. Umetniki so se kot državljani v revoluciji soočili s porazom, podrejanjem ali konfliktom v različnih oblikah.

Umetnost ima "posvečeno auro in neubranljivo moč" (Shusterman, 1994: 131)). Zdi se, da nam sugerira globlje resnice od tistih, do katerih nas pripeljeta znanost ali "zdrava pamet". Umetnost je ena od religij sekularne sodobne družbe, v kateri so muzeji in galerije svetišča hermetične vere, literatura je predmet čaščenja kot nabožna besedila, umetniška dela so ikone. S tem je umetnost izdvojena in ločena od materialnega življenja in prakse, kar pa ni sodoben pojav. Odkar so se za prevlado nad antičnim grškim polisom spoprijeli filozofi in poeti in je Platon obsodil umetnost kot "mimesis" narave, družba "vleče" umetnost s seboj na svojem robu.

Zgodovina umetnosti je potem seveda lahko samo hibrid med zgodovino in umetniško kritiko, rekonstrukcija preteklosti skozi inventar, identifikacijo in datacijo umetniških del, pa tudi interpretacija, sistem vrednot in ideologija. Umetnost je brezčasna, zato je zgodovina umetnosti lahko bila zgodovina umetnikov in od Roberta Vassarija naprej ne samo umetnikov-individuov, ampak umetnikov-državljanov. Z Rieglom in Panofskyjem je zgodovina umetnosti našla novo izrazno polje v imanentni motivaciji umetnikov, ki je zgodovino umetnosti dodatno razprla v zgodovino smisla umetnosti. (Zerner, 1974: 184) Marksistična zgodovina umetnosti je objektivizirala že tako nezadovoljivo subjektivizacijo umetniških del na umetnike tako, da se je koncentrirala na umetnost kot proizvod družbe oziroma družbenega razreda in pa mecenata. V 20. stoletju se je zgodovina umetnosti obogatila

še z dvema analitičnima izhodiščema: strukturalno lingvistiko in freudovskimi teorijami. Strukturalizem je zagovarjal, da je umetnost jezik, ki ne "govori" dobesedno, Freud pa je umetniškim delom pripisal večnivojski pomen in jih obravnaval kot sanje ali fantazme, pri katerih se veriga pomenov lahko konča samo poljubno.

En element pa ostaja stalnica zgodovine umetnosti: družba je zmeraj in še zmeraj obravnava umetnost kot absolutno edinstveno človeško aktivnost, ki ne more nikoli v celoti prepojit socialnega tkiva (z izjemo estetskih teorij klasičnih avantgard). Tudi tisti sodobni teoretiki, ki so poskušali umetnost "vrniti na mesto, ki ji pripada", kot sta Arthur Danto (Danto, 1993) ali John Dewey (Shusterman, 1994: 133), so videli rešitev za stalno degradacijo umetnosti kot rezultat socialne izolacije nekje "nad" družbo in ne v njenem središču. Seveda gre za dilemo koncepcije estetike, ki bi se morala razširiti s formalnega in senzualnega na kognitivno in praktično polje, saj je prav prevelika abstraktnost filozofske konceptualizacije umetnosti le-tej odrekala njeno moč in politični potencial.

Naj dodam opažanje, da si je sodobna umetnost očitno zadala višjo ambicijo kot zgolj vzbujati estetski užitek pri konzumentu, šokirati hoče, opozarjati na našo realnost, ne izbira sredstev, da bi nas prebudila iz domnevne otopelosti. Ne zanimam justifikacije umetnikov, da je bila umetnost skoraj prisiljena prevzeti nase to poslanstvo v odsotnosti drugih mehanizmov, ki bi nas opozarjali na pasti potrošništva in pridobitništva. S tem se umetnost je nekoliko premaknila proti središču družbe in je zasedla kognitivno polje, čeprav bi bilo glede na nedavno preteklost morda točneje reči, da se ni pustila znova odriniti docela na rob.

A vsakdan sodobna umetnost zanemarja, čeprav v njem še zmeraj potrebujemo lepoto. Jo bomo lahko sedaj uživali samo še v naravi in v uporabnih predmetih, kot so avtomobili, pohištvo, oblačila, čevlji, v katerih estetske oblike se vse več investira? Ali dejstvo, da človek noče več ustvarjati lepote za užitek drugemu, ne pripomore k naraščajočemu razčlovečenju, ki ga oznanja sodobna umetnost? Ali ob umetnosti, ki skoraj samo še straši, grozi, šokira, mori, sili v razglabljanje in samopomilovanje, saj zgolj opozarja, ne da bi ponudila alternativo, ali prav ob takšni umetnosti, ki povrh v svoji naraščajoči samozvanosti in volji do trženja še hkrati zanika svoje "poslanstvo", ne izgubljam veliko več kakor dobivamo? Eh, najbrž imam konservativen okus ... Pa vendar se mi zdi, da ima tudi "vest humanizma" Noam Chomsky med drugim v mislih tudi to, ko govori o novem off-job nadzoru, ki dopolnjuje on-job nadzor oblasti: nismo več samo roboti na delovnem mestu, ampak robotski potrošniki v prostem času, tudi lepote. Larpurlartizem umira od lakote in zdi se, da je sodobna umetnost zadovoljna z margino, od koder nemočno žuga potrošništvu in se pretvarja, da je ni zajelo.

Komparativna analiza odnosa umetnost/revolucija in problem homogenosti

Za izhodišče komparativne analize prepletenosti in soodvisnosti družbenopolitičnih in umetniškoustvarjalnih procesov v izbranih, sedaj postsocialističnih državah, Češkoslovaški, Madžarski in Sloveniji v osemdesetih letih 20. stoletja sem postavila ne pretirano zacementirano hipotezo, da kljub temeljni razliki v naravi revolucije kot voluntarističnega političnega dogajanja in umetnosti kot izraza indi-

vidualnega navdiha in načina komunikacije povezava med tema fenomenoma vendarle obstaja. Stikata se strukturno in funkcionalno, kot dve manipulativni katastrofi, čeprav je manipulacija sredstvo revolucije, pri umetnosti pa gre za večinoma nehoten stranski učinek. Ta stik velja za vse revolucionarne procese v moderni zgodovini, kolikor mi je znano, najsi je šlo za dejansko "edinstvene dogodke/spremembe brez precedensa", kot sta bili ameriška in boljševiška revolucija, ali "prevzeme oblasti s široko javno podporo", kot pri francoski ali žametnih revolucijah.

Seveda ni dovolj zgolj teoretizirati, da takšna povezava obstaja in jo morda še s hiperkontekstualizacijo podkrepiti na primerih v preteklost bolj oddaljenih revolucij in vlogi, ki jo je umetnost v njih odigrala. Ob dokazih, ki sem jih zasledovala in doživela v teku raziskave in obiskov v obravnavanih državah, se je hipoteza ne le potrdila, ampak se je izpostavila še dodatna ugotovitev, take vrste splošnost, da daleč presega zgolj razmerja med družbo/politiko in umetnostjo. Izkazalo se je, da so raznolike umetniške prakse v analiziranih državah kazale na občutne razlike v družbenih praksah in specifično političnih sistemov za "železno zaveso", kjer naj bi vladala homogenost. V to homogenost je obstajalo prepričanje tudi med zahodnoevropskimi družboslovci, ki so namen Sovjetske zveze ustvariti poenoten socialistični "novi svet", zaradi premajhnega pretoka informacij in ljudi sprejeli kot realizirano dejstvo (in zato so imeli prav in se obenem motili, ko so iz zloma sovjetskega režima sklepali na zlom vseh socialističnih režimov). Dejansko se je Zahodna Evropa v teku hladne vojne bolj homogenizirala od Vzhodne.

Vzhodnoevropske države, ki jih je leta 1945 osvobodila Rdeča armada, je zagnila železna zavesa, ki je za mnoge pomenila novo vzhodno mejo Evrope. Baltske države je Sovjetska zveza anektirala, Poljska je pridobila precejšen del nemškega ozemlja, Nemčija se je razdelila na kapitalistično zahodno in socialistično vzhodno Nemčijo, nacionalne države, nastale po letu 1918, pa so znova vzpostavile formalno suverenost. Po krajših ali daljših epizodah iskanja "tretje poti" v državah z demokratično tradicijo (na primer na Češkoslovaškem), so vse vzhodnoevropske države postale ljudske demokracije in družbe sovjetskega tipa. Sovjetski komunisti so izvedli čistke v vseh satelitskih državah in si zagotovili poslušno in odvisno "duhovščino" za novo "vero", ki je imela tako kot prej krščanstvo monopol nad resnico. Z izjemo Jugoslavije so bile vzhodnoevropske države uniformirane na ekonomskem (kolektivizacija v kmetijstvu, razvoj težke industrije), političnem (enostranskarski represivni režimi) in socialnem področju (uravnilovka, članstvo v komunistični partiji kot osnova za vzpon po družbeni lestvici). V očeh Zahodnoevropejcev je Vzhodna Evropa postala homogen in monoliten uniformiran blok pod popolno hegemonijo Sovjetske zveze. V odgovor na podpis pakta NATO in ustanovitve organizacije za ekonomsko sodelovanje CEFTA sta nastala ekvivalenta Varšavski pakt oziroma Comecon.

Homogenost Vzhodne Evrope pa je bila samo navidezna. Na ekonomskem področju ni nikoli nastal skupni "socialistični trg". Plansko gospodarstvo je prinašalo občasna pomanjkanja, nekonvertibilnost valut, nerealne cene v okviru dogovorne ekonomije. Vzhodnoevropejci, zlasti prebivalci Sovjetske zveze, niso smeli potovati, kar je pomagalo ohraniti posebnosti posameznih vzhodnoevropskih družb. Ker na vzhodu Evrope ni bilo več židovskega in nemškega prebivalstva, so

se tamkaj živeči narodi etnično homogenizirali. Nacionalni argumenti so se uporabljali samo v kriznih situacijah (na Madžarskem leta 1956, v praški pomladi leta 1968, na Poljskem leta 1980), vendar pa do dejanske integracije vzhodnoevropskih držav ni prišlo. Zahodna Evropa se je bolj uniformirala s pomočjo trgovskih izmenjav, potovanj in množičnih komunikacij, kakor se je mogla Vzhodna Evropa v izolaciji in popolni podrejenosti eni ideologiji in eni velesili. Vzhodnoevropski intelektualci so ob spominu na jalovost predvojnih liberalnih demokracij sprva pozdravljali komunistične sovjetske osvoboditelje, vendar je sovjetski režim hitro postal sinonim za neevropsko rusko tradicijo absolutizma, brutalnosti in ideološke ortodoksosti. Sovjetski režim v vzhodnoevropskih državah je bil torej tako ideološki kot kulturni problem. (Du Reau, 2001: 231)

Češkoslovaška, slovenska in madžarska umetnost v procesu demokratizacije ali umetnost v središču družbe

Na osnovi celovite analize umetniškega dogajanja v Sloveniji, na Madžarskem in na Češkoslovaškem v začetku devetdesetih let in številnih intervjujev z umetniki in mecenji, kot so bili Sorosevi Zavodi za odprto družbo (Toplak, 1996),¹ lahko potrdim, da sta bila povsod najbolj proopozicijsko aktivna tradicionalna umetniška medija, katerih diskurz je (lahko) najbolj razumljiv za naslavljanje določenih sporočil: slikarstvo in literatura, podoba in beseda na fiksnem mediju, ki nista samo pogojno ulovljiva, kot gledališče ali film ali koncertna glasba, ampak sta trajno ulovljena na platno in papir. Koliko sta pomensko ulovljiva, odločajo umetniki. Jezik podob je lažje razumljiv kot jezik oblik v arhitekturi. Beseda je po drugi strani lahko tudi spremljana z glasbo in vpliv rockovskih zasedb, kot je Laibach, na družbene spremembe je že bil razisk(ov)an, pa tudi sama sem se mu v analizi dodobra posvetila. (Toplak, 1996)

Omenjeno podobno usmerjenost in intenzivnost umetniških praks v Sloveniji, na Madžarskem in Češkoslovaškem v procesu demokratizacije je seveda mogoče dopustiti samo z upoštevanjem specifičnosti nacionalne tradicije, specifičnosti tedaj delujoče kritične mase umetnikov v posameznih umetniških medijih in specifičnosti ravni izolacije od mednarodne umetniške scene. Glede zadnjega je treba upoštevati, kako je hladna vojna zanikala univerzalnost umetnosti in je pomanjkanje informacij pripeljalo ne le do različnih razvojev umetniških praks na Vzhodu in Zahodu, ampak tudi do kompleksa manjvrednosti umetnikov na Vzhodu. Zato je razumljivo, da so slovenski umetniki vsled relativne odprtosti meja primerjalno privzeli nekatere medije, kot je video, in tendence, ki jih v madžarski in češkoslovaški umetniški produkciji tega obdobja skoraj ni zaznati. Pri prodoru na mednarodno umetniško sceno je sramežljivost slovenskih umetnikov bila bolj posledica slovenske "majhnosti" kakor izolacije. Če pogledamo поблиžje Madžarsko in Češkoslovaško s tega vidika, je zanimivo, da se na Slovaškem, kjer je vladala manjša represija kot na Češkem, zato ni razvila proporcionalno intenzivnejša umetniška produk-

¹ V analizi so v podrobnosti osvetljene in kvantificirane umetniške produkcije na področju arhitekture, upodabljajočih umetnosti, dekorativnih umetnosti, literature, gledališča, rockovske glasbe, kinematografije, videa in televizije v vseh treh državah za obdobje konec osemdesetih - začetek devetdesetih.

cija. Po drugi strani je bilo manj represije kot na Češkem tudi na Madžarskem, pa se tudi madžarski umetniki niso mogli "meriti" s češkimi, le da iz drugega razloga: *njihov* kompleks manjvrednosti je izhajal iz večinskega sodelovanja s komunističnim režimom, ki je dovoljeval dovolj svobodno umetniško ustvarjalnost, samo da ni prihajalo do razstavljanja, nastopanja, torej sporočanja in interpretacije.

Če pogledamo še druge umetniške prakse, so tudi tukaj razlike zanimive in razločljive z razlikami v delovanju režimov in z različnimi akterji revolucionarnih procesov. Madžarska arhitektura je na primer našla močan izraz pod vplivom lokalne gradbeniške tradicije, ki je v svoji izvirnosti tako izstopala, da je delovala kot nacionalistično in s tem v kontekstu socialističnega internacionalizma politično sporočilo. Češka in slovenska arhitektura v tem obdobju ni izkazovala podobnih dosežkov; arhitekturna tradicija v obeh državah se ni mogla nasloniti na drugega kot "evropskost", zato tudi ni imela ponuditi nič radikalno novega razen privzemanja zahodnoevropskih trendov.

Dekorativne umetnosti so dobesedno cvetele na Češkoslovaškem in Madžarskem, v Sloveniji pa neprimerno manj. "Skrivanje" za "folkloro", keramiko, tekstilom in tradicionalno glasbo je odkrivalo večji pritisk cenzure, ki na omenjena področja umetniške ustvarjalnosti ni toliko posegala. Razlika v pritisku cenzure je odigrala svojo vlogo tudi v manifestaciji "samizdata" na področju literature, zlasti na Češkoslovaškem, pa tudi na Madžarskem, medtem ko ga v Sloveniji skoraj ni bilo, še več, Slovenci so si že v osemdesetih omislili srednjeevropsko literarno nagrado Vilenica.

Pri filmski produkciji se je v osemdesetih letih za Slovenci še vlekel kompleks manjvrednosti glede na sijajno srbohrvaško filmsko ustvarjalnost, ki pa se zdi, da je slovensko filmsko sceno ob mednarodnih uspehih v zadnjih letih končno zapustil. Na Češkoslovaškem in Madžarskem tega problema ni bilo in filmski ustvarjalci so samo čakali, da lahko začno snemati po svoje, kot so lahko do praške pomladi (Češkoslovaška), ali pokažejo, kar so v zadnjih desetletjih posneli (Madžarska).

Tako Slovenija kot Madžarska sta funkcionirali v okviru sistema privilegijev, ki so se konkretizirali na ekonomskem področju, pa vendar je bila apolitična umetnost v Sloveniji tolerirana (in finančno celo podpirana), na Madžarskem pa je bila ožigosana kot subverzivna. Zanimiva je tudi paralela med Slovenci in Slovaki kot dvema "nezgodovinskima" narodom, ki naj bi se v dušičih ju federacijah slejkoprej nagibala k separacionističnim (čeprav zaradi majhnosti še zmeraj pacifističnim) težnjam. A ta paralela postane problematična, če upoštevamo, da je Slovenija igrala vlogo nekakšne jugoslovanske Švice glede na standard in posameznikovo svobodo, Slovaška pa je bila provinca, če že ne skoraj "tretji svet" Češkoslovaške. Umetniki so delovali v preveč različnih ekonomskih pogojih, da bi bila njihova produkcija zlahka primerljiva.

Teh samo nekaj naštetih razlik v izrazu in intenzivnosti umetniških praks seveda same po sebi še ne potrjujejo začetne teze, da obstaja povezava med njimi in revolucionarnimi procesi. Tudi med slednjimi so bile v opazovanih državah velike razlike, ki so izhajale iz različnih "variacij" socialističnih režimov in ki jih lahko najkrajše povzamemo tako, da demokratizacijo oz. revolucijo na Češkoslovaškem povežemo zlasti z disidenco, v Sloveniji z nastankom alternativnih družbenih

gibanj, na Madžarskem pa s kombinacijo obeh oblik opozicije v navezavi na postopno samovoljno reformo režima. Pravzaprav bi bil seznam podobnosti med njimi še krajši: socialistični režimi so bili povsod bolj (Češkoslovaška, Madžarska) ali manj (Slovenija ekonomsko izčrpani, zbirokratizirani do skrajnih meja in v odgovor na praznino političnega prostora so povsod nastale "civilne družbe").

Učinkovitost linearnega diskurza

Zdaj bom za ilustracijo, kako vidim povezave med umetnostjo in revolucijo, prešla iz sociopolitično splošnega na izrazito funkcionalno podrobnost. Posebej fascinanten v primerjanju revolucionarnih dogajanj ob vsej potrebni previdnosti kontekstualnega zgodovinopisja, saj gre za sprehajanje čez dvesto let, v katerih je človeška družba doživela najbolj spektakularen razvoj v svoji zgodovini, je proces obvladovanja informacij za potrebe izpeljave spremembe političnega sistema in prenosa suverenosti, proces, v katerega je bila seveda zmeraj pritegnjena tudi umetnost.

Ena od značilnosti, ki določajo revolucijo, je hitrost sosledja dogodkov. Po eni strani je treba informacije čimbolj in čim hitreje spraviti do čim širšega kroga javnosti, po drugi strani je informacije treba manipulirati, da javnost ažurno sledi dogajanju in ostaja, vsaj verbalno, "na barikadah". Ob tem je najučinkovitejše ponavljanje, kako slabo je bilo prej, in napovedovanje, kako neizmerno bolje bo poslej. Že ameriška deklaracija o neodvisnosti, prvi seznam meščanskih pravic in vrednot v zgodovini, našteje najprej vse Američanom prizadete krivice in nato predstavi "program" Združenih držav Amerike. Tovrstne informacije, še bolj pa poročanje o sprotih dogodkih, je najbolj prepričljivo kot zgodba, kronološko linearni opis dogajanja. Umetnost, ki ima na voljo toliko različnih dimenzij podajanja predstav o resničnosti, argumentaciji revolucionarnega dogajanja "pomaga" s tovrstno linearnostjo, pripovedovanjem "zgodbe". Zelo drzno, a ne poenostavljajočo paralelo tukaj vidim med popularnostjo nizkega reliefa v letih francoske revolucije, ko okoli in okoli fasad javnih zgradb *tečejo* reliefi z revolucionarno vsebino, ki je razumljiva in zgovorna za prav vsakega (četudi nepismenega) mimoidočega.

Morda mi bo kak zgodovinar umetnosti oporekal s sočasno popularnostjo neoklasicističnega sloga. V času boljševiske revolucije v Rusiji, v ta čas prištevam tudi konsolidacijo novega režima z državljansko vojno, to vlogo prevzame v skladu z vmesnim tehnološkim napredkom, filmski trak. S potujočim kinom na vlaku pride revolucija v zadnjo sibirsko vas in pred dovtetnimi prebivalci *tečejo* zgovorne podobe krasnega novega sveta, ki ne potrebujejo zapletenega komentarja.

V vzhodnoevropskih žametnih revolucijah je vlogo pripovedovalca zgodbe prevzela televizija. Rekli boste, televizija ni umetnost, a četudi ne upoštevamo televizijskega pokrivanja med samim potekom dogodkov in prepoznanja potenciala televizije s strani režimov, ki se je kazalo v zasedbah in obstreljevanju televizijskih hiš, pomislimo zgolj na filmski program, ki smo ga bili deležni v Sloveniji v osemdesetih v primerjavi z devetdesetimi, kako smo se tudi s kabelsko televizijo postopoma vse bolj impregnirali z zahodno filmsko umetnostjo in kako je v devetdesetih s televizijskega programa izginila filmska produkcija, nastala v socializmu, z

izjemo filmov, ki so (zlasti na Madžarskem, kjer so smeli snemati karkoli, le da ljudje tega niso nikoli videli) končno prišli iz bunkerja.

Seveda mi ni treba posebej izpostavljati, da je sporočilna vrednost linearnega diskurza, ki doseže najširšo javnost, bistvenega pomena za legitimacijo revolucionarnega procesa, ki je vsaj pravnoformalno zmeraj nelegitimen, dokler akterji revolucionarnega procesa ne prevzamejo vzvodov oblasti, s katerimi lahko svojo politično intervencijo retrospektivno legitimirajo ali z drugimi besedami, s pomočjo volje ljudstva presežejo stanje "državnega udara" in ugotovijo, da so izpeljali revolucijo.

Umetnost na robu družbe

Sklenimo ta izlet v polpreteklost s pogledom na umetniško produkcijo v Sloveniji, na Čecoslovaškem in Madžarskem danes, dobro desetletje po revolucionarni vročici. Ugotovimo lahko, da trg neusmiljeno briše nacionalne razlike in vzpostavlja internacionalne trende. Umetniki niso več na skrbi države, ampak samih sebe. V prejšnjem režimu smo se znali pikro pošaliti, da je kdo "svoboden umetnik", danes pa je to kruta ekonomska realnost. Cenzura trga namesto socialistične ideologije ali cenzura trga kot nove ideologije: umetniki se sedaj cenzurirajo sami zato, da se lahko prodajo. V Sloveniji je veliko pritožb zaradi zapostavljanja kulture in umetnosti, v primerjavi že samo s Češko republiko, Slovaško in Madžarsko pa je očitno, da slovenska država še zmeraj funkcionira kot precej aktiven mecen. Za umetniške prakse se s prihodom demokracije polje svobode ustvarjanja ni bistveno razprlo; samo eno zlo (ali inspiracijo?) je nadomestilo drugo. Čas razpadanja socialističnih režimov oziroma demokratičnih revolucij je bil za vzhodnoevropske umetnike čas idealnih pogojev ustvarjanja: pritisk cenzure je popuščal, državni mecenat se je ohranjal skozi birokratske rituale, umetnost se je z roba pomaknila v središče družbe, ker je bila medij diskurza o svobodi že leta preden se je ta lahko ubesedil v političnih parolah in nato tudi udejanjil.

Umetniške prakse v revolucionarnih procesih so zgoščena demonstracija dejstva, da umetnost res zmore sočasno soustvarjati in odsevati družbo, v kateri nastaja, in da ji že njena konstantno labilna aktivno-pasivna pozicija v družbenem prostoru, če odmislimo mesto, ki so ji ga tako ali tako odkazali filozofi, ne dovoljuje, da bi prežela vse socialno tkivo. O pravnih in socialnih državah oziroma družbah, že lahko govorimo, in tudi etično družbo si lahko vsaj zamišljamo, za estetsko družbo pa se ob splošni estetizaciji potrošništva in vsiljevanju estetskih standardov sprašujem, ali ni na sprevržen način že nekaj časa realnost ali se nam samo odmika?

LITERATURA

- Danto, Arthur (1993): *L'assujettissement philosophique de l'art*. Pariz: Flammarion.
 Davies, James C. (1962): *Toward a Theory of Revolution*. *American Sociological Review* (27): 5-18.
 Du Reau, Elisabeth (2001): *L'idée d'Europe au XXe siècle*. Pariz: Complexe.
 Furet, François (1998): *Minule iluzije: esej o komunistični ideji 20. stoletja*. Ljubljana: Mladinska knjiga.

- Gurr, Ted (1970): *Why Men Rebel?* New York: Princeton University Press.
- Johnson, Chalmers (1966): *Revolutionary Change*. Boston: Little.
- Marcuse, Herbert (1970): *Culture et société*. Pariz: Editions de Minuit.
- Mastnak, Tomaž. (1992): *Vzhodno od raja: civilna družba pred komunizmom in po njem*. Ljubljana: DZS.
- Scokpol, Theda (1980): *States and Social revolutions: a Comparative Analysis of France, Russia and China*. New York: Cambridge University Press.
- Shusterman, Richard (1994): *L'art en boîte*. Critique 1994 (562): 131-139.
- Tilly, Charles (1993): *Les révolutions européennes 1492-1989*. Pariz: Seuil.
- Toplak, Cirila (1996): *Art et société en Europe centrale: nouveaux rapports à partir des années 1980*. Pariz: doktorska disertacija.
- Vernier, France (1990): *De l'art et de la révolution*. La Revue d'esthétique 1990 (17): 102-111.
- Zerner, Henri (1974): *L'Art*. V Jacques Le Goff (ur.), *Faire de l'histoire: nouvelles approches*, 180-192. Pariz: Gallimard.

DILEME IN PERSPEKTIVE PREVENTIVNEGA DELOVANJA
SLOVENSКИH ZAVAROVALNIC

Povzetek. Zavarovalništvo je storitvena gospodarska dejavnost, ki ima dolgo in pestro zgodovinsko razvojno pot. Razvijala se je kot vsakokratni odgovor družbenih skupin in celotne družbe na ogrožanja človeka in njegovega premoženja. Tako je zavarovalništvo razvilo številne mehanizme svojega delovanja za učinkovito odpravljanje posledic škodnih primerov, kakor tudi na področju preventivne dejavnosti. Zavarovalnice največkrat vgradijo v svoje zavarovalne produkte (vrste, podskupine in skupine zavarovanj) določene bonuse in komercialne popuste ter druge ugodnosti v primerih, ko njihovi komitentni ravnaajo skrbno, vgradijo določene varnostne naprave, uporabijo priporočljive materiale ali organizirajo in izvajajo določene aktivnosti, s čimer zmanjšajo možnost nastanka škodnega primera na premoženju ali telesu (zdravju) in s tem vplivajo na višjo raven varnostne kulture. Žal pa je v praksi zaznati izostanek dolgoročnega in načrtnega razvoja novih mehanizmov in praks preventivnega delovanja slovenskega zavarovalstva na nacionalni ravni in tudi na ravni posamezne zavarovalnice. Na tem področju so možnosti za razvoj mehanizmov preventivnega delovanja neomejene, zato kaže v ta proces odločneje vključiti raziskovalno in znanstveno sfero. Preventivna dejavnost mora postati del poslovne politike zavarovalniške delniške družbe. Dejstvo je, da je preventivna dejavnost del dejavnosti zavarovalstva, uprašanje je le, kolikšen delež predstavlja in ali je učinkovita. Učinkov preventivnega delovanja pa mora biti deležen najširši krog zainteresiranih in ne le tisti, ki so z zavarovalnicami v pogodbenem odnosu (zavarovanci).

Ključni pojmi: individualna varnost, preventiva, preventivna dejavnost, zavarovalništvo, poslovna politika, gospodarstvo.

Uvod

Zavarovalništvo je v sodobnem svetu pomembna gospodarska dejavnost za zagotavljanje socialne, zdravstvene, ekonomske, gospodarske in drugih oblik var-

* Boris Žnidarič, doktor družbenih znanosti - obramboslovje, pomočnik direktorja Območne enote Ljubljana Zavarovalnice Triglav, d. d.

nosti.¹ Po svoji naravi in načinu opravljanja temeljnega poslovanja ter uradni klasifikaciji dejavnosti nudijo zavarovalnice v sodobni družbi svoje storitve, zato sodijo v t. i. storitveno ali neproizvodno dejavnost. Zavarovalnice prodajajo obljubo in pravno zavezo, da bodo v primeru nastanka nekega negotovega dogodka delno ali v celoti, kar je odvisno od vrste in obsega sklenjenega zavarovanja, oškodovancu ali osebi, na katero se nanašajo koristi sklenjenega zavarovanja, izplačale dogovorjen znesek denarja (odškodnino ali zavarovalnino) ali svojemu zavarovancu neposredno vrnile poškodovano stvar, predmet, napravo ali objekt v prejšnje stanje (asistenčne usluge zavarovalnic).

Zavarovalništvo je eno od razvijajočih se in rastočih gospodarskih (finančnih) panog tudi v Sloveniji. Čeprav lahko z zgodovinskega vidika govorimo o nekaj stoletni zavarovalniški tradiciji na slovenskih tleh, je zadnjih 130 let tisto obdobje, ko lahko govorimo o intenzivnem razvoju zavarovanj in zavarovalne stroke, predvsem zaradi dinamičnega družbenoekonomskega in tehnološkega razvoja. Tako na drugih področjih je tudi na tem bilo potrebno veliko otipljivih razlogov za to, da danes ljudje vidijo v zavarovanju svojo korist. Zavarovalništvo je v veliki meri partner države in družbe kot celote na področju uresničevanja kolektivne in individualne socialne varnosti ljudi (Brask, 1991: 479). V bistvu gre za gospodarsko dejavnost, ki se ukvarja z organiziranjem zaščite pred različnimi nevarnostmi, s čimer se zadovoljuje ekonomska (in druge) potreba po varnosti (Ivanjko, 1999: 19). V teoriji se poudarja, da sta temeljni cilj in naloga zavarovalništva zagotavljanje nespremenjenega standarda, pri čemer velja načelo, da več zavarovanja zagotavlja višji standard oziroma da več zavarovanj pomeni tudi več nevarnosti, ki ogrožajo višji standard. Zavarovanje zagotavlja višji standard, s tem da omogoča ljudem obvladovanje večjega števila različnih nevarnosti (Frey, 1998: 372). Rečeno tudi drugače, zavarovalnice zagotavljajo svojim klientom (zavarovancem) socialno, ekonomsko in gospodarsko varnost, v obsegu in na način, kot je določeno z zavarovalno pogodbo.²

V tem prispevku bom obravnaval zavarovalniško dejavnost z vidika tistih aktivnosti in opravil, ki bi jih lahko razvrstili med preventivne, pri čemer bom opozoril na dve temeljni dilemi, ki izhajata iz sedanjega stanja in prakse ter možnosti za takšno

¹ V tem kontekstu govorimo o dimenzijah individualne varnosti. Človek si je ves svoj zgodovinski razvoj prizadeval zagotoviti varnost, ki je nujno potrebna za njegov razvoj, razmnoževanje, delovanje in ustvarjanje. Zato na današnji stopnji družbenega razvoja varnosti ni mogoče razumeti kot stanje, ki bi bilo neodvisno od človekovega prizadevanja in zavestnega ravnanja, temveč nasprotno. Glede na pojmovanje varnosti kot večplastnega in večdimenzionalnega pojava je mogoče poudariti, da pri varnosti ne gre le za nedelovanje ali obelodljivo nizko raven delovanja virov ogrožanja v naravi in družbi, ampak obenem za dejavnost, s katero se v družbi zagotavlja uresničevanje njenih (socialno-ekonomskih, družbenopolitičnih, psihosocialnih, kulturnih, ekoloških idr.) funkcij. Sodelovanje pri zagotavljanju in opravljanju teh funkcij je širša, pozitivna razsežnost varnosti, ki presega zgolj odsotnost ogroženosti - negativno pojmovanje varnosti (Grizold, 1992: 68).

² Stališče teorije si na tem področju ni enotno. Flis (1995: III-289) trdi, da je zavarovalna polica prava zavarovalna pogodba, medtem ko Ivanjko (1999: 129) trdi, da je zavarovalna polica le dokaz o obstoju zavarovalne pogodbe, sklicujoč se pri tem na določbe avstrijskega, nemškega in švicarskega zakona, ki predpisujejo, da mora zavarovalnica izročiti zavarovancu polico kot dokaz o obstoju zavarovanja. Zavarovalna pogodba za življenjsko zavarovanje naj bi po mnenju teoretikov vsebovala pisno ponudbo, polico, splošne pogoje in kot prilogo k polici izjave pogodbenih strank (Ivanjko, 1999: 124-134).

delovanje v prihodnje. Seveda pa se ni možno izogniti vprašanju, kaj imata skupnega zavarovalništvo in preventivna dejavnost (prevencija)⁵ oziroma ali je zavarovalništvo dolžno razvijati preventivno dejavnost?

Opredelitev pojma preventivne dejavnosti

V vsakdanji rabi največkrat zasledimo pojma preventiva oziroma prevencija v različnih besednih in pojmovnih povezavah. Najpogostejše jo zasledimo v zvezi z medicino, delom, policijo, prometom, kriminalom⁶ in drugimi dejavnostmi⁷, pri katerih je možno pričakovati takšne subjektivne in objektivne okoliščine, zaradi katerih bi bilo lahko porušeno ravnotežje, ki omogoča normalno delo in življenje. Preventiva ima velik pomen v različnih plasteh družbenega življenja. Sama beseda preventiva pomeni nekaj preprečiti ali obvarovati, neko vnaprejšnjo zaščito, oziroma ponuja neko preventijsko sredstvo (Mikulan, 1995: 10). Pečar (1988: 26) v okviru obravnave delovanja mehanizmov družbenega nadzorstva ugotavlja, "da se z njimi odvrča ali zatira neposlušnost, ki se jih kaznuje potem, ko se že zgodijo, ali preprečuje pri tistih, ki se k njej nagibajo. Narava dela organov in institucij družbenega nadzorstva je pretežno represivna, v manjši meri preventivna, čeprav je znano, da je preventivno delovanje družbeno sprejemljivejše in nenazadnje cenejše od represivnega". Preventivno dejavnost, v smislu organiziranega in stalnega preprečevanja nastanka predvidenih oz. predvidljivih motenj v družbenem življenju, pa moramo razumeti kot zavestno, načrtno in dolgoročno dejavnost, ki jo sprejmejo in odobrijo pristojni organi na vseh ravneh, ukrepe pa izvajajo tisti družbeni mehanizmi, ki so na posameznem področju prisotni in za to usposobljeni. In ne samo to. Obča človeška naravnost in socialna povezanost vevata preventivno naravnost človeka in solidarnost do drugih.

Zavarovalništvo in preventivna dejavnost

Najprej želim opozoriti na dilemo, in sicer ali in kaj imata skupnega zavarovalništvo⁸ in preventivna dejavnost (prevencija) ter, ali je zavarovalništvo dolžno razvijati preventivno dejavnost? Zavarovalna prevencija, kakor jo je poimenoval Boncelj

⁵ Med pojmovoma ni vsebinske razlike. Pogostejše je v rabi pojem preventiva. Glej Slovar slovenskega knjižnega jezika, str. 1031.

⁶ Številne strategije, tehnike, taktike in mehanizmi preventivnega delovanja na področju kriminalitete v 21. stoletju so obstojale in se razvijale v različnih oblikah še preden je obstajalo človeštvo. Mnogo let pred tem, preden se je pojavil človek, so živali varovale same sebe proti drugim živalim, uporabljajoč pri tem preventivne mehanizme, ki so v mnogočem podobni tistim, ki jih uporabljamo v boju zoper kriminaliteto v sodobni družbi. Živali niso varovale le sebe, temveč tudi druge živali svoje vrste in celo skupnost pred drugimi vrstami ali roparicami (Tilley, 2002: 12).

⁷ Kot zanimivost navajam pojem "Preventivne vojne", ki so ga ZDA v sodelovanju z VB uvedle v letu 2003 ob napadu in okupaciji Iraka.

⁸ Zavarovalništvo je dejavnost, ki se ukvarja z zavarovanjem premoženja in oseb. Opravljajo jo javni zavodi, zavarovalnice idr. - Enciklopedija Slovenije, zvezek 15 WI/Ž, Kronološki pregled, Mladinska knjiga, Ljubljana 2001, str. 81. Sam ta pojem uporabljam širše, in sicer kot dejavnost in kot skup organizacij (zavarovalniških delniških družb, vzajemnih zavarovalnic, agencij za posredovanje in zastopanje idr.), ki se ukvarjajo s takšno dejavnostjo.

(1983: 112), je že sama po sebi pomembna za vsako zavarovalnico, saj se z uspešnim delovanjem zmanjšujejo objektivne in subjektivne okoliščine, ki vplivajo na nastanek škodnih primerov. Seveda pa pri tem ni možno poenostavljati in šteti zavarovanje za preventivno dejavnost samo po sebi. Zavarovanje je konkreten pravni posel za zagotavljanje ekonomske, gospodarske, materialne in socialne varnosti (širše Žnidarič, 2002: 189-192), ki poleg preventivne dejavnosti vključuje tudi zavarovanje. Vsekakor pa imata preventivna dejavnost in zavarovanje skupno izhodišče obstoja in družbene vloge, to je obstoj nevarnosti. Obe si jo prizadevata z določenimi ukrepi odpraviti oziroma v primeru nastanka nekega negotovega dogodka vzpostaviti prejšnje stanje.⁷ Če ne bi obstajale nevarnosti, potem ne bi bilo potrebe po preventivi in ne po zavarovanju. S preventivno dejavnostjo skušamo odpraviti nevarnost tako, da z izvajanjem dogovorjenih ukrepov neposredno vplivamo na objektivni položaj v zunanjem svetu, iz katerega izvira. Idealne podobne ni. Preventiva na številnih področjih ni mogoča, ker preventivnega sredstva še ni ali je v nesorazmerju s pretečo nevarnostjo, bodisi zaradi samega stroška bodisi zaradi obsega nevarnosti. Seveda pa se ob tem spoznanju samo po sebi zastavlja vprašanje, ali se preventivna dejavnost na področju zavarovalništva sploh splača in kakšna naj bo? Z organiziranim preventivnim delovanjem vplivamo na objektivno stanje v okolju, s čimer zmanjšujemo možnost nastopa tistih pojavov in dogodkov, ki bi lahko ogrozili varovane objekte in dobrine. Absolutne učinkovitosti preventive ni. Lahko govorimo le o relativnih uspehih preventivnega dela v zavarovalništvu, predvsem pa moramo pojmovno ločiti samo preventivo kot del zavarovalniške dejavnosti od zavarovanj.⁸

538

Pravni okviri za preventivno delovanje v zavarovalništvu

Že sam Zakon o zavarovalništvu v 14. členu (3. točki 5. odstavka - ZZavar, UL RS, št. 13/2000) omogoča zavarovalnicam ("zavarovalnica lahko opravlja") opravljanje tudi drugih poslov, ki so z zavarovalnimi posli v neposredni zvezi. Med te posle šteje "izvajanje ukrepov za preprečevanje in odpravljanje nevarnosti, ki ogrožajo zavarovano premoženje in osebe".

Takšno zakonsko določbo je potrebno z vidika pravne logike šteti kot možnost in priporočilo, nikakor pa ne kot obveznost zavarovalnic (kogentna pravna norma), da organizirajo in izvajajo preventivno dejavnost, vendar kaže ob tem opozoriti na ekonomski interes zavarovalnic. Zakon o gospodarskih družbah (ZGD - Uradni list RS, št. 30/93 s številnimi spremembami in dopolnitvami) v 258.

⁷ Za škodni primer šteje v zavarovalništvu nastanek neposredne ali posredne škode na zavarovalnem objektu. Škoda pa lahko nastane tudi zaradi opustitve ali nezadostne preventivne dejavnosti, kar pa ne izključuje odgovornosti zavarovalnice, da izplača odškodnino.

⁸ Zanimiva je ugotovitev nestorja slovenskega zavarovalstva Bonclja (1983: 113), ki na vprašanje o odnosu med preventivo in zavarovanjem odgovarja: "Koristno je določiti medsebojni odnosaj in položaj prevencije in zavarovanja. To najboljše lahko osvetlimo z odgovorom na vprašanje: ali je zavarovanje možno brez prevencije. Odgovor je pozitiven. Kakorkoli je prevencija že koristna za zavarovanje, je mogoče zavarovati tudi brez nje. Zavarovalnica ostane zavarovalnica tudi če ne deluje preventivno. Obenem pa bi zavarovalnica prenehala biti zavarovalnica, če bi opustila zavarovanje in se ukvarjala samo s prevencijo. Zato prevencije ne moremo istovetiti z zavarovanjem. Čeprav ni zavarovanje pa je zavarovalna prevencija, torej tista, ki jo izvajajo zavarovalnice, za zavarovanje zelo pomembna."

členu, v katerem obravnava skrb in odgovornost članov uprave, izrecno določa, da "morajo člani uprave pri vodenju poslov ravnati s skrbnostjo vestnega in poštene-ga gospodarstvenika in varovati poslovno skrivnost družbe". Ta določba pa ni dispozitivne, temveč kogentne narave, saj zakon v nadaljnjih členih določa cel sistem sankcij in ukrepov zoper člane uprave, za primere, če bi opustili svoje dolž-nosti. Ker lahko zavarovalne posle pri nas opravljajo zavarovalnice kot delniške družbe in vzajemne zavarovalnice, veljajo neposredno za vodstva teh družb tudi (razen določb ZZavar) določbe ZGD, zato je povsem razumljivo in logično, da v prizadevanjih za čim boljši gospodarski uspeh in poslovanje družbe izvajajo tudi preventivne aktivnosti kot del svoje dejavnosti. Tako je uprava Zavarovalnice Triglav, d. d.⁹ že v letu 1995 (na seji dne 5.4.1995) sprejela Pravilnik o izvajanju pre-ventivnih in represivnih ukrepov ter izdatkov v Zavarovalnici Triglav, d. d., s kate-rim je določila splošna načela in smernice preventivnega in represivnega delova-nja, vire financiranja, namene in pogoje uporabe sredstev ter nosilce izvajanja. Zanimiva je definicija preventivnih in represivnih ukrepov (2. člen), ki predvideva ukrepe za odstranjevanje vzrokov nastajanja škod in preprečevanja nevarnosti, ki lahko povzročijo škodo zavarovancem (preventivna dejavnost) ter zmanjševanje neugodnih učinkov pri že nastalih škodnih primerih na zavarovanem premoženju in osebah (represivna ali reaktivna dejavnost).¹⁰

Izvajanje preventivne dejavnosti v zavarovalništvu

539

Seveda je možno takšni ureditvi in predvsem predstavljeni definiciji oporeka-ti, saj je v istem pravilniku urejeno vprašanje preventivnega in represivnega delo-vanja. Samo represivno delovanje v zavarovalništvu lahko pomeni vsaj dvoje. Prvič, ukrepe zavarovalnice zoper zavarovanca, ki je z opustitvijo nekaterih z zavaroval-nimi pogoji določenih aktivnosti oz. ravnanji omogočil nastanek škodnega prime-ra in s tem posledic, s tem pa tudi poslabšanje lastnega statusa zavarovanca v pri-hodnje (bonus - malus sistem), kar pomeni, da bo v prihodnje izgubil določene bonitete ali ugodnosti in bo za enako zavarovalno vrsto in rizike plačal višjo pre-mijo. To vprašanje pa že samo po sebi sodi na področje trženja zavarovanj (komer-ciala) in ima s samo preventivo le posredno zvezo. In drugič, takšna neposredna negativna izkušnja sili zavarovanca k razmišljanju in drugačnemu ravnanju v pri-hodnje. Najbrž pa je imel sestavljavec tega pravilnika v mislih tiste represivne ukre-pe, s katerimi je možno v času nastanka škode ali neposredno po njem, preprečiti nastanek še večje škode na objektih in ljudeh pri pojavih v okolju, ki se lahko zgo-

⁹ Zavarovalnica Triglav, d. d. je po številu zaposlenih, številu organizacijskih enot in po kosmati obračunani zavarovalni premiji največja slovenska mešana (kompozitna) zavarovalnica. V letu 2002 je s 54,17% imela največji tržni delež na Slovenskem.

¹⁰ Lotrič (1981: 5) definira oba pojma tako: 1. V zavarovalno prevencijo sodijo vsi ukrepi, katerih cilj je preprečiti, prehiteti in onemogočiti nastanek nevarnostnih dogodkov. 2. V zavarovalno represijo pa sodijo vsi ukrepi, s katerimi poskušamo omejiti neugodne učinke če delujočih nevarnostnih dogodkov, kar pomeni istočasno omejevanje obsega nastale gospodarske škode. V to skupino ukrepov uvrščamo: gašenje požara, pomoč ponesrečenim v prometnih in drugih nesrečah, škropljenje in dognovanje po toči prizadetih kultur, kurativno zdravljenje živali, reševanje blaga, poškodovanega pri prevozu, in druge ukrepe.

dijo v nadaljevanju. Drugi očitek se pa nanaša na ozek krog potencialnih upravičencev, to je na zavarovance, se pravi tiste osebe, ki že imajo sklenjena zavarovanja pri konkretni zavarovalnici. Zavarovalnica lahko sama neposredno izvaja preventivne akcije v okviru izvajanja zavarovanj, in sicer z:

- individualizacijo zavarovalnih premij (pred sklenitvijo ali v času trajanja zavarovanja),
- izvajanjem svetovalne dejavnosti (pred sklenitvijo ali v času trajanja zavarovanja),
- zagotavljanjem pripomočkov in naprav manjše vrednosti ter širše namembnosti za izboljšanje varnosti zavarovanega premoženja in oseb (praviloma po sklenjenem zavarovanju).

Pri izvajanju preventivne dejavnosti lahko zavarovalnica sodeluje z zavarovanci in organizacijami, ki opravljajo preventivno in represivno dejavnost za preprečevanje vzrokov nastajanja nevarnosti in škod. Zavarovalnica lahko s sredstvi preventivnega sklada sama ali z drugimi zavarovalnimi organizacijami ustanovi podjetja ali druge organizacije (zavode, inštitute ipd.) za proučevanje, projektiranje in izdelavo naprav na področju preventivnega varstva premoženja in oseb ter za druge storitve na področju preventive. Za načrtno preventivno dejavnost, predvsem za zagotovitev potrebnih sredstev za poslovno leto, lahko zavarovalnica vodi ustrezne preglede in evidence podatkov, ki so podlaga za analize in ocene (154. člen ZZavar) ter programske usmeritve in finančni plan. Izdatke za preventivno dejavnost delimo glede na način in oblike financiranja v dve osnovni skupini, in sicer:

- * namenska posojila za preventivno dejavnost (štejejo za naložbe zavarovalnice, za posojilojemalca pa posojila pod ugodnejšimi pogoji),
- * neposredni izdatki, ki bremenijo tekočo funkcionalno premijo.

Tu pa moram omeniti, da je slovensko zavarovalstvo pomemben dejavnik na področju zbiranja sredstev za preventivno dejavnost, in sicer v okviru požarne takse, ki jo določa zakon (Zakon o požarni varnosti, 58. in 59. člen) in natančneje ureja uredba vlade (Uredba o požarni taksi, 5. člen).

Stanje, dileme in perspektive preventivne dejavnosti v zavarovalništvu

Preventivno delo v poslovni politiki Zavarovalnice Triglav, d. d. po letu 1994 ni več posebej opredeljeno. Z uveljavitvijo Zakona o zavarovalnicah (Uradni list RS, št. 64/94) so bili s 1.1.1995 viri in sredstva preventivnega sklada preneseni na vire in sredstva varnostne rezerve, v naslednjem koraku pa na izravnalne rezervacije.¹¹ S takšno prerazporeditvijo sredstev preventivno delo sicer ni v celoti zastalo, vendar se od tedaj omejuje na zagotavljanje sredstev za poravnavo zakonskih obveznosti v zvezi s požarno takso ter omogočanje območnim enotam,¹² da se po lastni presoji vključujejo v preventivne aktivnosti na svojih območjih. Tako zavarovalni-

¹¹ O tem Eugen Simčič in Jošt Dolničar v dopisu članu uprave ZT, d. d. Gabrijelu Škofu, z naslovom: "Preventivno delo v zavarovalništvu" (I/N Boris Žnidarič 08.08.2003 in I/N Gabrijel Škof 11.08.2003), z dne 18.8.2003.

¹² Območne enote Zavarovalnice Triglav, d. d. so profitni centri zavarovalnice na širšem (regionalnem) območju. Trenutno jih je 12, s sedeži v Celju, Kopru, Kranju, Krškem, Ljubljani, Mariboru, Murski Soboti, Novi Gorici, Novem mestu, Postojni, Slovenj Gradcu in v Trbovljah.

ce prispevajo s požarno takso v požarni sklad iz obračunane kosmate zavarovalne premije (OKZP) 5% pri požarnih zavarovanjih oz. 1% OKZP pri vseh drugih zavarovanjih, ki poleg drugih krijejo tudi nevarnost požara.¹³ Sicer se pa na ravni zavarovalnice kalkulatивно določajo sredstva za izvajanje preventivnih dejavnosti od OKZP pri vseh zavarovalnih vrstah, razen od OKZP za kreditna zavarovanja, zavarovanja odpovedi turističnih potovanj, zdravstvenih zavarovanj in vseh vrst osebnih zavarovanj. Seveda pa je ob tem potrebno kritično ugotoviti, da na ravni zavarovalniške delniške družbe preventivna dejavnost ni opredeljena kot del poslovne politike družbe, s čimer bi bila podana osnova za enotno in načrtno delovanje vseh ravni zavarovalnice na državnem območju. Velikokrat se, z izjemo izdatkov za požarno takso, namreč ne da nesporno ločiti izdatkov za ekonomsko propagando od izdatkov za preventivno dejavnost. Drug problem se pojavlja v zvezi z organiziranjem preventivne dejavnosti. Že v predhodnem poglavju sem opozoril na dejstvo, da lahko zavarovalnice same ali v sodelovanju z drugimi izvajajo ali omogočajo izvedbo preventivnih dejavnosti.

Vidiki neposrednega preventivnega delovanja

Zavarovanja se v smislu zakonske ureditve (2. člen ZZavar) delijo na dve temeljni skupini, in sicer na premoženjska in osebna. Omenil sem že, da se pri vseh vrstah osebnih zavarovanj sredstva za preventivo ne določajo na kalkulativen način, lahko se določijo kako drugače, če tako odloči organ upravljanja zavarovalnice. V nadaljevanju tega razdelka bom navedel primere preventivnega delovanja zavarovalnice, in sicer njene vloge pri stimuliranju svojih komitentov za boljše in učinkovitejše preventivno delo.

Splošni pogoji in premijski sistemi za posamezne zavarovalne podvrste (zavarovanja) premoženjskih zavarovanj predvidevajo in v posameznih primerih tudi zahtevajo preventivno ravnanje zavarovanca oz. lastnika zavarovanega objekta. Tako npr. požarno zavarovanje ne krije škode, ki je nastala na stvari, če je le-ta pregorela, se osmodila ali ožgala zaradi cigarete, žerjavice, svetilke, peči ipd. To pomeni, da so škode, ki nastanejo zaradi navedenih okoliščin, ki jih je povzročil lastnik ali uporabnik zavarovanega objekta zaradi malomarnega ravnanja ali drugih razlogov (vinjenost, stanje pod vplivom psihotropnih sredstev ipd.) izvzete iz kritija, kar pomeni, da lahko zavarovalnica zavrne izplačilo nastale škode. Prav tako ni krita škoda, ki nastane na zgradbi, ki ni bila zgrajena na način, kot je običajno v kraju in po projektih (upoštevajoč krajevne vremenske in druge okoliščine), ali je slabo vzdrževana ali dotrajana. Podobnih izključitev odgovornosti zavarovalnice je v zavarovalnih pogojih še več. Njihov namen je spodbuditi zavarovance, da bodo s svojimi ravnanji in posegi v zavarovane objekte (posodobitve, preventivna sredstva in naprave) zmanjševali možnosti nastanka škod, po drugi strani pa se zavarovalnica na ta način izogne svoji odgovornosti. Zavarovalnica pa v celoti povrne nujne stroške za ukrepe, ki naj bi odvrnili ali zmanjšali škodo in ki so po nastanku zavarovalnega primera storjeni po nalogu zavarovalnice.

Pri zavarovanju nekaterih, še posebej nevarnih objektov in naprav, zavarovalni-

¹³ Zavarovalnica Triglav, d. d. je v letu 2002 (1 - 12) realizirala OKZP v višini 77.534.913.726 Sit, kar predstavlja rast za 115 indeksnih točk v primerjavi z rezultati iz leta 2001.

ca kot pogoj za sklenitev zavarovanja zahteva dodatno preventivno ravnanje zavarovanca. Tako morajo, na primer, pri zavarovanju naprav za kurjenje s plinom in gorilnim oljem le-te ustrezati standardom in predpisom. Zavarovanec pa je dolžan dati naprave za kurjenje in kotel redno - najmanj enkrat letno - tehnično pregledati in sproti odpravljati morebitne ugotovljene pomanjkljivosti. Če zavarovanec prekrši eno od obveznosti, navedeni v tej klavzuli, in zaradi tega nastane škoda, zavarovalnica lahko odkloni izplačilo odškodnine. Zavarovanec je dolžan storiti vse potrebno za preprečitev ali zmanjšanje škode in v celoti upoštevati navodila zavarovalnice pri tem. V nasprotnem lahko v celoti ali delno izgubi pravico do odškodnine, pri čemer se presoja vpliv njegovega ravnanja oz. obseg opustitve naloženih preventivnih ukrepov.

Zavarovalnice pa so vgradile v svoje cenike popuste na zavarovalne premije in druge ugodnosti za tiste zavarovance, ki so svoje zavarovalne objekte dodatno zaščitili s sredstvi za odkrivanje in gašenje požara, opremili z alarmnimi napravami oz. organizirali varnostno službo ipd.. Varnostne naprave in sistemi morajo ustrezati tehničnim predpisom in standardom in morajo biti redno vzdrževani. Sicer pa je splošno znan način spodbujanja zavarovancev s sistemom bonus - malus, ki omogoča dodatne ugodnosti, predvsem pa nižje zavarovalne premije tistim zavarovancem, ki niso v določenem časovnem obdobju (praviloma v enem letu - zavarovalno leto) imeli škod oz. so bile izplačane škode mnogo nižje od vplačane zavarovalne premije (bonus - ugoden škodni rezultat). In nasprotno. Tisti, ki so zaradi različnih razlogov imeli večje število škod ali škodo večjega obsega, kot je povprečje škod v posamezni zavarovalni vrsti v določenem časovnem okvirju, plačajo po sistemu malus povečano zavarovalno premijo, ker predstavljajo povečan riziko v posamezni zavarovalni vrsti.

Vidiki posrednega preventivnega delovanja zavarovalnic

Pri izvajanju preventivne dejavnosti na različnih področjih zavarovalnice sodelujejo z drugimi subjekti v okolju na državni ravni in na ožjih (regionalnih in lokalnih) ravneh. Na državni ravni sodeluje v preventivnih akcijah v imenu vseh svojih članic (zavarovalnic) Slovensko zavarovalno združenje z nosilci oz. izvajalci akcij, in sicer največkrat z vlogo financiranja. Tako Slovensko zavarovalno združenje že vrsto let sodeluje kot partner s Svetom za preventivo in vzgojo v cestnem prometu Republike Slovenije.¹⁴ Udeležba Slovenskega zavarovalnega združenja in posameznih zavarovalnic na lokalni ravni je pomembna zaradi zagotavljanja finančnih sredstev in nakupa takšnih naprav, ki lahko vplivajo na učinkovito preventivno delo.

¹⁴ V sodelovanju Slovenskega zavarovalnega združenja s Svetom za preventivo in vzgojo v cestnem prometu RS so bile uspešno izvedene nekatere odmerne preventivne akcije, kot npr.: Hitrost ubija idr. (prispevek SZZ 25 milijonov Sit). Pravkar je v fazi uvajanja zelo kompleksen (racionalniški) nacionalni program za usposabljanje in preizkus znanja mladih kolesarjev "S kolesom v šolo", ki ga bodo na enoten način izvajale vse osnovne šole v Republiki Sloveniji in katerega je sofinanciralo SZZ (7,4 milijona Sit). Poleg pedagoškega osebja bodo v izvedbi programa sodelovali občinski sveti in SPVCP RS ter Slovensko zavarovalno združenje in posamezne zavarovalnice na lokalni ravni. Razen navedenih pa posamezne zavarovalnice sodelujejo na lokalnih ravneh s svojimi prispevki, kar v tem pregledu ni finančno ovrednoteno.

Tako je znano, da so zavarovalnice v preteklosti nabavljale določeno opremo za osnovne šole in njihove učence - predvsem prvošolčke (kolesa, opremo za kolesarske poligone, rumene rutice, kresničke, odsevne trakove, odsevne brezrokavnike ipd.), policijo (merilce hitrosti, naprave za ugotavljanje prisotnosti alkohola v izdihanem zraku, kolesa, drugo opremo za opravljanje preventivnega dela), svete za preventivo in vzgojo v cestnem prometu (nakup določene prezentacijske opreme, sofinanciranje publicistične dejavnosti, delno financiranje materialnih stroškov za izvedbo preventivnih usposabljanj ipd.) in druge. Ob tem je potrebno poudariti, da v kratkem času ni možno, zaradi razdrobljenosti in razpršenosti virov in namenov financiranja, zbrati verodostojnih podatkov o vseh finančnih izdatkih za preventivno dejavnost v določenem časovnem obdobju. Nesporni so zneski, ki jih morajo zavarovalnice odvajati v požarni sklad (požarna taksa, ki jo določa zakon), pri ostalih financiranjih pa gre za poslovne odločitve organov upravljanja zavarovalnic ali celo nižjih ravni vodenja organizacijskih enot zavarovalnic. Tako netransparenten način pa omogoča (vsaj teoretično) zlorabe oziroma nenamensko trošenje sredstev, to je financiranje nekaterih drugih namenov v imenu in na račun preventive.

Nekatere dileme in pogled v prihodnost

Kljub precejšnjim finančnim sredstvom, ki jih posamezne zavarovalnice in Slovensko zavarovalno združenje namenjajo preventivni dejavnosti (neposredni in posredni), ocenjujemo, da bi bilo potrebno to vprašanje enotneje urediti na ravni posameznih delniških družb in na ravni združenja. Bilo bi potrebno jasneje ločiti namene in načine financiranja preventivnih dejavnosti od komercialnih, čeprav imata obe skupini dejavnosti navidezno isti cilj, pa vendarle vsebinsko zelo različen. Pri preventivni dejavnosti je cilj ozaveščanje širše množice zainteresiranih za to, da lažje prepoznajo vire ogrožanja, njihove negativne učinke in predvsem način obrambe. Če pa že konkretna nevarnost nastopi in s tem tudi škodljive posledice, pa je cilj usposobiti ljudi za preprečevanje nastanka še hujših posledic. Iz takšne akcije zavarovalnice ne morejo pričakovati neposredne koristi. Pri komercialnih akcijah zavarovalnice prav tako opozarjajo na nevarnosti, ki grozijo v okolju, in s tem neposredno ozaveščajo svoje komintente oziroma pridobivajo nove (nagovarjanje zavarovancev in pridobivanje novih) s prikazovanjem koristi, ki so jih deležni tisti, ki sklenejo zavarovanja določene vrste. Logično je, da si zavarovalnice iz takšnih akcij obetajo neposredne koristi. Sredstva za izvajanje obeh skupin dejavnosti so lahko ista (denar) ali podobna (različni materialni proizvodi).

Menim, da bi razen tega, že utečenih oblik in načinov izvajanja preventivne dejavnosti, zavarovalnice morale skrbeti za svoj ugled še na nekoliko zahtevnejši način. Zavarovalnice bi morale razvijati nove in času in krajevnim razmeram aktualnejše oblike preventivnega dela, s poudarjeno vzgojno komponento in ustrezno materialno (finančno) stimulacijo. Organizacija in financiranje šole varne vožnje bi gotovo naletela na ugoden odziv pri tistih kategorijah voznikov, ki so najbolj izpostavljene in ki povzročajo največ nesreč in škod. S tem bi ne le nekoliko ozaljšali našo žalostno statistiko, temveč bi bistveno prispevali k zmanjšanju števila

mrtvih, telesno poškodovanih in materialnih škod, kar bi močno vplivalo na tehnični in škodni rezultat zavarovalnic. Ker so vlomi v stanovanja in druge zaprte prostore dokaj pogosti dogodki, bi morali zavarovalnice, policija, zasebna varnostna podjetja, proizvajalci varnostnih sistemov in naprav združiti svoje moči, znanje in napore za skupni nastop. Ni dovolj občasen parcialni nastop na razstavi Varnost - Security. Ljubljana kot glavno in največje mesto v naši državi, ki žal slovi tudi z več kot 48 %¹⁵ vse slovenske kriminalitete, potrebuje stalno brezplačno varnostno posvetovalnico. Zainteresiranim bi svetovali, kaj storiti za boljšo osebno varnost in varnost premoženja, pokazali in prikazali delovanje najnovejših proizvodov na področju varovanja in zaščite, delili bi brezplačna varnostna opozorila in navodila, propagandni material uveljavljenih in certificiranih proizvajalcev te opreme oziroma naprav in podobno. Večjo skrb kot doslej bi morali posvetiti varovanju okolja. Uporaba določenih okolju škodljivih ali celo nevarnih substanc in neodgovorno ravnanje do narave in njenih resursov bi morala biti razloga za odklonitev zavarovanj. V primeru, da je že bilo sklenjeno, pa bi to moral biti razlog za zavrnitev izplačila odškodnine.¹⁶ Znano je namreč načelo iz kazenskega in prekrškovnega prava, da s storitvijo kaznivega dejanja ali prekrška ne sme nihče pridobiti neposredne premoženjske ali kakšne druge koristi.

Zopet se postavlja vprašanje, kako doseči želeno sodelovanje in usklajeno delovanje, predvsem s skupnim nastopom vseh že omenjenih subjektov. Ker bi to lahko bil nacionalni program, bi morale vodilno vlogo prevzeti zbornice oziroma združenja. V tem projektu bi lahko policija odigrala ključno vlogo zaradi strokovnega potenciala, ki ga ima, in zaradi analitičnega spremljanja vseh oblik ogrožanj in napadov na objekte varovanja. S tem bi policija gotovo še povečala svoj strokovni ugled, neposredno zainteresirani pa izboljšali svojo predstavo o nevarnostih, ki se jih morda ne zavedajo dovolj. Tak skupni nastop bi bil dobrodošel in koristen ne samo za tiste, ki jim je namenjen, temveč tudi za vse sodelujoče. Ob povečanem interesu za vgradnjo varnostnih sistemov in naprav ter ob povečanem interesu za lastno varnost, bi se povečala prodaja teh naprav. Več dela bi imela podjetja za vgradnjo in vzdrževanje takšnih sistemov, več dela bi imela tudi podjetja za varovanja, na katera bi bili povezani prenosi signalov za intervencije. Manj uspešnih napadov in ogrožanj bi bilo, manj škode bi nastalo in zavarovalnice bi izplačale manj odškodnin. Zavarovanja se ne bi dražila s takšno rastjo, kot se. In slednje, kar bi moralo biti bolj odločno vgrajeno v zavarovalne pogoje, kjer je to le možno, je to, da bi zavarovalnice morale spodbujati zavarovalce, da vlagajo več v lastno zaščito ob večjih bonitetah. Spoznanje, da boljše varovanje prinaša tudi boljši zavarovalnotehnični rezultat, bi moralo biti vodilo, da zavarovalnice tudi pri premoženjskih zavarovanjih dajejo popuste in druge ugodnosti, s katerimi bi spodbujale svoje zavarovalce. To je ponovna priložnost, da si varovanje kot oblika preventivne dejavnosti in zavarovanje podata roki. Seveda je potrebno upoštevati, da je vlom-

¹⁵ V letu 1998 je bilo v Republiki Sloveniji 55.473 kaznivih dejanj (KD), od tega na območju PU Ljubljana 27.105 KD. Več o tem v Biltenu MNZ o kriminaliteti za leto 1998.

¹⁶ France Lotrič iz Zavarovalnice Triglav, d. d., se je že davnega 1981 leta lotil vprašanja zavarovalne prevencije in represije v knjižici z istim naslovom. Še posebej glej od 7. do 22. strani.

sko zavarovanje le eno od premoženjskih zavarovanj in zaradi tega je ta ilustracija omejena.¹⁷

Še posebno skrb pa zbujata odnos do narave. Divja odlagališča odpadkov, starih štedilnikov in predvsem avtomobilov zelo močno kazijo sicer lepo in razgibano naravo. Morda bi se dalo v prihodnje preko avtomobilskega zavarovanja skozi obdobje, denimo, 10 let aktivnega zavarovanja za posamezen avtomobil, zagotoviti sredstva za reciklažo dotrajanih vozil. Tako bi se lastnik takšnega vozila pojavil v vlogi upravičenca stroškov za uničenje starega vozila pri svoji zavarovalnici, ne pa v vlogi nočnega odlagalca odpadkov, kot se to dogaja sedaj.¹⁸

Sklep

V prispevku sem kritično obravnaval preventivno dejavnost v zavarovalništvu predvsem v okviru potrebe za oblikovanje poslovne politike in planskega pristopa v Sloveniji. Praksa slovenskega zavarovalništva kaže, da bi bilo potrebno zagotoviti tudi večjo udeležbo zavarovalnic na področju raziskovalne dejavnosti, analitičnega spremljanja in preučevanja vzrokov škodnih primerov ter spodbujanja raziskovalne in inovatorske sfere. Predvsem je utemeljeno pričakovanje, da bi zavarovalnice z večjim vložkom v preventivno dejavnost (raziskovanje, predstavitev raziskovalnih dosežkov in patentov, ozaveščanje prebivalstva vseh starostnih kategorij, uvajanje novih materialov in tehnologij, spremembe v ravnanjih itd.) zmanjšale možnosti nastankov škodnih primerov in s tem škodljivih posledic pri ljudeh in premoženju. To bi bilo možno doseči z dolgoročnim sodelovanjem z raziskovalnimi organizacijami, inštituti, posameznimi članicami univerz, projektantskimi in razvojnimi organizacijami ter drugimi. Zavarovalnice bi morale hitreje slediti razvoju novih tehnologij in novim praksam ter temu trendu prilagajati svoje zavarovalne produkte. Seveda, gledano z vidika ekonomike poslovanja zavarovalnic, kar je osrednje vprašanje pri delniških družbah, kar zavarovalnice so, je zaradi takšne naravnosti pričakovati pozitivne ekonomske učinke na dolgi rok. Tako na področju neposredne, kakor tudi na področju posredne preventivne dejavnosti obstajajo številne priložnosti za izboljšave. Ne kaže prezreti tudi dejstva, da so zavarovalnice in njihovo združenje pomemben partner drugim pri izvajanju preventivne dejavnosti (sveti za preventivo in vzgojo v cestnem prometu, osnovne šole in druge izobraževalne organizacije, avto-moto, gasilska, jamarska, potapljaška, kinološka, planinska društva in zveze društev, policijske enote idr.) z zagotavljanjem potrebnega dela finančnih sredstev in opreme. Če pogrešamo nekaj več lastne iniciative in posodobitev dela na tem področju, pa moramo vendarle ugotoviti, da so zavarovalnice in njihovo združenje vselej prisluhnile iniciativam in potrebam drugih (npr.: izobraževalne ustanove, sveti za preventivo in vzgojo v prometu, policijske enote) na področju preventivnega delovanja.

¹⁷ O tem širše Mihael Ferlan, univ. dipl. ing., direktor premoženjskih zavarovanj pri Zavarovalnici Triglav, d. d., v delu z istim naslovom.

¹⁸ To bi naj bilo dodatno prostovoljno zavarovanje k obveznemu avtomobilskemu, česar pa do sedaj ne poznajo niti tuje niti naše zavarovalnice. Tako breme odstranjevanja zapuščenih in demontiranih vozil prevzemajo lokalne skupnosti.

Prispevek lahko sklenem s spoznanjem, da je preventivna dejavnost nepogrešljivo potrebna sestavina delovanja zavarovalnic na Slovenskem, da je v praksi prisotna, vendar premalo načrtna in premalo usmerjena v odkrivanje in preprečevanje tistih nevarnosti, ki najbolj ogrožajo zavarovane dobrine. Prav tako je zaznati nezadostno koordinacijo na nacionalni ravni, s čimer bi lahko dosegli večjo učinkovitost vloženih sredstev. Seveda pa je potrebno v takšne projekte vključiti tudi znanstveno-raziskovalne zavode in inštitute. Poslovno sodelovanje Slovenskega zavarovalnega združenja in posameznih zavarovalnic z znanstveno-raziskovalnimi organizacijami in inštituti pa je zanesljivo vzvod za dvig ugleda v okolju, česar slovensko zavarovalstvo ne bi smelo prezreti.

LITERATURA

- Boncelj, J. (1983): Zavarovalna ekonomika. Maribor, Založba Obzorja Maribor.
- Brask, G. (1991): Eine reinprivatkapitalistische Tätigkeit oder ein wichtiger Teil des sozialen Netzes, v: Versicherungen in Europa, heute und morgen, Karlsruhe.
- Ferlan, M. (1995): Varovanje in zavarovanje si podajata roki. Partner, Koda PS inženiring, Ljubljana.
- Flis, S. (1995): Zbrani spisi o zavarovanju, III. knjiga. Pozavarovalnica Sava, d. d. in Zavarovalnica Triglav, d. d., Ljubljana. Gorenjski tisk, Kranj.
- Frey, P. Wulf. W. (1998): Beitrag der Versicherung zur Bewältigung von Existenzrisiken der Gesellschaft, v: Zvers Wiss. No. 3, Karlsruhe, Berlin.
- Grizold, A. (1992): Oblikovanje slovenske nacionalne varnosti, ur. Grizold, v: Razpotja nacionalne varnosti. Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani.
- Ivanjko, Š. (1999): Uvod v zavarovalno pravo. Maribor. Pravna fakulteta, Univerza v Mariboru.
- Lotrič, F. (1981): Zavarovalna prevencija in represiva. Zavarovalna skupnost Triglav. Ljubljana. Strokovna knjižica št. 3.
- Mikulan, M. (1995): Policijska preventiva. Ljubljana. Ministrstvo za notranje zadeve Republike Slovenije.
- Pečar, J. (1988): Formalno nadzorstvo. Časopisni zavod Uradni list SR Slovenije. Delavska enotnost. Ljubljana.
- Škufca, F. (2001): Enciklopedija Slovenije, Ljubljana, zvezek 15 WI/Ž, Kronološki pregled, Mladinska knjiga.
- Tilley, N. (2002): Crime prevention in Britain, 1975-2010: breaking out, breaking in and breaking down. V: Crime prevention and Community Safety - New Directions. Ed.: Gordon Hughes, Eugene McLaughlin and John Muncie. SAGE Publications Ltd., London.
- Žnidarič, B. (2002). Zavarovalništvo kot mehanizem zagotavljanja varnosti posameznika v sodobni družbi. Ljubljana. Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede - doktorska disertacija.

Predpisi

- Zakon o varstvu pred požarom, Uradni list RS., št. 71/93, 22/01, 87/01, 110/02.
- Zakon o zavarovalništvu, Uradni list RS, št. 13/2000.
- Uredba o požarni taksi, Uradni list RS., št. 22/94, 11/97.
- Pravilnik o izvajanju preventivnih in represivnih ukrepov ter izdatkov v Zavarovalnici Triglav, d. d. (5.4.1995).

Drugi viri

- Enciklopedija Slovenije, Zvezek 15 WI/Ž, Kronološki pregled, Mladinska knjiga, Ljubljana, 2001.
- Nacionalni program varnosti cestnega prometa Republike Slovenije, Svet za preventivo in vzgojo v cestnem prometu Republike Slovenije. Ljubljana, 2003.
- Poročilo o poslovanju v letu 2002. Zavarovalnica Triglav, d. d., Ljubljana.
- Simčič, E., Jošt, D. (2003): Preventivno delo v zavarovalništvu (I./N Boris Žnidarič 08.08.2003 in I./N Gabrijel Škof 11.08.2003). Ljubljana. Interno gradivo.
- Slovar slovenskega knjižnega jezika. Državna založba Slovenije, Ljubljana, 1995.
- Statistični letopis Ministrstva za notranje zadeve Republike Slovenije za leto 1999, Ljubljana. Vir: <http://www.mnz.si/letopis/1999/krim.html>.
- Šink, I. (2003): Upoštevanje preventive v službi za zavarovanje premoženja in premoženjskih interesov. Ljubljana. Interno gradivo.
- Trideset let preventive in vzgoje v cestnem prometu, Svet za preventivo in vzgojo v cestnem prometu Republike Slovenije. Ljubljana 2002.

KOMPLEMENTARNE METODE ZDRAVLJENJA KOT DEL BIOPSIHOSOCIALNEGA MODELA ZDRAVJA

PRIMER MEDICINSKIH SESTER

Povzetek. *Ljudje v moderni družbi čedalje pogosteje iščemo različne alternative tudi na področju izboljševanja in ohranjanja zdravja. V članku bo najprej predstavljena razlika med biopsihosocialnim in biomedicinskim modelom zdravja in kako se razlika reflektira v odnosih med delavci v zdravstvu in pacienti ter odnosih delavcev v zdravstvu do komplementarnih metod zdravljenja. Zaradi negativnega stališča zdravniških organizacij do večine tujstinskih metod bi lahko medicinske sestre prevzele vlogo posrednikov med uradno medicino in komplementarnimi metodami zdravljenja. V nadaljevanju prispevka bodo predstavljeni rezultati ankete med 274 medicinskimi sestrami članicami Društva medicinskih sester in zdravstvenih tehnikov Ljubljana, ki so se udeležile dveh simpozijev z naslovom Spoznajmo komplementarno in naravno zdravilstvo tudi v zdravstveni negi.*

Ključni pojmi: *medicinske sestre, komplementarni način zdravljenja, naravni način zdravljenja, biopsihosocialni model zdravja*

Uvod

V zadnjem obdobju se je močno povečalo število življenjskih alternativ. S procesom industrializacije, modernejšim in hitrim prometom, z velikim povečanjem trga blaga in trga dela se je oblikoval širok spekter možnosti in izbor za posameznika. Prostorska in socialna mobilnost prebivalstva se je prav tako močno povečala. Ta proces je spremenil pogled posameznika na lastno življenje; spremenil je svojo identiteto, ni bil več zavezan določenemu kraju bivanja, pravilom vedenja, verovanjem in navadam. Vsi ti vplivi močno spreminjajo osnove družine, odnose med spoloma, pojmovanje ljubezni, spolnosti, intimnosti in tudi zdravja. Pojmovanja o zdravju in boleznih se spreminjajo v skladu s spreminjanjem vodilnih ideologij, vrednostnih sistemov in kulturnih tradicij. Splošne teorije zdravja in bolezni so se organizirale okrog dominantnih ideologij in verovanj določene kulture (Nastran Ule, 2003: 18). Ikone sodobnega človeka so v zadnjih desetletjih postale varnost, telo in predvsem zdravje. Ljudje posvečajo vedno več pozornosti ohranjanju mladosti in mladostnega videza, zdravi prehrani, telesnim dejavnostim, premagovanju stresa, predvsem pa se veliko posvečajo strahu pred staranjem in starostjo.

* Mag. Andreja Kvas, asistentka na Visoki šoli za zdravstvo v Ljubljani.

** Dr. Janko Seljak, docent na Fakulteti za upravo, Univerza v Ljubljani.

V takšnih razmerah smo posamezniki bolj pripravljeni za prihodnost kot pa družbene institucije in njihovi predstavniki (Beck, 2001). Sistem zdravstvenega varstva je institucija, za katero so značilni (zgodovinsko pogojeni) močni hierarhični odnosi. Ti onemogočajo uveljavljanje sprememb, ki so potrebne, da bi se prilagodil novim razmeram in predvsem postal bolj učinkovit pri zagotavljanju zdravja vsem državljanom. Razstavljanje družbenih institucij lahko poteka s pomočjo abstraktnih sistemov, npr. simbolnih sistemov in ekspertnih sistemov (Ule Nastran, 2000). Ekspertni sistemi naj bi, z uradnim dovoljenjem in podporo države, skrbeli za raven kakovosti življenja na določenem področju. Vendar je uspešnost teh sistemov, še posebej na področju zdravja, močno odvisna od sodelovanja ljudi in njihovega zaupanja vanje.

V zgodovini sta se razvila dva temeljna modela pojmovanja problemov zdravja: biomedicinski in biopsihosocialni¹ model. Biomedicinski je v bistvu redukcionističen, to pomeni, da bolezenski pojav zožuje na raven celice oz. kemijskega dogajanja. Bolezen obravnava kot posledico motnje v delovanju človeškega telesa, ki je razumljeno kot biokemijski stroj. Redukcionistično predpostavlja, da so vse človeške motnje povezane s specifičnimi biokemijskimi vzroki v organizmu (celo nekatere duševne bolezni se lahko pojasnijo z biokemijskimi spremembami). Ta model ima vse alternativne poglede za neveljavne in strogo loči telo od duha. Izključuje vse druge vplive, tudi socialne, psihološke in vedenjske razsežnosti človekovega telesnega blagostanja in dobrega počutja. Ker v njegovem kontekstu niso smiselni, jih ignorira ali zavestno pušča ob strani. To je model linearnega, vzročno-posledičnega gledanja na bolezen. Za njen nastanek naj bi bili pomembni le biološki dejavniki; telo in psiha sta torej dve ločeni entiteti, brez vzajemnih povezav in vplivov. G. L. Engel (1997, cit. v Rakovec Felser, 2002: 19) navaja, da je biomedicinski model predvsem model bolezni in ne zdravja, to pomeni, da je v celoti usmerjen v razlage nastajanja bolezni, okoliščine, ki ohranjajo in krepijo zdravje, pa ga ne zanimajo. V njem je pacient dolžan le dati informacije o stanju svojega telesa.

Biopsihosocialen model zdravja zahteva interdisciplinarni pristop do pacienta. Temelji na splošni teoriji sistemov (po Sheridan, Radmacher, 1992, cit. v Selič, 1994: 152) in ni zanikanje, temveč razširitev prejšnjega modela. Pri odkrivanju težav pacientov morajo sodelovati različni strokovnjaki, saj bodo le tako njihove ugotovitve ustrežnejše. Ta model torej poudarja pomen zdravja in bolezni, ne le bolezni. Zdravje ni več nekaj samo po sebi danega, temveč proces, ki je močno odvisen od izpolnjenosti posameznikovih bioloških, socialnih in psiholoških potreb, za kar se lahko vsakdo aktivno zavzame, zlasti če se nauči prisluhniti sebi. Biopsihosocialni model eksplicitno poudarja odnosni nivo, relacijo med pacientom in zdravstveni-

¹ Nastran Ule (2003: 73) navaja, da zunaj biomedicine obstajajo trije modeli, ki obravnavajo bolezen: psihološki, sociološko-družbeni in kulturološko-antropološki. Psihološki se ukvarja z odnosom med boleznijo in posameznikom oz. s človekovim vedenjem v kontekstu zdravja in bolezni, sociološki razširja pomen in kontekst bolezni na analizo družbenih indikatorjev zdravja in bolezni, kulturološki še razširja kontekst bolezni na analizo kulturnih vzrokov bolezni; pri tem je kultura definirana kot kompleks praks, pravil, pomenov in vrednosti, ki si jih delijo ljudje v neki družbeni skupini in družbi.

mi delavci² (zdravniki, medicinske sestre, babice, fizioterapevti, delovni terapevti, radiološki inženirji, psihologi, farmacevti in drugi) ter tudi relacije v zdravstvenem timu³. Če so ti odnosi dobri, zdravljenje poteka hitreje in učinkoviteje, krepi pa se tudi pacientovo zaupanje v ustanovo, kjer se zdravi.

Ena od bistvenih prednosti komplementarnih metod kot dela biopsihosocialnega modela zdravja, je tudi drugačna oblika odnosa med pacientom in zdravilcem. Komplementarne metode se v načinih in učinkovitosti zdravljenja v marsikaterem pogledu ne morejo primerjati z uradno medicino, saj se razlikujejo v pristopih, postopkih in ciljih. Vendar so komplementarne metode zasnovane na ohranjanju pacientove zasebnosti in intime, ker so večinoma nenasilne, še več, pogosto tudi relaksirajoče in prijetne. Komuniciranje s pacienti je sestavni del procesa ohranjanja in izboljševanja zdravja. Proces ponavljajočih postopkov omogoča počasno razvijanje zaupnosti, več poglobljanja v pacientov življenjski stil, psihosocialne interakcije, preprostejši jezik, holistični predlogi za podporo zdravju itn. (Lunder, 2003: 67). Uradna medicina je seveda čvrst temelj za diagnostiko in terapijo bolezni, vendar je lahko dopolnjena s številnimi pristopi, ki bolj upoštevajo pacientovo osebnost, njegovo biografijo in njegove lastne regenerativne potencialne (Mohorič, 2003: 83).

Definicije komplementarnih metod (še bolj pogosto uporabljajo izraz komplementarne terapije) tudi na mednarodni ravni še niso dokončno dogovorjene, vendar pa večina avtorjev uporablja izraz komplementarne metode za tiste, ki niso del konvencionalne zahodne biomedicine (Snyder, Lindquist, 2001: 2) oziroma kot prakse, ki so izven tipičnih ali dominantnih sistemov upravljanja zdravja in bolezni. Teh metod ni najti v predmetnikih uradnih medicinskih šol oziroma jih ni na voljo v uradnih bolnicah (Parkman, 2001: 36). Tako ohlapna opredelitev pa seveda omogoča celo vrsto različnih razlag. Snyder, Lindquist (2001: 3) navajata, da so pri poskusu izdelave klasifikacije komplementarnih in alternativnih metod našli kar 1800 različnih terapij.

Poglavitna značilnost, po kateri se komplementarne metode razlikujejo od konvencionalnih, naj bi bilo "osredotočanje" na celostnost človeka (pacienta), ki ga sodoben znanstveni redukcionizem moderne biomedicine ne omogoča (Williams, Cooke in May, 1998). Pri odločitvi posameznika za obisk zdravnika ali zdravitelja se poleg medicinskih zrcalijo tudi psihološko, sociološko-družbeni in kulturološko-antropološki vplivi, ki močno vplivajo na zdravljenje in na odnose zdravnik - pacient. Dodaten vpliv, ki prav tako lahko olajša ali oteži odločitev za obisk zdravnika, je povezan z vrsto odnosov med poklici v zdravstvenem varstvu oziroma z ustrezno delitvijo vlog, ta pa je spet močno odvisna od modela zdravja, ki je v določenih okoljih prevladujoč. V okviru biomedicinskega modela, v katerem se preučevanje bolezni omeji na kemijsko dogajanje v telesu, ima absolutno oblast samo tisti, ki ta dogajanja pozna (zdravnik) in pri tem modelu enakopravni

² Lunderova meni, da sta sočutje in skrb za druge skozi vso zgodovino medicine veljala za osnovno humanistično motivacijo medicincev. Vendar v današnji medicini za uspešno dejavnost močno manjka ta ravno ta dva osnovna vidika (Lunder, 2003: 67).

³ Lunderova (2003: 67) navaja, da raziskave kažejo, da nezdrava situacija čustvene in situacijske opustelosti ne prizadene le pacientov, ampak tudi zdravstvene delavce.

odnosi med poklici v zdravstvu niso možni. V okviru biopsihosocialnega modela, ki vključuje veliko širši zbir različnih dejavnikov, ki jih ne more obvladati samo ena poklicna skupina, pa je veliko prostora še za druge poklicne skupine v zdravstvu (in tudi komplementarne in alternativne poglede). Različnost teh odnosov se posebno reflektira v odnosu pacient - medicinska sestra - zdravnik. Prva oseba, s katero pacient pri obisku zdravnika običajno naveže stik, je medicinska sestra. In v biopsihosocialnem modelu, v katerem je pogovor del zdravljenja, je vzpostavitev kakovostnega komunikacijskega odnosa zelo pomembna. V zgodovini je takšen odnos že obstajal (in med "zdravilci" obstoja tudi danes), vendar je s hitrim razvojem tehnološke medicine in poudarjanjem biomedicinskega modela zdravja postal manj pomemben. K vzpostavitvi kakovostnega odnosa med pacientom in "uradno medicino" morajo prispevati vsi delavci v zdravstvenem varstvu, zlasti tisti, s katerimi se pacienti največ pogovarjajo. In v sedanjem sistemu so to navadno medicinske sestre. Vendar je težko pričakovati kakovostno enakopravno komunikacijo med pacientom in "sistemom zdravstvenega varstva", če so odnosi med posameznimi poklici znotraj tega sistema neakovostni in neenakopravni.

Za razliko od osredotočanja biomedicine zgolj na posamezen del (bolnega) telesa je celostno obravnavanje človeka vključeno v sam temelj zdravstvene nege kot poklicne dejavnost medicinskih sester. Že F. Nightingale je v sredini 19. stoletja poudarjala celostno skrb za pacienta (Snyder, Lindquist, 2001: 2). Uporaba komplementarnih metod je nedvomno del dediščine zdravstvene nege. Medicinske sestre so del močno hierarhičnega težko spremenljivega sistema zdravstvenega varstva in prevzete vodilne vloge pri posredovanju med konvencionalno medicino in komplementarnim zdravilstvom bi ponudilo medicinskim sestram možnost, da si izbojujejo večjo avtonomnost in pomembnejšo vlogo v zdravstvenem timu. Takšna vloga pa zahteva izobražene in razgledane medicinske sestre, ki so dobro opremljene tako z znanji s področja "uradne medicine", kakor tudi seznanjene z različnimi komplementarnimi metodami. Pacientom naj bi bile kos svetovati, v katerih primerih je možna in zaželena uporaba komplementarnih metod in v katerih primerih je to nevarno. Osnovna predpogoja teh dejavnosti pa sta dobro poznavanje teh metod in osebne izkušnje na temi področju.

V prispevku bo predstavljena skupina medicinskih sester¹, ki se je udeležila dveh simpozijev s področja komplementarnih metod zdravljenja. Še enkrat je treba poudariti, da gre samo za tiste medicinske sestre, ki se med vsemi najbolj zanimajo za komplementarni način zdravljenja; torej rezultatov v nobenem primeru ne moremo posploševati na populacijo vseh medicinskih sester v Sloveniji. Raziskava, na podlagi katere bi lahko natančno odgovorili na vprašanje, kako veliko je število medicinskih sester, ki delijo enaka mnenja z anketiranimi, v Sloveniji še ni bila izvedena. Okvirne vrednosti bi lahko dobili iz raziskave Medicinske

¹ V nadaljevanju prispevka avtorja uporabljata izraz *medicinska sestra (MS)* za vse strokovne naslove: *srednja medicinska sestra, zdravstveni tehnik (oz. tehnik zdravstvene nege), višja medicinska sestra/ višji medicinski tehnik, diplomirana medicinska sestra/diplomirani zdravstvenik, diplomirane/ babice/babičarji, profesor/ica zdravstvene vzgoje, medicinske sestre s fakultetno izobrazbo in medicinske sestre z akademsko poddiplomsko izobrazbo. Tudi za oba spola, ker je na področju zdravstvene nege v Sloveniji zaposlenih bistveno več žensk, kot moških in v raziskavi, ki je podrobneje predstavljena v drugem delu prispevka je sodelovalo le 2 % moških.*

sestre v Sloveniji, ki je bila izvedena na reprezentativnem vzorcu medicinskih sester v Sloveniji leta 2001 (1067 anketirank). V tej raziskavi je 62 % anketiranih izjavilo, da se strinja z alternativnimi metodami zdravljenja, nasprotuje jim le 8 % (Kvas, 2003: 96). Seveda to še ne pomeni, da takšen odstotek medicinskih sester tudi obiskuje seminarje s tega področja, vendar je vidno, da med medicinskimi sestrami ni veliko nasprotnic tega načina zdravljenja.

Metode

V anketi je sodelovalo 274 medicinskih sester, ki so se udeležile 1. in 2. simpozija, ki ju je organiziralo Društvo medicinskih sester in zdravstvenih tehnikov Ljubljana v Kranjski gori novembra 2002 (143 anketirank) in v Ljubljani marca 2003 (131 anketirank) na temo *Spoznajmo komplementarno in naravno zdravilstvo tudi v zdravstveni negi*.

Anketirane predstavljajo skupino medicinskih sester, ki se je pripravljena na tem področju izobraževati. Osebné izkušnje so drugi pomemben element, ki prispeva k poznavanju teh metod. V prispevku bosta oblikovani dve skupini medicinskih sester: tiste, ki so se s komplementarnimi metodami že zdravile in tiste, ki se še niso. Temeljna predpostavka analize je bila, da se ti dve skupini v določenih značilnostih razlikujeta.

Veljavnost hipotez je bila pri nominalnih spremenljivkah preverjena z testom o neodvisnosti spremenljivk, pri intervalnih pa z analizo ANOVA za testiranje hipoteze o enakosti aritmetičnih sredin posameznih skupin (F- testom).

Rezultati

Najprej je bilo treba ugotoviti, kaj anketiranke razumejo pod pojmom komplementarno zdravljenje. Na prvo splošno vprašanje je 89 % anketiranih medicinskih sester odgovorilo pravilno (da je to dopolnilno zdravljenje k medicinskemu načinu zdravljenja in dopolnilne metode naravnega zdravljenja). V okviru tako razumljene definicije so anketiranke odgovarjale na naslednje vprašanje o uporabi komplementarnih metod.

Med vsemi anketiranimi jih je 45 % izjavilo, da so se že zdravile s komplementarnimi metodami. Glede na raziskave med medicinskimi sestrami v drugih državah (Tovey, 1997: 1130; Brolinson, Price, Ditmyer, 2001: 175-189) in glede na to, da anketiranke to področje zelo zanima (udeleženske seminarja), je ta odstotek nekoliko nizek.

V okviru naslednjega vprašanja nas je zanimalo, katere komplementarne metode uporabljajo anketirane medicinske sestre in kako pogosto. Zaradi možnosti primerjave s celotno slovensko populacijo je bilo vprašanje oblikovano podobno kot v anketi Slovensko javno mnenje - SJM. Največ anketiranih medicinskih sester je uporabljalo zdravljenje z zelišči (že uporabilo 60 %) in dietami oz. postom (56 %). Približno tretjina jih uporablja refleksologijo, masaže, kiropraktiko, meditacijo, bioenergijo, aromaterapijo, jogo in plesne terapije (Tabela 1). Nedvomno so vse te metode med anketiranimi medicinskimi sestrami zelo razširjene.

Večina (89 %) medicinskih sester je pravilno opredelila komplementarne metode (da je to dopolnilno zdravljenje k medicinskemu načinu zdravljenja)⁵, pri konkretizaciji teoretične opredelitve pa so takoj nastali problemi. Če primerjamo odgovora na zgornji dve vprašanji lahko ugotovimo, da je le 45 % vprašanih odgovorilo, da uporabljajo komplementarne metode, 60 % pa uporablja zdravljenje z zelišči in nekoliko manj diete in post. Odgovori na zgornje vprašanje kažejo, da vsaj del anketiranih medicinskih sester nekaterih metod, ki jih teorija nedvomno uvršča med komplementarne, ni navajal. Zdravljenje z zelišči, post in diete, so naravne metode zdravljenja, ki so v Sloveniji del tradicije običajnega načina življenja (petkov post, pitje zeliščnih čajev ipd.). Izsledki ankete kažejo, da se zdijo medicinskim sestram tako običajne, da jih sploh ne uvrščajo med komplementarne metode zdravljenja. Lahko bi jih imenovali *domorodne* komplementarne metode zdravljenja. V okviru komplementarnih metod so medicinske sestre tako navajale le metode, ki smo jih v Sloveniji prevzeli iz tradicije drugih narodov oz. kultur.

TABELA 1: Uporabe nekaterih komplementarnih metod zdravljenja - primerjava (v % od vseh vprašanih)

	MS - LJ- 2003	SJM01 ³	MS - ZDA- 2001
Uporaba zdravljenja z zelišči	59.8	26.3	- ⁽³⁾
Uporaba diete, posta, makrobiotike	56.1	26.6	9 ⁽¹⁾
Uporaba refleksologije, masaže, kiropraktike	35.6	18.5	3/30/14- ⁽²⁾
Uporaba meditacije, avtogenega treninga	35.6	7.1	30/-
Uporaba bioenergije, radiesteziije	32.6	9.1	- ⁽³⁾
Uporaba aromaterapije	31.1	- ⁽³⁾	20
Uporaba joge, tai, chi, plesne terapije	29.5	5.2	10/5/1
Uporaba bioritma, astrologije, numerologije	20.5	2.0	- ⁽³⁾
Uporaba akupunkture, akupresure, shiatsu	12.9	5.7	4/6
Uporaba hemeopatije	10.6	1.8	6
Uporaba drugih metod	8.3	- ⁽³⁾	- ⁽³⁾
Uporaba dodatkov k hrani - multivitamini	- ⁽³⁾	- ⁽³⁾	27
Uporaba dodatkov k hrani - antioksidanti	- ⁽³⁾	- ⁽³⁾	23
Humor	- ⁽³⁾	- ⁽³⁾	18

⁽¹⁾ Vprašanje je zajemalo samo makrobiotično dieto, diete za čiščenje telesa in dieto z organsko hrano

⁽²⁾ V okviru te skupine metod je bilo v anketi v ZDA vprašanje postavljeno za vsako metodo posebej. Številke torej pomenijo, da je uporabljalo refleksologijo 3 % anketirance, masaže 30 % in kiropraktiko 14 %. Enako so navedene številke tudi pri drugih skupinah metod.

⁽³⁾ Vprašanje ni bilo zastavljeno ali ni bilo zastavljeno na primerljiv način.

⁵ Vendar takšna opredelitev omogoča vrsto različnih razlag. Anketiranke so imele možnost naštetih, katere komplementarne metode uporabljajo. Navedenih je bilo 47 različnih metod.

Rezultate ankete smo primerjali z rezultati dveh drugih anket (Tabela 1). Anketa Slovensko javno mnenje je bila izvedena na reprezentativnem vzorcu prebivalcev Slovenije in mnenja, izražena v tej anketi, naj bi pomenila mnenje prebivalcev Slovenije (Toš, Malnar, 2002: 132). Večina vprašanj je bila enako zastavljena v obeh anketah, zato so podatki primerljivi. Iz zgornje tabele vidimo, da so anketirane medicinske sestre pogostejše uporabljale komplementarne metode kot drugi prebivalci Slovenije. Glavni razlog je, da kot zaposlene v zdravstvu bolj skrbijo za svoje zdravje in iščejo različne načine za njegovo ohranjanje oziroma izboljšanje. Vendar so tudi med poklici v zdravstvu razlike. Tovey (1997: 1132) je pri analizi za Veliko Britanijo ugotovil, da se odnos različnih poklicnih skupin znotraj zdravstva do komplementarnih metod zdravljenja zelo razlikuje. Zdravniki specialisti jih večinsko odklanjajo, za medicinske sestre pa ugotavlja, da so nad njimi navdušene, pri čemer vrsta komplementarnih metod ni pomembna.

Druga primerjalna anketa je bila izvedena na reprezentativnem vzorcu medicinskih sester v ZDA (Brolinson, Price, Ditmyer, 2001: 184). Vprašanja v tej anketi so zajela večji izbor komplementarnih metod, ki so bile bolj natančno opredeljene. V tabeli so predstavljene samo primerljive skupine metod. Tako je npr. izpuščena primerjava zdravljenja z zelišči, ker je imelo vprašanje v ameriški raziskavi popolnoma drugačno obliko. Tam so bile v okviru skupine zeliščne in botanične terapije (Herbal and Botanical Therapies) navedene: česen, ginseng, ginko in St. John's Wort. Anketiranke v slovenskih anketah si nedvomno pod zdravljenji z zelišči predstavljajo še mnogo drugih metod oz. terapij.

Primerjava anketiranih medicinskih sester v Sloveniji in ZDA je pokazala, da so vsaj pri metodah, pri katerih so vprašanja primerljiva, rezultati podobni. V obeh skupinah so anketirane pogosto uporabljale: masaže, meditacijo, avtogeni trening, aromaterapijo, kiropraktiko. Prav pri metodah, ki so bile v eni ali drugi državi najpogostejše uporabljene, pa so razlike v razumevanju vsebine posamezne metode in tudi pri obliki postavljenega vprašanja tako velike, da rezultati niso primerljivi. V Sloveniji ni bilo postavljenih vprašanj o uporabi dodatkov k hrani, ki so jih medicinske sestre v ZDA najpogostejše uporabljale (37 % multivitamine oz. 23 % antioksidante), metode zdravljenja z zelišči in uporaba diet pa so v ZDA veliko ožje opredeljene kot v Sloveniji. Pri primerjavi podatkov o komplementarnih metodah med državami je treba opozoriti, da močno primanjkuje enotnih definicij in je razumevanje, kateri postopki so zajeti v okviru določene metode v ZDA, lahko popolnoma drugačno kot v Sloveniji. Popolno primerljivost podatkov je tako možno zagotoviti samo, če bodo zbrani na podlagi enotnih definicij, ki jih bodo uporabljali v posameznih državah. Da bi to dosegli, bi bilo potrebno vse te metode natančno popisati in jih uniformirati. Vprašanje pa je, če ne bi prav s tem izgubile svojo ključno prednost, ki jo imajo pred uradno medicino?

V nadaljevanju prispevka sta oblikovani dve skupini medicinskih sester: eno skupino sestavljajo tiste, ki so izjavile, da so se s komplementarnimi metodami že zdravile (samoopredelitev), drugo tiste, ki mislijo, da ne. Osredotočili smo se na skupini vprašanj, ki kažeta, kako se lahko v prihodnosti spreminja položaj zdravstvene nege v modelih zdravja.

V okviru prve skupine vprašanj smo anketiranke vprašali, ali lahko ocenijo

svoje zaupanje v učinkovitost različnih metod zdravljenja (oz. zaupanje v skupine oseb, ki določene oblike zdravljenja izvajajo) (Tabela 2). Udeleženske seminarjev so na lestvici od 1 (ne zaupam) do 5 (zelo zaupam) najvišjo oceno dodelile zdravnikom, ki razen medicinskega zdravljenja uporabljajo še eno od komplementarnih metod zdravljenja (4.1)⁶. Medicinsko zdravljenje in strokovno izobražen zdravilec pa sta dobila enako oceno (3.8).

TABELA 2: Zaupanje v učinkovitost različnih metod zdravljenja

Ali zaupate v učinkovitost:	Aritmetične sredine			F test	Stopnja tveganja
	Zdravilec s KM	Ne zdravilec s KM	Skupaj		
- zdravnika, ki uporablja medicinsko zdravljenje?	3.8	3.8	3.8	0.2	0.622
- zdravnika, ki razen med. zdr. uporablja še eno od kompl. metod zdravljenja?	4.3	3.9	4.1	5.1	0.026
- zdravljenja zdravilca, ki se je za svoje delo več let strokovno izobraževal?	4.1	3.5	3.8	14.3	0.000
- zdravljenja zdravilca samouka, ki ga je nekdo priporočil?	2.3	2.2	2.2	0.7	0.404
- zdravljenja zdravilca samouka, ki ga je nekdo priporočil?	2.2	2.0	2.1	1.3	0.266

(1 - ne zaupam; 5 - zelo zaupam)

Bistvene razlike med skupinama so se pokazale pri dveh vprašanjih. Medicinske sestre, ki so že uporabljale katero od komplementarnih metod, bistveno bolj zaupajo v učinkovitost zdravljenja zdravnika, ki razen medicinskih metod uporablja tudi eno do komplementarnih metod zdravljenja in pa v učinkovitost zdravljenja zdravilca, ki se je več let strokovno izobraževal. Kot kažejo rezultati, imajo z zdravilci več dobrih izkušenj.

V okviru druge skupine vprašanj so anketiranke odgovarjale na vprašanja o poklicni uporabi komplementarnih metod. 17 % vseh anketiranih je pri svojem delu že uporabilo katero od komplementarnih metod (Tabela 3). Med tistimi, ki so se s temi metodami že zdravile, je ta odstotek sicer nekoliko višji (23 %), vendar statistično značilnih razlik med skupinama ni.

⁶ Do podobnih ugotovitev je prišel tudi Mohorič, ki pravi, da bi bilo za pacienta idealno, da bi bil terapevt, ki se ukvarja s komplementarnimi metodami zdravljenja, zdravnik, ki pa ima poleg tega široko teoretično znanje in praktične izkušnje z različnimi metodami komplementarnega zdravljenja (Mohorič, 2003: 85).

TABELA 3: Poklicna uporaba komplementarnih metod in izobraževanje

	Odstotek anketiranih, ki je na posamezno vprašanje odgovoril z da		
	Zdravile s KM	Ne zdravile s KM	Skupaj
Ali že uporabljate katero od komplementarnih in naravnih metod pri svojem delu - v praksi?	22.6	12.3	16.7
Ali si želite katero od metod kompl. zdravljenja uporabljati tudi poklicno?	67.5	39.8	52.6
Ali menite, da je potrebna formalna izobrazba medicinskih sester za uporabo komplementarnih in naravnih metod zdravljenja v praksi?	90.7	86.5	88.3

Več kot polovica vseh vprašanih si želi uporabljati katero od komplementarnih metod tudi poklicno. Pri tem vprašanju so se med skupinama pokazale velike razlike: ($\chi^2=18.9$; $p<0.000$): medicinske sestre, ki so se že zdravile s komplementarnimi metodami, si pogosteje želijo poklicno uporabljati tovrstne metode, kot tiste, ki jih osebno še niso preizkusile. Večina medicinskih sester (skoraj 90 %) tudi meni, da morajo imeti medicinske sestre, ki se ukvarjajo s komplementarnimi in naravnimi metodami zdravljenja, formalno izobrazbo. Razlik med skupinama ni.

Razprava

Bistvo biopsihosocialnega modela zdravja je celostni pristop do pacienta, ki je v današnjem sistemu zdravstvenega varstva (tudi v Sloveniji) zanemarjen. Glavna ovira pri vpeljavi celostnega pristopa so močni hierarhični odnosi, ki onemogočajo uspešno komunikacijo med udeleženci. Ključen del uradnega zdravstvenega sistema je namreč že odločitev za obisk zdravnika in raziskave kažejo, da veliko ljudi čuti svojevrsten strah pred vstopom v uradni zdravstveni sistem (Rakovec, Felser, 2002: 30-32). Med drugim se pacienti z zdravnikom zaradi njegove dominantne vloge niso pripravljani odkrito pogovarjati o svojih težavah. Pri zdravilcih strah in bojazen vsaj delno izgineta: ljudje so se jim pripravljani "odpreti" in se jim zaupati. Pri uradni medicini bi lahko komuniciranje izboljšale medicinske sestre, ki so običajno prve osebe, s katerimi pacienti navežejo stik. To bi bilo smiselno samo, če bi jih zdravniki vključili v zdravstveni tim, v katerem bi si izmenjevali podatke o pacientih in določali potek zdravljenja. S tem bi storili vsaj majhen korak k celostni obravnavi pacienta, ki ima za končen cilj zagotavljanje ustrezne zdravstvene oskrbe prebivalcev, tudi z vključitvijo uspešnih komplementarnih metod.

V prispevku so predstavljeni rezultati ankete, kjer smo skušali ugotoviti, kako so za ta prehod pripravljene medicinske sestre. Rezultati ankete med medicinskimi sestrami, ki so se udeležile seminarjev s področja komplementarnih metod zdravljenja kažejo:

- da komplementarne metode dobro poznajo (89 % anketiranih medicinskih sester).
- da jim zaupajo. Anketiranke najbolj zaupajo v učinkovitost zdravljenja zdravnika, ki razen medicinskih metod uporablja tudi eno od komplementarnih metod zdravljenja. Nedvomno v veliki meri zaupajo v uradno medicino in njene formalne izobraževalne sisteme, vendar v povezavi z novimi pristopi. Komplementarne metode razumejo dobesedno: to naj bi bile metode uradne medicine, dopolnjene z drugimi, ki lahko prispevajo k boljšemu zdravju pacientov.
- da jih zasebno uporabljajo. Med vsemi anketiranimi medicinskimi sestrami je 45 % izjavilo, da so se že zdravile s komplementarnimi metodami. V skladu s tradicijo naravnega zdravilstva v Sloveniji je bilo najpogostejše uporabljeno zdravljenje z zelišči in razne diete oziroma posti, približno tretjina anketiranih pa uporablja tudi refleksologijo, masaže, kiropraktiko, meditacijo, bioenergijo, aromaterapijo, jogo in plesne terapije.
- da jih uporabljajo in so jih pripravljene še pogostejše uporabljati tudi pri svojem delu. 17 % vseh anketiranih je pri svojem delu že uporabilo katero od komplementarnih metod (poklicna uporaba). Teh je med tistimi, ki so se s komplementarnimi metodami že zdravile, nekoliko več (23 %). Ta odstotek je celo nad pričakovani. V prihodnosti si želi več kot polovica anketiranih medicinskih sester komplementarne metode uporabljati tudi poklicno, med skupino, ki je te metode že osebno uporabila je takšnih celo 68 %.
- da menijo, da bi bilo potrebno organizirati določene oblike formalnega izobraževanja, ki bo nadomestil trenutno množično uporabljene neformalne oblike. Večina anketirank (skoraj 90 %) meni, da morajo imeti medicinske sestre, ki se ukvarjajo s komplementarnimi in naravnimi metodami zdravljenja, tudi formalno izobrazbo s tega področja.

Svetovna zdravstvena organizacija pojmuje zdravstveno nego kot avtonomno dejavnost. Kritični pogled na to opredelitev pa pokaže, da gre v Sloveniji bolj za usmeritev v prihodnost kot za značilnost sedanjosti. Na vrhu izrazito hierarhične strukture zdravstvenega varstva so zdravniki, ki niso pripravljeni "žrtvovati" dominantne vloge nad pacienti in nad predstavniki drugih poklicnih skupin ter navezati enakopravnih komunikacijskih odnosov z njimi. Larkin (v Colbourn, Willis, 2000: 383) meni, da je državna regulacija poklicev odnose v zdravstvu zgolj formalizirala z zakoni in da ti zakoni jasno izražajo nadzor zdravnikov nad drugimi sodelavci v zdravstvenem varstvu (mišljeni so tudi alternativni in komplementarni zdravilci).

V Sloveniji večino institucij, odgovornih za področje zdravja, vodijo zdravniki. Ti se vedejo v skladu z interesi profesionalne skupine, ki ji pripadajo in v veliki meri zavračajo spremembe, ki bi lahko zmanjšale njihov dominantni položaj (npr.: Beck, 2001: 311; Giddens, 1997: 123; Turner, 1995: 137). Zdravniške stanovske organizacije v Sloveniji imajo do komplementarnih metod odklonilno stališče in tudi zakonodaja na tem področju še ni urejena (Lesjak, 2003: 55; Velikonja, 2003: 59). Vendar pa obstajajo med zdravniki tudi drugačna mnenja. Oblikovala se je "Skupina za odprt dialog o komplementarni medicini", ki naj bi pokazala, da obstajajo med nekaterimi zdravniki v Sloveniji tudi drugačna mnenja, kot je še vedno uradno stališče medicinskih organizacij, ki je izključujoče. Komplementarne meto-

de so stvarnost, ki se ji uradna medicina in državni organi ne morejo več izogniti (Lesjak, 2003: 55-58).

Vprašanje je, kaj bi lahko povzročilo spremembe na področju uveljavljanja komplementarnih metod in biopsihosocialnega modela zdravja. V večini razvitih držav je do njih prišlo predvsem zaradi denarja. V ZDA naj bi državljani leta 1997 za komplementarne metode zdravljenja porabili 27 milijard USD (ocene), kar je primerljivo s celotnim plačilom samoplačniških storitev v "uradnem zdravstvenem sistemu" (Eisenberg, 1999: 1574). Nesporno je, da je trg alternativnih in komplementarnih storitev tako velik, da bi bil medicinski lobi nespameten, če bi ga ignoriral (Gams, 2003: 175). Ta vpliv je, seveda, viden tudi v šolstvu. Lunder (2003: 68) navaja, da številne medicinske fakultete v Angliji, ZDA, Nemčiji in še drugod uvajajo različne vsebine komplementarnih metod v svoje učne programe kot adut, ki privabi več študentov. Gre za fenomen spreminjanja izobraževanja zaradi pritiska uporabnikov, saj se morajo prilagajati konkurenci.

V Sloveniji je vse na področju zdravstvenega varstva odvisno od močne profesije zdravnikov, ki imajo nadzor nad celotnim sistemom in s tem tudi nad vsemi drugimi poklicnimi skupinami. Na vprašanje, ali in kako v družbi zmanjšati vlogo močnih profesij (zdravnikov, sodnikov, univerzitetnih profesorjev) je težko najti odgovore (npr. Colbourn, Willis, 2000). Zdravniki pri vodenju procesa zdravljenja uporabljajo metode, ki so značilne za procese z razmeroma nizko kvalificirano delovno silo: uveljavljanje reda in discipline z jasno opredeljeno hierarhijo poklicev. V prehodu v postmoderno pa je potrebno oblikovati zdravstveni tim visoko izobraženih delavcev različnih poklicev ter jih motivirati in spodbujati k ustvarjalnosti. Medicinske sestre, ki so v veliki meri ujetnice zdravniške profesije, morajo pri svojih prizadevanjih za uveljavljanje samostojnejše vloge zdravstvene nege delovati na različnih področjih. Uveljavljanje celostnega pristopa pri obravnavi pacienta in uvajanje komplementarnih metod v zdravstveno varstvo je nedvomno eno do njih. Društvo medicinskih sester in zdravstvenih tehnikov Ljubljana je z organizacijo simpozijev, medicinske sestre posameznice pa z množično udeležbo na njih, naredilo prvi korak pri seznanjanju s temi metodami. Naslednja faza je vključitev nekaterih komplementarnih metod v formalne programe izobraževalnih institucij. Kdaj bo do tega prišlo, pa ni odvisno samo od zakonodajalca, ampak od pripravljenosti zaposlenih v teh institucijah na spremembe in spremenjene načine razmišljanja. Medicinske sestre (in tudi posamezni zdravniki) so pokazale, da so pripravljene na spremembe, kdaj bodo pripravljene tudi družbene institucije?

LITERATURA

- Beck, U. (2001): Družba tveganja. Na poti v neko drugo moderno. Ljubljana: Knjižna zbirka Temeljna dela.
- Brolinson, GP., Price, JH., Ditmyer, M. (2001): Nurses' perceptions of complementary and alternative medical therapies, *J of Community Health*, 26: 175 - 89.
- Coburn, D., Willis, E. (2000): The medical Profession: Knowledge, Power, and Autonomy. V: Albrecht, G.L., Fitzpatrick, R., Scrimshaw, SC. (ur): *Social Studies in Health&Medicine*. London: Sage, 377-393.

- Eisenberg, M.D. idr. (1999): Trends in alternative medicine use in the US: 1990-1997; JAMA, 280: 1569-1575.
- Gams, M. (2003): Znanstveno o alternativni. V Kononeko I., Jerman I.(ur.): Kognitivne znanosti: Zbornik C 6.mednarodne multi-konference Informacijska družba IS 2003, 173-176. Ljubljana: Inštitut Jožef Stefan.
- Giddens, A. (1990): The Consequences of Modernity, Oxford: Polity Press.
- Giddens, A. (1997): Sociology (third edition). Oxford: Polity Press.
- Kvas, A. (2003): Razlike v odnosu do izobraževanja in zdravja, vrednot, etike in samopodobe medicinskih sester v Sloveniji. Magistrsko delo. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Lesjak, M. (2003): Za odprt dialog o komplementarni medicini. V Kononeko I., Jerman I.(ur.): Kognitivne znanosti: Zbornik C 6.mednarodne multi-konference Informacijska družba IS 2003, 55-58. Ljubljana: Inštitut Jožef Stefan.
- Lunder, U. (2003): Sporazumevanje in zdravljenje. V Kononeko I., Jerman I.(ur.): Kognitivne znanosti: Zbornik C 6.mednarodne multi-konference Informacijska družba IS 2003, 66-68. Ljubljana: Inštitut Jožef Stefan.
- Mohorič, I. (2003): Zdravnik in komplementarna Medicina. V Kononeko I., Jerman I.(ur.): Kognitivne znanosti: Zbornik C 6.mednarodne multi-konference Informacijska družba IS 2003, 82-85. Ljubljana: Inštitut Jožef Stefan.
- Nastran Ule, M. (2000): Sodobne identitete v vrtincu diskurzov. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- Nastran Ule, M. (2003): Spregledana razmerja: o družbenih vidikih sodobne medicine. Ljubljana: Aristej.
- Parkman, C. (2001): Alternative therapies are here to stay. Nursing Management, 32: 36-9.
- Payne S., Walker, J.(2002): Psihologija v zdravstveni negi. Ljubljana: Educy.
- Rakovec Felser, Z. (2002): Zdravstvena psihologija. Maribor. Maribor: Visoka zdravstvena šola.
- Selič, P. (1994): Biopsihosocialni model zdravja. Anthropos 26 (4-6), 150-69.
- Snyder, M., Lindquist, R. (2003): Issues in Complementary Therapies: How We Got To Where We Are, Online Journal of Issues in Nursing, <http://nursing-world.org/mods/mod330/cethfull.htm>, 20.05.2003.
- Toš, N., Malnar, B. (2002): Družbeni vidiki zdravja. Sociološka raziskovanja odnosa do zdravja in zdravstva. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede - Center za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij.
- Tovey, P. (1997): Contingent legitimacy: U.K. alternative practitioners and inter-sectoral acceptance. Social Science & Medicine, 45 (7): 1129-33.
- Tschudin, V. (1999): Nurses Matter. London: Macmillan Press Ltd.
- Turner, B.S. (1995): Medical power and social knowledge (second edition). London: Sage Publications.
- Velikonja, K. (2003): O Društvu Komplementarnega in naravnega zdravilstva Slovenije - KONAZ. V Kononeko I., Jerman I.(ur.): Kognitivne znanosti: Zbornik C 6.mednarodne multi-konference Informacijska družba IS 2003, 59 - 61. Ljubljana: Inštitut Jožef Stefan.
- Williams, A., Cooke H., May, C. (1998): Sociology, Nursing and Health. Butterworth: Heinmann.

Marko KERŠEVAN*

IZVIRNI
ZNANSTVENI
ČLANEK

"RELIGIJA NI ZASEBNA ZADEVA"

Povzetek. Ob prikazu diskusije v Nemčiji, kot jo predstavlja knjiga *Religion ist keine Privatsache* (ured. Wolfgang Thierse), avtor razpravlja o veljavnosti in mejah stališča "religija je zasebna zadeva" v modernih demokratičnih družbah. Pri tem tudi upošteva diskusije o novejših dokumentih Evropske unije, ki govorijo o statusu religije, cerkve in verskih skupnosti in razprave o interpretaciji ter uresničevanju ustavnega načela o ločenosti države in verskih skupnosti v Republiki Sloveniji. Avtor soglaša z ocenami, da je perspektivno mesto javnega delovanja verskih skupnosti v sferi civilne družbe in ne države (državnih ustanov).

Ključni pojmi: religija, cerkev, verska skupnost, moderna država, civilna družba, ločenost države in cerkve (verskih skupnosti), Evropska unija, Slovenija

560

Zagovorniki zgornjega stališča/ocene so prav tako kot zagovorniki ravno nasprotnega stališča, da religija je zasebna zadeva, praviloma prepričani, da je ali bi vsaj morala biti razprava o tem že odločena in končana (seveda v prid njihovega stališču). Pogled z distance hitro pokaže, da temu ne more biti tako že zaradi dejstva, da se zgornja trditev (in prav tako njej nasprotujoča) pojavlja vsaj na dveh različnih ravneh oziroma v dveh različnih kontekstih. Na ravni vprašanja o ustavnem in pravnem položaju "religije" (verske skupnosti?, osebnega verskega prepričanja?, izpovedovanje vere?) in na ravni socialnih, političnih in kulturnih pogojev in učinkov religije (spet v različnih pomenih besede, ki lahko meri na ustanovo, verske in etične opredelitve, ali religiozna doživetja). Zagovorniki stališča, da je ali naj bo religija zasebna zadeva se morajo soočiti z ugovori o družbenih, kulturnih in političnih posledicah religije; vsi dokazi o nujnosti in ustreznosti obravnavanja religije kot ne-zasebne zadeve ne morejo mimo nasprotnih prepričanj (sodobnikov), ki si ne pustijo vzeti zasebno/osebne narave svoje religiozne opredelitve...

Diskusija v nemški socialni demokraciji

Dokaz aktualnosti in neizogibnosti razprave je lahko knjiga, zbornik z zgornjim naslovom, ki vzbuja pozornost tudi po štirih letih od izida (Thierse, 2000): gre za besedila iz okolja, ki kot je znano ne prakticira dosledne ločenosti cerkve od države, hkrati pa za besedila, katerih uredniki in avtorji so vsaj blizu nemški socialni demokraciji. Urednik zbornika je predsednik nemškega Bundestaga Wolfgang Thierse, med avtorji najdemo nekdanje ministre in predsedniške kandidate, kot so Georg Leber, Hans Jochen Vogel, Rudolf Scharping, strankarske ideo-

* Dr. Marko Kerševan, redni profesor na Filozofski fakulteti, Univerza v Ljubljani.

loge, kot je Peter Glotz ter ugledne pravnike, teologe in publiciste. Vsem je hkrati skupno, da so aktivni katoličani.

Ob tem je treba spomniti, da je prav nemška socialna demokracija v svojem partijskem programu leta 1891 odmevno razglasila načelo o religiji kot zasebni zadevi. Po drugi strani pa so prav katoliški teologi in glasniki katoliške socialne misli bili vseskozi zagovorniki ocene, da religija ni in ne more biti zasebna zadeva.

Iz obravnavanega zbornika bi prikazali štiri, po vsebini in avtorjih, ključna besedila: uvod urednika Wolfganga Thierseja ter razprave nekdanjega ustavnega sodnika Ernsta Wolfganga Böckenfördeja, profesorja fundamentalne teologije in ekleziologije na katoliški teološki fakulteti v Münstru Jürgena Werbicka, profesorja in publicista Petra Glotza in mladega katoliškega teologa Daniela Bognerja.

Thierse v uvodniku z istim naslovom kot sam zbornik spominja, da je erfurtski partijski program leta 1891 razglasil načelo o religiji kot zasebni zadevi v razmerah, ko sta tako uradni protestantizem nemškega cesarstva kot tradicionalna katoliška doktrina sprejemala povezanost religije in oblasti, trona in oltarja. Da je religija zasebna zadeva je vseskozi veljalo tudi znotraj stranke oz. v razmerju med stranko in njenimi člani. Socialdemokratska stranka v Nemčiji zato nikdar ni bila stranka zgolj ateistov, kot je bilo to pravilo in/ali praksa v komunističnih strankah; vedno so bili v njej tudi verujoči kristjani, ki jim je to načelo zagotavljalo svobodo veroizpovedi. "Navzven" pa je stranka leta 1959 v godesberškem programu pojasnila, da ne nasprotuje cerkvenemu in verskemu angažiranju v javnem in političnem življenju, nasprotno, "pozdravlja, če cerkve in verske skupnosti, cerkvene skupnosti in posamezni verniki s svojimi kritikami, spodbudami in praktičnim sodelovanjem vplivajo na oblikovanje družbenega in političnega življenja in se s tem tudi sami izpostavljajo javni kritiki".

Tako po vsebini kot po avtorstvu imamo lahko za enega od središčnih besedil Böckenfördejev prispevek z naslovom "Nujnosti in meje državne verske politike". Böckenförde je v Nemčiji in širše postal poznan vsem, ki se ukvarjajo z vprašanji razmerja med sodobno državo in religijo/cerkvijo, s svojo ponovno in ponovno citirano mislijo še iz 70. let: "Svobodna demokratska sekularna država živi od predpostavk, ki jih sama ne zmore zagotoviti" (in zato potrebuje, kot so kasneje poudarjali in razlagali zlasti katoliški komentatorji, krščansko religijo in cerkev).

Avtor si zastavi vprašanje, ali naj država in politične stranke sploh imajo svojo "versko politiko" ali pa je že z načelom verske svobode pravzaprav povedano in določeno vse, kar je nujno za razmerje med cerkvijo in državo, tako da bi bila kakršna koli siceršnja državna politika do religije in cerkva vmešavanje v svobodo in neodvisnost verskih skupnosti ali sploh kršitev ločenosti cerkve in države. Tako enostavno po avtorjevem prepričanju ne gre: treba se je natančneje vprašati, kakšno mesto in pomen ima religija v svobodni sekularni/laični državi. Odločilna je po njegovem najprej temeljna ustavna pravica do verske svobode, ki vsebuje pravico, da človek ima ali nima neko religiozno vero (svoboda vere), pravico to vero izpovedovati ali ne izpovedovati (svoboda veroizpovedi), vero javno prakticirati ali neprakticirati (svoboda kulta) in svobodo verskega združevanja ali nezdruževanja (v verske skupnosti). Ta pravica oz. njene sestavine pripadajo po njegovem tako posamezniku kot skupnostim. Poudari, da verska svoboda vključuje svobodo za

religijo in svobodo, da se živi brez vere, brez izpovedovanja ali prakticiranja vere. Verska svoboda kot temeljna pravica je del državnega pravnega reda - gre za "zunaj" pravico nasproti drugim ljudem in državni prisili. Kot taka ne prizadeva "notranje" moralne obveze človeka, da išče resnico in ravna v skladu s tem, kar je kot resnico spoznal; preprečuje pa, da bi državna oblast ali drugi ljudje k temu prisiljevali.

Kaj po njegovem izhaja iz tega ustavnega načela?

"Politična ureditev, ki priznava versko svobodo za svoje ustavno načelo, religije nima več za svoj nujni temelj in svoje legitimnosti ne išče več v religiji". Država nima in ne zastopa nobene religije, ne izbrane ne svoje. "Religija ni več duh države, postala je duh meščanske/civilne družbe" (citira znano Marxovo formulacijo). "Taka ustavna ureditev po drugi strani omogoča, da je religija kot dejavno uresničevano prepričanje državljanov nekaj družbeno in politično pomembnega in s tem tudi javnega. Toda tudi v tem primeru ne sodi k stvarno in institucionalno nujnim ter pravno zagotovljenim sestavinam politične ureditve".

Država se z ustavnim načelom verske svobode omejuje na posvetne zadeve in cilje. Duhovni in religiozni cilji so zunaj njenih pristojnosti, toda le kot čisti in specifično religiozni ali duhovni, kot obredi, liturgija, oznanjevanje vere, notranja hierarhija cerkvenih položajev. Vse kar zadeva zunanje sožitje in blagostanje ljudi je kot posvetna zadeva, posvetni vidik tudi v državni pristojnosti, pa čeprav je povezano z religioznimi cilji. Obstaja široko področje "mešanih zadev", ki imajo hkrati religiozno -duhovni in posvetno-politični vidik (npr. družinsko pravo, prazniki). Politični red zahteva v teh primerih zase pravno pristojnost (dobesedno "Regelungskompetenz - pristojnost za reguliranje), ker in kolikor gre za zadeve zunanjega sožitja, tudi če imajo hkrati duhovno-religiozni pomen. Zaradi javnega miru in varnosti zahteva politična država zase zadnje in obvezujoče odločitve o tem, kaj je zakonsko prepovedano ali dovoljeno. Če/ker se neka religija ne omejuje le na liturgijo in kult, ampak vključuje tudi pravila za življenje v svetu (kot npr. dekalog ali različne sure v koranu), se ni mogoče izogniti vprašanju, kako se lahko, sme ali mora življenje v skladu z normami neke religije vključiti v državno, pravno ureditev družbenega življenja. Po eni strani velja in mora veljati, da uresničevanje verske svobode ne sme niti pogojevati niti omejevati pravic in dolžnosti državljanov, in da je svoboda in avtonomija verskih skupnosti omejena z zakoni, ki veljajo za vse državljane. Po drugi strani pa morajo biti državni zakoni in ureditev taki, da dajejo dovolj prostora za versko motivirano dejavnost tudi v posvetnih zadevah. Od toč možnost sodelovanja, a tudi konfliktov med "državo" in "religijo". Avtor izrecno poudarja, da je religiozna posvetna dejavnost s posvetnimi učinki - uresničevanje religioznih zapovedi in izpovedi v družbenem življenju - vezana na državni pravni red, ki ureja možnosti in pogoje socialnega in kulturnega delovanja. Pri opredeljevanju pravnih pogojev in okvirov za te dejavnosti je treba upoštevati, da morajo nuditi prostor za uresničevanje tudi versko motiviranemu in usmerjenemu delovanju. (Realsocialistične ureditve so sicer deklarirale načelo verske svobode, toda niso dajale prostora za uresničevanje te svobode zunaj najožje pojmovanih verskih in obrednih dejavnosti).

Böckenförde se zavzema za uravnoteženo ločenost države in verskih skupnosti. Načelo ločenosti je ne glede na zgodovinske poti nastanka nekaj dvosmernega in služi neodvisnosti in samostojnosti ne le države, ampak države in verskih skupnosti. Nemška ločitev ni radikalna, zato pa je po njegovem primerno uravnotežena. Verske skupnosti nimajo institucionaliziranega deleža in oblasti v državni sferi, imajo pa možnost političnega vplivanja na politične in državne zadeve s svobodo izražanja in prepričljivostjo svojih pogledov. Ločenost države in verskih skupnosti ne pomeni izločitve verskih skupnosti iz sfere politike. Na drugi strani ločenost uravnotežuje dejstvo, da so verske skupnosti podrejene državni zakonodaji (pri čemer pa njihov svobodni status - zaradi katerega v svojih duhovno-verskih zadevah niso predmet državnih zakonov - sam sodi k tej zakonodaji).

Ko podčrta to konstitutivno značilnost razmerja med državo in religijo, se na koncu ponovno vpraša o pomenu religije za moderno državo in o državni politiki do religije v zvezi s tem. Religija (vseskozi uporablja abstraktni pojem v ednini, torej brez specifikacije, za katero religijo gre) naj bi vzdrževala in posredovala vrednostno soglasje v skupnosti, za katerega država sama ne zmore več skrbeti in to predvsem na ravni soglasja o temeljnem etosu medčloveških odnosov. Slednjega ravno državno institucionalizirana ideja nacije - kot sicer novega sekulariziranega svetega moderne družbe - ne zmore. Pri tem pa državi ni treba (in tudi ne sme, kot je že bilo rečeno), da bi religijske nauke, ki imajo to vlogo oz. učinek, vključila v svojo ureditev kot nekaj obvezujočega. Take vloge - notranje utemeljitve politične skupnosti - po avtorju seveda ne gre pričakovati od religij, ki ne sprejemajo načel svobodne sekularne države, to je načel demokracije, verske svobode in svetovnonazorske nevtralnosti države. Velike krščanske cerkve danes vse to sprejemajo. Toda še vedno ostaja aktualno vprašanje o verski politiki države do različnih verskih skupnosti, ki/če imajo različen odnos do teh temeljnih načel moderne države. Sklepali bi lahko, da je po našem avtorju potrebna in smiselna različna verska politika (podpiranja ali zaviranja) do različnih verskih skupnosti glede na to "posvetno" funkcijo in zaradi nje (če pri tem ohranja načelo verske svobode in svetovnonazorske nevtralnosti in verskih skupnosti ne obravnava različno zaradi njihovih nauk o bogu, svetu in človeku, ampak le zaradi njihovih različnih sekularnih - integracijskih, legitimizacijskih - učinkov). Böckenförde opaza, da smo tu na spolzkih tleh in opozarja, da je tako "funkcionaliziranje" (odnosa do) religije lahko sporno za same verske skupnosti in njihovo identiteto, še posebej - dodajmo - ker je iz zgodovine že dodobra poznano po dvoreznih učinkih, pa čeprav ob drugih posvetnih vrednotah.

Če je Böckenförde poznan nemški ustavni sodnik, je Jürgen Werbick eden najbolj poznanih sodobnih nemških katoliških teologov (poznanih po svojem delu "Cerkev", Herder, Freiburg 1994). Njun razmislek pa gre očitno v isti smeri. Tudi Werbick naslovi svoj prispevek z "Religija ni privatna zadeva" in to s klicajem. Kljub temu - ali prav zato - začne s pritrditvijo stališču, da "mora politika shajati brez boga". Svojih odločitev in iskanja soglasja o njih ne sme vezati na "zadnje resnice" (o Bogu), saj ve, da o njih ni soglasja niti ga ne more izsiliti. Politične odločitve sicer niso vrednostno nevtralne, nasprotno, povezane so z vrednotami, ki jih politika ne more in ne sme ignorirati ali z njimi manipulirati, temveč jih mora podpi-

rati in upoštevati. To pa je mogoče le, če se pušča odprte poti za različne načine utemeljevanja neke vrednote oz. vrednostnega soglasja in se jih ne veže le na eno zadnjo vrednoto/resnico, ki da jih edino in edina zavezujoče utemelji. Država lahko pričakuje lojalnost vseh državljanov (le) v "predzadnjih" zadevah, če se pri tem nobeden od njih ne počuti prizadetega v svoji zadnji vrednoti/resnici. Prav razlikovanje "zadnjih" od "predzadnjih" zadev, ki so lahko skrajni domet politike, varuje slednjo pred zdrsom v fundamentalistično vsiljevanje zadnjih resnic in temeljev. Na tezi o zasebnosti religije je po Werbicku treba vztrajati, ker/kolikor varuje notranje prepričanje državljanov pred državnim in cerkvenim poseganjem. Ravno tako je v nemški socialni demokraciji varovala notranjo svetovnonazorsko svobodo članov in onemogočala, da bi se spremenila v svetovnonazorsko partijo marksistično-leninističnega tipa. "Demokratski socializem", za katerega se je zavzemala, je bil brez "zadnje" utemeljitve.

Moderna država (vsekakor v nemški varianti) - s koreninami v razsvetljenstvu - enako kot socialna demokracija upošteva religijo kot zasebno zadevo v smislu svobodne osebne opredelitve in prepričanja. Prav tako priznava in spoštuje posebno versko poslanstvo verskih skupnosti, na političnem področju pa teži k omejevanju oz. nevtralizaciji religije na vlogo možne, celo zaželene, a ne nujne motivacije za politično delovanje. Kot politični subjekti so obravnavani verni državljani (tudi združeni v cerkvah in verskih skupnostih), ne pa verske ustanove. Verske ("zadnje") utemeljitve skupnih vrednot in norm ostajajo zunaj sfere politike, ker zanje ni mogoče doseči soglasja, po drugi strani pa so z ozirom na temeljne skupne vrednote in norme nekaj zasebno poljubnega in navsezadnje nerelevantnega, saj so vrednote in norme sprejemane tudi brez njih kot samoumevne in/ali na osnovi razumske presoje (praktičnega uma).

Toda taka privatizacija religije - tako razumljena in uresničevana politika nasproti religiji - postane po Werbicku (in Böckenfördeju, na katerega se tudi sklicuje in ga dopolnjuje) vprašljiva, če in kolikor postanejo vprašljive same temeljne vrednote (demokracije in moderne države: svoboda, enakost, solidarnost in z njimi osnovne norme medčloveških odnosov). Z naraščajočo kulturno pluralizacijo in zaostreno konkurenčnostjo znotraj družb v globalizacijskih procesih se dogaja prav to. Utemeljenost teh vrednot in motiviranost zanje ni več nekaj samoumevnega ali poljubnega, ampak ključno vprašanje njihovega vzdrževanja, obnavljanja in učinkovitosti. Obstoj in razvoj "motivacije" in "resursov smisla" (religij in svetovnih nazorov) postane tako izjemno pomembno politično družbeno (javno) vprašanje in ni več le stvar poljubnega zasebnega interesa in okusa. Država kot taka postane zainteresirana za cerkveno pomoč, za diakonijo cerkve v posvetnih zadevah. V nemških razmerah - v nasprotju z radikalno "laicistično" ločenostjo cerkve in države - naj bi tako sodelovanje med cerkvami in državo, tako sprejemanje cerkvene diakonije že obstajalo, od socialnih služb do vzgoje in izobraževanja. Toda tudi v Nemčiji ostaja, po avtorjevem mišljenju, odprto vprašanje, ali (naj) država ob sprejemanju takih cerkvenih uslug in funkcij še naprej ostaja svetovnonazorsko nevtralna in nezainteresirana za versko poslanstvo in pričevanje cerkve skozi tako delovanje. Tudi Werbick v svojem zagovoru, kot pravi, manj defenzivnega opredeljevanja razmerja med politiko in religijo ne odklanja načel ločenosti cerkve od

države in svetovno nazorske nevtralnosti države. Nasprotuje tudi temu, da bi nasproti taki državi ali znotraj take države cerkev (znova ali še naprej) gradila nekakšno "državo v državi", paralelno družbo katoliških ustanov, nekakšen katoliški geto. Podobno kot ameriški avtor Jose Casanova (1994) in kanadski filozof Charles Taylor (Kallscheuer, 1996: 217-246) vidi rešitev v "javnosti vere" v "civilni družbi", torej v vmesnem področju med osebno-zasebnim verovanjem in motivacijo posameznika na eni strani in sfero države in njenih ustanov z njihovo nujno nevtralnostjo in vzdržnostjo v verskih oz. svetovnonazorskih opredelitvah na drugi. Religija/cerkev naj v prostoru civilne družbe - javnosti, a nedržavnosti - omogoča soočanje osebne vere in morale z javnimi problemi, z vprašanji osebne morale in s tem sili moderne družbe, da reflektirajo svoje normativne temelje.

Religije in verske skupnosti naj bodo v modernih družbah "azilno mesto" za velika vprašanja in temeljno problematiko, ki jih vsakdanja politična pragmatika ne prenese, a jih družbe in države za ohranjanje in obnavljanje svojih temeljnih vrednostnih usmeritev še kako potrebujejo. Civilna družba je prostor svobode, kjer država ne more nikomur zagotavljati monopola (monopolne so po definiciji lahko le državne ustanove, prav to pa zato cerkve v moderni državi ne morejo in ne smejo biti). Po drugi strani se država ne more enostavno omejiti (z "zidom ločitve", z ločitvijo kot z zidom) od verskih skupnosti in religije - ko te nimajo (več) težnje in zmožnosti, da bi nastopale kot politični subjekt starega stila v državno politični areni. Werbick v skladu s katoliško tradicijo sicer previdno dostavlja, da je tudi taka vloga cerkve kot političnega subjekta še lahko smiselna, toda prihodnost ima njena civilnodružbena naravnost. Avtor posebej spominja/opominja socialdemokratske stranke, da je živost njihove ključne tematike, kakršna je socialna pravičnost in sprejemljivost z njo povezanih družbenih norm, še kako odvisna od živosti biblijskih sporočil in zaresnosti, s katerimi je ta verska tradicija ohranjena, sprejemana in obravnavana.

Skratka, pladoyer za "prepustnost" med državnopolitično in civilno družbeno sfero (in za javno, civilnodružbeno artikulacijo religioznih prepričanj in opredelitev), ne da bi s tem ukinili institucionalno ločenost verskih skupnosti in države, pa tudi ne religijo kot zasebno zadevo, kot najbolj osebno človekovo opredelitev in odločitev.

Ob zagovoru medsebojne odprtosti/prepustnosti v zgoraj nakazanem smislu se seveda spet pojavi vprašanje o potrebi in nujnosti neke posebne državne politike nasproti religijam in verskim skupnostim: kaj z religijami, ki/če različno sprejemajo skupne družbene vrednote in normativno soglasje (npr. o ženski enakopravnosti). Kako razmejiti, kaj sodi v demokratično odločanje in suverenost države, kaj k človekovim pravicam, kako urediti razmerje med "pravico do različnosti" in pravico/obvezo do enakega obravnavanja in enakopravnosti različnih.

Tretji članek mladega katoliškega teologa se sooča prav z novimi izzivi in nevarnostmi razmerja med religijo in politiko ("Religija in politika - štiri teze za moderni etatizem"). Avtor Daniel Bogner izhaja iz prepričanja, da je država v zahodno-moderni obliki "projekt svobode". Nastala naj bi iz prizadevanja, da bi omejili nekdanji vmesni, posredujoči sili, plemstvo in duhovščino, kler. Danes je naloga države, da omejuje tri sile, ki zdaj ogrožajo svobodo: logiko trga, logiko

moči in logiko potrošnje. Pruska država in Tretji Rajh nista argumenta proti taki oceni moderne države: pri prvi je bil problem militarizem, ne pa njena moč in strogoost, pri Tretjem Rajhu pa ravno dejstvo, da se je države polastilo neko družbeno gibanje za svoje cilje. Moderna država je in naj bi bila porok individualne svobode državljanov. Država in politika sta zavzeli nekdanje središčno mesto cerkve in religije, toda zato tudi prevzeli njeno dediščino: odločujočo in legitimizirajočo moč - kompetentne in legitime - besede (do katere imajo pravico vsi in je namenjena vsem). Kljub ločenosti cerkve in države, religije in politike, sta obe na isti strani proti netransparentnim, nemim, neodgovornim silam trga, nasilja in potrošnje (ki se izražajo in uresničujejo skozi oligarhijo "trendov", "okolij" in "gibanj"). Med njima naj bi prišlo do nove delitve dela: država skuša usmerjati trg, medtem ko cerkve vsaj blažijo prevlado logike potrošnje, konkurence in storilnosti, s tem da s svojo besedo ustvarjajo prostor onkraj preračunljivih ciljev. Ker prav socialni demokrati ne sme biti vseeno za (socialno) državo, ji ne sme biti vseeno za položaj in usodo religije/cerkve.

Iz tega razloga se v vlogi rektorja nove univerze v Erfurtu (na področju nekdanje Nemške demokratične republike) Peter Glotz zavzema za uvedbo teološkega študija tudi na tej novi univerzi ter za njegovo modernizacijo - povezavo z družbenimi in humanističnimi vedami ter aktualnimi vprašanji medkulturnih in medcivilizacijskih odnosov. Nasprotuje težnji, da bi tudi v Nemčiji izključili teološke fakultete (in konfesionalni verski pouk) iz državnih šol. Pritisk v tej smeri po njegovem prihaja tako s strani tistih, ki hočejo tudi v Nemčiji uveljaviti dosledno ločenost cerkve in države, kot tudi tistih, ki hočejo teološke fakultete in verski pouk tesneje vezati na cerkve oz. sploh samo nanje. Zdi se mu, da bi usmeritev k striktni ločenosti in hkrati popolni samozadostnosti in (državni) neodgovornosti cerkva le še okrepila vrednostni relativizem in njegove zagovornike, ki so že danes najvplivnejša sila tudi v Nemčiji, kljub še obstoječi deklarativni, institucionalni in tradicijski prednosti, ki jih imajo krščanske in/ali humanistične vrednote. Po drugi strani je lažje "integrirati" dve ljudski cerkvi (z ohranjenimi elementi državne cerkve) kot pa pet ali sedem bojevitih, neodvisnih in nevezanih cerkva. Po njegovem mnenju bo združujoča se Evropa izpostavila izjemnost nemškega, zgodovinsko oblikovanega razumevanja razmerja med državo in cerkvijo in okrepila laicistične tendence. Vsekakor pa jih sam ne bi želel spodbujati.

Kot smo videli, se delo z naslovom "Religija ni zasebna zadeva" sooča s problemom sodobne družbene relevantnosti religije. Kljub temu oz. prav zato pa ostajajo njeni avtorji jasno in odločno pri prepričanju, da religija je in mora biti/ostati zasebna zadeva v tem smislu, da v moderni državi ni in naj ne bo državne cerkve, da je moderna država s svojimi ustanovami religiozno in svetovnonazorsko nevtralna in ni vezana na (nobeno) religijo. Ker so njihove opredelitve nastale v kontekstu nemške ureditve z "mehko", nedosledno ločenostjo države in cerkve, jih imamo lahko mirno za tisti minimum (razumevanja zasebnosti, nevtralnosti, ločenosti), ki mu lahko nasprotujejo le tisti, ki dejansko zavračajo že samo moderno državo in njena načela verske svobode, ločenosti države in verskih skupnosti, verske in svetovnonazorske nevtralnosti države in gojijo skriti ideal versko nenevtralne, konfesionalne države.

Evropska unija in status cerkva in verskih skupnosti

Hote ali nehotе je knjiga s prikazom nemške situacije tudi nemški prispevek k oživiljeni diskusiji o statusu religij (in svetovnih nazorov) v združujoči se Evropi. Če kdaj, je zdaj postalo razvidno, kako različne so ustavne, zakonske in praktične ureditve razmerja med državo in verskimi skupnostmi v različnih državah. V sedanji (in bodoči) Evropski uniji imamo države z elementi državne cerkve in verske nenevtralnosti; take, ki kot Nemčija ob ustavni ločenosti verskih skupnosti od države omogočajo in pospešujejo različne oblike sodelovanja in medsebojnega pooblašcanja za opravljanje različnih državnih ali cerkvenih funkcij; pa tudi take, ki skušajo tako ločenost zavarovati z gradnjo višjega ali nižjega "zidu ločitve" (z izrecnimi ustavnimi in zakonskimi prepovedmi). Vse se pri tem sklicujejo na bolj ali manj prepričljive načelne razloge in zgodovinske izkušnje; vse se soočajo z bolj ali manj glasnimi notranjimi kritikami zaradi nenačelnosti, zgodovinske obremenjenosti ali neživiljenjskosti... Evropska unija je (zato) v svojih zadnjih dokumentih - amsterdamski izjavi in predvideni novi evropski ustavi - izrecno poudarila, da spoštuje in ne prejudicira statusa cerkva in verskih skupnosti, ki jih imajo te v različnih državah.

"Unija spoštuje in ne posega v status, ki ga cerkve in verska združenja ali skupnosti uživajo v državah članicah po notranjem pravu. Unija enako spoštuje status svetovnonazorskih in nekonfesionalnih organizacij. Unija, ki tem cerkvam in organizacijam priznava njihovo identiteto in njihov specifični prispevek, vzdržuje odprt, pregleden in reden dialog z njimi." (Osnutek pogodbe o ustavi za Evropo, čl. 51.; glej tudi Jansen, 2000, o amsterdamski pogodbi in dodani izjavi).

Predvideno besedilo ustave Evropske unije tudi ne vključuje omenjanje Boga oz. sklicevanja na Boga po vzoru nekaterih evropskih držav/ustav, za kar so si prizadevali zlasti v nekaterih katoliških okoljih. Kot kaže ni prodrl niti njihov kompromisni predlog, da bi uporabili vzorec iz nove poljske ustave, ki uravnoteži sicer le posredno sklicevanje na Boga z omenjanjem verujočih v Boga, z omenjanjem drugih, ki sprejemajo iste vrednote, izhajajoč iz drugih virov (taka formulacija je bila na Poljskem sprejeta na predlog socialistične levice ob nasprotovanju poljskega episkopata):

"Upoštevaajoč, da sprejemajo obče vrednote, ki utemeljujejo to ustavno pogodbo, tako tisti, ki verujejo v Boga kot njihov izvor, kakor tudi oni, ki spoštujejo te obče vrednote kot izhajajoče iz drugih virov..." (Im Gottes Namen, 2003)

Zaenkrat kaže, da ne bo sprejeta tudi zahteva, da bi pri omenjanju evropskih tradicij in korenin v ustavi oz. njeni preambuli izrecno omenili krščanstvo (samo ali skupaj z navedbo drugih religioznih in nazorskih tradicij), temveč bo v bistvu ostala splošna formulacija o "duhovno-religioznih" tradicijah in dediščini ("črpanje navdiha iz kulturne, verske in humanistične tradicije Evrope, katere vrednote so še vedno prisotne v njeni dediščini"). Zato pa so v osnutku ustave (kot že v preambuli k Evropski listini o temeljnih pravicah, sprejeti v Nici) izrecno navedene in poudarjene temeljne, konstitutivne evropske vrednote in načela:

"Zavedajoč se svoje duhovne (v nemški verziji: duhovno religiozne) in moralne dediščine, temelji Evropska unija na nedeljivih in splošnih vrednotah človekovega

dostojanstva, svobode, enakosti in solidarnosti; počiva na temeljnih načelih demokracije in pravne države. V središče svojega delovanja postavlja osebo...unija pripeva k ohranjanju in razvoju teh skupnih vrednot ob spoštovanju raznolikosti kultur in tradicij evropskih narodov kot tudi nacionalne identitete držav članic" (Preambula iz Nice). Osnutek ustavne pogodbe v drugem členu izrecno navaja: "Unija temelji na vrednotah spoštovanja človekovega dostojanstva, svobode, demokracije, enakosti, pravne države in spoštovanja človekovih pravic. Te vrednote so skupne vsem državam članicam v družbi, ki jo označuje strpnost, pravičnost, solidarnost in nediskriminacija". Preambula pa kot vrednote "na katerih temelji humanizem", navaja: "enakost oseb, svobodo, spoštovanje razuma".

Ni težko dokazovati, da so vrednote človekove osebe, svobode, enakosti, solidarnost - krščanske vrednote, kot je odmevno izjavil Janez Pavel II. za "svobodo, bratstvo, enakost" ob 200-letnici francoske revolucije.

Toda videti je, da so snovalci evropske ureditve soglasni v tem, da je nujno jasno izpostaviti temeljne in konstitutivne vrednote in norme, njihove "zadnje" utemeljitve pa prepustiti svobodnemu religioznemu in nazorskemu iskanju in opredeljevanju. Pri tem so upoštevali tako dejstvo, da o takih zadnjih utemeljitvah ni mogoče doseči soglasja, kot ocene, da je neka vrednota/norma trdnjša, če ima podporo z različnih izhodišč, če je lahko utemeljevana na različne načine - pa čeprav ti različni vidiki in utemeljitve neizogibno nosijo s seboj tudi nekoliko različne interpretacije njihove vsebine. Lahko bi rekli, da ne delijo pesimizma oz. bojazni (ki ga izražajo prikazani prispevki iz nemške diskusije), da so ključne demokratske in civilizacijske vrednote danes tako ogrožene, da nujno potrebujejo tesnejšo povezanost z religijo/krščanstvom. Ali pa morda ne delijo optimističnega pričakovanja obravnavanih avtorjev, da bi prav tesnejša povezanost s krščanstvom (in njegovim posebnim favoriziranjem) pomembno okrepila in zavarovala te konstitutivne vrednote.

Vsekakor pa iz navedenih vrednot in njihove naznačene ukoreninjenosti v verski dediščini Evrope izhaja, da ni mogoče ignorirati cerkva in verskih skupnosti kot nosilcev in varuhov te dediščine (pa čeprav ne edinih). Ustavni dokument zato govori o potrebi stalnega in transparentnega dialoga z verskimi skupnostmi, navsezadnje prav pri razumevanju in uveljavljanju konstitutivnih vrednot. "Dialog" seveda ni "diktat" niti monopol, ne more iz njega izhajati niti k njemu voditi.

Predlog je blizu oceni in priporočilu, ki ga je ob ameriških diskusijah pred leti zapisal ameriški ustavni sodnik Cohan in ki podobno kot J. Casanova (1994) in Ch. Taylor (Kallscheuer, 1996: 217-245) meni, naj bodo religije in cerkve umeščene nekako na meji med javno in zasebno sfero. Če so cerkve docela umeščene v javno sfero oz. v sfero države (razmerje med javno sfero in državo seveda že samo zahteva in omogoča dodatne in različne opredelitve), pomeni to za moderno družbo nevzdržno neenakopravnost religij in svetovnonazorskih prepričanj (tistih, ki so vključene in tistih, ki niso vključene v državno sfero) ali pa bistveno onemogočanje enotnega delovanja temeljnih javnih/državnih institucij, njihovo razparceliziranje med konkurirajoče verske skupnosti. Če ostanejo cerkve in verske skupnosti docela v zasebni sferi, obstaja nevarnost, da bi ostala javna sfera preveč "prazna", brez vrednot in spodbud, ki izhajajo iz cerkvenih moralnih in civilizacijskih tradi-

cij, ali pa pride do dualizma in razcepa med državo in civilno družbo, če država in njeni nosilci oblikujejo drugačen vrednostni sistem in tradicijo (glej tudi Kerševan, 1996: 71).

Razprave, rešitve, dileme v Sloveniji

Nemška in evropska razprava je seveda neposredno in posredno prispevek k potekajoči razpravi v Sloveniji. Pogled v raznolikost evropskih problemov in rešitev, tudi pri nas - upajmo - onemogoča dosedanje propagandno polarizacijo na tiste, ki vidijo v naših (do)sedanjih ustavnih, zakonskih in praktičnih opredelitvah nekaj samoumevnega, edino mogočega, ali pa nasprotno, nekaj škandaloznega, tako ali drugače "neevropskega". Nasprotno: Slovenija je s svojimi razpravami in rešitvami evropsko zelo primerljiva in umestljiva, primerna in umeščena. Sodi k državam - sicer manj številnim, kot sta Francija ali Nizozemska - ki so zaradi večje ali aktualnejše obremenjenosti z zgodovino odnosov do različnih cerkva ali med njimi, ali pa večje zavezanosti modernim načelom, uveljavile doslednejšo in tršo ločitev države od verskih skupnosti. Gledano z distance in figurativno rečeno, gre za to, da se zgradi ali ohrani tako visok "zid ločitve", ki bo preprečeval poljubno - iz zgodovine, ne le slovenske, tudi slovenske poznano - osvajalno prestopanje ločnice v eni ali drugi smeri (ki bi ogrožalo moderno državo in versko svobodo); hkrati pa ta zid ne bi smel biti tako visok in neprehoden, da ne bi omogočal obojestransko spoznanega potrebnega sodelovanja in pomoči. V vsakem primeru bi moral biti pravičen do vseh državljanov, vsem omogočati versko svobodo in hkrati zagotavljati osnovne pogoje skupnega življenja ne glede na verske razlike. Različne konkretne izpeljave - od posebnih zakonov in sporazumov s cerkvami do praktičnih dogovorov - naj bi navsezadnje služile temu. Da prihaja pri tem do različnih ocen, sporov in kompromisov, je navsezadnje življenjsko in neizogibno. Toda z distanco, ki jo omogoča primerjava z razmerami in razmerji v drugih državah, lahko ugotavljamo, da so slovenske razprave in opredelitve znotraj evropskih načel in evropskih variacij.

Tudi pripravljeno gradivo za novi zakon o verskih skupnostih dobro prikaže raznolikost razprav in rešitev v sodobnih evropskih državah, kot tudi nekatere konvergence, ki se pri tem nakazujejo. Žal so tudi pripravljenci gradiva pod vplivom svojih preferenc prav na šolskem področju, ki je pri nas in še kje očitno najbolj aktualno, prehitro proglasili za "evropske" neke rešitve in ocene, ki takega statusa prav gotovo nimajo. Kot take ponujajo nemški (in avstrijski) model "verskega pouka" v javni šoli. Gre za model, kjer učenci oz. njihovi starši izbirajo med konfesionalnim verskim poukom (v cerkveni pristojnosti) in alternativnim nekonfesionalnim poukom o etičnih in verskih vprašanjih (v zgolj šolski pristojnosti). Do takega "modela" je prišlo tako, da se je nekdaj edini in obvezni konfesionalni šolski verouk v cerkveni pristojnosti dopolnil z alternativo za tiste, ki so v skladu z (novo) versko svobodo lahko odklonili cerkveni verouk (ker so bili "brez vere" ali pa druge vere). Ta alternativni predmet se sicer šele postopno uveljavlja z različnimi imeni in vsebinami (Etika, Vrednote in norme, Religiozija, ...) in v Avstriji ga večinoma sploh še ni. Ker je v procesu preoblikovanja in posodabljanja nekdanji

verouk v šoli izgubil del ožjih cerkvenih vsebin - nekaterih katekizemskih tem in priprave na sprejemanje zakramentov se mu je pridružila še zunajšolska "župnjska kateheza" s temi vsebinami.

Nemški, zgodovinsko (ne)izoblikovani model ima sicer veliko težo in odmevnost, zaradi teže in odmevnosti velikega nemškega prostora; vsaj v Nemčiji je tudi trdno zasidran že zaradi uveljavljenega sistema šolanja kadrov za verski pouk in še posebej zaradi vključenosti v vrsto sporazumov s cerkvami starejšega in novejšega datuma. Kot kažejo razprave v Nemčiji in drugod pa ima veliko hibo: sili učence v izbiro med nevtralnimi, običajnim šolskim predmetom (s tega področja) in (konfesijskim) poukom, ki izhaja in ostaja zgolj znotraj neke konfesije in njene perspektive (pa čeprav s te perspektive seznanja tudi z drugimi religijami in nazorji). Kot tak deli učence ob obravnavi verskih in etičnih vprašanj, namesto da bi jim šola pri tem omogočala tisto, kar verske skupnosti in njihov verski pouk ne omogočajo: priložnost, da se prav ob teh za skupno življenje občutljivih vprašanjih enakovredno srečajo različno verujoči in neverujoči na skupnem (šolskem) terenu in na način, ki ga omogoča sprejemanje in prakticiranje (ter iskanje) skupnih izhodišč in vrednot (skupne javne šole). S tega bistvenega vidika ima naš "model" pomembne prednosti: v okviru skupnih obveznih predmetov (od zgodovine do državljanske vzgoje in etike) in posebnega izbirnega predmeta (za tiste, ki to želijo) učence navaja, da se soočajo z verskimi razlikami, s tem da jim nudi "nevtralen" strokovno primerjalno znanje in možnost za enakopraven dialoški razgovor z vidikov različnih religij in nazorov. S tem opravlja funkcijo šole za skupno življenje ljudi z različnimi verskimi in etičnimi nazorji, saj vzgaja za skupne vrednote, ki tako skupno življenje in delo ob obstoječih in spoštovanih razlikah omogočajo. Vzgoja za posebne religijske in versko etične usmeritve in vrednote ostaja legitimna zadeva posameznih cerkva in verskih skupnosti (in seveda družine ter različnih nazor-skih skupin) zunaj pristojnosti skupne javne šole. Taka vzgoja ni alternativa ali konkurenca šolskemu pouku in vzgoji, saj sta si v dopolnjujočem razmerju. Mladi ljudje v moderni "pluralistični" družbi potrebujejo eno in drugo. V tem smislu država ni brezbrizna do take verske vzgoje, čeprav ta ni njena naloga (glej tudi Učni načrt. Izbirni predmet Verstva in etika, Pojasnila k učnemu načrtu, 2001).

Morda se prav ob vprašanju verske edukacije (vzgoje in izobraževanja) najbolj celovito pokažejo dileme, povezane z nevtralnostjo in ločenostjo države od verskih skupnosti na eni strani in ne-brezbriznostjo te iste države na drugi strani, če/ker so verske skupnosti "obče koristne ustanove" - kot je zapisalo tudi naše ustavno sodišče v obrazložitvi ene od sodb v zvezi z denacionalizacijo (Šturm, 2000: 328).

Kako je mogoče razumeti slednjo ugotovitev oz. oceno in kakšne posledice - posebej finančne - izhajajo iz nje?

Verske skupnosti so v modernih demokratičnih državah pri svojem delovanju svobodne (kot to izrecno govori tudi slovenska ustava). Opravljajo celo paleto različnih dejavnosti: od ekonomskih, kulturnih, socialnih, tudi političnih, do duhovno-religioznih. Različni zakoni in sporazumi različnih držav pri tem praviloma razlikujejo med dejavnostmi s prvenstveno ekonomskimi, splošno izobraževalnimi, socialnimi, kulturnimi, skratka posvetnimi/sekularnimi cilji, in posebnimi verskimi

dejavnostmi, namenjenimi vernikom in/ali pridobivanju novih vernikov, kot so obredne (bogoslužne) dejavnosti in kateheza (versko vzgojna dejavnost). Sporazum med Slovenijo in Svetim sedežem je v tej točki ohlapen in nedorečen in je zato tudi bil deležen (slovensko državo zavezujočega) interpretativnega mnenja ustavnega sodišča. Zgled tovrstne ureditve bi lahko bil - pa žal ni bil - sporazum med Italijo in Svetim sedežem iz leta 1984, ki jasno in izrecno razlikuje med "religiozno oz. kultno dejavnostjo, kamor sodi dejavnost, ki zadeva izvrševanja kulta in pastorage, izobraževanja duhovnikov in redovnikov ter dejavnost z misijonskimi, katehetskimi in krščansko vzgojnimi cilji" (Włodarczyk, 2: 580) in dejavnostjo, ki je "različna od religijske oz. kulturne dejavnosti" (sem sodi "varstvena in dobrodelna, znanstvena, vzgojna in izobraževalna, kulturna in v vsakem primeru pridobitna gospodarska dejavnost"). Pri teh drugih dejavnostih morajo cerkvene ustanove upoštevati iste zakone, ki urejajo ta področja, kot druge ustanove. Vprašanja, ki se pri tem pojavljajo, so povezana z možnostjo nelojalne konkurence s strani cerkvenih ustanov, ker/če npr. svojih uslužbencev, kot so redovniki, za njihovo delo ne plačuje po siceršnjih predpisih: sodišča Evropske unije so se že ukvarjala s temi vprašanji.

Drugače pa je z vprašanjem obče koristnosti in njenega upoštevanja s strani države pri zadevah, ki sodijo v same posebne cerkvene dejavnosti, kot sta obredna dejavnost in kateheza. Tu sta možni in poznani dve usmeritvi. Po eni, trdo laični, so vse te dejavnosti, ki so namenjene zgolj vernikom (in pridobivanju vernikov) izključna stvar teh vernikov samih - z njihovim finansiranjem vred. Država naj bo tu "brezbrižna" in "nezainteresirana": njena naloga je le, da z ustreznimi zakoni opredeljuje meje tega področja in znotraj njega zagotavlja svobodo in enakopravnost vernikov različnih religij in religijskih skupnosti.

Po drugem, nasprotnem pojmovanju, pa je tudi taka verska dejavnost nekaj, za kar država ne more biti nezainteresirana, kot ne more biti nezainteresirana glede siceršnjega materialnega in kulturnega življenja in razvoja svojih državljanov. "Slovenska država je zainteresirana za vsestransko gmotno in duhovno življenje svojih državljanov. Podobno kot omogoča državljanom uresničevanje pravice do vseh drugih kulturnih dobrin, omogoča vernim državljanom tudi uresničevanje njihove pravice do svobodnega religioznega verovanja in njihovega razvoja na osebnih in občestveni ravni" - je zapisano kot stališče mešane krovne komisije države in Rimskokatoliške cerkve pri interpretaciji načela ločitve države in verskih skupnosti iz leta 1994 (Šturm, 2000: 350). Poanta takega tolmačenja seveda je, da država take dejavnosti ne le formalno omogoča oz. dovoljuje, ampak tudi aktivno omogoča, tako da finančno podpira njihovo uresničevanje. V našem primeru tako finančno podpira tudi tovrstne dejavnosti verskih skupnosti (kot splošno koristnih za državo zaradi koristi njenih državljanov). Taka analogija oz. vključevanje verskega v širše kulturno področje sicer ima svojo utemeljenost, a tudi svojo specifiko - in zato svoje meje (kar je navsezadnje tudi vodilo k posebnim verskim zakonom in cerkveno-državnim sporazumom na tem področju).

Res so si različna kulturna področja - npr. glasbeno, gledališko, literarno, filmsko - lahko ob dodeljevanju državnih finančnih sredstev med seboj konkurenčna, ravno tako tudi posamezne zvrsti, stili, šole znotraj njih. Res države (državni orga-

ni) nimajo legitimne osnove, da bi se pri podpori odločale za neko zvrst ali stil in šolo proti drugim (čeprav se pri tem vendarle uveljavljajo neka merila in načela, zaradi katerih država ne more biti nevtralna: ne more in ne sme npr. podpirati dejavnosti, ki bi spodbujale raso, narodnostno ali versko nestrpnost). Toda kljub temu je na teh področjih neizogibna in legitimna neka (finančna) politika, s katero država npr. želi podpreti že uveljavljeno ali nacionalno specifično umetnost ali pa nasprotno, podpreti tisto, kar je na nekem področju novega (kot zvrst ali smer) in zato posebej potrebuje podpore. Običajno se pri tem kombinirajo različna merila in prioritete - to navsezadnje pomeni konkretno kulturno politiko - in tudi z vidika posameznikov praviloma ne gre za izbire ali - ali, pa naj gre za področja ali usmeritve: isti posameznik pač lahko konsumira ali prakticira različne glasbene, gledališke, literarne dejavnosti. Na versko-duhovnem področju pa ravno ni tako: verske skupnosti in opredelitve si sicer niso nujno sovražne, so pa vsaj v zahodnem monoteističnem verskem svetu alternativne oz. ekskluzivne. Ali je nekdo pripadnik ene ali druge cerkve, ali je ateist ali nekega drugega istovrstnega nazora. Laična moderna država se ne more opredeljevati in izbirati med religijo in ateizmom, med različnimi cerkvami in verskimi skupnostmi kot takimi. Kakršna koli politika po logiki kulturnih politik takoj zaide na spolzka tla: ali naj država v prid vsestranskega bogatega duhovnega življenja državljanov in zagotavljanja pravice do svobode veroizpovedi (in svobodne izbire vere) posebej podpira nove, male verske skupnosti, ali v imenu celovitejše in bogatejše ponudbe in izbire celo njihov uvoz; ali naj predvsem upošteva in s tem utrjuje obstoječa razmerja med številom pripadnikov različnih skupnosti - toda slednje bi bilo najboljše upoštevanje, če se prepušča financiranje verskih skupnosti docela vernikom samim. V enem ali drugem primeru bi ravnanje po vzgledu na kulturno politiko neizogibno tako ali drugače ogrozilo državno nevtralnost na verskem in duhovnem področju.

Možno bi bilo zagovarjati - v praksi različnih držav, tudi Slovenije, že uresničevano - kompromisno pozicijo med obema usmeritvama in sicer v tem smislu, da bi že pri samih posebnih verskih dejavnostih upoštevali dva vidika.

Versko duhovna dejavnost, versko obredje in kateheza imajo svoj specifični duhovni, ali če hočemo notranje verski vidik in učinek (doživetje svetega, vera v odrešenje ...), ki je zanje bistven in specifičen. V tem oziru je država povsem nevtralna - njena ne-brezbrižnost oz. upoštevanje obče koristnosti se uresničuje zgolj z zunanjim zagotavljanjem prostora svobode, z neopredeljevanjem in vzdržnostjo države pri vprašanjih in opredelitvah s tega področja oziroma vidika. Religiozne opredelitve so s tega vidika povsem zasebna zadeva. Država upošteva splošno koristnost zgolj na ta način, da "spoštuje vsa prepričanja" (kot govori francoska ustava) in se ne opredeljuje diskriminatorno med njimi.

Hkrati pa ima sama obredna in versko vzgojna dejavnost tudi različne zunanje, posvetne vidike in učinke, ki jih je mogoče bolj ali manj nesporno šteti za obče koristne (in jih v tem imenu tudi posebej podpirati). Obredi imajo kot oblika druženja in združevanja tudi družbeno-družabne učinke in funkcijo, ki je lahko posebej pomembna za določene skupine prebivalcev npr. starostnike ali mladostnike, pa različne manjšine ali lokalne skupnosti; verska vzgojna dejavnost vsebuje različne etične, socialne, socialno psihološke, lahko tudi nacionalno integracijske vidi-

ke in učinke. Seveda so taki predpostavljani ali ugotavljani učinki lahko sporni, tudi težko merljivi; možni so tudi negativni etični, socialni, socialno psihološki učinki različnih verskih dejavnosti. Toda gotovo jih ni mogoče apriori zanikati ali jih ignorirati in glede na praviloma dolgotrajno tradicijo in razširjenost tudi ni mogoče kar tako predpostavljati njihove pretežno sporne ali negativne učinke.

S cerkvene strani v Sloveniji pogosto slišimo, da evropske države (pred očmi imajo dejansko predvsem srednje evropske države in Nemčijo, s katero smo tudi vstopili v obravnavanje naše problematike) občo koristnost verskih skupnosti vsaj s tega vidika priznavajo in tudi finančno upoštevajo, Slovenija pa ne. Natančnejši in bolj neobremenjen pogled pokaže, da to upošteva dejansko tudi slovenska država (in je bilo v manjši meri upoštevano že v socialističnem sistemu). Država že zdaj (in v prejšnjem sistemu) plačuje del prispevka ("delodajalca") za socialno zavarovanje duhovnikov in verskih funkcionarjev; država v celoti finansira (katoliško) Teološko fakulteto (razen specialističnega dela študija za bodoče duhovnike) in s tem krije stroške izobraževanja učiteljev (katoliškega) verouka; država v okviru denacionalizacije vrača tudi premoženje (gozdove) iz nekdanjega avstrijskega in starojugoslovanskega državnega Verskega sklada, ki je bilo v veliki meri namenjeno za plače duhovnikom... Vse to je v družbi, v kateri so verske skupnosti ločene od države in enakopravne ter država nevtralna, mogoče upravičiti le kot način že obstoječega upoštevanja zgoraj omenjenega vidika "obče koristnosti" verskih skupnosti. Očitno pa državno financiranje izobraževanja katoliških veroučiteljev (s financiranjem Teološke fakultete) in duhovnikov (z denacionalizacijo premoženja nekdanjega Verskega sklada) nenačelno diskriminira druge cerkve in verske skupnosti, kar bo zaradi njihove ustavno zagotovljene enakopravnosti nujno popraviti z ustreznimi kompenzacijami, ekvivalentnimi podpori, ki jo na omenjena načina uživa oziroma bo uživala Katoliška cerkev.

Vprašanje celotnega obsega take podpore je zaradi neizogibne ohlapnosti meril izrazito politično vprašanje. Vsekakor pa iz tega naslova v načelu ni mogoče in ni dovoljeno pokrivati celotnega vzdrževanja duhovnikov in verskih funkcionarjev, ne da bi bilo kršeno drugo ključno načelo, da je namreč v družbah z ločenostjo cerkve in države vzdrževanje cerkve in duhovnikov tudi stvar vernikov samih. Ali je /bo državni prispevek premajhen ali celo že prevelik v primerjavi z drugimi državami, je stvar izračunov in pogajanj; vsekakor pa odgovor na to vprašanje zahteva preglednost in urejenost. Alternativa takemu stanju ni le povečan ali zmanjšan državni prispevek, ampak tudi možna uvedba posebnega prispevka za verske ali ekvivalentne druge dejavnosti kot dela (oprostitve) dohodnine, ki je ne bi dobila država, ampak bi jo po italijanskem ali španskem vzorcu davčni zavezanici izrecno namenili izbrani verski skupnosti ali dobrodelni ustanovi.

Mimogrede: nesmiselno je argumentiranje, češ da mora država plačevati verouk ali poseben cerkveni šolski predmet, ker da "tudi verniki plačujejo davke". Verniki plačujejo davke kot vsi državljani in kot vsi državljani so v šoli deležni istih "storitev", istih predmetov itd., ne več in ne manj.

Vpogled v nemške in evropske razprave in/kot prispevek k slovenskim diskusijam, ni bil napisan z namenom, da ponudi neke sklepe in predloge - razen tistih, ki so se ponujali sproti. Pravo mesto in čas zanje naj bi bil v postopku oblikovanja

predloga novega zakona o verskih skupnostih, na osnovi že omenjenega, v splošnem zelo dobro - v nekaterih segmentih celo odlično, v nekaterih slabše- pripravljenega gradiva, ki ga je po naročilu Urada vlade RS za verske skupnosti izdelal Inštitut za pravo človekovih pravic.

LITERATURA

- Casanova, Jose (1994): *Public Religions in the Modern World*. Chicago: Chicago University Press.
- Davie, Grace (2000): *Religion in Modern Europe. A Memory Mutates*. Oxford University Press.
- Dragoš, Srečo (2001): *Cerkev/država: ločitev ali razločitev*. V Hvala, Ivan (ured.): *Država in cerkev*, 41-56. Ljubljana: FDV.
- Herbert, David (2003): *Religion and Civil Society*. Aldershot: Ashgate Publishing.
- Hvala, Ivan (ured.) (2001): *Država in cerkev*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Im Gottes Namen (2003). *Europäische Zeitung. Das Magazin für Europa*. Verlag für Internationale Beziehungen. Bonn, Juli 2003:33-34.
- Jansen, Thomas (2000): *Europe and Religions: the Dialog between the European Commission and Churches or Religious Communities*. *Social Compass* 47 (1): 103-113.
- Kallscheuer, Otto (ured.) (1996): *Das Europa der Religionen*. Frankfurt am Main: S.Fischer.
- Kerševan Marko (1996): *Cerkev, politika, Slovenci po letu 1990*. Ljubljana: Enotnost.
- Kerševan, Marko (1998): *Sporazumi s Svetim sedežem in družbeni položaj Rimskokatoliške cerkve v Republiki Sloveniji*. V: Cindrič, Alojz (ured.), *Čarnijev zbornik*, 78-96. Ljubljana: Oddelek za sociologijo Filozofske fakultete.
- Michnick, Adam (1998): *Kosciol, lewica, dialog*. Warszawa: Swiat ksiazki.
- Neumann, Johannes/Neumann, Ursula (2002): *Zur Diskrepanz zwischen politisch- institutionellem Anspruch der Kirchen und der gesellschaftlichen Realität*. *Religion-Staat-Gesellschaft* 3(1),104-134.
- Fürst, Walter/Honecker, Martin (ured.) (2001): *Christenheit- Europa 2000*. Baden - Baden: Nomos.
- Schultheiß, Wolfgang (ured.) (2003): *Religion, Kultur, Nation und Verfassung*. Frankfurt am Main: S.Fischer.
- Šturm, Lovro (ured.) (2000): *Cerkev in država*. Ljubljana: Nova revija.
- Thierse, Wolfgang (ured.) (2000): *Religion ist keine Privatsache*. Düsseldorf: Patmos.
- Učni načrt. Izbirni predmet *Verstva in etika*. Pojasnila k učnemu načrtu (2001). Ljubljana, Zavod RS za šolstvo.
- Włodarczyk, Tadeusz (1986): *Konkordaty, 1,2*. Warszawa: PWN.
- Weber, J.P. (1998): *Separation of Church and State*. V: Wuthnow (ured.): *The Encyclopedia of Politics and Religion*. London: Routledge.
- http://www.sigov.si/svz/data/osnutek_ustave-eu.pdf

(A)TEIZEM IN POJMOVANJA SMISLA ŽIVLJENJA V POSTSOCIALISTIČNIH DEŽELAH

Povzetek. Članek obravnava v postsocialističnih deželah pogosto tezo cerkvenih govorcev o neosmišljenosti sekularne kulture in zlasti ateistov. Tezo empirično preverjam na podatkih ISSP, razlikujoč štiri kategorije a/teistov in pet smiselnostnih spremenljivk. Videti je, da v primerjavi s teisti ateisti niso smiselnostno prikrajšana oz. pesimistična kategorija. Predvsem slovenski t. i. naravni ateisti (ateisti brez verske vzgoje) izstopajo po svojem optimizmu. V luči takih ugotovitev cerkveno tezo o neosmišljenosti ateistov razumem kot reakcijo na naraščajočo smiselnostno pluralizacijo: s podcenjevanjem konkurenčnih smiselnostnih sistemov skuša katoliška cerkev ohraniti oz. povečati relativno tržno vrednost lastnega smisla.

Ključni pojmi: smisel življenja, ateizem, teizem, postsocializem, katoliška cerkev

Leta 2000 se je Martin Strel, slovenski ultramaratonski plavalec, namenil preplavati Donavo. Geslo njegovega podviga je bilo: Mir, prijateljstvo in čiste vode. Startal je 25. junija v Donaueschingenu. Čez nekaj dni je pri Bratislavi že zaplaval na ozemlje ISORECEA-e.¹ Po 58 dneh je dosegel Črno morje. V Sloveniji je, tako kot ob prejšnjih in poznejšjih plavalnih podvigih (glej: <http://www.martinstrel.com>), doživel različne odzive: prevladovala so različne stopnje odobravanja. Pojavila pa so se tudi razmišljanja o smiselnosti oz. nesmiselnosti "takega početja", "neskončnega mahanja z rokami", plavanja v slogu starega debila ipd. Ponovljeno je bilo celo mnenje, da je "tako početje" (tako kot drugi med Slovenci priljubljeni ekstremni športi) le še en simptom slovenskega "suicidalnega karaktera".² Odprla se je torej povsem sekularna razprava o smislu, kar ni nič izjemnega, ni pa tudi povsem vsakdanje.³

Zdi se, da je smisel neposredno pogostejša tema številnih cerkvenih govorcev. Vendar predvsem v obliki vzvišenega obsojanja sekularnega sveta kot brezsmisel-

* Dr. Marjan Smrke, izredni profesor na Fakulteti za družbene vede, Univerza v Ljubljani.

¹ ISORECEA: The International Study of Religion in Eastern and Central Europe Association. Avtor je osnovne teze članka predstavil na 5. konferenci te organizacije v Livnu/Lvovu (dec. 2003), zato je za uvod izbral Strelav podvig, ki se je odvijal v krajih, ki jih z vidika sociologije religije proučuje ISORECEA.

² Slovenski samomorilnostni količnik je med največjimi v Evropi (8. mesto) (Marušič, Zorko, 2003:15). Vseh prvih deset mest zasedajo dežele, katerih religijske razmere proučuje ISORECEA (v takem vrstnem redu: Litva, Rusija, Belorusija, Latvija, Estonija, Ukrajina, Madžarska, Slovenija, Finska, Hrvaška).

³ Vtis je, da so običajni športi, zlasti tisti, ki so del nacionalnega samopotrjevanja, manj izpostavljeni "krizam samoumevnosti" (če uporabim izraz Berger/ Luckmanna, 1999) oz. dvomom o njihovi smiselnosti.

nega. Pojmovanje smisla takih govorcev se pretežno suče v mejah izključujoče (nepluralistične) tradicije, ki smisel življenja (brez sledu univerzalizma) navezuje le na katoliško oz. krščansko rešitev vprašanja. Kot primer navajam misel Alojza Rebule, enega najaktivnejših katoliških intelektualcev na Slovenskem: "Zakaj naj bi /.../ osmislitev življenja izpeljali samo na krščanski način? Na to vprašanje res ni težko odgovoriti. 1. Ker je krščanska osmislitev najbolj demokratična /.../ 2. Ker je krščanska osmislitev edina celostna" (Rebula, 2001). Podobno je nadškof dr. Rode sekularni družbi oz. nevernim redno očital bivanjsko neosmišljenost, izpraznjenost, dezorientiranost - celo nepripravljenost zastaviti si samo vprašanje o smislu (Rode, 1992/1997¹, 2001, 2002, 2004²). Taka naj bi bila na sploh simptomatika "postmoderne dekadence", ki da jo bistveno obeležuje ateizem.³ Vse to me je spodbudilo k raziskovanju pojmovanj smisla (življenja) v Sloveniji in drugih postsocialističnih deželah.

Raziskavo postavljam v okvir tridelne raziskave o treh značilnih sodbah številnih govorcev RKC o sekularni kulturi, nevernih, ateistih oz. ateizmu v postsocializmu: Po teh sodbah so za te pojave značilni 1. nesrečnost, 2. neosmišljenost in 3. nemoralnost; vse to naj bi bilo še bolj očitno pri t. i. drugi generaciji ateistov. Gre za sodbe, ki jih je Colin Campbell v *Toward a Sociology of Irreligion* imenoval "viktorijanski predsodki" (Campbell, 1971: 15 in 99), vztrajnost takih sodb pa dandanes ugotavljajo tudi drugi avtorji (Billington, 2002, Baggini, 2003). Moje izhodišče je opažanje, da ta stališča doživljajo poseben prepoved ravno v krajevnih cerkvah postsocialističnih dežel. V prvem delu sem raziskal, ali je mogoče empirično potrditi tezo o nesrečnosti ateistov, nevernih ipd. Rezultate sem predstavil na konferenci ISSR/SISR v Torinu 2003 (Happily impious; Inter-European Comparisons of Personal and Natural Atheism).⁴ V pravkar branem drugem delu po podobnem vzorcu preverjam tezo o neosmišljenosti sekularne kulture, sekularistov, ateistov. V 3. delu pa bom razpravljal o cerkveni tezi o nemoralnosti nevernih oz. ateistov.

Nekaj teorije: nadnaturalistična in naturalistična pojmovanja smisla

Namen tega dela razprave, ki ni filozofska, ni ugotoviti, katera pojmovanja smisla so smiselna oz., katera so bolj in katera manj smiselna. Gre predvsem za raz-

¹ Tako se dr. Rode v članku, ki je najprej izšel v vatikanski reviji *Atheisme et Foi*, značilno podcenjevalno sprašuje: "Kako se približati temu človeku, ki si ni pripravljen zastaviti vprašanja o smislu življenja, ki si prilašča neskončno svobodo in živi v motni sedanjosti brez upanja na prihodnost? /.../ Kako pomagati človeku, da bi stopil iz tega vesolja nesmisla, čigar ujetnik je, in mu omogočiti, da bo odkril osvobodjevalno moč krščanskega sporočila" (1992/1997: 82-83).

² Tako je dr. Rode tudi v svoji zadnji velikonočni poslanici na TV SLO1 10. 4. 2004 brezrezervno izjavil: "Življenje, ki se konča s smrtjo, nima smisla".

³ Razmeroma redka so mnenja, ki odgovarjajo na take izzive tako, da izrecno postavijo pod vprašaj smiselnost cerkvenega smisla. Poglejmo primer: "In vedno znova me stresa, kako velik je prepad med spokorniško repetitivnostjo verskega obreda - kot bi bili v času turških vpadov in naletov koblic! - in individualizmom srednjega razreda, ki išče mnogo bolj osebne odgovore na vprašanje o smislu življenja" (Seinec, 2003).

⁴ Ko gre za Slovenijo, ki jo podrobneje raziščem, ugotovim, da se za najsrečnejše štejejo ravno tisti, ki so po cerkveni tezi najmanj srečni, to je ateisti, ki niso imeli nobene verske vzgoje (glej tudi Smrke, 2003).

grnitev osnovnih pojmovanj smisla (z nekaterimi protiargumenti), kar naj v nadaljevanju omogoči razumevanje razpoložljivih empiričnih podatkov. Iščejo takorekoč teoretični levi in desni breg, med katerima bi (po vzoru Strela) plavali proti cilju.

Po Thaddeusu Metzju razlikujemo 1. nadnaturalistična in 2. naturalistična pojmovanja smisla življenja (Metz, 2003).

Izmed nadnaturalističnih pojmovanj oz. teorij je najbolj izrazita skupina na-boga-navezovanih (pure God-centered theory), po katerih je "/.../določen odnos z bogom, kakor se ga pojmuje v teistični tradiciji, nujen za smiselnost eksistence" (: 2). Drugače rečeno: Tako pojmovanje smisla si delijo "/.../ ljudje, ki menijo, da je za smiselnost človeškega življenja nujen in zadosten določen odnos z bogom".⁸ Doktrine velikih monotestičnih religij v osnovnem spadajo v to skupino. Bili bi seveda zelo površni, če ne bi upoštevali, da obstajajo številne različice razumevanja takega smisla.

Druga skupina nadnaturalističnih teorij so po Metzju na-dušo-navezovane teorije (*soul-centered theories*). Po takih pojmovanjih "/.../ je smiselnost življenja odvisna od duše (kot neumrljive duhovne substance), ki mora biti v določenem stanju" (: 5). Smisel preživi tudi brez boga, ne pa brez neumrljive duše. Končno življenje samo po sebi ne more biti dovolj, da bi ga bilo vredno živeti. Primer takega pojmovanja-smisla bi bil kamični budizem, to je tisti ljudski budizem, ki v nasprotju s kanoničnim oz. nibaničnim pojmovanjem o *anatmanu* oz. *anatti* (ne-jazu) meni, da se reinkarnacija nanaša na isti "jaz". Le ob (nekanoničnem) verovanju v reinkarnacijo istega jaza vidijo tovrstni budisti svoje življenje kot smiselno. Zanimivo moderno različico na-dušo-navezovanega pojmovanja prepoznamo v (ateističnem) raeljanskem gibanju.⁹ Za reprodukcijo (potencialno trajne) duše je potrebno novo telo oz. kloniranje.¹⁰

Po naturalističnih teorijah je "/.../ življenje lahko smiselno tudi, če ne obstajata ne bog ne duša /kot neumrljiva substanca, op. M. S./; določeni načini življenja v

⁸ S strogo naturalističnega vidika, ki ga orišem v nadaljevanju, je tak smisel nesmislen. Če le izpolnujemo božji načrt oz. božjo voljo, je naše življenje le instrumentalno, nesmiselno. Ali kot pravi Baggini: "Skratka: namen ali smisel, ki ga stvarjencu da stvarnik, najbrž ni tisto, kar v življenju iščemo, ko se sprašujemo, kakšen smisel ima življenje za nas. Če je smisel življenja le v tem, da služimo namenom nekoga drugega, potem izgubimo lastno vrednost, ostanemo le še orodje za druge, kot nož za papir ali klonirani delavci" (Baggini, 2003: 59). Menim, da tovrstna instrumentalnost ni le problem na-boga-navezovanih teorij (glej opombo 15). Baggini dodaja, da "/.../ za take ljudi življenje kot tako v resnici nima nobene prave vrednosti. Je le kovanec, ki se ga da zamenjati za dobroto, ki po njihovem resnično šteje: življenje po smrti" (: 65-66).

⁹ Raeljanci so si za eno izmed prizorišč vsakoletnih srečanj izbrali Roglo na Slovenskem. Menim, da gre v njihovem zatrevanju o uspešnih kloniranjih človeka za prevaro - "religijski inženiring iz prevare", kakor ga definirata Stark in Bainbridge (1987/ 1996: 173).

¹⁰ Pri ugovarjanju tovrstnim teorijam se opozarja, da več časa (večnost) še ne pomeni več smisla. Več časa lahko pomeni tudi več dolgečasa oz. nesmisla. Tako bi tudi uspešno kloniranje lahko pomenilo le več nesmisla in dolgečasa. Repetitivnost in dolgotrajnost sta, zanimivo, značilnosti, ki se jih navezuje bodisi na nesmiselnost bodisi na smiselnost. Chaplinovi Moderni časi se norčujejo iz nesmislov repetitivnosti industrijske proizvodnje. Srelovo plavanje naj bi bilo nesmiselno, ker sestoji iz neskončnih ponavljanj enakih gibov. Iz njegove perspektive pa se vrednost oz. smiselnost njegovih podvigov meri ravno po dolžini oz. repetitivnosti. Od tu iskanje vedno daljših rek.

povsem fizičnem svetu zadostujejo za smiselno(st) življenje/a" (: 6). Metz razlikuje dve vrsti naturalističnih teorij: subjektivizem in objektivizem.

"Po subjektivnih teorijah je smiselnost življenja odvisna od subjekta" (: 7). Določene pozitivne psihične naravnosti (občutenja, nagnjenja, izbire, ljubezen) ustvarjajo smisel življenja. Cela vrsta avtorjev in gibanj 20. stol. je razvila tovrstne zamisli smisla življenja. Različni eksistencialistični avtorji so osmišljanje pojmovali celo kot vrsto plemenitega upora (na primer Camus, 1959/1976). Človek mora kljubovati absurd, s katerim se lahko sreča na vogalu vsake ulice. Avtentično živi le, če svojemu delovanju vdihne lastni smisel. Tudi ateistično-religijska tradicija ni brez tovrstnih iskanj. Kanonični oz. nibanični budizem, ki poudarja pomen nagiba oz. orientacije k dobrohotnosti (*metta*) in sočutju (*karuna*), je morda najstarejša tovrstna živa tradicija. Novejši primeri tovrstnih osmišljanj so nekatera novodobniška gibanja. Slovenska spletna revija Mojuspeh.com povezuje t.i. motivatorje, to je voditelje motivacijskih seminarjev in delavnic za osebno in duhovno rast (<http://www.mojuspeh.com>). Čeprav ni vedno povsem jasno, ali spadajo njihova pojmovanja smisla ravno v ta kvadrant osnovne sheme pojmovanja smisla življenja, ki jo tu očrtujemo, to lahko trdimo za njihove najbolj pogoste formulacije smisla: "smisel našega življenja je v neprestanem osebnem razvoju" ipd.

"Objektivizem zagovarja stališče, da so določene lastnosti našega življenja tisto, kar ga napravi smiselnega, vendar za to ne zadostujejo kakršnekoli pozitivne naravnosti" (: 8). Smiselno življenje mora biti življenje z aktivno zavzetostjo in zavzetostjo v projektih, ki so "objektivno" vredni (ne pa kakršnikoli).¹¹ Ena izmed različic tovrstnega pojmovanja smisla je pojmovanje o takem ali drugačnem delu kot prispevku tej ali oni skupnosti (človeštvu, narodu, znanosti,...). Na Slovenskem je smisel takega pojmovanja smisla življenja povzel marsikateri pesniški verz, ki je nastal v razsvetljenem kljubovanju prevladujočim nadnaturalističnim pojmovanjem katolicističnega časa: posmrtnosti, kakor jo vidi krščanstvo, ni, toda "v svojih delih sam boš živel večno".¹² Zdi se, da se tovrstni objektivizem meša z elementi nadnaturalizma.¹³ Kot da je križanec med nadnaturalističnim tradicionalizmom in naturalistično moderno. Ali kot komentira tovrstno osmišljanje Ferry: "V tem sekularnem modelu "veliki posamezniki" dosežejo vrsto nesmrtnosti - s tem, ko so svoje dodali našim svetim knjigam, našim zgodovinskim knjigam" (Ferry, 2002: 5).¹⁴ Zanimiv pogled na naturalistično pojmovanje smisla poda Daniel Harbour: "Ali

¹¹ Subjektivistične teorije so bile (s strani objektivistov) kritizirane ravno zato, ker naj bi bile preveč subjektivistične. Subjektivno je lahko še tako čudaško nagnjenje "smiselno", toda, ali je tudi resnično smiselno?

¹² "Truplo tvoje pač strohni v gomili, ali čaša tvojih del ostane! Narod moj bo pil iz čaše tvoje, s pitjem tvojim bode se napajal - v delih svojih živel sam boš večno" (Anton Aškerc (1856-1912), Čaša opojnosti).

¹³ Vtis je, da tako osmišljanje dandanes tudi mnogim sekularistom zveni neprepričljivo patetično. V Sloveniji je bila pred nekaj leti popularna pesem skupine Zmelkow "Bit", katere besedilo je nekakšen protest proti "višjim" smislom. Smisel življenja je (če je sploh kje) tu, v trivialnostih! Kvazifilozofskemu uvodu sledi izzivalno slovesen refren: "Smisel življenja je ležanje na plaži, z možgani na off in s čivavo na straži..." Nekateri so to pesem razumeli kot le še en dokaz več o dezorientiranosti mladine, morali pa bi ga razumeti kot provokacijo, ki izhaja iz dvomov v družbeno samoumevna pojmovanja smisla.

¹⁴ Pripomniti je mogoče, da so dela, po katerih naj bi posameznik živel "večno", lahko predmet vsakovrstne zlorabe, popolnih nerazumevanj ipd.

smo potem, ko smo zavrnila vsa teistična pojmovanja smisla življenja, prisiljeni priznati, da je življenje samo po sebi nesmiselno? Da. Toda to ni slabo. Konec koncev je tudi ravnokar podani odgovor sam po sebi nesmislen. Niti beseda "Da!" sama po sebi nima nobenega smisla. Šele v naši interakciji lahko dobi pomen. In kakor je z "Da!", tako je z življenjem. Posameznikova interakcija z življenjem, njegova stališča, odločitve in delovanje so tisto, kar življenje končno napravi smiselno" (Harbour, 2001: 139). Ta pogled navajamo tudi zato, ker sta v njem zelo očitni dve pogosti, nikakor pa ne nujni¹⁵ značilnosti tovrstnih pojmovanj smisla: ob zavračanju heteronomnega smisla se poudarja posameznikovo avtonomijo in aktivnost.

Padec komunizma/socializma in smisel

Kako razumeti zgodovino 20. stoletja obravnavanih, t.j. postsocialističnih dežel glede na orisano klasifikacijo pojmovanj smisla? Kaj je glede pojmovanja smisla pomenila vladavina komunističnih partij? Kakšne so bile tozadevne razlike med režimi - npr. sovjetskim (državno-planskim) in jugoslovanskim "samoupravnim"? Kakšen je bil odnos med kolektivnimi, "uradnimi" pojmovanji smisla, in individualnimi smisli? Kakšne spremembe je mogoče ugotoviti na osi človekova aktivnost - pasivnost v osmišljanju življenja? Nesmiselno bi bilo poizkušati odgovarjati na vsa vprašanja, zato naj spremembe le očrtam.

Vzpostavitev vladavine komunističnih partij je bil preval od družbe, v kateri je prevladovalo (in bilo privilegirano) nadnaturalistično pojmovanje smisla življenja k družbi, v kateri je bilo privilegirano naturalistično pomovanje smisla. Nadnaturalistična pojmovanja smisla so po preobratu lahko bolj ali manj javno soobstajala s privilegiranim naturalističnim (Poljska) ali pa so bila močno družbeno marginalizirana (Sovjetska zveza), če ne kar povsem onemogočena (Albanija). Komunistično naturalistično pojmovanje smisla je v določenih komponentah in izvedbah izrazito uhajalo iz okvira čistega naturalizma. Ideologija je vsebovala razne transcendentne postavke, kar jo deloma uvršča v poseben tip nadnaturalističnih pojmovanj.

Predkomunistična in komunistična doba si v teh pogledih nista le različni. Imata tudi nekatere podobne značilnosti: V obeh dobah je imelo prednost eno pojmovanje smisla. V obeh dobah so bili kolektivni, korporacijski (cerkveni, partijski, nacionalni), heteronomni cilji močno nadrejeni avtonomnim, individualnim smislom - naj so bili le-ti nadnaturalistični ali naturalistični. Bili bi še določnejši, če bi obe dobi definirali še glede na obe možnosti znotraj osnovnih pojmovanj smisla: V predkomunistični dobi je prevladovalo in bilo privilegirano (cerkveno) pojmovanje na-boga-navezovanega smisla (nasproti na-dušo-navezovanega), v komunistični dobi pa objektivistično (naturalistično) pojmovanje smisla življenja nasproti subjektivističnemu, pri čemer je cilje smisla na ravni družbe določala partija.

¹⁵ Znameniti Smisel življenja (*The Meaning of Life*) Monty Pythonovcev postreže z več primeri samosesutja smisla, ki je bil posamezniku privzgojen. Natakari, ki v izjavi za TV smisel svojega žitljenja in poklica najprej veselo predstavi kot uresničevanje materinega (!) nauka: "Skušati moraš vsakogar osrečiti, prinašati mir in zadovoljstvo, kamorkoli greš!", se po premoru zave neavtentičnosti izrečenega. Gledalce odpravi s "Fuck you! Življenje vendar lahko živim, kakor hočem!"

Kaj je v tem smislu pomenil konec vladavine komunističnih partij? Pomenil je konec državnega favoriziranja enega "uradnega" naturalističnega smisla z nadnaturalističnimi primesmi oz. prevlade tovrstnega kolektivističnega smisla. Konec je večplasten: 1. To je bil najprej konec ideologije, ki je dajala smisel njenim zagovornikom, 2. konec ideologije, ki je - v različnih državah zelo različno - onesmišljala druge smisle, 3. bil pa je to tudi konec ideologije, ki je - na poseben način - dajala smisel tudi nasprotnikom. V tem ne bi kazalo pretiravati, zavedajoč se, da je nasprotnikom komunistične vladavine v prvi vrsti odleglo, vendar se zdi nekaj resnice v tem, kar zapiše Luc Ferry¹⁶: "In res je, da so te utopične sheme desetletja dajale smisel življenjem posameznikov - tistim, ki so jih sprejemali in tistim, ki so se proti njim borili - tem, ker so se proti njim borili. Tako je imel vsakdo svoje cilje, vsakdo je lahko svojo dejavnost postavil v smiselnostni okvir" (Ferry: 8).¹⁷ In: "To je tudi razlog, da konec komunizma pomeni še večjo praznino, kot se običajno misli /.../" (: 10).

O vsaki državi bi bilo mogoče glede tega povedati kaj posebnega. Gotovo ne moremo govoriti o enakih smiselnostnih pretresih, ko gre za konec komunistične vladavine na Poljskem in ko gre za konec v Jugoslaviji, kjer propade ne le drugačna vrsta (mehkejša) socialistične vladavine, ampak tudi večnacionalna država, ki jo je povezovala tudi specifična civilna religija. Skupne značilnostni smiselnostnih sprememb bi vendarle bile: 1. razpad socialistične oz. komunistične ideologije kot smiselnostnega sistema, 2. deprivilegiranje naturalističnega pojmovanja smisla življenja, 3. sprememba družbenega položaja tradicionalnih ponudnikov nadnaturalističnega pojmovanja smisla življenja (ponekod vse do privilegiranosti), 4. bolj ali manj izrazita pluralizacija na področju pojmovanja smisla; s številnimi novimi religijskimi gibanji in pojavi "nove dobe" se zlasti okrepi navzočnost na-dušo-navezovanih pojmovanj in subjektivističnih naturalističnih pojmovanj. S tem so se odprle nove možnosti krize smisla oz. "krize samoumevnosti" med samimi tradicionalnimi ponudniki smisla (nadenaturalističnimi in naturalističnimi) 5. Navezava številnih kolektivističnih pojmovanj smisla na nacionalno.

¹⁶ Luc Ferry je trenutno francoski minister za izobraževanje.

¹⁷ Podobno mnenje so predstavili nekateri slovenski publicisti: s tezo o disidentih in njihovi nostalgiji po otipljivem nasprotniku; v opažanju "fantomske partije" kot nadomesika za izgubljenega nasprotnika/sovražnika. ¹⁸ Luc Ferry je trenutno francoski minister za izobraževanje.

Analiza podatkov ISSP; manjšinskost na-boga-navezovanih pojmovanj smisla

Empirična analiza obravnava le nekatere vidike stanja in dinamike pojmovanj smisla življenja. Tako je pravzaprav običajno s tozadevnimi kvantitativnimi in kvalitativnimi raziskavami.¹⁸ Predvsem naj raziskovanje pripelje do odgovorov na predstavljeno tezo cerkvenih govorcev.

Opiram se na podatkovje ISSP¹⁹ 1998 Religion II (in deloma ISSP 1991 Religion I), ki vključuje 9 držav z območja ISORECEA-e. Vprašalnik je vseboval pet vprašanj, ki zadevajo vprašanje smisla (V 45, V 46, V 47, V 48 in V 49). Podatki ne omogočajo celovite ugotovitve stanja na orisani osnovni shemi pojmovanj smisla, vsekakor pa so lahko osnova boljšim ocenam od govorjenja na pamet. Da bi preveril omenjene teze cerkvenih govorcev te spremenljivke križam z V 38 ("Kaj najbolje opisuje vaše verovanje o bogu?"). Spremenljivka omogoča razlikovanje štirih tipov (a) teistov, ki sem jih, deloma opirajoč se na Smitha (Smith, 2000: 25), imenoval: naravni ateisti (NA), personalni ateisti (PA), personalni teisti (PT) in socializacijski teisti (ST) (Smrke, 2003).²⁰

1. Primerno je, če si najprej predočimo strukturo obravnavanih dežel glede na zastopanost osnovnih kategorij.²¹ (Graf 1) Vidno je, da so nekatere kategorije v nekaterih deželah (npr. NA in PT na Poljskem) tako maloštevilčne, da je v teh primerih statistično vprašljivo upoštevati rezultate.

2. Glede na razpoložljive spremenljivke ne moremo ugotoviti razmerij v zastopanosti vseh štirih osnovnih pojmovanj smisla, lahko pa ugotovimo, kakšne so opredelitive ljudi, če so postavljeni pred izbiro sprejemanja na-boga-navezovanih pojmovanj ali ne (V 46: "Življenje je smiselno, ker obstaja bog"). (Graf 2)

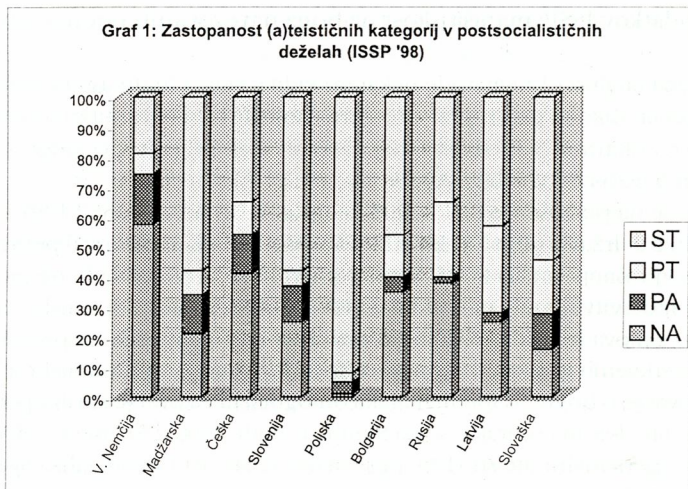
Poljska je edina izmed devetih dežel, kjer na-boga-navezovano pojmovanje smisla izraža več kot 50 % ljudi. Na Češkem, Madžarskem, v Vzhodni Nemčiji,

¹⁸ Kot primer spletno dostopne novejšje raziskave o smislu, ki inteligentno predoči neizogibnost parcialnosti vsake tovrstne raziskave, navajam raziskavo Kinnierja et al. Skupina je raziskala 238 izjav 195 "pomembnih oseb" o smislu življenja. Identificirala je 10 tem: 1. smisel življenja je v uživanju in izkušanju življenja (17 % izjav pomembnežev), 2. smisel življenja je ljubiti, pomagati in služiti drugim (13 %), smisel življenja je skrivnost (13 %), življenje nima smisla (11 %), smisel življenja je v čaščenju boga in pripravi na naslednje življenje (11 %), življenje je boj (8 %), smisel življenja najdemo v prispevanju tistemu, kar je večje od nas (6 %), smisel je v samoursničenju (6 %), smisel je v ustvarjanju lastnega smisla (5 %), življenje je absurd ali šala (4%).

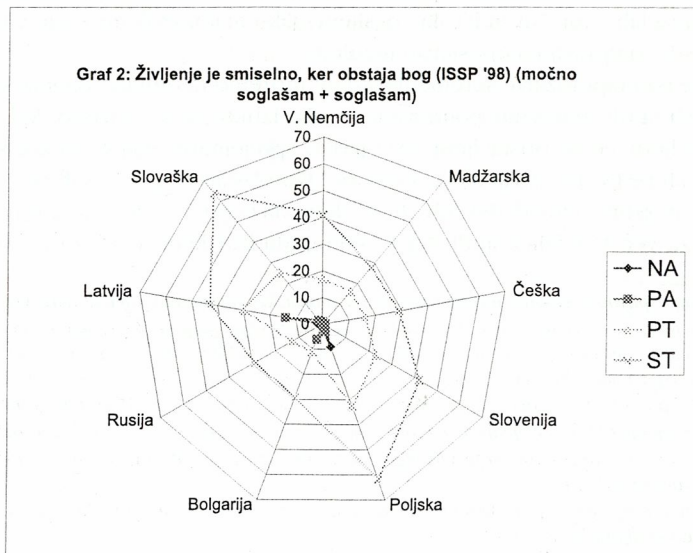
¹⁹ International Social Survey Programme: Religion II, 1998 (datoteka podatkov). Köln: Zentralarchiv für Empirische Sozialforschung.

²⁰ Tiste, ki na vprašanje V 38 v ISSP 1998 Religija II izberejo odgovor "ne verujem v boga, nekoč pa sem" imenujem personalni ateisti (PA). Naravne ateiste (NA) imenujem tiste, ki so izbrali odgovor "ne verujem v boga in nikoli nisem". Ti imenovanji sta po eni strani ustrezni, po drugi pa morda navidez zavajajoči. Socialni okvir, v katerem nastajajo naravni ateisti, je lahko zelo nenaraven - pravzaprav je po definiciji družben. Glede na raven prisile je lahko primerljiv s procesom oz. razmerami konfesionalizacije v smislu cuius regio eius religio oz. ireligio. Oblikovanje personalnega ateizma je tudi lahko daleč od osebne odločitve. Na drugi strani je lahko tudi personalni teizem ("verujem v boga, prej pa nisem veroval") (PT) rezultat "procesa osvobajanja", kar je po Smithu PA. V določenih okoliščinah je lahko vztrajanje v socializacijskem teizmu (ST) ("verujem v boga in vedno sem") v večji meri stvar osebne odločitve kot PA ali PT. Ne glede na vse te in še druge pomisleke menim, da so sama razlikovanja in poimenovanja teh kategorij ustrezna.

²¹ V članku Happily Impious podam kritiko nekaterih preštevanj ateistov v Evropi (Smrke, 2003).

Sloveniji, Bolgariji, Rusiji, Latviji to pojmovanje ne dosega 25 %. Očitno je, da niso vsi teisti "dosledni" zagovorniki tega pojmovanja. Le na Poljskem in Slovaškem je

več kot polovica ST zagovornikov takega pojmovanja. Očitna je tozadevna razlika med ST in PT. PT značilno manj navezujejo smisel življenja na boga kot ST.

3. V 47 sprašuje po tem, ali ima življenje sploh kakšen namen ("Življenje nima nobenega namena"). Stališče, da ga nima, se sprejema izrazito manjšinsko. Z višjim pritrdjevanjem stališču, da življenje nima namena, odstopajo Slovaška, Rusija in Poljska. Med (a)teističnimi kategorijami se zdi v tem pogledu rahlo izstopajoča kategorija PA, ki v šestih državah nastopa kot tozadevno najbolj pesimistična.²² Nasprotno pa NA niso v nobeni deželi v tem pogledu najbolj pesimistični.

²² Ruski rezultat je statistično uprašljiv, ker je kategorija PA izredno majhna, podobno je s Poljsko.

4. V 48 omogoča ugotavljanje zastopanosti stališča, da je smisel življenja odvisen od posameznika samega, njegove aktivnosti ("Življenje je smiselno, če mu smisel daš sam"). To stališče prevladuje. Opazno pa je, da ga odločneje (od ST in PT) zagovarjajo NA in PA (Graf 3). To je posebej vidno v primeru Poljske, Slovaške in Češke. Na-boga-navezovano pojmovanje in prepričanje v lastno vlogo pri osmišljanju življenja, se po drugi strani ne izključujeta nujno, kar pokaže križanje V 46 in V 48. V tem pogledu je spet zanimiva predvsem Poljska. Z naraščanjem verovanja v življenje po smrti, kot izrazito versko postavko, povsod upada strinjanje s stališčem, da je življenje smiselno, če mu smisel damo sami.

5. V 45 ("Ljudje lahko storimo le malo za spremembo življenja") in V 49 ("Vsak si sam določa usodo") tudi zadevata vprašanje aktivne vloge v določanju smisla življenja. Ateisti (NA in PA) tu izrazito bolj zagovarjajo mišljenje, da človek more vplivati na svoje življenje oz. usodo. To je še bolj poudarjeno, če primerjamo kategoriji NA in ST (Rusija, Slovenija, Slovaška).

6. Medčasovne primerjave; ISSP '91 zajema le pet izmed devetih postsocialističnih dežel, ki jih zajema ISSP '98 (Vzhodno Nemčijo, Madžarsko, Slovenijo, Poljsko in Rusijo). Največje spremembe glede kategorij (a)teistov zaznavamo v Rusiji. Za 12 % točk upade delež NA in za 9 % točk naraste delež ST. Domnevam, da je del teh sprememb mimikretičnega značaja (Smrke, 2002). V vseh deželah razen na Poljskem od l. '91 do l. '98 še rahlo naraste delež tistih, ki zavračajo na-boga-navezovano pojmovanje. To pomeni, da razpad socialističnega smiselnostnega sistema oz. deprivilegiranje (komunističnega) naturalističnega pojmovanja smisla življenja ni pomenilo upadanja naturalističnih pojmovanj na sploh. Glede stališča, da je življenje smiselno, če mu smisel daš sam, ni večjih sprememb - razen v Rusiji, kjer soglašanje naraste za 16 % točk. V Rusiji se poviša strinjanje s tem stališčem zlasti med teisti (PT in ST). Vtis je torej, da ruskega naraščanja teističnih prepričanj ne spremlja upadanje zaupanja v lastno vlogo pri osmišljanju življenja. Poljska, posebej pa Rusija, sta l. 1991 kazali izreden pesimizem glede namena življenja. Ta je bil visok v vseh (a)teističnih kategorijah. Do leta '98 ta pesimizem spektakularno upade.

7. Ateisti oz. NA in PA se v luči opravljenih analiz ne kažejo kot smiselno prikrajšani. Od teistov se razlikujejo po tem, da seveda dosledno zavračajo navezovanje smisla življenja na boga, zato pa statistično značilno bolj poudarjajo človekovo aktivno vlogo v osmišljanju lastnega življenja. Glede ocenjevanja človekovih lastnih zmožnosti odločanja o življenju so bistveno optimističnejši od teistov. Vtis je, da imamo tu opraviti celo z nekakšno neracionalno razsvetljsko naivnostjo.

NA, ki bolj ali manj sovpadajo z "drugo generacijo" ateistov, so v teh pogledih še izrazitejša (pod)kategorija. Zlasti se zdi zanimiv slovenski primer, kjer med NA zaznavamo globok odpor do stališča, da življenje nima nobenega smisla. Tisti, ki so brez verske vzgoje, v odločnem zavračanju ("sploh se ne strinjam") stališča, da življenje nima nobenega namena (V 47), za 23 % točk presegajo tiste, ki so bili katoliško vzgajani (75% : 52%). Skupaj s podobnimi razlikami glede srečnosti (Smrke, 2003), dajejo slovenski NA vtis o poudarjeno optimistični kategoriji.

Po tem sodeč nam izključujočnostna cerkvena teza o neosmišljenosti ateistov (v Sloveniji in širše)²³ ne podaja adekvatnega stanja - če naj bi se ocena nanašala na subjektivne občutke. Razumeti jo moramo predvsem kot simptom stanja v sami RKC v postsocializmu (in širše). Ena izmed razlag bi bila, da gre za način odzivanja na krizo smisla, ki jo v sami RKC sprožajo spremenjene razmere, zlasti še pluralizacija (tu se spet navezujemo na Berger/Luckmanna, 1999). Zdi se, da RKC to krizo rešuje tudi tako, da skuša obnoviti samoumevnost razumevanja ateistov kot neosmišljencev. S podcenjevanjem konkurenčnih smiselno sistemov skuša ohraniti ali povečati relativno vrednost lastnega. Artikulaciji tega odziva na Slovenskem je posebno ostrino dodal še karakterno poseben nadškof.

Intervjuji s plavalnim maratoncem Strelom nam niso razkrili, v katerem kvadrantu orisane smiselno sheme je plaval, ko je plaval po Donavi. To niti ni pomembno. Pomembno je sporočilo urbi et orbi: treba je imeti cilj - in glavo nad vodo! Smiselne pa so tudi krajše razdalje.

²³ Poudarimo še enkrat, da je donedavni nadškof dr. Rode ateistom odrekal že samo pripravljenost oz. sposobnost zastaviti si vprašanja o smislu življenja (opomba 4). Za primerjavo navajam misel dr. Zdenka Roterja iz sredine socialističnih časov: "Što in sto milijonov razvitega in nerazvitega človeškega sveta črpa iz religioznih (krščanskih in vseh drugih) verovanj smisel svojega življenja in smrti, biti in ne-bit, smisel človeške zgodovine in lepše prihodnosti, mnogokrat pa tudi moč za upor zoper popačenosti in zatiranje v vsakdanjem življenju" (Roter, 1967:184). Slovenska sociologija religije na vrhuncu socialističnih časov religijam ni odrekala smiselno funkcije, medtem ko jo dandanes številni govorniki slovenskega katolicizma odrekajo nekrstjanom.

LITERATURA

- Baggini, Julian (2003): *Atheism*. Oxford: Oxford University Press.
- Berger, Peter in Luckmann, Thomas (1999): *Modernost, Pluralizem in kriza smisla*. Ljubljana: Nova revija.
- Billington, Ray (2002): *Religion without God*. London in New York: Routledge.
- Campbell, Colin (1971): *Toward a Sociology of Irreligion*. London: The Macmillan Press.
- Camus, Albert (1976/1959): *Mit o Sizifu*. Zagreb: Zora - GZH.
- Ferry, Luc (2002): *Man Made God; The Meaning of Life*. Chicago in London: The University of Chicago Press.
- Harbour, Daniel (2001): *An Intelligent Person's Guide to Atheism*. London: Duckworth.
- Kinnier, Richard in Kernes, Jerry in Tribbensee, Nancy in Van Puymbroek, Christina (2003): *What Eminent People Have Said about the Meaning of Life*. Dostopno preko http://www.ahpweb.org/articles/pdfs/WHAT_EMINENT_PEOPLE_HAVE.pdf. 2.3. 2004.
- Marušič, Andrej in Zorko, Maja (2003): *Slovenski samomor skozi prostor in čas*. V A. Marušič in S. Roškar (ur.), *Slovenija s samomorom ali brez*. Ljubljana: DZS.
- Metz, Thaddeus (2003): *Recent Work on the Meaning of Life*. Dostopno preko http://www.gateway.proquest.com/openurl?url_ver=239.88. 12. 11. 2003.
- Rebula, Alojz (2001): *Credo*. Družina, 50, 24/01, 10. junij. Ljubljana, 28.
- Rode, Franc (1997): *Cerkev, narodi in demokracija*. Ljubljana: Družina.
- Rode, Franc (2001): *Stati inu obstati*. Ljubljana: Družina.
- Rode, Franc (2003): *Za svobodne, samozavestne kristjane*. Večer 3. 3. V žarišču.
- Roter, Zdenko (1967): *Srečanje med marksisti in kristjani*. Politička misao, 2, 183-191. Zagreb: Fakultet političkih nauk u Zagrebu.
- Smith, George (2000): *Why Atheism?* Amherst, New York: Prometheus Books.
- Smrke, Marjan (2002): *Stare vešče - nova luč: religijske oblike družbene mimikrije v pogojih družbene tranzicije*. Teorije in praksa, 39/2, str 170-181.
- Smrke, Marjan (2003): *Srečnostno (še vedno) zavrti katolicizem: komu manjka radosti?*. Delo 55, 22. september, str. 15.
- Stark, Rodney in Bainbridge, William (1996/ 1987): *A Theory of Religion*. Peter Lang.
- Šetinc Mile (2003): *Nedeljska trgovina z dušami*. Dnevnik 53, 18. 9. str. 5.

Vinko VEGIČ*

IZVIRNI
ZNANSTVENI
ČLANEK

RAZVOJ IN NEKATERE DILEME EVROPSKE VARNOSTNE POLITIKE

Povzetek. V obdobju po hladni vojni smo priča namenom EU, da se bo ukvarjala z varnostnimi problemi v svojem okolju. Za učinkovito izvajanje varnostne funkcije mora razviti ustrezne organe odločanja in tudi vojaške zmogljivosti. Namen teh struktur je posredovanje v krizah izven območja članic. Danes ni jasnih odgovorov na vprašanja, kje in kakšne posege naj bi sile EU v prihodnosti izvajale, takšni posegi pa so močno odvisni tudi od pripravljenosti članic. Očitno pa je, da bo EU v prihodnje svojim funkcijam dodala tudi varnostno funkcijo, svoji ekonomski moči pa vojaško moč, kar ima pomembne posledice tudi za nacionalnovarnostne politike in vojaške strukture držav članic.

Ključni pojmi: *Evropska unija, Skupna zunanja in varnostna politika, nacionalnovarnostna politika, mednarodna varnost.*

586

Leta 1992 je bil s podpisom pogodbe o EU sprejet koncept Skupne zunanje in varnostne politike (SZVP).¹ Gospodarskim vidikom, ki so bili jedro procesa integracije v predhodnicah EU, se je pridružilo tudi skupno prizadevanje za mednarodno varnost. Konec devetdesetih let so bila ta prizadevanja nadgrajena z odločitvijo za oblikovanje lastnih vojaških zmogljivosti. EU svojo mednarodno vlogo, kjer ji je v preteklosti specifično teže dajala predvsem gospodarska moč, postopoma dopolnjuje tudi z vojaško močjo. Ta naj bi ji zagotovila možnost učinkovitega posredovanja v mednarodnih krizah. Vendar pa so bila razmišljanja o doseganju večje mednarodne varnosti del zamisli o evropskem združevanju že neposredno po drugi svetovni vojni, le da so bila takrat usmerjena predvsem v iskanje možnosti, kako preprečiti spopade med državami, ki so vstopale v proces integracije.

Razvoj zamisli o varnostnem sodelovanju in zadržki

Ob zamisli o povezovanju Evrope, neposredno po drugi svetovni vojni, so bili tudi prepričani, da med državami, ki bodo gospodarsko povezane, ne bo prihajalo do vojaških spopadov.² Ustanovitvi Evropske skupnosti za premog in jeklo

* Docent dr. Vinko VEGIČ je raziskovalec v Obramboslovnem raziskovalnem centru FDV.

¹ Common Foreign and Security Policy (CFSP)

² V ustanovitvenih dokumentih Evropske skupnosti je tudi zapisano, da je potrebno: "z ustanovitvijo ekonomske skupnosti vzpostaviti temelje za širšo in bolj čvrsto skupnost med ljudmi, ki so jih dolgo razdvajali krvavi konflikti, /.../ in ustvariti temelje za institucije, ki bodo odslej naprej usmerjale skupno usodo" (iz preambul ustanovnih pogoib Evropske skupnosti za premog in jeklo in Evropske gospodarske skupnosti).

(ESPJ) leta 1951, naj bi sledila ustanovitev Evropske obrambne skupnosti (EOS). S tem naj bi gospodarsko integracijo, kot posledico t. i. *spill-over* procesa, nadgradila integracija na varnostnem področju. Med leti 1950 in 1954 je večina najpomembnejših zahodnoevropskih držav podpirala zamisel o ustanovitvi EOS. Winston Churchill je leta 1950 v Svetu Evrope predstavil idejo o evropskih oboroženih silah, s tem pa je varnostno sodelovanje postalo del širših zamisli o integraciji zahodne Evrope. Vzpostavljjanje skupnega evropskega nadzora nad vojskami naj bi zmanjšalo nevarnosti, ki jih predstavljajo vojaške sile, katere nadzira izključno država. Te zamisli so bile podlaga za začetek dogovorov o oblikovanju EOS. Do maja 1952 je bil izdelan podroben načrt za EOS, ki so ga podpisale Francija, Belgija, Nemčija, Italija, Luksemburg in Nizozemska. Sledil je proces ratifikacije v nacionalnih parlamentih, kjer pa so se pojavile težave in zamisel je propadla. Francija je kot pogoj za ratifikacijo sporazuma o EOS postavila več zahtev, ki bi dejansko spremenile sporazum, kar bi pomenilo, da bi bila potrebna ponovna ratifikacija v vseh drugih podpisnicah, oziroma je bilo tudi vprašljivo soglasje drugih podpisnic k takšnim spremembam. Upoštevanje francoskih predlogov je bilo tako dejansko neizvedljivo, kar pa je tudi pomenilo, da ni bilo možnosti za ratifikacijo sporazuma v francoskem parlamentu. S tem je možnost uveljavitve zamisli o EOS in o vseevropski vojski postala leta 1954 dokončno popolnoma neuresničljiva (podrobneje v Aybet, 1997: 70-82).

Vzporedno s tem pa je že nastala delitev Evrope na Vzhod in Zahod. Zaostrovanje odnosov med Sovjetsko zvezo (SZ), ki je politično in vojaško nadzorovala več držav v srednji in vzhodni Evropi, ter t. i. Zahodom, je leta 1949 privedlo do ustanovitve Nata. S tem je prišlo do ločevanja urejanja obrambnih in varnostnih zadev od ekonomskih in socialnih procesov integracije. Reševanje varnostnih problemov je poslej potekalo skoraj izključno znotraj Nata, kjer so bile vodilne ZDA. Proces evropske integracije pa je bil omejen predvsem na gospodarsko področje in ni vseboval političnih in varnostnih dimenzij. Temu pripisujejo dve vrsti posledic. Po eni strani je bil evropski integracijski proces razbremenjen problemov varnosti in obrambe, ki so v jedru suverenosti vsake države. Po drugi strani pa je to demotiviralo evropske države, da bi izven okvirov Nata razvijale obsežnejše obrambno sodelovanje (Rummel in Schmidt, 1990: 261). Za razumevanje usode zamisli o vlogi EU na področju varnosti so pomembne tudi razlike med članicami. Najbolj izraziti zagovorniki različnih pogledov sta bili vseskozi Francija in Velika Britanija. Francija je zagovarjala bolj samostojno vlogo Evrope na varnostnem področju, s tem pa je skušala tudi zagotoviti protiutež ZDA in Natu, ki ga je imela za hegemonističnega. Leta 1966 pa je tudi izstopila iz vojaških struktur Nata. Velika Britanija pa je nasprotno zagovarjala primarno vlogo Nata in ZDA v zadevah evropske varnosti - t. i. atlantski pristop. Preveliko evropsko obrambno avtonomijo pa je obravnavala kot nevarnost za Nato, saj bi se ZDA lahko v tem primeru umaknile v izolacionizem.

Izključno zahodnoevropski varnostni dogovor, brez ZDA, je predstavljala le Zahodnoevropska unija (ZEU). To povezovanje je imelo prvotni izvor v namerah zagotavljanja varnosti zahodnoevropskih držav druge pred drugo in ne pred SZ; prvo zaveznitvo po drugi svetovni vojni v Evropi je bilo namreč podpisano leta

1947 med Francijo in Veliko Britanijo (Treaty of Dunkirk) z namenom zoperstaviti se morebitnim ponovnim agresivnim težnjam Nemčije (Kugler, 1993: 40). Nadaljnje zaostrovanje odnosov s SZ je vzpodbudilo britanskega zunanjega ministra, da je januarja 1948 predlagal razširitev zavezništva iz Dunkirka na ostale zahodnoevropske države, ker je "dozorel čas za konsolidacijo zahodne Evrope" (Aćimović, 1978: 21). Marca 1948 je bila podpisana Bruseljska pogodba, zavezništvo med Veliko Britanijo, Francijo, Belgijo, Luksemburgom in Nizozemsko. Leta 1954 sta k tej pogodbi pristopili še Zahodna Nemčija in Italija, kar štejejo za ustanovitev ZEU. Vendar je bila ZEU v hladni vojni v primerjavi z Natom vseskozi drugotnega pomena.

Šele v osemdesetih letih se je okrepilo evropsko varnostno sodelovanje, ki ni bilo umeščeno v okviru Nata. Tako so se leta 1982 okrepila francosko-nemška varnostna posvetovanja in ustanovili so skupni odbor za varnost in obrambo, leta 1987 je bila ustanovljena skupna francosko-nemška brigada, leta 1988 pa tudi skupni obrambni svet. Leta 1984 je prišlo do reaktiviranja vloge ZEU. Vendar je bila krepitev evropskega varnostnega sodelovanja vseskozi obremenjena z zaskrbljenostmi, da bi to sodelovanje lahko posledično povzročilo zmanjševanje ameriške prisotnosti na kontinentu. Zato so bile zahodnoevropske države še vedno dokaj zadržane do vsake pobude, ki bi lahko zmanjšala vlogo Nata.

V zahodni Evropi je varnostno sodelovanje v obdobju hladne vojne potekalo pod močnim vplivom trenj med velesilama, njena prizadevanja za razvoj lastne zunanje in varnostne politike pa je ovirala njena odvisnost od ZDA in njen položaj glede na obe velesili (Aybet, 1997: 164). Z vidika medsebojnih odnosov med državami zahodne Evrope so gospodarska integracija in skupna varnostna prizadevanja, ki so potekala pod močnim vplivom ZDA, po drugi svetovni vojni privedla do skupnosti, v kateri so bila v veliki meri odpravljena rivalstva, kakršna so v zgodovini privedla do dveh svetovnih vojn. S tega vidika je mogoče pritrditi teoretičnim pogledom, ki integracijo obravnavajo kot proces, v katerem pride do zmanjšanja nasilja med enotami, vključenimi v ta proces (prim. npr. North, Koch in Zinnes, 1970: 294-5), in pogledom, da bo integracija sprožila občutek skupnosti institucij in praks, kar Deutsch (1957: 5) poimenuje "pluralistična varnostna skupnost". Kljub temu, da predhodnice EU niso razvijale specifičnih mehanizmov sodelovanja na političnem in varnostnem področju, ker je to vlogo opravljal Nato, je proces integracije po drugi svetovni vojni v Zahodni Evropi korenito spremenil odnose med državami. Odnosi med njimi so postali miroljubni in danes si skoraj ni mogoče zamisliti, da bi te države kakršnekoli medsebojne probleme lahko reševale s silo. Medtem ko je proces integracije vplival na odnose med vključenimi državami, pa skupnost držav ni bila zmožna v spremenjenih razmerah po koncu hladne vojne doseči, da bi lahko učinkovito posredovala izven svojih meja, v primeru kriz, ki vplivajo tudi na njeno varnost. EU se je tako znašla v zadregi, kako se odzvati na dejanske in potencialne krize na območju t. i. tranzicijskih držav in tudi širše. Lahko bi rekli, da je EU danes "navznoter" varna skupnost, vendar občutljiva na varnostne probleme v svojem okolju in brez pravih mehanizmov za njihovo reševanje. Z reševanjem tega problema se je EU ukvarjala vse od nastanka, leta 1992 pa je bil sprejet koncept SZVP.

Intenziviranje varnostnega sodelovanja v devetdesetih letih

Leta 1990 se je končala hladna vojna, z njo pa tudi razmere, ki so bile konstitutive za vzpostavitev varnostnega sistema po drugi svetovni vojni. EU se je nato odločila tudi za reševanje varnostnih vprašanj in se tesneje povezala z ZEU.³ S podpisom pogodbe o EU leta 1992 je bil sprejet koncept Skupne zunanje in varnostne politike (SZVP). Ta uvaja prakso oblikovanja skupnih stališč, postopkov odločanja na tem področju ter posvetovanja in izmenjavo informacij. Peto poglavje pogodbe opredeljuje temeljne cilje SZVP:

- ohranjanje skupnih vrednot, temeljnih interesov in neodvisnosti Unije;
- v vseh pogledih krepiti varnost Unije in držav članic;
- ohraniti mir in okrepiti mednarodno varnost, in sicer v skladu z načeli Ustanovne listine ZN in sklepnega dokumenta Helsinške konference o varnosti in sodelovanju v Evropi ter v skladu s cilji Pariške listine;⁴
- razvijati mednarodno sodelovanje;
- razvijati in utrjevati demokratičnost in načela pravne države ter spoštovanje človekovih pravic in temeljnih svoboščin (Treaty on European Union, 1992).

Tako zasnovana politika naj bi zagotovila predvsem usklajevanje in oblikovanje skupnih stališč glede varnostnih zadev, uvedbo postopkov odločanja na tem področju, prakso posvetovanj, izmenjave informacij idr. Ni pa zagotavljala zmogljivosti za učinkovito skupno vojaško delovanje. Te je EU skušala razvijati z definiranjem novih odnosov z ZEU. V deklaraciji Sveta ministrov ZEU (Bonn, 19. 6. 1992) je Unija prvič izrazila možnost glede posredovanja ob različnih mednarodnih krizah. Deklaracija je opredelila t. i. Petersberške naloge, v katerih lahko članice ZEU svoje enote uporabijo za izvajanje humanitarnih in reševalnih nalog, nalog ohranjanja miru (peacekeeping) in bojnih nalog v kriznem upravljanju, vključno z vzpostavljanjem miru (peacemaking). Leta 1997 so bile te naloge vključene tudi v Amsterdamsko pogodbo o EU (člen 17).

V drugi polovici devetdesetih let je prišlo do nekaterih sprememb v nacionalnih politikah Velike Britanije in ZDA, dotlej najbolj zavzetih zagovornic atlantskega pristopa, ki so omogočile tesnejše skupne evropske varnostne politike. Najprej je v Veliki Britaniji leta 1997 vlado prevzela laburistična stranka, katere stališča niso nasprotovala krepitvi takšne politike. Evropsko vojaško sodelovanje je po prepričanjih te stranke Veliki Britaniji omogočalo vodilno vlogo v Evropi, še zlasti glede na to, da ima med članicami EU največ vojaških zmogljivosti za posredovanje izven ozemlja države. Pomembna je bila tudi sprememba ameriške politike, ki je podprla bolj avtonomno vlogo EU na varnostnem področju. Do teh sprememb je prišlo predvsem zaradi zahtev ameriškega kongresa po bolj uravnoteženi delitvi bremen

³ V pogodbi o EU so zapisali: "Unija zahteva od ZEU, ki je sestavni del razvoja Unije, da pripravi in realizira tiste njene odločitve in ukrepe, ki imajo obrambne implikacije" (Treaty on European Union, Maastricht, 7. februar, 1992).

⁴ "Pariška listina" imenujejo dokument *Charter of Paris for a New Europe*, sprejet konec leta 1990 na vrhunskem zasedanju Konference o varnosti in sodelovanju v Evropi (KVSE), v katerem so voditelji sodelujočih držav opredelili načela o sodelovanju med državami v novonastalih razmerah po koncu hladne vojne in določili novo vlogo ter institucionalno strukturo KVSE.

z Evropo na področju varnosti in zaradi pričakovanj, da bo to zmanjšalo bremena ZDA, nastala zaradi njihove globalne varnostne angažiranosti. S političnega vidika je bilo za razvoj skupnih varnostnih prizadevanj EU pomembno tudi srečanje britanskega in francoskega predsednika v francoskem Saint Malo, decembra 1998. Državnika sta predlagala nadaljnjo krepitev skupne varnostne politike in razvoj vojaških zmogljivosti EU (Joint Declaration, St-Malo, 1998). To je pomenilo dejanski prelom v nasprotujočih si pogledih obeh držav. Na pripravljenost za skupna evropska varnostna prizadevanja pa je vplivalo tudi dejstvo, da je posredovanje Nata proti Zvezni Republiki Jugoslaviji pokazalo na vojaško odvisnost članic EU od ameriške podpore. Članice EU za podobna posredovanja še zdaleč nimajo zadostnih sredstev in zmogljivosti, na vojaškem področju pa tudi tehnološko zelo zaostajajo za ZDA.⁵

Na odvisnost EU od Nata je kazalo že dejstvo, da so prve zamisli o bolj avtonomni evropski varnostni vlogi nastale v okvirih Nata. V Natu so v sredini devetdesetih let oblikovali koncept Evropske varnostne in obrambne identitete (EVOI),⁶ ki je bil usmerjen v povečanje možnosti samostojnega delovanja evropskih zaveznik Nata, brez ZDA. Zamisel o tem so sprejeli na zasedanju Nata v Berlinu, junija 1996. V začetku so ta koncept sprejemali predvsem kot "tehnično-vojaški sporazum", ki bi Evropejcem dovoljeval prevzeti večji delež bremen pri varnostnih nalogah, s tem ko bi jim omogočal dostop do tistih Natovih sredstev in zmogljivosti, ki jih evropske članice same nimajo. Imel pa je tudi "trasformativno politično dimenzijo, saj je pokazal pripravljenost Nata kot institucije in ZDA kot poglavitne članice, da namenijo večjo varnostno vlogo EU" (Howorth, 2000: 10). Razmerju med EU in Natom so, s sprejetjem usmeritev, ki jih pogosto imenujejo tudi *Berlin-plus*,⁷ pozornost posvetili tudi na vrhunskem zasedanju Nata leta 1999. Julija 2000 pa je z delom pričela Skupna delovna skupina Nata in EU za področje zmogljivosti, ki naj bi zagotavljala, da bosta ti dve organizaciji svoje zmogljivosti razvijali povezano in komplementarno.

V letu 1999 v EU pričnejo uporabljati nov, vendar v začetku dokaj nejasen izraz Skupna evropska varnostna in obrambna politika (SEVOP).⁸ Ta koncept označujejo predvsem prizadevanja za krepitev skupnih vojaških zmogljivosti članic EU in oblikovanje institucij na področju varnosti. V EU ga obravnavajo kot del SZVP, sestavljajo pa ga trije elementi: vojaško krizno upravljanje, civilno krizno upravljanje in preprečevanje konfliktov.⁹ Nadaljnji razvoj zamisli o bolj avtonomni evropski varnostni vlogi je precej presegel prvotne zamisli o spremembah v Natu

⁵ Podrobneje o tem glej, npr.: *Strategic Comments*, vol. 5, issue 6, 1999; Howorth, 2000 - posebej str. 10-12 in Yost, 2000-1.

⁶ *European Security and Defence Identity (ESDI)*

⁷ Izraz *Berlin-plus* zato, ker ti sklepi pomenijo nadaljevanje politike, sprejete leta 1996 v Berlinu. Strateški koncept Nata iz leta 1999 predvideva krepitev evropske komponente v zavezništvu in tudi možnost samostojnega delovanja EU. Med reformami zavezništva navaja tudi "izgrajevanje evropske varnostne in obrambne identitete znotraj zavezništva" (*Alliance's Strategic Concept*, 1999, cl. 13).

⁸ *Common European Security and Defence Policy (CESDP)*

⁹ Podrobneje o tem glej: *The Common Foreign and Security Policy: Introduction* (dosegljivo na <http://europa.eu.int/scadplus/leg/en/tvb/r00001.htm>) in *Presidency Conclusions: Santa Maria Da Feira European Council, 19 and 20 June 2000, Annex 1*.

(EVOI), ki naj bi Evropejcem omogočale "sposojanje ključnih Natovih zmogljivosti za izvajanje nalog" (Howorth, 2000: 11). Od zamisli, kako znotraj Nata okrepiti identiteto evropskih članic, je razvoj tega procesa privedel do projekta, v katerem je samostojna vloga EU postala središčna. Jasnejše evropske težnje o samostojni varnostni vlogi so bile v letu 1999 potrjene s sklepi Evropskega sveta v Kölnu (junij)¹⁰ in v Helsinkih (december). Helsinški sklepi bolj natančno opredeljujejo razvoj skupnih evropskih vojaških zmogljivosti. Besedilo poudarja, da bo EU prispevala k mednarodnemu miru in varnosti v skladu z načeli UL ZN, in da je za to odločena razviti avtonomne zmogljivosti za sprejemanje odločitev, in kadar Nato kot celota ni angažiran, tudi pod svojim vodstvom izvajati vojaške operacije kot odgovor na mednarodne krize. Dokument tudi dokaj natančno določa obseg skupnih vojaških zmogljivosti, s katerimi bo EU v prihodnje razpolagala: "za prostovoljno sodelovanje v operacijah pod vodstvom EU morajo biti članice do leta 2003 sposobne namestiti v 60 dneh za dobo najmanj enega leta vojaške sile do obsega 50.000 - 60.000 oseb, ki bodo zmožne opravljati vse Petersberske naloge."¹¹

Sprejeti so bili tudi sklepi, na osnovi katerih je prišlo do oblikovanja organov, ki v EU skrbijo za izvajanje varnostne politike: političnovarnostni odbor na ravni ambasadorjev; vojaški odbor na ravni načelnikov štabov držav članic; vojaški štab na ravni vojaških ekspertov; visoki predstavnik EU za obrambno in varnostno politiko. Konec leta 2000 je bila ZEU vključena v strukturo EU, s čimer je EU prevzela izvajanje operacij ter druge funkcije ZEU. S tem pa so bila v EU prenesena tudi pogodbeno opredeljena jamstva glede kolektivne obrambe, ki pa veljajo za članice ZEU in ne za vse članice EU.

Številna vprašanja ostajajo neodgovorjena

Na prelomu tisočletja je Evropa pričela oblikovati skupne vojaške strukture in zmogljivosti, ki ne sodijo v okvir Nata. Ta proces pa je popolnoma drugačen od zamisli izpred dobrih petdesetih let o integriranih vojaških silah Evrope, ki naj bi se oblikovale znotraj EOS. Tvorci sedanjih evropskih vojaških struktur izrecno poudarjajo, da ne gre za evropsko vojsko, sodelovanje držav v teh strukturah pa bo temeljilo na prostovoljnosti¹² - na t. i. koalicijah pripravljenih (*coalitions of the willing*). V EU obstaja možnost "konstruktivnega vzdržanja glasu", kar pomeni, da država ne sodeluje v določeni aktivnosti, vendar tudi drugih ne ovira pri njenem izvajanju. Evropska varnostna politika in vojaške zmogljivosti nastajajo z namenom upravljanja kriz izven območja EU, torej temeljijo tudi na bistveno drugačni logiki od logike kolektivne obrambe, na osnovi katere se je oblikoval Nato. Skupna

¹⁰Za popolno prevzemanje "svojih nalog na področju preprečevanja konfliktov in kriznega menedžmenta Evropska unija potrebuje ustrezne zmogljivosti in instrumente. Zato se zavezujemo k nadaljnjemu razvoju bolj učinkovitih evropskih vojaških zmogljivosti na osnovi obstoječih nacionalnih, dvonacionalnih ali multinacionalnih zmogljivosti in da bomo za ta namen krepili naše lastne zmogljivosti" (European Council Declaration on Strengthening the Common European Policy on Security and Defence, Cologne, 3-4 June 1999).

¹¹Presidency Conclusions, Helsinki European Council, poglavje 2, točka 28.

¹²European Council Meeting In Laeken : Presidency Conclusions, Laeken, December, 2001, Annex II/B.

varnostna in zunanja politika EU bo morala zagotavljati odzive na zelo različne in težko predvidljive krizne scenarije v prihodnosti. Odgovori na morebitne krize pa so povezani tudi s problemom različnosti interesov in stališč držav članic glede posameznega varnostnega problema in glede načina njegovega reševanja, odprta pa so tudi vprašanja glede razmerja med vlogo EU in Nata, glede vrst posegov, ki naj bi jih EU izvajala, ter glede geografskega obsega teh posegov.

Razmerje med EU in Natom je, kljub intenzivnemu iskanju rešitev v zadnjem desetletju, še vedno v določeni meri nedorečeno. Obstaja problem, koliko naj bo to razmerje komplementarno ali kompetitivno. Z zmanjšanjem zadržkov zaradi bolj avtonomne evropske vloge v zagotavljanju varnosti, se je razmerje med EU in Natom razvijalo v smeri transparentnosti in komplementarnosti. Že na vrhunskem zasedanju Nata v Rimu 1991 je bilo sprejeto stališče, da se nobena od evropskih institucij ne more sama spopadati s problemi varnosti, in da je za to potreben okvir "medsebojno povezanih institucij" (*interlocking institutions*). Ta bo sestavljen iz komplementarnih odnosov med Natom, EU, ZEU, Konferenco o varnosti in sodelovanju v Evropi (KVSE) in Svetom Evrope (The Rome Declaration, 8. november 1991). Kasneje sprejeta pogodba o EU prav tako vzpostavlja načelo, da bo skupna obrambna in varnostna politika EU kompatibilna z Natom, in da bo Nato ohranjal svojo vlogo v zagotavljanju zahodnoevropske in transatlantske obrambe. Ob načelni splošni podpori komplementarnosti obeh organizacij pa je mogoče srečati različne poglede na njuno vlogo. Francija se je tako v zadnjih letih zavzemala za večjo stopnjo evropske neodvisnosti; predsednik Jacques Chirac leta 2000 jasno izrazi stališče, da "evropska obramba ne more biti podrejena Natu". Večji teži Nata pa so naklonjena britanska stališča. V politiki ZDA je v zadnjih letih prav tako mogoče zaznati zadržanost do prevelikega povečevanja evropske avtonomije na varnostnem področju; leta 2000 je tedanji sekretar za obrambo William Cohen zagovarjal stališče, da mora biti evropska iniciativa komplementarna in koristna za Nato, drugače bi Nato lahko "postal relik" (podrobneje gl. Cornish, Edwards, 2001: 591-592). Povečani vlogi EU na varnostnem področju pa kaže sredi leta 2003 oblikovana pobuda o "Evropi varnosti in obrambe", ki so jo podprle Nemčija, Francija, Luksemburg in Belgija, in ki vsebuje tudi prizadevanje za ustanovitev evropskega vojaškega poveljstva. Decembra leta 2003 so ministri članic EU dosegli soglasje o oblikovanju evropskega vojaškega poveljstva, ki pa bo delovalo znotraj vojaških struktur Nata.

Na splošno je sprejeto stališče, da bi glede na vlogo Nata bodoče vojaške operacije lahko potekale v treh oblikah: operacije, ki jih izvaja samo Nato; operacije, katerih nosilka je EU, ob uporabi Natovih zmogljivosti; operacije, katere v celoti izvaja sama EU. Države zagovornice atlantskega pristopa dajejo prioriteto prvima dvema tipoma operacij, zagovornice evropskega pristopa pa tretjemu tipu (Howorth, 2000: 22). Način izvajanja neke operacije je odvisen od političnega dogovora, predvsem pa od potrebnih zmogljivosti. Svojo prvo vojaško misijo je EU pričela izvajati v marcu leta 2003 v Makedoniji. Vodenje operacije je prevzela od Nata, vendar se v operaciji še naprej opira na Natove kolektivne zmogljivosti. Nedavno pa je EU pričela, sicer dokaj omejeno vojaško posredovanje v Kongu, ki mu je sledila tudi civilna operacija v podporo reševanja krize. Prisotnost EU na

kriznih območjih se je pomembno razširila s pričetkom izvajanja policijske misije v Bosni in Hercegovini (*European Union Police Mission - EUPM*), s katero je 1. januarja nadomestila policijsko misijo Združenih narodov. Konec leta 2003 pa v krogih EU zasledimo tudi razprave o tem, da naj bi EU že leta 2004 od Nata prevzela vodenje operacije SFOR v Bosni in Hercegovini.

Ambicije EU do posredovanja v krizah odpirajo tudi problem vrste posegov, ki naj bi jih EU izvajala. Petersberške naloge obsegajo širok spekter aktivnosti, od humanitarnih operacij do bojnih nalog v kriznem upravljanju. Z vidika ustreznosti vojaških sil EU in tudi z vidika pripravljenosti držav članic za te operacije so problematični predvsem posegi, v katerih bi bila uporabljena večja vojaška sila. Takšne operacije vključujejo veliko tveganje glede žrtev. V zahodnih državah pa v sodobnosti opozarjajo na vse večji pomen "načela omejenega tveganja" (*limited-risk principle*), kar pomeni, da se zmanjšuje pripravljenost držav za sodelovanje v operacijah, kjer je verjetnost, da bi med lastnimi vojaki prišlo do žrtev (Yost, 1998: 143, Roberts, 1999: 110). V sodobnih mirovnihih operacijah je uporaba sile dokaj verjetna, mnoge, kot npr. SFOR in KFOR, imajo tudi mandat za uporabo oborožene sile na podlagi VII. poglavja Ustanovne listine VS ZN. Kot opozarja Haltiner (2000: 29) po koncu hladne vojne tako v operacijah za ohranjanje miru (*peacekeeping*) kot tudi v operacijah za doseganje miru s silo (*peaceenforcement*) obstaja dokajšnja verjetnost, da bo prišlo do uporabe sile. To pa pomeni, da je tudi tveganje glede žrtev večje.

Danes ni jasno, ali bodo bodoče operacije EU omejene predvsem na operacije, kjer je vloga vojaške sile manj pomembna (npr. humanitarne operacije, ohranjanje premirja med sprtimi stranmi) ali pa bodo vpletene tudi v bolj intenzivne vojaške posege, kot je bil na primer poseg Nata proti ZRJ leta 1999. Vsekakor je v začetnih fazah razvoja pričakovati, da bodo operacije, ki bi bile izključno pod vodstvom EU, omejene samo na "najnižji spekter Petersberških nalog (humanitarne in reševalne naloge)" (Gustenau, 2000: 81). Medtem ko je v količinskem smislu EU sposobna uresničiti cilje glede skupnih sil, sprejete v Helsinkih, pa gre v kakovostnem smislu še za veliko težav glede razmeščanja, samozadostnosti, povezljivosti, kot tudi na področju poveljevanja, nadzora, komuniciranja, zbiranja podatkov in strateškega transporta (Malešič, 2003: 9-10). Vendar pa dolgoročno ni mogoče izključiti tudi njihove uporabe za bolj zahtevne vojaške naloge kriznega upravljanja.

Razmišljanja o uporabi vojaških zmogljivosti EU označuje tudi nejasnost njihovega namena (Howorth, 2000: 26). V dokumentih EU je uporabljena precej splošna formulacija "odgovor na mednarodne krize".¹³ Bolj natančni odgovori na vprašanje, ob kakšnih krizah in kakšne vrste operacij naj bi EU izvajala, bodo v prihodnje najverjetneje odvisni od pripravljenosti članic in od možnosti, da o tem dosežejo sporazum. Mogoče je pričakovati, da bo doseganje konsenza glede politike do določene krize in glede odločitve za uporabo sil EU bolj negotovo, kot pa uspeh samega oblikovanja skupnih vojaških zmogljivosti.

Prav tako je tudi odprto vprašanje, kje naj bi EU vojaško posegala, ne obstaja

¹³ V t. i. Helsinških sklepih je izražen namen "začeti in izvajati vojaške operacije pod vodstvom EU v odgovor na mednarodne krize" (*Presidency Conclusions, Helsinki European Council, 10 and 11 December 1999*).

namreč definicija geografskega območja morebitnih takih posegov (Olsen, 2002: 8). Poskusov, da bi geografsko opredelili možna področja poseganja, se v EU izogibajo, med preučevalci pa zasledimo prepričanja, da bi realno možni posegi bili omejeni predvsem na evropsko "bližnjo tujino": območje Kavkaza in Transkavkaza, Bližnji vzhod in Afriko (Howorth: 28). Zaslediti je tudi opozorila, da je posledica širitve EU bližanje "območjem neukrotljivega konflikta" (*zones of intractable conflict*), kot so del nekdanje Jugoslavije, Severna Afrika in Bližnji vzhod (Cornish, Edwards, 2001: 598). Zagotovo se bo s širitvijo zunanjih meja EU razširilo območje, ki bo za EU varnostno pomembno. Vendar pa morebitne posege EU za obvladovanje kriz ne omejujejo nujno na območja v njeni neposredni bližini. Olsen (2002) na primer meni, da bi EU, če želi okrepiti svojo mednarodno vlogo, lahko posegala tudi v krizah v podsaharski Afriki. Možno bodočo vojaško vlogo EU povezujejo tudi z njenimi mednarodnimi aktivnostmi na razvojnem področju. EU je največji donator pomoči državam v razvoju. Izkušnje, predvsem v afriških državah, o učinkovitosti te pomoči opozarjajo, da je za njeno učinkovitost odločilno tudi vzpostavljanje vojaških vidikov varnosti v državah prejemnicah: "reforma varnostnega sektorja in razvojna pomoč sta v vedno večji meri obravnavana kot komplementarni aktivnosti". Razmišljanja o bodoči vojaški vlogi EU se zato usmerjajo tudi v smer "uporabe omejene vojaške moči donatorja, kadar je to potrebno, za vzpostavitev ali ponovno vzpostavitev varnosti in stabilnosti na konfliktnih območjih" (Cornish, Edwards, 2001: 600).

Za odnose EU s preostalimi deli sveta, ki jih v EU označujejo kot "zunanji odnosi" (*external relations*), je značilno postopno zblíževanje med ekonomskimi in političnimi dimenzijami in vključevanje v krizno upravljanje (Jørgensen, 1999: 80). To pa, skupaj z razvojem skupnih vojaških zmogljivosti, povečuje možnosti, da bo EU svoje interese v prihodnje podprla tudi z vojaškimi sredstvi. Odprto pa ostaja vprašanje politične volje in soglasja za takšno delovanje. V političnem odločanju o tem lahko pride do zelo resnih nasprotij med članicami in kot kažejo izkušnje, je možna tudi situacija, ko EU ne more izoblikovati enotnega stališča ob določeni krizi. Nedavno so bila izrazit primer resna nasprotja pri podpori ameriški politiki do Iraka.¹⁴ 17. februarja je EU sprejela dokaj splošno skupno izjavo, ki je bila kompromis med različnimi pogledi,¹⁵ o podpori ZDA pa so članice še naprej izvajale različno politiko. Na vrhu EU, 21. in 22. marca 2003, so ponovno sprejeli skupno izjavo o Iraku, ki med drugim poudarja, da morajo v konfliktu in po njem ZN imeti osrednjo vlogo ter izraža pripravljenost EU za aktivno sodelovanje v reševanju humanitarnih problemov, ki bodo posledica konflikta¹⁶. Zaenkrat je, kot kaže pri-

¹⁴ Nedvoumno podporo politiki ZDA do Iraka je konec januarja 2003 v odmevnem "pismu osmerice" izrazilo pet članic EU (Velika Britanija, Španija, Italija, Portugalska in Danska), ki so se jim pridružile tudi tri kandidatke (Poljska, Madžarska in Češka) (Delo, 31. 1. 2003). V nasprotju s tem pa so v EU bila izrazita tudi prizadevanja, ki sta jih vodili predvsem Nemčija in Francija, za bolj kritičen odnos do politike ZDA. V januarju in februarju 2003 so v EU obstajala izrazita nasprotja glede podpore politiki ZDA, hkrati pa so potekala prizadevanja za uskladitev stališč.

¹⁵ Izjava poudarja zahtevo po razorožitvi Iraka in popolnem sodelovanju, hkrati pa tudi središčno vlogo ZN in Varnostnega sveta. EU zahteva popolno in učinkovito razorožitev Iraka v skladu z resolucijami VS ZN in še posebej resolucijo 1441 (Conclusions of the EU Council, 17 February 2003).

¹⁶ Presidency Conclusions - Brussels, 20 and 21 March 2003.

mer Iraka, doseganje enotnih stališč in skupni nastop EU v določeni krizi mnogo bolj verjeten v "nižjem" spektru delovanja, ki ne obsega vojaških aktivnosti, manj pa, kadar gre za uporabo vojaške sile.

Razmerje med skupno varnostno politiko EU in nacionalnovarnostnimi politikami članic

Nacionalnovarnostna politika praviloma sodi v sfero "visoke" politike, kjer države nerade prepuščajo svojo izključno suverenost drugim akterjem, zato je še toliko bolj pomemben problem delitve pristojnosti med nacionalno in evropsko ravno. Raziskovalci opozarjajo, da gre pri procesu nastajanja SVZP za kompleksno razmerje in medsebojno povezanost med tema ravnema. Jørgensen (1999) ugotavlja, da gre za dvosmerni vpliv. Po eni strani za vpliv držav članic EU na SVZP, obratni vpliv pa se nanaša na posledice SVZP na nacionalno politiko.

Kako lahko neka članica EU vpliva na SZVP? Predvsem tako, da ta skupni mehanizem lahko izkoristi kot okvir za doseganje ciljev lastne politike: pobuda določene države je lahko predstavljena v okviru SZVP, dobi podporo drugih članic in tako dobi značaj evropske diplomatske pobude. Razlogi, da države na ta način "evropeizirajo" svoje pobude, so lahko povečana kredibilnost in legitimnost in tudi precejšnje zmanjšanje tveganja uspeha pobude.

Obratni vpliv, torej vpliv SZVP na politiko držav članic, pa isti avtor obravnava z vidika štirih dimenzij: organizacijske, identitetne, skupnih političnih obveznosti (*acquis politique*) in časovne dimenzije. Organizacijska dimenzija se nanaša na vpliv, ki ga ima SZVP na organizacijo zunanjih ministrstev držav članic. Identitetna dimenzija se nanaša na oblikovanje skupne identitete držav članic, ki postane pomembna za oblikovanje nacionalnih interesov. *Acquis politique* pomeni, da diplomati držav članic spoštujejo določena bolj ali manj eksplicitna "pravila igre", ki so lahko določena v pogodbah in političnih sporazumih ali pa temeljijo na nezapísanih normah. Z vidika časovne dimenzije pa gre za vpliv odločanja na evropski ravni na nacionalni proces sprejemanja političnih odločitev. Koledar odločanja v EU tako določa tudi časovni potek političnega odločanja v državah članicah (Jørgensen 1999: 81-84).

Prizadevanje EU za oblikovanje kredibilnih vojaških kapacitet iz vojsk držav članic se bo v članicah odražalo tudi na vojaškem področju. Vojaške posledice za posamezne države bodo zelo specifične, še posebej, ker je v bodoči EU mogoče identificirati tri skupine držav: države članice Nata, nevtralne ali t. i. postnevtralne države in države, ki bodo članice EU postale leta 2004. Oblikovanje skupnih sil bo potekalo znotraj dokaj heterogene skupnosti držav, od katerih imajo največ izkušenj za skupno delovanje dosedanje članice Nata.¹⁷

V zvezi z oblikovanjem vojaških zmogljivosti EU je zaslediti tudi razmišljanja o "konvergenčnih kriterijih" na vojaškem področju. Ti naj bi za države članice opredelili na primer delež obrambnega proračuna za nabavo, raziskovanje in razvoj;

¹⁷ Sedanja politika EU dopušča tudi možnost vključevanja članic Nata, ki niso članice EU in kandidatke za članstvo EU, v skupno strukturo sil (European Council Meeting In Laeken: Presidency Conclusions, Laeken, December, 2001, Annex II/B).

moč oboroženih sil glede na velikost prebivalstva; preprečili nadaljnje zniževanje obrambnih proračunov in določili kontingente nacionalnih oboroženih sil za uporabo "out of area" (Gustenau, 2000: 81). Če bi prišlo do oblikovanja takšnih kriterijev za države članice, kar pa ni gotovo, bi to močno vplivalo na obrambne strukture članic. Že sedaj pa postaja norma skupna nabavna politika, doseženo pa je tudi soglasje, da bodo "evropske" sile morale izvajati skupno urjenje (Howorth, 2000: 31). Oktobra 2003 so se obrambni ministri držav članic EU in pristopnic na srečanju v Rimu zavzeli za povečanje povezljivosti armad ter za združevanje sredstev in usklajevanje vojaških doktrin. Mesec kasneje pa je stekla razprava o vzpostavitvi evropske obrambne agencije, ki naj bi razvijala evropske obrambne sposobnosti na področju obvladovanja kriz (Delo, 18. 11. 2003).

Prav tako v nekaterih analizah že zasledimo ugotovitve, da prizadevanja za skupne vojaške zmogljivosti EU vplivajo na razvoj vojsk v članicah. Tako v Avstriji ugotavljajo, da morajo znatno povečati število poklicnih vojakov, da bi zagotovili enote za sile EU, kar pa zahteva tudi prestrukturiranje programov urjenja in infrastrukture (Kernic, Callaghan, 2003), obveznosti države v okviru SZVP pa so postale pomemben element v študijah o primernosti načina popolnjenja avstrijske vojske. Tudi za Italijo ugotavljajo, da je SZVP služila kot sredstvo za reformiranje vojske in nasploh za podporo spremembam, ki bi bile drugače politično zelo težko izvedljive (Howorth, 2000: 20).

Sklep

Članstvo v EU spreminja razmerje med vlogo države in vlogo evropskih struktur v oblikovanju različnih politik. Krepitev vloge EU na področju varnostne politike pomeni, da tudi na področju, ki so ga pogosto prištevali v sfero "visoke" politike, kjer so države najbolj občutljive na zmanjševanje suverenosti, skupni evropski pristop pridobiva vse pomembnejšo vlogo. Za proučevanje teh procesov je zelo uporaben koncept "evropeizacije". Ta koncept, po definicijah, ki jih navaja Brinarjeva (1998: 242), vpliva na to, kako države opredeljujejo svoje politike: Ladrech na primer ta proces opredeli kot "naraščajoči proces preoblikovanja nacionalnih politik in smeri njihovega delovanja do stopnje, ko postane politična in ekonomska dinamika Evropskih skupnosti del organizacijske logike nacionalnih politik in odločanja o njih." Hanf in Soetekamp pa razumeta evropeizacijo kot proces "v katerem postaja Evropa, in predvsem EU, vedno bolj pomembna politična referenca, na katero se sklicujejo ali jo upoštevajo v svojem delovanju različni subjekti na ravni držav članic". Sodobna pojmovanja varnosti opozarjajo na vse večjo medsebojno povezanost in soodvisnost v varnostnem smislu, kar se vse bolj odraža tudi v oblikovanju skupnih politik na tem področju. "Evropeizacija", čeprav zahtevna in zasedaj nedorečena, je zato lahko bolj obetajoč pristop k zagotavljanju varnosti kot vztrajanje držav pri enostranskih politikah.

LITERATURA

- Alliance's Strategic Concept Approved by the Heads of State and Government Participating in the Meeting of the North Atlantic Council, Washington D.C., April, 1999. V *The Reader's Guide to the NATO Summit in Washington (1999)*. Brussels: NATO Office of Information and Press.
- Aybet, Gülnur (1997): *The Dynamics of European Security Cooperation, 1945-91*. Houndmills, London: Macmillan Press.
- Battistelli, Fabrizio (2003): *The Professionalization of the Italian Armed Forces*. V Malešič Marjan (urednik): *All-Volunteer Forces in Europe*. Baden-Baden: Nomos Verlagsgesellschaft.
- Brinar, Irena (1998): Evropeizacija med uniformnostjo in različnostjo. V Zajc, Drago (ur.) (1998) *Evropeizacija slovenske politike*. Ljubljana: Slovensko politološko društvo.
- Conclusions of the EU Council, 17 February 2003. Dosegljivo na <http://europa.eu.int/council/off/conclu/index.htm> (3. 9. 2003)
- Cornish, Paul, Edwards Geoffrey (2001): Beyond the EU/NATO dichotomy: the beginnings of a European strategic culture. *International Affairs*, 77(3): 587-603.
- Deutsch, W. Karl (1957): *Political Community and the North Atlantic Area: International Organization in the Light of Historical Experience*. Princeton: Princeton University Press.
- European Council Declaration on Strengthening the Common European Policy on Security and Defence, Cologne, 3 - 4 June 1999. Dosegljivo na <http://ue.eu.int/Newsroom/LoadDoc.asp?BID=76&DID=57886&LANG=1> (12. 2. 2001).
- European Council Meeting In Laeken : Presidency Conclusions, 14 and 15 December 2001. Dosegljivo na <http://ue.eu.int/Newsroom/LoadDoc.asp?BID=76&DID=68827&from=&LANG=2>. (2. 9. 2003).
- Gustenau, E. Gustav (2000): *Evropska skupna znanja in varnostna politika - izziv za "post-nevtralne"?*. V *Studien und Berichte zur Sicherheitspolitik*, 2/2000. Wien: Landesverteidigungsakademie.
- Haltiner, W. Karl (2000): *Policemen or Soldiers? Organizational Dilemmas in the Constabularization of Armed Forces*. V Malešič, Marjan (ur.) (2000) *International Security, Mass Media and Public Opinion*. Ljubljana: Faculty of Social Sciences, Defence Studies Department, Defence Research Centre.
- Howorth, Jolyon (2000): *European Integration and Defence: the Ultimate Challenge?*. Chaillot Paper 43. Paris: Institute for Security Studies of WEU. Dosegljivo na <http://www.iss-eu.org/chaillot/chaill43e.html> (12. 3. 2003)
- Joint Declaration Issued at the British-French Summit, St-Malo, France, 3-4 December 1998. Glej v Howorth, 2000, Aneks B.
- Jørgensen, Knud Erik (1999): Modern European Diplomacy: A Research Agenda. *Journal of International Relations and Development* 2(1): 78-96.
- Kernic, Franz, Callaghan, M. Jean (2003): *Conscription Versus All-Volunteer-Force: The Case of Austria*. V: Malešič Marjan (urednik): *All-Volunteer Forces in Europe*. Baden-Baden: Nomos Verlagsgesellschaft.
- Kugler, L. Richard (1993) *Commitment to Purpose: How Alliance Partnership Won the Cold War*. Santa Monica: RAND.
- Malešič, Marjan (2003): *Sile Evropske unije za hitro posredovanje*. *Obramba* 37(7), 8-11.
- North, C. Robert, Koch, E. Howard, Zinnes, A. Dina (1970): *The Integrative Functions of Conflict*. V Friedman, R. Julian, Bladen, Christopher, Rosen, Stephen (ur.) (1970) *Alliances in International Politics*. Boston: Allyn & Bacon.
- Olsen, Rye Gorm (2002): *The EU and Conflict Management in African Emergencies*. *International Peacekeeping* 9(3), 87-102.

- Presidency Conclusions - Brussels, 20 and 21 March 2003. Dosegljivo na <http://europa.eu.int/council/off/conclu/index.htm> (7. 6. 2003).
- Presidency Conclusions. Helsinki: Helsinki European Council, 10-11 December 1999. Dosegljivo na <http://ue.eu.int/Newsroom/LoadDoc.asp?BID=76&DID=59750&LANG=1> (13. 9. 2002).
- Presidency Conclusions: Santa Maria Da Feira European Council, 19 and 20 June 2000, Annex 1. Dosegljivo na <http://ue.eu.int/Newsroom/LoadDoc.asp?BID=76&DID=62050&from=&LANG=1> (25. 8. 2003).
- Roberts, Adam (1999): NATO's 'Humanitarian War' over Kosovo. *Survival* 41(3), 102-23.
- The Rome Declaration, Rome 8 November 1991. Dosegljivo na <http://www.nato.int/docu/basic/b911108b.htm> (18. 8. 2003).
- Rummel, Reinhardt, Schmidt, Peter (1990): *The Changing Security Framework*. V Wallace, William (ur.) (1990) *The Dynamics of European Integration*. London: Royal Institute of International Affairs.
- Strategic Comments (različni letniki). London: Institute for Strategic Studies.
- Treaty of Amsterdam, 10 November 1997. Dosegljivo na <http://europa.eu.int/cur-lex/en/treaties/dat/amsterdam.html> (16. 9. 2003).
- Treaty on European Union (1992). Brussels: Office for Official Publications of the European Communities.
- Yost, S. David (1998): The New NATO and Collective Security. *Survival* 40(2), 135-69.
- Yost, S. David (2000-1): The NATO Capabilities Gap and the European Union. *Survival* 42(4), 97-128.

OBRAMBNI SISTEM IN EKOLOGIJA - VLOGA SEVERNO ATLANTSKEGA ZAVEZNIŠTVA

Povzetek. *Z uveljavitvijo ekologije kot znanstvene vede, se je pričelo sistematično proučevanje posrednega in neposrednega človekovega vpliva na naravno okolje. Predvsem zaradi negativnega človekovega vpliva na okolje in negativnih posledic, je varovanje okolja postalo tudi eden izmed ciljev koncepta nacionalne varnosti. Pod drobnogled je bil zaradi negativnih vplivov delovanja obrambnega sistema na okolje vzet tudi obrambni sistem, katerega delovanje v okolju je regulirano z mednarodnimi konvencijami in mednarodnimi sporazumi. Kljub temu pa so učinki obrambnega sistema, kot laboratorija usposabljanja oboroženih sil ter kot cilj aktivnosti oboroženih sil, na naravno okolje še dokaj neraziskani. V začetnih študijah o vplivih obrambnega sistema na okolje so sodelovali izključno vojaški strokovnjaki, dandanes pa se z njimi ukvarjajo mednarodne organizacije, nevladne organizacije ter akademiki. Vodilno vlogo na tem področju pa je prevzel Odbor za proučevanje izzivov sodobne družbe Severnoatlantskega zavezništva, ki pripravlja raznovrstne študije o zmanjšanju hrupa oborožitvenih sistemov, o ekoloških sanacijah vojaških baz in vadbišč... Tako bi lahko trdili, da razvoj na področju proučevanja vplivov obrambnega sistema na okolje nakazuje na zametke nove discipline "vojaške ekologije".*

Ključni pojmi: obrambni sistem, ekologija, vojaška ekologija, Nato, vojaške baze

UVOD

S padcem berlinskega zidu ter razpustitvijo Organizacije varšavskega sporazuma se je končalo obdobje hladne vojne, s tem pa je bil preživet koncept nacionalne varnosti, ki je prvenstveno izpostavljal varovanje države pred zunanjimi sovražniki. Tradicionalno poimenovanje nacionalne varnosti je bilo z uveljavitvijo novih nevojaških groženj (onesnaževanje in degradacija okolja, migracije, mednarodni organiziran kriminal, trgovina z drogo, terorizem itn.) neprimerno. Jessica Tuchman Mathews (1983: 162) je v članku Redefining Security opozorila na to preozko definicijo nacionalne varnosti in poudarila, da "globalni razvoj nakazuje

* Dr. Vladimir Prebilič, asistenti na Fakulteti za družbene vede, Univerza v Ljubljani.

** Kristina Ober, univ. dipl. pol. in podiplomska študentka magistrskega študija na Fakulteti za družbene vede, Univerza v Ljubljani.

potrebo po razširitvi koncepta nacionalne varnosti, v katero bi bili vključeni naravni viri, okolje in rast človeške populacije". Barry Buzan (1998: 8) je njeno misel o razširitvi koncepta nacionalne varnosti nadgradil z vojaško-političnega koncepta v širši koncept, ki vključuje pet sektorjev nacionalne varnosti: vojaška varnost, politična varnost, gospodarska varnost, družbena varnost ter varnost naravnega okolja, ki obsega vzdrževanje lokalne in planetarne biosfere, torej nujne in bistvene podporne sisteme, na katere se zanaša in na katerih temelji človeštvo. Področja so med seboj povezana in ne delujejo vsaka zase, lasten jim je le "zorni kot" obravnavanja nacionalne varnosti. Povezava med petimi področji tvori med seboj prepleteno mrežo, ki vključuje lokalno, regionalno, nacionalno in mednarodno raven in tako nacionalno varnost katerekoli države ne moremo razumeti brez razumevanja mednarodne soodvisnosti.

Tako razširjen koncept nacionalne varnosti so v zgodnjih devetdesetih letih prejšnjega tisočletja začele sprejemati tudi države članice zveze Nato, ki so hitro zaznale ter se prilagodile novim razmeram v mednarodnih odnosih, v katerih so se države Srednje in Vzhodne Evrope soočale s težkim prehodom iz avtoritarnega načina vladanja in planskega gospodarstva v pluralistično demokracijo in prosti trg. Severnoatlantsko zavezništvo se je v nasprotju od Organizacije varšavskega sporazuma ohranilo, saj so ga države članice na podlagi demokratičnega soodločanja, razvejane institucionalizacije in zmogljivosti nadgradile in reformirale, z namenom učinkovitega odgovora na sodobne vire ogrožanja nacionalni in mednarodni varnosti držav članic. Še več, Wallander, Keohane in McCalla (v Walt, 1997: 167) govorijo o evoluciji Organizacije severnoatlantske pogodbe iz izključno organizacije kolektivne obrambe v kooperativno varnostno organizacijo, katere glavna naloga je poleg kolektivne obrambe tudi obvladovanje različnih varnostnih groženj.

V tradicionalnem poimenovanju nacionalne varnosti degradacija okolja ni bila omenjena kot ena izmed pomembnih groženj človeštvu, saj človeški vplivi na okolje niso bili sistematično proučevani. Ob koncu obdobja hladne vojne so se ekologi, biologi in geografi intenzivno pričeli ukvarjati s proučevanjem sprememb naravnega okolja in dokazali neposredno povezavo med onesnaževanjem in ostalimi oblikami obremenjevanja okolja ter povratnimi negativnimi odzivi naravnega okolja (npr. spremembe podnebja in naravne katastrofe) (Grizold in Ferfila, 2000: 160-161). Ena izmed komponent sodobnega koncepta nacionalne varnosti se seveda nanaša tudi na ekološke grožnje oz. na spremembe naravnega okolja, ki neposredno ali posredno ogrožajo razvoj človeške vrste in s tem tudi njegovo varnost. Marc A. Levy (1995: 48) med najpomembnejše grožnje šteje tanjšanje ozonske plasti, poviševanje temperature planetarnega ozračja in spremembe podnebja (učinek tople grede), zmanjševanje živalske in rastlinske raznovrstnosti, pomanjkanje kakovostnih vodnih virov in druge.

Pri tem je treba omeniti, da so oborožene sile tudi velik onesnaževalec okolja predvsem zaradi uporabe najrazličnejšega orožja in oborožitvenih sistemov. Z bistvenim povečanjem naravovarstvene ozaveščenosti ljudi in reakcij okolja na vse večjo degradacijo, je sprejetje standardov za delovanje v naravnem okolju postalo tudi del nacionalnovarnostnega sistema industrijsko razvitih držav, zaradi globalne

grožnje negativnih sprememb naravnega okolja pa tudi naloga mednarodnih organizacij in varnostnih organizacij kot je Severnoatlantsko zavezništvo.

Vojaška ekologija

Čeprav je bil človek v vsem svojem obstoju vpet v okolje, pa so se sistematična proučevanja interakcij med posameznimi ekosistemi ter posledic njihovega delovanja pojavila sorazmerno pozno. Termin ekologija in uveljavitev ekologije kot samostojne znanosti izvira iz biologije. Leta 1866 je biolog Ernest Haeckel prvi definiral ekologijo kot "celotno znanost o zvezah med organizmi in obdajajočim zunanjim svetom, kamor lahko, v širšem smislu besede, prištevamo vse pogoje bivanja. Ti so deloma organske, deloma anorganske narave" (Haeckel v Gams, 1986: 4). V tej klasični obliki se je ekologija oblikovala kot biološka disciplina, ki proučuje odnose med organizmi in njihovim okoljem s posebnim poudarkom na raziskovanju adaptivnosti organizma, njegovo reakcijo in prilagoditev na okolje. Poleg tega preučuje tudi dinamične procese kroženja snovi in energije med okoljem in organizmi ter odnose med različnimi populacijami ekosistema. Odkritje in definiranje ekosistema, ključnega pojma ekologije, kot spoja biocenoze in biotopa, lahko prištevamo med najbolj revolucionarne dosežke ekologije kot znanosti (Omladič, 1998: 169). Vendar se je obseg raziskovanja, pojmovanja in tudi razumevanja ekologije kot znanosti nenehno razvijal in spreminjal. Razlog je bil predvsem v pomenskem dojetju in definiranju ekosistema. Luka Omladič (1998: 169) ponuja dve interpretaciji: prva (šibkejša različica) razume ekosistem, kjer življenjska združba predstavlja agregat posameznih vrst kot individuuumov, združba pa se spreminja na osnovi posameznih vrst kot individuuumov. Druga (močnejša različica) pa izpostavlja funkcionalno povezanost vrst oz. celotno združbo obravnava kot superorganizem. Na tovrstno dojetje ekologije se navezujejo številne ekološke filozofije iz t. i. globoke ekologije, ki razumejo zemljo kot živi organizem. Planet Zemlja postane superorganizem kot samoregulativen kibernetični sistem.

Ekologija, beseda grškega izvora, je sestavljena iz dveh besed: oikos, ki pomeni dom, domovanje in logos, katere prevod obsega naslednje pojme - beseda, govor, misel in razum v smislu vede. Vendar je prostor v svojem temeljnem in najširšem pomenu, kot bistvena struktura ekosistema, raziskovalno področje številnih drugih znanosti in raziskovalnih disciplin. Zato je smiselno, nujno in logično razumeti ekologijo kot, sicer izvorno znanost naravoslovne biologije, interdisciplinarno. Tako se z ugotovitvami in dognanji ekologije pri svojem delu srečuje tudi geografija, katere bistvo proučevanja je prostor. Ekologija se na raziskovalnem področju geografije osredotoča na proučevanje škodljivih posledic človekovih posegov v okolje, njihovo odpravljanje in preprečevanje (Tavzes, 2002: 257). Ekološke vsebine v geografiji so se postopoma združevale in izoblikovale novo raziskovalno disciplino - pokrajinsko ekologijo. Karel Troll, ki je uporabil in definiral pojem, je pokrajinsko ekologijo označil kot: "studij kompleksnega značaja učinkovanja med življenjskimi združbami (biocenozami) in njihovimi pogoji zemlje, ki vladajo na določenem izseku pokrajine" (Troll v Gams, 1986: 8). Tovrstno pojmovanje pa je vodilo v obraten proces pojmovanja ekosistema, kot ga ponuja ekološka filozofija

globokega kroga. Utemeljitelji pokrajinske ekologije so vpeljali nov pojem - pokrajinsko ekološko homogenega delčka zemlje - ekotop. Ker je človek s svojim obstojem rastlinstvo in živalstvo bolj ali manj spremenil, se je za homogeno ozemlje brez ozira na živi svet, uveljavil pojem fiziotop (Gams, 1986: 9). V nadaljevanju Gams (1986: 9) opozarja na bistvene razlike med biološkim in geografskim razumevanjem ekologije. Ekologija, kot samostojna znanost, sloni na postavki o zakonitih zvezah med abiotsko in biotsko sfero. V primeru človeka pa so zakonite povezave z neživim svetom razrahljane, kadar imamo v mislih človeka kot socialno in kulturno (ne zgolj kot animalično) bitje. Zato se s pojmom geotop označujejo predvsem homogeni areali človekovega vplivanja. Bistveni zaključek razprave je ugotovitev, da geografska pokrajinska ekologija pripisuje človeku večji poudarek kot biološka ekologija.

V svoji posplošeni obliki ekologija v svoje proučevanje vključuje poleg že omenjenih znanosti še številne druge. Požarnik (1985: 15) navaja ekologijo: "kot znanost o ekosistemih, ki vključuje tako biološke, kemijske, fizikalne, geološke, geografske kot tudi sociološke, tehniške, ekonomske in politične vidike in je potrebna zato, ker vladajoča ekonomska logika, sedanji stil življenja, vrednote in zgrešene politične odločitve povsod v svetu, posebno pa še v razvitih deželah, razdiralno vplivajo na človeka in njegovo naravno in socialno okolje. Kot takšna je ekologija danes v prvi vrsti radikalna kritika sedanje kulture in politike industrijsko razvitih družb". Iz tega se je postopno razvilo ekološko gibanje, ki je izšlo iz študentskega in mladinskega gibanja iz začetka 60. in 70. let na Zahodu. Izjemno obremenjevanje okolja, ki ga lahko v veliki meri enačimo z degradacijo oz. uničevanjem, je sprožilo nestrinjanje med mladimi, ki so bili proti neomejeni ekonomski rasti in potrošnji. Vodilni cilj je bilo nasprotovanje jedrski energiji in zahteva za hitrejši razvoj alternativne tehnologije (Kirn, 1986: 23). Leta 1972 je bilo objavljeno prvo poročilo Rimskega kluba, ki je ob predpostavkah nespremenjene rasti prebivalstva, porabe surovin, onesnaževanja okolja, industrializacije in pomanjkanju hrane, opredelilo ekološko katastrofo v naslednjih sto letih (Požarnik, 1985: 7). Ta dognanja so opredelila nov termin, ki je in še vedno spremlja človeka - ekološka kriza. Ekologija kot znanost se je razširila praktično med vse svetovno prebivalstvo. Danes skoraj ni človeka, ki ne bi poznal ekologije v eni izmed njenih modifikacij.

Ker vsako človekovo aktivnost spremljajo vplivi na okolje, je bilo nujno proučevati njihov pomen in predvsem posledice. Tudi organiziranost in delovanje obrambnega sistema se je znašlo pred pomembnimi vprašanji. Temeljni sta nedvomno dve: kako oz. v kakšnem obsegu in s kakšno intenzivnostjo obremenjuje okolje tovrstna človekova aktivnost in kakšne so posledice. Morda še bolj pomembno in največkrat pomanjkljivo odgovorjeno vprašanje pa je, kdo bo proučeval omenjene vplive? Za obrambni sistem predstavlja okolje ali prostor več pomenov. Povezavo med naravnim okoljem in varnostjo je Gregory D. Foster (2001: 382) opredelil na tri načine. Prva povezava se nanaša na uničevalni učinek, ki ga imajo dejavnosti oboroženih sil, in pri tem navaja vaje oboroženih sil ter razvoj novih tehnologij in njihova uporaba v naravnem okolju. V tesni povezanosti je tudi t. i. "environmental warfare", ko oborožene sile uničujejo in manipulirajo naravno okolje za dosego ciljev. Tretji vidik povezanosti pa se nanaša na posledice sprememb narav-

nega okolja na varnost, bolj točno, na povzročitev nestabilnosti, npr. nasilje, oborožene spopade,... Bistveno med tremi vidiki je proučevanje učinkov oz. vplivov oboroženih sil kot sistema obrambnega oz. nacionalnovarnostnega sistema na naravno okolje. Za proučevanje učinkov oboroženih sil na okolje, ki jo označujemo kot "environmental warfare" ali okoljsko bojevanje, so sistemsko organizirani dejavniki obrambnega sistema, med katere sodijo različne oblike obveščevalnih služb ter vojaške geografije. Njihov primarni namen je izvajanje natančnih analiz konkretnega prostora oz. potencialnega bojišča ter s svojimi ugotovitvami podpirati vodenje, odločanje in organiziranje vojaških aktivnosti v miru in vojni ter povečevati možnosti za zmago v vojaškem spopadu (Prebilič, 2002: 60). Na tej osnovi lahko z veliko verjetnostjo trdimo, da obrambni sistem natančno pozna učinke, ki jih oz. bi jih lahko povzročil s svojim delovanjem v naravnem okolju. Vendar pa zaradi narave podatkov le-ti največkrat niso dostopni civilnemu okolju. Bistveno težje je natančno definirati proučevanje vplivov obrambnega sistema na okolje v mirnodobnem stanju pri usposabljanju. Razlog je potrebno iskati v namernem marginaliziranju učinkov sistema, morebitnem negativnem vplivanju na definiranje civilno-vojaških odnosov in sorazmerno nizko stopnjo ekološke osveščenosti sistema samega.

Ali bi lahko kot številne druge znanosti (socialna ekologija, ekonomska ekologija, pokrajinska ekologija,...) in človekove aktivnosti tudi vojaška dobila "svojo", vojaško ekologijo? Pri razpravljanju o terminu oz. besedni zvezi, ki jo sicer še ni mogoče zaslediti v vojaški in civilni terminologiji, se postavljata dodatni dilemi. Prva se nanaša na predmet proučevanja morebitne nove discipline. V primeru izhajanja iz geografskega tolmačenja ekologije, bi lahko predmet proučevanja vojaške ekologije definirali kot raziskovanje medsebojnih interakcij med okoljem in obrambnim sistemom, pri čemer se osredotoča predvsem na negativne oz. škodljive vplive obrambnega sistema, njihovo odpravljanje in preprečevanje. Druga, morda vsebinsko težje rešljiva, je struktura oz. nabor morebitnih strokovnjakov, ki naj bi izvajali raziskave na področju vojaške ekologije. Iz omenjenih razlogov ostajajo posledice aktivnosti obrambnega sistema sorazmerno slabo raziskane.

Ob omenjenem je potrebno poudariti dejstvo eksponentnega obremenjevanja okolja obrambnega sistema. Razlog je v bistvenem povečanju samega obsega oboroženih sil in s tem obrambnih sistemov ter oblikovanju novih, nekonvencionalnih orožij - orožij z množično uničevanje. Dodatna specifičnost obremenjevanja okolja oboroženih sil sta vidika kontinuitete in intenzitete. Vidik kontinuitete predstavlja nepretrganost, ki je neposredno povezana z nenehnim usposabljanjem tako pripadnikov kot celotnega obrambnega sistema, bodisi v miru ali v vojni. Z vidikom intenzitete pa mislimo predvsem na dve osnovni stanji obrambnega sistema, v katerih se lahko nahaja: v vojnih in mirnodobnih razmerah. Seveda je utemeljeno pričakovati bistveno večjo obremenitev v času vojne. Proučevati slednje je skoraj nemogoče iz dveh razlogov. Prvi se nanaša na hierarhijo vrednot. V času vojne je varnost kot vrednota bistveno bolj poudarjena, saj je ogrožen obstoj človeka, zato je neracionalno pričakovati v boju za obstoj še hkratno čim manjše uničevanje okolja. Drugi razlog pa predstavlja doktrina bojevanja, ki smo jo že opredelili s pojmom "environmental warfare". Zato se proučevanje obremenjevanja okolja obrambnega

sistema smiselno omeji na mirnodobne razmere, pri čemer izstopata dve obliki, neposredno povezani z vsakdanjimi aktivnostmi oboroženih sil:

- življenje v vojaških bazah in posredni vplivi na okolje
- usposabljanje vojakov na vojaških vadbiščih in streliščih in z njimi povezani neposredni vplivi na okolje.

Vojaške baze in okoljsko obremenjevanje

Z vidika analize obremenjevanja okolja obrambnega sistema oz. oboroženih sil, je smotno opraviti analize nekdanjih vojaških objektov, med katerimi nedvomno izstopajo vojaške baze. S terminom vojaška baza označujemo območje na kopnem in morju, katerega namen je omogočiti koncentracijo in izvajanje vojaških in bojnih dejavnosti v vseh zvrsteh oboroženih sil. V ožjem smislu se uporablja izraz vojaška baza kot skupni naziv za kakršnokoli podporo delovanja drugih večjih vojaških kontingentov. Vojaško bazo poleg območja, ki ga pokriva, predstavlja tudi osebje, ki je lahko civilno in vojaško. Samo število osebja je v tesni korelaciji z njeno namembnostjo.

Upoštevajoč razmestitev lahko vojaške baze medsebojno ločimo v dve kategoriji: vojaške baze v državi in vojaške baze izven države oz. gostujoče vojaške baze. Ta kriterij se neposredno navezuje na vojaškozgodovinske izkušnje, geopolitično usmeritev, geostrateško lego in obrambno doktrino države. Tako lahko ugotovimo, da ZDA razpolagajo z vojaškimi bazami v številnih državah po vseh kontinentih (Collins, 1998: 309). Analize so pokazale, da je skoraj nemogoče meriti oz. določiti obseg in vrsto onesnaževanja okolja vojaških baz v času njihovega delovanja, saj so za civilne strokovnjake povsem nedostopne, toliko bolj, če je to vojaška baza izven države. Šele ob zapiranju vojaških baz in umiku vojakov ter oborožitvenih sistemov, sledijo analize tal, objektov in voda na območju nekdanje vojaške baze. Zato lahko ugotovimo, da je postopek raziskovanja obremenjevanja okolja vojaških baz tesno povezan s postopkom konverzije.

S koncem hladne vojne, združitvijo Nemčije, razpadom Sovjetske zveze (v nadaljevanju SZ) in širitvijo zveze Nato na vzhod, so številne vojaške baze ZDA in SZ prenehale obstajati. Analize strokovnjakov Centra za konverzijo vojaških objektov (Bonn International Center for Conversion) s sedežem v Bonnu so izpostavile razlike med vojaškimi bazami obeh omenjenih držav. Čeprav je bila skupna značilnost visoka stopnja onesnaženja celotnega območja nekdanje vojaške baze, so sorazmerno večje količine bolj nevarnih snovi zaznali pri izvajanju ekološke sanacije nekdanjih vojaških baz SZ. ZR Nemčiji kot pravni naslednici območij nekdanjih vojaških baz odškodnine za onesnažena območja niso bile zagotovljene (Prebilič, 2001: 249). V primeru vojaških baz SZ to tudi ni bilo mogoče pričakovati, saj je umiku oboroženih enot sledil tudi razpad državnega sistema ter preoblikovanje SZ v Skupnost neodvisnih držav. Pravne naslednice ni bilo mogoče določiti in ZR Nemčija ni nikoli našla sogovornika za poplačilo vsaj dela sicer izjemno drage ekološke sanacije območij nekdanjih sovjetskih vojaških baz. Toliko slabše oz. praktično nemogoče je bilo izvajanje postopka konverzije nekdanjih sovjetskih vojaških baz v državah vzhodne Evrope, saj niso uspele nameniti izjemno velika

sredstva za postopek ekološke sanacije. Na območjih Estonije, Litve, Latvije, Ukrajine, Poljske, Madžarske, Češke¹, Slovaške, Madžarske in Romunije je bilo po umiku 500.000 vojakov brez temeljitih postopkov ekološke sanacije konvertirano 1.283.165 ha zemljišč, še nadaljnjih 5.849.162 ha pa jih zaradi prevelikega tveganja ohranjajo nedostopna za civilno prebivalstvo in predstavljajo t. i. sive lise na zemljevidih omenjenih držav. Pri omenjenih površinah bistveno izstopa sama Ruska federacija, kjer se pred postopkom konverzije in morebitne predhodne ekološke sanacije nahaja kar 12.800.000 ha površin (Myrntinen, 2003: 5).

Stopnjo onesnaženosti določata dve kategoriji onesnaževalcev: njihova količina in tip. Obe kategoriji pa sta v tesni korelaciji z tipom vojaške baze. Vojaške baze, kjer so vojaki predvsem zgolj prebivali, so največkrat močno onesnažene z različnimi oblikami in velikimi količinami smeti in odpadkov organskega izvora. Bistveno bolj nevarni onesnaževalci, čeprav v manjših količinah, predstavljajo letalske in raketne baze, baze za vzdrževanje in popravljanje oborožitvenih sistemov ter skladišča naftnih derivatov in kemičnih spojin. Najpogostejši onesnaževalci so naftni derivati (nafta, olje, bencini, kerozin, maziva) (46%), prisotnost težkih kovin in različnih topil (15%), halogeni elementi (12%), benzeni, tolueni in etilni benzeni (12%) in močni oksidanti ter poliarimatični ogljikovi karbonati, ki se nahajajo v tekočih in trdnih gorivih raketnih motorjev (9%) (Prebilič, 2002: 447).

Na področju kurative oz. odstranjevanju že povzročenih okoljskih škod oboroženih sil, sta dejavni tako Severnoatlantsko zavezništvo kot EU. V obliki finančnih pomoči najbolj prizadetim državam (Češka, Estonija, Latvija, Litva in Poljska), sta obe organizaciji zagotovili 980 milijonov dolarjev v obdobju 1994-1999. Nepovratna posojila so bila namenjena izključno odstranjevanju različnih polutantov na ozemljih nekdanjih vojaških baz. Medtem ko se je Nato danes usmeril predvsem v preventivo, EU nadaljuje z razpisom zelo ugodnih posojil pri Evropskem regionalnem razvojnem skladu (European Regional Development Fund) za tista območja, kjer je najmanj 1.000 ljudi izgubilo službo v vojaško-obrambnem sektorju (Conversion Survey, 1999: 31).

Vadbišča in strelišča kot obremenilni dejavnik

Če smo obstoj vojaških baz označili kot posredno vplivanje na okolje, tega ne moremo trdititi za vojaška vadbišča in strelišča oz. vojaške poligone. Že v začetku moramo poudariti sorazmerno visoko stopnjo korelacije med vojaškimi poligoni in vojaškimi bazami, saj skoraj vse vojaške baze spremljajo večja ali manjša vadbeno območja, ki vzdržujejo vojake in oborožitev v stalni pripravljenosti. Po drugi svetovni vojni je sicer ta povezava upadla, saj moderni vojaški sistemi potrebujejo specifične testne poligone.

Nadaljevanje trenda zmanjševanja števila vojaških baz lahko, ob predpostavki geostrateških razmer, napovemo s sorazmerno veliko verjetnostjo. Tega pa ni mogoče pričakovati na področju vojaških poligonov. Vojaški poligoni in druga

¹ Samo na območju Republike Češke je bilo z naftnimi derivati onesnaženo in za civilno okolje povsem neprimerno za nadaljnjo poselitev oz. izvedbo celovitega postopka konverzije, kar 1,27 milijarde m³ prsti, ki jo je bilo potrebno fizično zamenjati (Conversion Survey, 1999: 188).

vadbena območja ter pripadajoča infrastruktura bodo tudi v bodoče spremljala obrambni sistem. Vzdrževanje usposobljenosti oboroženih sil zahteva nenehno preverjanje v obliki najrazličnejših vaj. Kljub temu, da se število vojakov zmanjšuje, zmanjševanja vadišč ni realno pričakovati². Uporaba modernih oborožitvenih sistemov velikokrat celo narekuje povečevanje površin ali preselitev vadišč. Pri lokacijah vojaških poligonov je potrebno izpostaviti vojaškozgodovinske izkušnje, ki so v preteklosti narekovale njihovo lego in velikost. Predvsem njihova lokacija postaja vedno bolj vprašljiva. Razvoj oborožitvenih sistemov zasleduje dva cilja: izboljšanje mobilnosti in povečanje obsega delovanja orožja (večji domet in večja ognjena moč na cilju projektila). Tovrstno sodobno orožje zahteva večja območja, predvidena za izvedbo učinkovite vojaške vaje. Temu so sledile spremembe v taktiki vojskovanja (sodobna armada lahko deluje uspešno zgolj ob sočasnem usklajenem delovanju posameznih vojaških zvrsti). Sodobno orožje, predvsem artilerijsko, predvideva veliko mobilnost (samohodna artilerija) kar zmanjšuje njegovo ranljivost in posledično povečuje učinkovitost (Dooxford, 1995: 15-30). Tabela št. 1 prikazuje, kako se je v zgodovinskih obdobjih spreminjala površina oz. velikost bojišča, ki jo je obvladovalo 100.000 vojakov.

Tabela št. 1: Obseg delovanja vojaških enot

Območje, ki ga obvladuje 100.000 vojakov	Antika	Napoleonove vojne	Državlјanska vojna v ZDA	I. svetovna vojna	II. svetovna vojna	Zalivska vojna (1990)
Km ²	100	2012	25.75	248	2.750	213.200
Dolžina fronte (km)	6.67	8.05	8.58	14	48	400
Globina fronte (km)	0.15	2.5	3.0	17	17	533
Število vojakov na km ²	100.000	4.790	3.883	404	404	2.34
Število m ² na vojaka	10	200	257.5	2.475	27.500	426.400

Vir: Savege, 1995: 35.

Del usposabljanja je prav zaradi pomanjkanja možnosti uporabe oborožitvenih sistemov ter vse večjega pritiska civilnega prebivalstva opravljen v obliki simulacij, ki vsaj v določenih fazah nadomeščajo usposabljanje na vojaških poligonih. Poglavitni dejavnik, ki danes podpira razvoj in uporabo simulacij, je cena polnitvev za sodobna orožja ter veliki stroški za pripravo in izvedbo večje vojaške vaje. Hkrati simulacija omogoča preverjanje različnih situacij, ki bi se lahko zgodile na

² Analiza izkušenj Velike Britanije so to potrdila, saj je kar 66 % vseh zemljišč, s katerimi razpolagajo britanske oborožene sile namenjenih vojaškim poligonom (Savege, 1995: 40).

bojišču in bi jih bilo pri terenskem usposabljanju nevarno izvajati. S tem se, čeprav zveni paradoksalno, poveča stvarnost pri izvedbi posameznih vaj ali operacij. Nekatera orožja, kljub razpoložljivim naravnim virom, ni mogoče uporabo zaradi varnosti v t. i. "živem streljanju". Mednje uvrščamo topove, havbice velikih kalibrov ter uporaba raketnih sistemov. V nasprotju s tovrstnim usposabljanjem, simulacije nimajo neposrednega učinka na okolje. Ekologi opozarjajo, da lahko uporaba različnih vrst smodnika in streliva bistveno zmanjša kakovost prsti in tako negativno vpliva na floro in favno območja, kjer se izvaja vojaško usposabljanje. Pogosto delovanje težkih oklepnikov in artilerije spremljajo izlitja nafte in drugih naftnih derivatov ter maziv. Tovrstna onesnaženja je najtežje odpraviti in ponovno zagotoviti neoporečnost zemlje. Oblikovanje simulacij in priprava simulacijskih sistemov predstavlja veliko finančno investicijo, še zlasti v začetku, za simulacijsko strojno in programsko opremo. Kljub temu stroški simulacije le redko presežejo pet odstotkov stroškov terenskega usposabljanja. Poleg tega vojaki opozarjajo, da zgolj simulacija ne more v popolnosti nadomestiti terenskega bojnega usposabljanja, zato je nujno, vsaj v določeni fazi, vojakom omogočiti tudi usposabljanje na terenu (Savege, 1995: 28). Simulacije lahko zato razumemo kot zmanjševanje intenzivnosti terenskega usposabljanja, in s tem neposrednega obremenjevanja okolja. Utopično pa bi bilo pričakovati, da bi postopoma simulacije v celoti zamenjale terenska usposabljanja in s tem resno ogrozila obstoj vojaških poligonov. Najpogostejši onesnaževalci, ki sicer lahko bistveno variirajo in so odvisni predvsem od tipa oz. namembnosti posameznega vojaškega poligona, so:

- vseh vrst naftnih derivatov
- sulfati in nitrati, kot posledica eksplozij in detonacij različnih vrst eksplozivnih polnjenj
- prisotnost težkih kovin (tulci različnih kalibrov izstreljenih nabojev ter svinca)
- težko razkrajajoča plastika manevrskih nabojev, topovskih udarov ter ostalih simulatorjev pehotnih in protioklepnih min ter pirotehničnih sredstev

Poleg omenjenih onesnaževalcev, ki so posledica neposredne uporabe orožja (ali njegovih simulatorjev), je potrebno opozoriti tudi na številne neposredne posege, ki se odražajo kot spreminjanje geomorfoloških značilnosti reliefa vojaškega poligona (izgradnja različnih zaklonilnikov, ovir, posek dreves in podrasti, pojavi vrtač zaradi delovanja eksplozivnih sredstev,...). Učinki tega delovanja spreminjajo pokrajino ter s tem obstoječi naravni ekosistem.

Sporazumi o varovanju okolja in obrambni sistem

Pomembne mednarodne pogodbe in sporazumi o varovanju okolja predstavljajo osnovo za uvedbo, njihovo upoštevanje in izvajanje tudi v obrambnem sistemu. Varovanje okolja je vstopilo v mednarodno pravo z omembo v Dodatnem protokolu k Ženevskim konvencijam (člen 35 in člen 55) iz leta 1977, ki navaja ohlapno prepoved uporabe metod in sredstev vojne, katerih cilj je povzročitev dolgoročnih in hudih posledic naravnega okolja. V praksi ta določila niso uporabljiva, zaradi ohlapne formulacije členov in nedoločenosti posledic naravnega okolja. Do

ključnih sporazumov o varovanju okolja, ki so se dotaknila tudi oboroženih sil, so sklenili na zasedanju Konference Organizacije združenih narodov (OZN) o okolju in razvoju v Rio de Janeiru leta 1992. Na tem srečanju so oblikovali Okvirno konvencijo OZN o podnebnih spremembah³, Konvencijo o biološki raznovrstnosti⁴, Rio deklaracijo o okolju in razvoju⁵ itd. V tem okviru pa je Agenda 21 iz leta 1992 izrecno poudarila vlogo državnih oblasti za zagotovitev implementacije okoljskih standardov za ravnanje z nevarnimi snovmi in uničenjem nevarnih odpadkov. Nadaljnji razvoj varstva okolja, ki se posredno nanaša tudi na področje delovanja oboroženih sil, so zaznamovali amandmaji h Konvenciji o preprečevanju onesnaženja morja iz ladij oz. MARPOL konvenciji⁶ ter Baselska konvencija o nadzoru uvoza in izvoza nevarnih odpadkov in njihovega odstranjevanja. Maja leta 1993 je z odločitvijo o uveljavljanju norm varovanja okolja v oboroženih silah na podlagi Agende 21 konkretno posegel Program organizacije združenih narodov za okolje (United Nation's Environmental Program - UNEP). Glavni namen UNEP-ovega delovanja je vzpodbujanje držav za oblikovanje nacionalne politike varovanja okolja tudi za obrambni sistem. Poleg tega je izvršnega direktorja UNEP-a zadolžila za zbiranje podatkov o dejanskem uvajanju nacionalnih okoljskih standardov za ravnanje z nevarnimi snovmi in uničenjem nevarnih odpadkov v obrambnem sistemu, o prispevanju sistema k nacionalni okoljski politiki ter za pripravo ocene o oškodovanju naravnega okolja zaradi delovanja obrambnega sistema in oboroženih sil in potrebe za sanacijo poškodovanega okolja zaradi delovanja obrambnega sistema. Naslednja stopnja varovanja okolja v obrambnem sistemu je bilo srečanje v okviru UNEP in EU na Švedskem leta 1995, na katerem so sprejeli t. i. dokument Linkoping s priporočili za varovanje okolja pri vojaških aktivnostih (proizvodnja oborožitvenih sistemov in njihovo testiranje; vojaška urjenja; ustanavljanje, vzdrževanje in opuščanje vojaških baz; hramba in transport opreme; nesreče ter uničevanje zastarelih oborožitvenih sistemov), ki neposredno vplivajo na naravno okolje kot npr. onesnaženje zemlje, podtalnice, zraka, onesnaževanje okolja s hrupom, uničenje rastlinske in živalske raznovrstnosti (Environmental Guidelines for the Military Sector, 1996: 9).

Delovanje severnoatlantskega zavezništva na področju varovanja okolja

Severnoatlantsko zavezništvo je že leta 1969 ustanovilo Odbor za proučevanje izzivov sodobne družbe (Committee on the Challenges of Modern Society - CCMS)

³ Konvencija je za cilj razglasila, da se do leta 2000 zmanjša vsebovanost toplogrednih plinov v ozračju na raven iz leta 1990.

⁴ Konvencija priporoča razvoj nacionalnih strategij za ohranitev in trajnostno uporabo biološke raznovrstnosti.

⁵ Rio deklaracija o okolju in razvoju obsega ključna pravna določila za dosego trajnostnega razvoja, kot so javno dostopni vladni podatki o okolju, zaščitni ukrepi ter pravočasno javno obveščanje javnosti o dejavnostih, ki škodljivo vplivajo na okolje. Poleg tega deklaracija še posebej poudarja odgovornost razvitih držav za globalno obnovo okolja.

⁶ Mednarodni sporazum o zmanjšanju onesnaženja morskih voda iz ladij za ohranitev morskega ekosistema sestavlja šest aneksov, ki se nanašajo na onesnaževanje morskih voda z nafto, pomorski transport nevarnih kemikalij, nevarnih snovi in smeti ter onesnaževanje zraka.

s katerim so zavezništvu dodali družbeno dimenzijo. V odboru sodelujejo izvedenci in strokovnjaki iz vseh držav članic zavezništva kot tudi države članice Evro-atlantskega partnerskega sveta, ki z razpoložljivo tehnologijo rešujejo okoljska vprašanja in predlagajo rešitve za države članice. Odbor opravlja decentralizirane raziskave na področju varovanja okolja z izvajanjem pilotskih študij. Vsebina pilotskih raziskav, do danes so jih opravili več kot štirideset, je raznolika in obsega široko vsebinsko področje v okviru varovanja okolja, problemov degradacije okolja zaradi delovanja oboroženih sil in kakovosti življenja. Raziskave so pripomogle h kritičnemu preverjanju delovanja zavezništva v naravnem okolju in so pripomogle k vzpostavitvi večjega števila nacionalnih, bilateralnih in večnacionalnih pobud za uvedbo mehanizmov za varovanje okolja na področju delovanja oboroženih sil.

Pilotske raziskave odbora lahko razdelimo v tri faze, ki prikazujejo razvoj idej varovanja okolja na vojaškem področju. Prva faza (1984-1991), v kateri so sodelovale le države članice zveze Nato, se je nanašala na odkrivanje obsega vpliva oboroženih sil na okolje in na oblikovanje širših ciljev in načrtov za zaščito okolja. Druga faza (1991-1997) je nadgradila prvo s točno določenimi temeljnimi raziskavami o konverziji vojaških zemljišč. Pri teh raziskavah so sodelovale tudi države nekdanjega "vzhodnega bloka", saj so se le-te srečevale z velikimi problemi na tem področju. S tretjo fazo (1997-) pa so se sodelujoče države v odboru soočile z operacionalizacijo ter odločanjem o varovanju okolja na področju delovanja oboroženih sil.

V prvi fazi so države članice zveze Nato na pobudo civilne družbe v okviru CCMS izvedle prvo pilotsko študijo na področju obrambe, ki se je nanašala na zmanjšanje hrupa vojaških letal. Cilj raziskave, ki sta jo vodili Nemčija in Združene države Amerike, so bile ugotovitve oz. rešitve za zmanjšanje hrupa vojnih letal v pogostih in nizkih preletih v mirnodobnem času. Pilotska raziskava je bila razdeljena na tri delovna področja: izvirna tehnologija (možnost zmanjšanja hrupa pri izvoru, npr. motor), sprejemniki tehnologije (zmanjšanje hrupa zaradi negativnega učinka na ljudi) ter operacije in informacije (upravljanje zračnega prostora, izobraževanje in javnost informacij) (Coulson, 2001). Rezultat raziskave sta bili dve mednarodni konferenci (v ZDA in Nemčiji) o zmanjševanju hrupa vojnih letal ter poročila in priporočila o reševanju problema. Glede na javno mnenje in ozaveščenost ljudi o učinkih hrupa na kakovost življenja se raziskave še niso zaključile in potekajo še danes. V prvi fazi je CCMS opravil še raziskavo o okoljevarstveni ozaveščenosti v oboroženih silah (1987-1990). Tudi to raziskavo je vodila Nemčija, saj je bila le-ta v obdobju "hladne vojne" zasičena s prisotnostjo oboroženih sil in se je zavedala negativnega učinka prisotnosti oboroženih sil na degradacijo okolja in prebivalstvo. Ne glede na kratko obdobje, v katerem je bila raziskava opravljena, so pripravili video posnetek za ozaveščanje vojakov držav članic zveze Nato o pomembnosti varovanja okolja pri vojaškem delovanju ter brošure o smernicah za varovanje okolja za častnike, odgovorne za pripravo vojaških manevrov (Coulson, 2001).

Drugo fazo⁷ delovanja CCMS označuje sodelovanje držav članic Nata s državami članicami Evro-atlantskega partnerskega sveta in državami članicami programa

⁷ Pričetek druge faze delovanja CCMS je formalno zamejil seminar o vlogi oboroženih sil pri varovanju okolja v Bruslju leta 1992.

Partnerstvo za mir, ki so prispevale nove ideje za proučevanje vpliva oboroženih sil na okolje. Do pomembnih zaključkov je pripeljala konferenca o okolju prijaznem načrtovanju vojaških objektov in vadbišč, ki je obravnavala različne vsebine od zapiranja vojaških baz do okojevarstvene revizije oz. ekološke sanacije. Predstavljena stališča so bila podlaga za uradno izjavo zveze Nato o politiki varovanja okolja za oborožene sile ter smernice za okolju prijazno urjenje oboroženih sil (NATO CCMS, 1992). Čez leto dni je, pod vodstvom generalnega sekretarja zveze Nato Manfreda Wüchnerja, Severnoatlantski svet sprejel smernice za okolju prijazno urjenje, po katerih se morajo ravnati višji častniki. Smernice so bile do leta 2001 edini uradni dokument zveze Nato o načelih varovanja okolja, katerih izvajanje se pričakuje od vseh držav članic zaveznitstva. Zaključki raziskave pa so prispevali tudi k oblikovanju novega predmetnika šole zveze Nato pri SHAPE v Oberammergau v Nemčiji, saj so vanj vključili vsebine o odgovornosti oboroženih sil za varovanje okolja. Leta 1992 je CCMS opravil dodatni raziskavi na področju problematike varovanja okolja (nevarna sredstva in vojaške aktivnosti na Arktiki; radioaktivno onesnaženje rek, delt ter morskih voda in rečni transport; upravljanje radioaktivnih snovi; ocena nevarnosti onesnaženja okolja jedrskih oborožitvenih sistemov ter z radioaktivnimi odpadki) ter na področju zaščite civilnega prebivalstva pred transportnimi nesrečami z nevarnimi snovmi. Slednja je predstavljala novost za večino držav članic, saj do takrat niso proučevali ukrepe oboroženih sil za zaščito civilnega prebivalstva na področju vojaških ekoloških nesreč. V drugi fazi (1994-1996 in 1996-1998) je bila v sodelovanju s partnerskimi državami opravljena raziskava o ponovni uporabi vojaških zemljišč, na podlagi katere so proučevali metode in značilnosti naravnega okolja za konverzijo vojaških zemljišč (klasifikacija, zvrsti kontaminacije, ocena onesnaženja in metodologija za vzpostavljanje normalnega stanja). Strokovnjaki so na podlagi zaključkov raziskave pripravili priročnik o ponovni uporabi vojaških zemljišč, katerega načela se lahko uporabi za vsako vojaško zemljišče v katerikoli državi (Minutes, 1996).

Tretja faza delovanja CCMS je dobila širše razsežnosti, saj so v pilotski raziskavi o okolju in mednarodni varnosti poleg vojaških strokovnjakov k sodelovanju povabili tudi civilne strokovnjake iz mednarodnih organizacij, nevladnih organizacij ter akademskih ustanov. Ob zaključku raziskave so objavili poročilo* o odnosu med spremembami naravnega okolja in varnosti na regionalni, mednarodni in globalni ravni. Velik korak naprej pri varovanju okolja pri dejavnostih oboroženih sil pa predstavlja pilotska študija o sistemih ravnanja z okoljem v obrambnem sistemu (Coulson, 2001), v kateri je sodelovala tudi Slovenija. Namen raziskave je bilo ugotoviti možne uporabe sistemov ravnanja z okoljem v obrambnem sistemu, ki bi zagotovile izvajanje zakonodaje na področju varovanja okolja, predvsem uporabe standarda ISO 14001. Z vključitvijo civilnih strokovnjakov v pilotske raziskave in razširitev le-teh na področje sistemov ravnanja z okoljem in standarda ISO 14001 je bila omogočena priprava za izdelavo priročnika o smernicah varovanja okolja v obrambnem sistemu. Namen priročnika je nudenje pomoči državi pri razvoju učinkovitega programa za varovanje zdravja ljudi kot tudi zagotavljanju okolju pri-

* Poročilo je pripravilo tudi tipologijo primerov oboroženih konfliktov zaradi sprememb naravnega okolja.

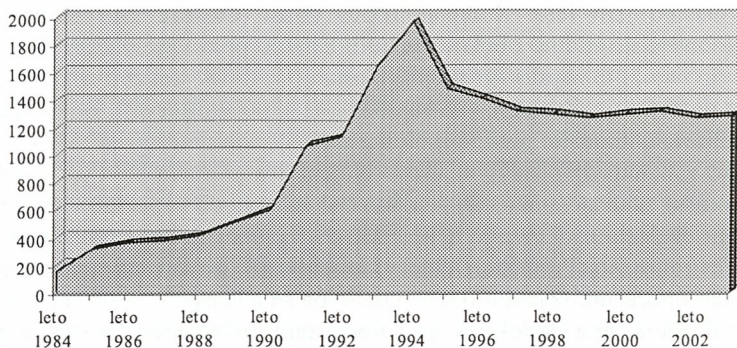
jaznega izvajanja dejavnosti oboroženih sil. Priročnik upošteva mednarodne sporazume in pogodbe na področju varovanja okolja ter hkrati upošteva izkušnje držav članic zveze Nato pri reševanju okoljskih vprašanj (Environmental Guidelines for the Military Sector, 1996). Nadgradnjo teh dosežkov predstavlja pilotska raziskava za vzpostavitev norm izobraževanja o varstvu okolja v oboroženih silah in njihovega vpliva na vzpostavitev pozitivnega odnosa do varovanja okolja. Velik napredek varovanja okolja je skupna doktrina zveze Nato za varovanje okolja med izvajanjem operacij in vaj zavezništva (STANAG 7141, 2002), ki določa smernice pri upoštevanju standardov za varovanje okolja pri načrtovanju dejavnosti zveze Nato, dolžnosti poveljnika pri varovanju okolja, izobraževanje častnikov na področju varovanja okolja itn.

Sistematično odstranjevanje učinkov vojaškega obremenjevanja

ZDA, ki je lastnica največjega števila vojaških baz tako na svojem ozemlju kot drugod po svetu, se že od leta 1988 posveča zmanjšanju njihovega števila. Glavni so geostrateški, vojaško doktrinarni in ekonomski razlogi. V ta namen je bila oblikovana posebna skupina strokovnjakov, ki na podlagi priporočil ameriškega obrambnega ministrstva oblikujejo seznam tistih vojaških baz, katerih zapiranje sledi v naslednjem letu. Komisija BRAC (Base Closure and Realignment Commission) je mandatno oblikovana. Tudi z njeno pomočjo so ZDA na lastnem ozemlju do leta 1995 zaprle 497 večjih vojaških baz (z več kot 250 vojakov). Malo manj kot polovica (206) omenjenih vojaških baz je po zaprtju oz. v postopku konverzije zahtevalo temeljite posege ekološke sanacije, kar predstavlja 1577 km² zemljišč. Kako zahtevni so posegi, nam osvetljuje dva podatka. Prvi je: povprečna doba ekološke sanacije ameriških vojaških baz zahteva okoli pet let. V tem času je ameriškim ekološkim delovnim skupinam pod vodstvom Ameriške agencije za okolje (Environmental Protection Agency) uspelo ekološko sanacijo izvesti v polovici ekološko oporečnih vojaških bazah. Ostale pa se nahajajo v postopku dalj časa. Drugi podatek pa so z ekološko sanacijo povezani stroški. Sredstva sicer zagotovi ameriški kongres, s katerimi upravlja BRAC komisija. V obdobju 1990-2003 je bilo zgolj za ekološko sanacijo nekdanjih vojaških baz namenjeno in porabljeno 8,02 milijard ameriških dolarjev. Okoli 63 odstotkov omenjenih sredstev je neposredno namenjenih postopku sanacije, ostala pa raziskavam in analizam ekološko prizadetih nekdanjih vojaških območij. Najnovejše raziskave obrambnega ministrstva ZDA na področju ekološke sanacije nekdanj vojaških objektov pa so še bolj zaskrbujoče. Prek 6.000 različnih nekdanjih vojaških objektov je v programu ekološke sanacije. Od tega se jih 1.883 nahaja v kategoriji zelo hudo, 1.180 srednje in 1.407 nizko onesnaženih območij, pri čemer jih 1.131 ni ovrednotenih. Ocene pa predvidevajo intenzivno delo vse do leta 2018, ko bi, če ameriški obrambni sistem ne bi nadaljeval s programom konverzije, lahko dosegli ekološko neoporečnost pri vseh v procesu vključenih objektih in s tem dosegljivost za civilno okolje (Installation Restoration Program for Fiscal Year 2002 - Status and Process, 2003: 45-48). Sicer ameriški kongres pri sprejemanju obrambnega proračuna namenja ekološki sanaciji veliko pozornost. ZDA imajo celovit program ekološke sanacije, ki poleg že

omenjenega programa ekološke sanacije nekdanj vojaških objektov, zajema tudi vsa vojaška območja in objekte, s katerimi ameriške oborožene sile še vedno razpolagajo. V tej kategoriji se nahaja 28.500 vojaških objektov vseh vrst po celotnem območju ZDA. Ekološka sanacija t.i. aktivnih vojaških objektov je od leta 1984 zaupana posebni instituciji v sestavi ministrstva za obrambo - Program za obrambno okoljsko sanacijo (Defense Environmental Restoration Program - DERP), ki ga vodi pomočnik podsekretarja za obrambo in razpolaga z lastnimi sredstvi. Gibanje izdatkov namenjenih ekološki sanaciji se je od leta 1995 ustalilo na okoli 1,2 milijarde ameriških dolarjev. Pri tem velja omeniti, da so sredstva razporejena med vse zvrsti ameriških oboroženih sil skoraj povsem proporcionalno (okoli 33 odstotkov vsaki zvrsti: kopenski vojski, vojni mornarici in vojnemu letalstvu). Ker kopenske sile predstavljajo bistveno večji odstotek od ostalih dveh zvrsti, lahko upravičeno domnevamo, da so okoljsko manj sprejemljivi tako letalstvo kot mornarica (Installation Restoration Program for Fiscal Year 2002 - Program Funding, 2003: 19-31).

Trend porabljenih sredstev v programu DERP

Vir: (Installation Restoration Program for Fiscal Year 2002 - Program Funding, 2003: 29).

Zaključek

Oblikovanje sodobnih obrambnih sistemov, nesluten razvoj oborožitvenih sistemov ter uporaba orožij za množično uničevanje, med katere uvrščamo vse tipe: kemičnega, biološkega ter jedrskega orožja, predstavljajo novo strategijo bojevanja, katerega cilj je popolno uničenje človeka ter vse žive narave na določenem območju. Čeprav je uporaba orožij za množično uničevanje sorazmerno nizka, pa že njegov obstoj predstavlja veliko grožnjo. Skladiščenje tovrstnega orožja je zelo zahtevno in v primeru neprimerne vzdrževanja lahko hitro pride do nesreče. Posebno zahtevni so postopki uničenja tovrstnega orožja, ki zahtevajo

velike finančne vloške. Teh številne države ne uspejo zagotoviti in tako nevarno orožje lahko postane vojaški odpadek.

Pozitivne odzive na področju okoljskega obremenjevanja oboroženih sil lahko zasledimo tudi pri Severnoatlantskemu zavezništvu. Odbor za proučevanje izzivov sodobne družbe zveze Nato je bil ključnega pomena pri spremembi odnosa oboroženih sil držav članic in partnerskih držav do varovanja okolja v obrambnem sistemu. Odnos do okoljevarstva se je postopoma spreminjal. V osemdesetih letih so se oborožene sile držav članic zavezništva pod pritiskom ozaveščene javnosti zazrle v lastne oborožene sile in pričele uvajati pravila za zmanjševanje negativnih vplivov oboroženih sil na naravno okolje. Po padcu berlinskega zidu lahko govorimo o obdobju graditve zaupanja med državami članicami zveze Nato in partnerskimi državami, katerega rezultat so bile skupne pilotske študije o varovanju okolja, simpoziji in delavnice. Sedanje obdobje pa lahko označimo za zrelostno obdobje v okoljevarstvenih študijah v katerih strokovnjaki, okoljevarstveniki in akademiki sodelujejo z vojaškimi oblastmi za uveljavitev in izvajanje okoljevarstvene etike v oboroženih silah. Takšno sodelovanje je privedlo do vpeljave sistemov ravnanja z okoljem v obrambnem sistemu, ki se ne nanaša samo na delovanje oboroženih sil, ampak tudi na ukrepe in načela pri nakupu vojaške opreme in sodobnih oborožitvenih sistemov ter njihovem testiranju. Pričakujemo lahko, da se bodo s proučevanjem vpliva oboroženih sil na okolje intenzivneje pričele ukvarjati tudi druge varnostne organizacije, kot so Organizacija za sodelovanje in varnost v Evropi ter Organizacija združenih narodov. Ne glede na to, da se dosednji ukrepi za upoštevanje varovanja okolja nanašajo predvsem na delovanje oboroženih sil v mirnodobnem času, lahko zaradi vse večjega pritiska javnosti pričakujemo, da bodo naslednje študije in raziskave Odbora za proučevanje izzivov sodobne družbe zveze Nato proučevale varovanje okolja pri mirovnih operacijah, še posebej, pri operacijah vzpostavljanja miru. Vojaški strokovnjaki poudarjajo, da bo Nato prihodnje vojaške dejavnosti izvajal z "eno roko na hrbtu", zaradi načel in standardov, ki jih bodo morali upoštevati pri izvajanju operacij.

Skozi celotno razpravo smo razpravljali o različnih oblikah negativnih vplivov obrambnega sistema na okolje. Prav tako ostaja nesporno dejstvo o njihovem nadaljnjem obstoju. Kot edina možnost, ki predstavlja nekakšen kompromis je nadziranje omenjenih vplivov, njihovo proučevanje, omejevanje in če je mogoče, njihovo sanacijo. Tako pa smo definirali predmet proučevanja vojaške ekologije, s čimer lahko utemeljimo nujnost obstoja nove in do sedaj še neveljavljene raziskovalne discipline. Tako ostaja neodgovorjeno zgolj vprašanje izvajalcev raziskav vojaške ekologije. Tu je potrebno ugotoviti, da je obrambni sistem, katerega del predstavljajo oborožene sile, v veliki meri zaradi svoje specifičnosti izločen iz širšega civilnega okolja. Prav tako se na vojaških poligonih in v vojaških bazah izvaja jo usposabljanja zaupne oz. tajne narave. Da bi preprečili odliv informacij, se obrambni sistemi nagibajo k oblikovanju lastnih ekspertnih skupin za okoljska vprašanja. Vendar lahko upravičeno dvomimo o verodostojnosti in kritičnosti tovrstnih skupin. Praviloma se moderna družba izogiba sistemskemu avtonadzorstvu. Vojaška ekologija bi kot nova raziskovalna disciplina predstavljala prostor sodelovanja vojaških in civilnih strokovnjakov. Tako zasnovano delo bi predstavlja-

lo temelj transparentnosti delovanja obrambnih sistemov in kot takšno osnovo za izgradnjo kvalitetnih civilno-vojaških odnosov sodobne družbe.

LITERATURA

- Buzan, Barry et al (1998): *Security: A New Framework for Analysis*. London: Lynne Rienner Publishers.
- Collins, Michael J. (1998): *Military Geography for Professional and the Public*. Washington: First Brasseys Edition.
- Conversion Survey (1999): Bonn International Center for Conversion. Bonn: Oxford University Press.
- Coulson, Martin (2001): NATO CCSM NATO - CCSM Achievements in Defence-Related Environmental Studies 1980-2001. Report No. A-2001/02. Dostopno preko <http://www.nato.int/ccms/general/coul-report.htm>, 23.3.2004.
- Dooxford, David (1995): The Policy and Practice. *Journal of Environmental Planning and management* 38(4): 15-30.
- Environmental Guidelines for the Military Sector (March 1996): A Joint Sweden-United States Project. Brussels: NATO Committee on the Challenges of Modern Society.
- Foster, Gregory D. (Spring 2001): Environmental Security: The Search for Strategic Legitimacy. *Armed Forces and Society* 27(3): 373-395.
- Gams, Ivan (1986): *Osnove pokrajinske ekologije*. Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- Grizold, Anton in Ferfila, Bogomil (2000): *Varnostne politike velesil*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Installation Restoration Program for Fiscal Year 2002 - Status and Process (2003): Defense Environmental Restoration Program. Dostopno preko http://63.88.245.60/der-parc_fy02/derp/Ch3-IRP.pdf, 25.3.2004.
- Kirn, Andrej (1985): *Pasti Razvoja: Ekološke študije*. Ljubljana: ČZDO Komunist.
- Levy, Marc A. (Fall 1995): Is the Environment a National Security Issue? *International Security* 20(2), 35-62.
- Myrntinen, Henry (2003): *Base Conversion in Central and Eastern Europe 1989-2003*. Bonn: Bonn International Center for Conversion.
- Minutes of October (1996): Meeting of CCMS Pilot Study on the Environmental Aspects of Reusing Former Military Lands. Dostopno preko <http://www.nato.int/ccms/pilot/subg0/meeting/199610.htm>, 25.3.2004.
- NATO CCMS Defence Related Guidelines and Policy Statement (1992): Anex C. Dostopno preko <http://www.nato.int/ccms/general/coul-an-c.pdf>, 24.3.2004.
- Omladič, Luka (1998): Ekološka filozofija in epistemološka zmeda nove dobe. V Luc Ferry (ur.), *Novi ekološki red: Drevo, žival in človek*, 163-191. Ljubljana: Krtina.
- Požarnik, Hubert (1984): *Alternative: poti in stranpoti napredka*. Ljubljana: UK ZSMS.
- Prebilič, Vladimir (2001): Konverzija vojaških objektov, v Raziskovalno delo podiplomskih študentov v Sloveniji - novo tisočletje: družboslovje in humanistika, Lobnikar B. (ur.) in Žurej Janez (ur.), *Društvo mladih raziskovalcev Slovenije*, Ljubljana, str. 241-254.
- Prebilič, Vladimir (2002): Vojaška geografija v Sloveniji, *Geografski vestnik*, Let. 74, št. 2, str. 59-69.
- Savege, John (1995): *The Future for the Defence Estate: Changing Demands for Army Training*. London: The Centre for Defence Studies.
- STANAG 7141 (2002): *Joint NATO Doctrine for Environmental Protection during NATO led Operations and Exercises*. Brussels: NATO.
- Tavzes, Miloš (2002): *Veliki slovar tujk*. Ljubljana: Cankarjeva založba.

- Tuchman M., Jessica (Summer 1983): Redefining Security. Foreign Affairs 67(2), 162-177.
- Walt, Stephen M. (1997): Why Alliances Endure or Collapse. Survival. Spring(1), 156 - 179.

TERORIZEM V DOBI GLOBALIZACIJE

Povzetek. *Prispevek obravnava pojav terorizma v dobi globalizacije. V njem so izpostavljeni predvsem tisti relevantni vidiki, ki prispevajo h globljemu razumevanju tega pojava in v tej zvezi tudi k učinkovitejšemu soočanju z njim. Avtorica v razpravi opozarja na težave pri oblikovanju ustrezne definicije terorizma, poskuša raziskati njegovo psihološko in družbeno ozadje ter predstavi nekaj možnih strategij oz. načinov spopadanja s terorizmom. V nadaljevanju raziskuje vlogo, ki jo lahko v soočanju s terorizmom prispeva pravo ter pri tem izpostavi pojav globalizacije kot pomembnega intervencijskega dejavnika v razvojni stopnji terorističnega nasilja.*

Gljučni pojmi: *terorizem, definicije terorizma, profil globalnih teroristov, motivi in družbene korenine terorizma, vzroki in vrednostni sistemi terorizma, konfrontacije s terorizmom, globalizacija, varnost in svoboda, (mednarodno) pravo.*

616

Uvod

Terorizem¹ predstavlja nedvomno enega izmed glavnih in morda najobčutljivejših svetovnih problemov. Gre za pojav, ki ima čedalje večjo težo in pomemben vpliv na mednarodne odnose in je kot tak postal sestavni del vsakdanje realnosti, pred katero ni mogoče enostavno ubežati. Vpliva na to, kako vlade držav oblikujejo in vodijo zunanjo politiko, spreminja celotni (nacionalni in mednarodni) varnostni ustroj in nenazadnje vpliva tudi na samo gospodarsko življenje. Ogromne vsote denarja, časa in energij se troši za snovanje varnostnih strategij ter za aktualno reševanje tega globalnega problema. Terorizem vpliva na koncu koncev tudi na odločitve, kam in kako bomo potovali. Časniki, televizija in radio javnost vsak dan seznanjajo z novimi terorističnimi dejanji, kar je seveda ne pušča ravnodušne.

Zadnje desetletje 20. stoletja je s koncem hladne vojne na prvi pogled sicer prineslo številne pozitivne spremembe. Številne vlade terorizmu niso več pripisovale kakšne večje teže in so bile celo prepričane, da so spravile za rešetke najbolj razvpite teroriste. Žal se je to samozadovoljstvo že kmalu zatem soočilo s kruto real-

* Polona Rizman, univ. diplomirana pravnica.

¹ Prispevek predstavlja skrajšano verzijo diplomske naloge z naslovom "Terorizem v dobi globalizacije in posledice za pravni sistem" (Pravna fakulteta, Univerza v Ljubljani, 2003). Ob tej priložnosti se zahvaljujem mentorju prof. dr. Albinu Igličarju, doc. dr. Miro Cerarju in mag. Andražu Teršeku za pomoč in številne sugestije pri nastajanju tega dela. Prav tako se zahvaljujem anonimnemu recenzentu za relevantne in uporabne pripombe.

nostjo: terorizem je postajal vse nevarnejši in močnejši dejavnik v mednarodni politiki. Države so sicer rade zamižale pred tem problemom, vendar so jih iz omejenega samozadovoljstva kmalu prebudile številne nezadovoljne etnične, nacionalne, verske in druge skupine, ki so se začele pogostejše zatekati k nasilnim oblikam reševanja svojih problemov in radikalnemu manifestiranju njihove volje. Tako 11. september 2001² kot tudi 11. marec 2004 (Madrid) predstavljata vrh ledene gore in v tem smislu resen izziv ne le za ZDA in Evropo³, temveč tudi za celotno mednarodno skupnost, da začnejo reševati družbene korenine tega pojava, ki je star toliko, kot je stara znana zgodovina človeštva. Terorizem predstavlja resno grožnjo miru in stabilnosti v svetu, hiter razvoj mirnodobne in vojaške tehnologije ter njuna širša dostopnost pa ponujata teroristom nove priložnosti - uporabo sredstev za množično uničevanje, kar lahko vodi do neslutelih in tragičnih posledic.

Žal smo bili tako v preteklosti kot tudi danes le izjemoma priče takšnemu premisleku in zasnovi spopadanja s terorizmom. Vladajoče elite, kot je to tudi primer s sedanjo (ameriško) "vojno proti terorizmu", izrabljajo strah pred terorizmom za uveljavljanje svojih sebičnih nacionalnih in geopolitičnih interesov ali pa preprosto za to, da ostanejo na oblasti. Ameriška intervencija v Iraku, ki vedno bolj doživlja usodo Vietnama, je vsekakor najboljši dokaz za to.

Težave pri oblikovanju ustrezne definicije

Začetek 21. stoletja prinaša številne spremembe v naravi terorizma, s tem pa tudi izziv mednarodnemu miru in varnosti, na katerega pa mednarodna skupnost in posamične države v številnih pogledih še niso pripravljene. Na kompleksnost narave terorizma med drugimi napeljujejo tudi težave pri opredeljevanju pojma: še do danes namreč ni bila sprejeta definicija terorizma, ki bi bila univerzalno sprejemljiva. Tudi resolucija Združenih narodov, sprejeta septembra leta 2001, ki obsoja terorizem in pomoč teroristom, ne zadovoljuje povsem, ker ji zmanjka sape ravno pri definiranju pojma terorizma (Keohane, 2002: 142-3). Vzrok za to še bržkone skriva v nenehnem spreminjanju vsebine in konstitutivnih sestavin tega pojava ter v dejstvu, da gre tako s političnega kot tudi pravnega vidika za zelo občutljivo temo, oz. kot je dejal Nietzsche, lahko definiramo le stvari, ki nimajo zgodovine (Laqueur, 2001: 6). Tudi čedalje pogostejše prakticiranje terorističnih dejanj kot sredstev za doseg določenih ciljev nam ne pomaga veliko pri zaokrožitvi obsega pojma, ampak zmedo na tem področju samo še povečuje. Teroristična dejanja izvajajo posamezniki in skupine. Najpogostejše se k njim zatečejo razne skrajne nacio-

² O vzrokih in posledicah tega dogodka piše Noam Chomsky v knjigi "9-11", še posebej je relevantno njegovo poudarjanje posebne teže, ki jo pripisuje državnemu terorizmu oz. terorizmu, ki ga v mnogo večji meri kot nedržavne skupine izvajajo države (Chomsky, 2001: 39-59). To dejstvo poudarja v novjšem delu tudi Fred Halliday z London School of Economics and Political Science, ko trdi, da so v zadnjih nekaj desetletjih države pobile in mučile dosti večje število ljudi in kršile mednarodna pravila vojne kot pa t.i. "nedržavni" teroristi (Halliday, 2004).

³ Fred Halliday pripisuje Evropi "pionirsko" vlogo v zvezi s pojavom političnega nasilja oz. terorizma. Terorizem so namreč prvi zagovarjali francoski revolucionarji, med boljševiški voditelji pa še posebej Trocki v delu "V obrambo terorizma". Pri vsem tem pa seveda ne gre zamolčati Stalinovega dolgoletnega prakticiranja državnega terorja v Sovjetski zvezi.

nalne oz. etnične in verske skupine, ne glede na njihovo politično usmerjenost. Pogosto so za posameznimi navidez individualnimi terorističnimi dejanji stale kar same države (npr. Libija). Teroristična dejanja so usmerjena proti avtokratičnim kot tudi demokratičnim političnim ureditvam - pravzaprav so slednje celo pogostejše tarča. Terorizem je na ta način postal instrument vsiljevanja radikalnih političnih in socialnih sprememb in tudi instrument preprečevanja le-teh. Kompleksna narava teh dejstev sicer otežuje njegovo razumevanje in prav zaradi tega moramo najti ustrezno definicijo, ki bo ustrezala čim širšemu krogu zainteresiranih raziskovalcev in praktikov na tem področju.

V literaturi namreč zasledimo nič koliko definicij terorizma (Martin, 2003: 31). Nekatere se pri tem osredotočajo na storilce (izvajalce terorističnih dejanj), druge na njihove namene, tretje na način izvajanja itd. Le redke med njimi prestanejo običajne preizkuse v mednarodnem pravu, še redkejša pa so tiste, ki so tako pravno kot politično povsem sprejemljive. Jessica Stern, predavateljica na harvardski univerzi in znana preučevalka terorizma, ponuja eno od bolj prepričljivih definicij terorizma kot "dejanja oz. grožnje z uporabo sile proti civilistom z namenom maščevanja, ustrahovanja in drugih oblik vplivanja na ciljno publiko" (Stern, 1999: 11). Taki definiciji je blizu tudi Cindy Combs, avtorica knjige "Terrorism in the Twenty-First Century", kjer označi terorizem kot "sintezo vojne in gledališkega spektakla s političnim motivom, dramatiziranje najhujših oblik nasilja, ki se izvaja na nedolžnih žrtvah pred publiko v upanju, da ustvari občutek strahu" (Combs, 2003: 8-14). S problematiko definiranja terorizma se ukvarjajo tudi številne institucije, med drugimi ponujajo svoje videnje terorizma tudi ameriški FBI, vlada Velike Britanije, različne znanstvene ustanove (na primer: International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences) in druge.

Na podlagi pregleda najbolj reprezentativnih pojmovanj oz. definicij terorizma lahko ugotovimo, da imajo te veliko skupnega in da so razlike bolj v poudarkih. Pri postavljanju definicij je predvsem pomembno, da poznamo družbene in politične okoliščine (kontekst), v katerih teroristi delujejo, ter da identificiramo zgodovinske, sociološke, ekonomske, etnične in nenazadnje tudi psihološke elemente, ki vplivajo na miselne vzorce, obnašanje in dejanja teroristov.

Profil globalnih teroristov

Z dejstvom, da postaja globalni terorizem eden izmed najbolj perečih problemov novega tisočletja, narašča tudi potreba po obsežnejših in bolj prepričljivih raziskavah profilov globalnih teroristov. V zadnjem času narašča število študij o posameznikih, za katere obstaja večja verjetnost, da se bodo zatekli k terorizmu. Podrobno preučevanje seveda ni empirično izvedljivo, koristno pa je pridobiti informacije o karakterističnih potezah sodobnih teroristov. Takšne analize so lahko še posebej v pomoč državam in raznim organizacijam pri pripravi možnih strategij in načinov boja s terorizmom. Pomagajo tudi globlje razumeti ta pojav, še posebej pa so take analize koristne v primerih, ko se države neposredno soočajo s terorističnimi dejanji in so zato potrebni hitri in na dolgi rok učinkoviti ukrepi.

Ob vsem tem pa je pogosto potrebno imeti določeno distanco do omenjenih

analiz. Predvsem je na mestu vprašanje, ali gre sploh zaupati informacijam, ki jih o teroristih pridobivajo in analizirajo obveščevalne službe, ali so tudi le-te le ujetnice svoje politične agende (interesov), po kateri prikrajajo in posredujejo informacije, postavlja pa se tudi vprašanje, kdo in kakšen je sploh profil informantov obveščevalnih služb.

Strokovnjaki s področja terorizma so si običajno najprej zastavili vprašanje, ali je možno določiti tiste karakteristične poteze, ki so skupne vsem teroristom, in drugič, ali je sploh možno napovedati, za katere posameznike je bolj verjetno, da se bodo zatekli k terorizmu. Do nedavnega smo imeli na voljo zelo malo osebnih podatkov o teroristih, ki so uspešno izvedli teroristična dejanja; takšna diskretnost jim namreč omogoča, da jih pri dejanju ne zalotijo oz. da lahko to delajo nekaznovano. Z zajetjem tistih, ki so bili pri tem manj uspešni, pa so raziskovalci prišli do bistveno bolj uporabnih informacij.

Vsekakor je pri posploševanju potrebna izredno velika previdnost, saj gre za zelo zapleteno nalogo. Žal se te nevarnosti ne zavedajo številni, ki se ukvarjajo s terorizmom. Med njimi še posebej izstopajo tisti, pri katerih prevladuje bolj ali manj prikrito ideološko podložena interpretacija tega pojava. Strokovnjaki si še do danes niso edini o profilu, ki bi ustrezal tipičnemu teroristu. V literaturi najdemo v tem pogledu bolj ali manj prepričljive analize različnih avtorjev (Edgar O'Ballance, Frederick Hacker, v: Combs, 2003). Če jih povzamemo, lahko ugotovimo, da večina teroristov ne kaže večjih psihopatoloških motenj. Izredno težko oz. sploh nemogoče je opredeliti skupne karakteristike, ki bi jih našli pri vseh teroristih. Ugotovitve strokovnjakov kažejo, da se v določenem odstotku med njimi pojavljajo osebe, ki so agresivne, bojevitega značaja in bolj, kot je sicer to običajno pri ljudeh, nagnjene k izključenosti iz svojega okolja. Ti ljudje imajo tudi probleme s svojo samopodobo, prevračajo krivdo na druge ter so v svojem življenju pogosto neuspešni. Kljub vsem omenjenim pomanjkljivostim pa predstavlja skupno izstopajočo značilnost teroristov prav njihova normalnost (Whittaker, 2001: 22).

Intervjuji z zaprtimi pripadniki teroristične organizacije Al Kaida v Afganistanu razkrivajo, da prihajajo teroristi predvsem iz srednjega družbenega razreda, da so relativno dobro izobraženi ter verjamejo, da je talibanska verzija islama edina primerna oz. idealna za njihove družbe. Ozadja terorističnih napadov 11. septembra razkrivajo isto: vodje in rekrutirani v terorističnih organizacijah sploh ne izhajajo iz revnih družin - ne gre torej za žrtve nepravilnega ravnanja z njimi ali pripadnike marginalnih, socialnih in etničnih skupin v islamskih deželah. Predvsem gre za mlade, radikalno misleče ljudi z univerzitetno izobrazbo, ki se niso mogli zaposliti na državnih univerzah oz. v drugih javnih sektorjih in jim je bila na ta način ovirana njihova kariera. Sem moremo prišteti tudi neasimilirane ali neprilagojene muslimanske emigrante iz zahodnih držav (Radu, 2002: 285-6).

Paradoks pri vsem tem pa je, da sta Zahodna Evropa in ZDA v zadnjih treh desetletjih sprejeli milijone legalnih in tudi ilegalnih muslimanskih emigrantov in jim podelila pravice, ki jih v svojih državah ne bi mogli uživati. Kljub temu jih je mnogo, predvsem mladih, zavrnilo zahodno, svobodomiselno, demokratično in individualistično okolje. Torej se ni mogoče opreti na razlago, po kateri je mogoče islamski terorizem opreti na nepravilnost, pomanjkanje oz. diskriminacijo. Za pri-

mer vzemimo samo Osamo bin Ladna, ki je multimilijonar, vsi sodelavci Al Kaide v Evropi in ZDA pa so, kot smo že omenili, univerzitetno izobraženi ter prihajajo iz srednjega ali višjega družbenega razreda. Mohamed Atta, pilot letala, ki se je zaletel v severni stolp Svetovnega trgovinskega centra v New Yorku, je bil sin premožnega odvetnika iz Kaira, dobro izobražen in je prepotoval ves svet (Hill, 2001: 94). Pri mednarodnem fundamentalističnem islamskem terorizmu torej ne gre toliko za socialni oz. ekonomski, temveč bolj za kulturni pojav.

Motivi in družbene korenine globalnega terorizma

Terorizem je neločljivo povezan s konfliktnimi situacijami. Ideološki boji med državami, razdeljene družbe, represivne vlade in ekonomske neenakosti predstavljajo kontekst in dejavnike, ki ustvarjajo zamere in podlago za nastanek terorizma. Demokratične države so, kar je po svoje dodatni paradoks, bolj dovzetne za terorizem, ker tolerirajo različna, tudi skrajna mnenja, svobodo obveščanja in združevanja. Navzlic temu se pojavljajo nezadovoljni posamezniki oz. skupine, ki se zatečejo k reševanju svojih problemov s pomočjo terorizma, demokratičnost držav pa jim takšno dejavnost v marsičem olajša. Razumevanje vzrokov, ki pripeljejo do terorizma, zato zahteva tudi poznavanje psiholoških vzgibov tako na ravni posameznikov kot na ravni skupin. Raziskave se pri tem bolj kot na posamezne tipe osebnosti ali mentalne patološke pojave opirajo na dinamiko medsebojnih odnosov v skupini. Skupine namreč sestavljajo posamezniki, ki prihajajo iz različnih okolij, imajo različne sposobnosti in politične obveze, zato je njihova primarna naloga ohranitev solidarnosti in medsebojne povezanosti.

Terorizem služi določenemu namenu, gre za dobro premišljena dejanja, ki so usmerjena k določenemu cilju. Gre za zavestno strategijo, ki je v prvi vrsti usmerjena k spodbujanju pozornosti ("straha") javnosti do njihovih "apokaliptičnih" dejanj, rekrutiranju v vrste teroristov, pridobivanje podpore v širši javnosti ter izživljanju, naj država proti njim uporabi nasilna sredstva. Politika "nepopuščanja", ki jo je v začetku sedemdesetih let sprejela ameriška vlada, je temeljila prav na predpostavki, da je terorizem zavestno in racionalno izbrana strategija (Crenshaw, 2001: 15606). Vlada je bila prepričana, da bo terorizem postopoma odmrll, če ga bo, namesto, da bi ga nagrajevala ali mu ustregla, preganjala in kaznovala. Pogosto so krivili medije, češ da s pretiranim namenjanjem pozornosti terorističnim dejanjem teroriste v resnici spodbujajo ali pa jim celo pomagajo pri doseganju njihovih ciljev.

Terorizem je močno odvisen od zmožnosti, predvsem od razpoložljivosti sredstev in dostopnosti tarč. Moderni svet industrijskih držav z neomejeno dostopnostjo materialnih dobrin, sofisticiranimi transportnimi sistemi in komunikacijskimi mrežami, ki omogočajo veliko mobilnost in publiciteto, jim take možnosti samo še olajšuje. Paradoks pri vsem tem je, da se teroristi borijo proti ("potrošniški družbi") proizvodom zahodnega sveta, sami pa jih s pridom uporabljajo (internet, mediji, transportna sredstva, svet zabave itd.).

Martha Crenshaw, znana preučevalka terorizma, je že leta 1981 raziskovala okolišja, v katerih obstoji večja verjetnost, da pride do izbruha političnega nasilja.

Crenshaw izhaja iz predpostavke, da je terorizem izraz logične izbire in politične strategije (Whittaker, 2001: 14). Najprej osami pogoje, ki omogočajo nastanek terorizma. V njihovem okviru nato preuči faktorje, ki spodbudijo in usmerijo njihovo motivacijo, ter ugotovi možnosti za izvedbo nasilnih dejanj. Navkljub deklarirani odprtosti demokratičnih držav pa tudi te niso imune pred zaostrenimi notranjimi protislovji, blokadami političnega udejstvovanja v škodo marginalnih in izključenih družbenih skupin, kar je v preteklosti in bo tudi v prihodnje generiralo najrazličnejše oblike političnega nasilja oz. ene od njegovih v javnosti najbolj razvpitih oblik - terorizma. Ne gre za kakšno univerzalno sprejeto teorijo, pomeni pa eno od upoštevanja vrednih izhodiščnih točk pri raziskovanju motivov in korenin globalnega terorizma.

Poleg teorije Marthe Crenshaw obstaja še veliko drugih študij o domnevnih motivih za teroristična dejanja. Večina jih izhaja iz predpostavke, da politično nasilje izhaja iz dobro premišljenih in utemeljenih načel, ki so za določeno družbo vsaj za nekaj časa obvezujoče. Nasprotno z mnenjem Marthe Crenshaw pa določanje prioritet, načrtovanja in izvrševanja akcij ni mogoče vedno povezati le z logičnim procesom. V prvi vrsti je namreč treba upoštevati tudi dejavnike, ki navdihujejo skupino in celoto kot posameznike v njej. Eno takih študij je pripravila ameriška vojska v okviru Ameriškega centra za raziskovanje terorizma v ZDA⁴, ki razvršča motive za teroristična dejanja v tri skupine: racionalne, psihološke in kulturne, pri čemer so možne tudi medsebojne kombinacije (Whittaker, 2001: 17-21). Teroristični cilji naj bi bili vedno politični, saj teroristi ne glede na verske ali ideološke poglede težijo k osvojitvi politične moči, s pomočjo katere bi družbi vsilili svoje poglede.

Racionalna motivacija pri teroristu vzpodbudi, da razmišlja v okviru svojih ciljev in možnosti ter predvidi stroške in koristi. Racionalni terorist bo preučil, ali obstajajo še druge, cenejše in bolj učinkovite možnosti dosege ciljev. Pri ocenjevanju tveganja bo primerjal sovražnikove obrambne zmožnosti z njegovimi napadalnimi. Glavno vprašanje, ki se mu pri tem poraja, je, ali bo s terorizmom dosegel svoj namen in zadal zadosti strahu, ne da bi pri tem uničil svoja načela in po možnosti samega sebe.⁵

Psihološka motivacija izvira iz teroristovega osebnega nezadovoljstva s svojim življenjem in dosežki. Taka oseba meni, da bo svoj položaj rešila s pomočjo terorizma. Navadno ne gre za psihopatološke motnje, lahko pa tako osebo označimo za "pravoverneža" oz. fundamentalista. Teroristi, ki so psihološko tako motivirani, običajno sploh ne sprevidijo možnosti, da je njihovo mišljenje napačno. Močno so zaverovani v svoj prav. So pod vplivom zlih motivov proti vsem, ki so zunaj njihove skupine, kar jim omogoča razčlovečenje žrtev in odstranitev vsake sence krivde oz. dvoma. Zanje je značilna izrazita potreba po pripadanju določeni skupini, svoj družbeni status pogojujejo s sprejetjem v določen krog. Svoj obstoj in samozavest ohranjajo s stalnim teroriziranjem. Običajno si cilje zastavijo tako široko, da je njihovo uresničenje v bistvu nekaj utopičnega. Uresničenje ciljev bi pomenilo,

⁴ Terrorism Research Center

⁵ Analize racionalnega terorista so podobne tistim, ki jih izdelujejo vojaški poveljniki oz. poslovneži, ko načrtujejo rizičnost naložb.

da obstoj skupine sploh ne bi bil več potreben, tega pa člani seveda ne želijo. Če že dosežejo cilje, si običajno postavijo nove.

Kulturna motivacija predstavlja pomemben dejavnik oblikovanja posameznikovih vrednot. Pogosto jih taka motivacija usmerja k dejanjem, ki ljudem iz drugih kulturnih krogov niso razumljiva. Kulturne karakteristike močno vplivajo na to, kako ljudje sprejemajo in razumejo življenje oz. kako vidijo sami sebe v njem. Posledično se to odraža tudi v razumevanju terorizma. Ena izmed najpomembnejših kulturnih determinant, ki vplivajo na potencialne teroriste, je, kako sprejemajo tujce (t.j. ljudi, ki ne pripadajo njihovi kulturi) ter predstave o domnevnih grožnjah obstoju njihove etnične skupine. Strah pred kulturnim izginotjem pri nekaterih sproži nasilje, kar se drugim, ki niso doživeli te izkušnje, zdi iracionalno. Vsi ljudje so občutljivi na grožnje vrednotam, s katerimi se identificirajo, bodisi da gre za jezik, vero, pripadnost skupini, domovino ali pa ozemlje, na katerem živijo. Zavedanje, da obstoja možnost izgube katerekoli od teh vrednot, sproži pri številnih obrambne, včasih celo ksenofobične odzive. Za še posebej nasilnega se je v zgodovini izkazal terorizem v imenu vere. Vera namreč predstavlja močno zasidrano vrednoto. Nekateri med njimi so tako zaverovani vanjo, da menijo, da imajo pravico in dolžnost uporabiti silo pri ohranjanju vere in pridobivanju novih pristašev. To tudi pojasnjuje visoko stopnjo zavezanosti in pripravljenosti tvegati življenje med versko istousmerjenimi terorističnimi skupinami.

Motivi terorističnih skupin se s časom spreminjajo. Pojavlja se čedalje več novih terorističnih skupin, ki vključujejo versko ali maščevalno motivirane ad hoc skupine, nasilne desno usmerjene ekstremiste, razne apokaliptične skupine in kulte, nastale v zvezi s prihajajočim tisočletjem. Teroristične skupine so vedno bolj nasilne in tudi hitreje posežejo po nasilju kot včasih. Poseben problem predstavlja hitro naraščajoče število versko motiviranih skupin, ki so v večinoma bolj nasilne kot pa sekularne. Leta 1995 so verske skupine zagrešile 25 % vseh mednarodnih terorističnih incidentov, pri tem pa so bile odgovorne za kar 58 % primerov, ki so se končali s smrtjo (Stern, 1999: 8).

Vzroki in vrednostni sistemi

Če se ozremo globlje v vrednostne sisteme posamičnih terorističnih skupin, odkrijemo celo paleto vzrokov, zaradi katerih se skupine zatečejo k uporabi nasilja (Combs, 2003: 44-7).

Kot prvo je to že omenjeni verski fanatizem⁶. Verski fanatiki različnih ver so odgovorni za smrt več tisočev. V številnih vojnah po svetu v preteklosti in danes so šiitske muslimane nahujskali proti sunitom, katolike proti protestantom in hindujce proti muslimanom ali obratno. V "božjem imenu" se že tisočletja pretaka kri, ki se bo nedvomno tudi v prihodnje, saj se verski fanatiki le redko zadovoljijo z doseženimi cilji.

Anarhisti. Gre za skupine, ki so se pojavljale predvsem ob koncu 20. stoletja.

⁶ Primer versko fanatične skupine je bin Ladinova Al Kaida, ki je svetu na dramatičen način pokazala, koliko uničevalne moči lahko zberejo posamezniki v i.i. sveti vojni oz. "džihad", kot je ta boj poimenoval bin Laden.

Danes deluje na svetu še nekaj skupin, ki se striktno držijo ortodoksne (kvazi)anarhističnega prepričanja. Seveda pa ne gre vseh anarhističnih skupin vreči v isti koš in jih kar vse počez obravnavati kot teroristične. Gre za manjše in kratkotrajne skupine, ki prav zaradi nejasnosti svojih ciljev, da ne omenimo sredstev, ki jih pri tem uporabljajo, težko pritegnejo druge. Na drugi strani je v zadnjih letih v Zahodni Evropi in ZDA naraslo število neonacistično/neofašistično usmerjenih skupin⁷. Ena izmed njih je odgovorna za bombni napad leta 1995 v Oklahoma Cityju.

Kot vzrok se pogosto omenjata separatizem in nacionalizem. Najbolj znana skupina, ki teži k separatizmu, je ETA, tu so še francosko-kanadska FLQ in filipinska skupina Abu Sajaf. Težko je ločevati med nacionalizmom in separatizmom kot motivoma terorizma. Skupine z nacionalističnim motivom so tiste, ki si želijo priboriti svoj delež ali vso oblast v družbi ali pa vsaj osvojiti del oblasti in doseči drugačno - v korist svoje etnične skupine - razporeditev bogastva v državi. Včasih gre za manjšino, ni pa nujno. Te zadnje skupine praviloma ne težijo k osamosvojitvi in odcepitvi.

Med vzroki zasledimo še ideološke plačance, patološke in zadržane teroriste ter skupine, ki poskušajo s pomočjo terorističnega nasilja vsiliti svoj pogled na določen družbeni problem (npr. problematika splava).

Če hočemo ugotoviti korenine terorizma, moramo stopiti v njihov miselni svet, razumeti njihove zamere in raziskati, zakaj naprtijo vso odgovornost za razmere v svetu Zahodu. V primeru terorističnega napada na ZDA, 11. septembra, so vzroki znani, enako tudi motivi. Bin Lادنova teroristična organizacija svoje ravnanje opravičuje z mnenjem, da so ZDA tiste, ki so odgovorne za razmere na Srednjem Vzhodu, za krivice nad Palestinci, za nasilje nad muslimani v Čečeniji, Kašmirju, Iraku in Bosni, za prisotnost ameriške vojske v Savdski Arabiji ter nasploh za "ameriško" pogojeno ali diktirano globalizacijo.

Kako se spopasti z globalnim terorizmom?

Teroristična dejanja v zadnjih časih (New York, Bali, Madrid) so mednarodno skupnost nedvomno postavila pred dejstvo, da mora prevzeti aktivno vlogo pri reševanju terorizma kot enega ključnih svetovnih problemov današnjega časa. Čeprav so bila devetdeseta leta 20. stoletja obdobje terorističnih incidentov, ki so jih izvrševale predvsem teroristične organizacije, kot sta PLO in IRA, so ostali družbeni problemi, ki so aktivirali mednarodni terorizem, bolj ali manj nerešeni. Če se je svet pred temi dogodki vse prevečkrat izmikal iskanju ustreznih rešitev oz. jim ni posvečal potrebne pozornosti, pa danes ni več mogoče ignorirati akutnih družbenih oz. mednarodnih problemov. Problem terorizma je zato potrebno globlje preučiti in najti strategijo, ki se bo tako na kratki kot dolgi rok z njim uspešno spopad(a)la.

Boj s terorizmom od držav ne zahteva le izboljšanja varnostnih ukrepov, uničenja terorističnih mrež in ujetja oseb, odgovornih za teroristična dejanja, temveč vključuje tudi globlje razumevanje sovraštva, ki ga nekateri posamezniki ali

⁷ Npr. Aritjska nacija v ZDA

družbene skupine čutijo do določenih držav. Razumevanje vzrokov, ki pripeljejo do uničevalnih izbruhov jeze, je vsaj toliko pomembno kot kaznovanje teroristov - zločincev in uničenje teroristične infrastrukture. Mednarodni strokovnjaki omenjajo v zvezi s tem predvsem dva dejavnika, ki lahko pri ljudeh sprožita teroristično nasilje (Combs, 2003: 277). Prvi je čedalje večji prepad med bogatimi in revnimi narodi, ki ga še posebej pogloblja (neoliberalna) globalizacija. Kot drugo pa omenjajo pomanjkanje razumevanja med "krščanskim" Zahodom in "muslimanskim" Srednjim vzhodom.

Eden od tipičnih ideoloških postopkov, ko se partikularno umesti na raven univerzalnega, da bi se lahko iz tega izvajali pristranski globalni zaključki, je primer uporabe paradigme "globalne vojne" (Juergensmeyer, 2002: 30-5). Mark Juergensmeyer v knjigi "Understanding September 11" pojasnjuje pojem globalne vojne s pomočjo tridelne sheme. Kot prvo so tarče, ki jih izbirajo teroristi, in so pogosto transnacionalne. Kot primer vzemimo žrtve napada na Svetovni trgovinski center, v katerem so delali državljani kar 86 držav. Kot drugo, tudi teroristične mreže so pogosto transnacionalne. Al Kaido so poleg Savdske Arabije aktivno podpirali ali še podpirajo tudi v Pakistanu, Egiptu, Palestini, Alžiriji, Sudanu, Indoneziji, Maleziji, Filipinih in drugje. Kot tretje pa se globalnost povezuje s transnacionalnim vplivom, ki ga imajo teroristična dejanja, saj se izvajajo pred svetovnim televizijskim občinstvom in pomenijo potemtakem globalni dogodek. Gre za očiten primer pristranske (trenutne ameriške neokonservativne) interpretacije, ki hoče vojno proti terorizmu kot lastno partikularno vsiliti vsem s tem, ko svojo zunanjo politiko predstavlja kot globalno (univerzalno).

Tehtne napotke v zvezi z bojem proti terorizmu nam ponuja Daniele Archibugi z italijanskega Nacionalnega raziskovalnega centra (Archibugi, 2001: 5-7). Kot prvo predlaga, da je potrebno enakovredno obravnavati življenja, se pravi, ne glede na to, ali pripadajo "našemu" ali "tujemu" političnemu in družbenemu okolju. Prepričan je, da se nasproti terorizmu ne smemo zoperstaviti z novim terorizmom. Dalje meni, da so demokratične države bolj izpostavljene tveganju in bolj ranljive za teroristična dejanja. Imajo pa po mnenju Archibugija pomembno orožje nasproti terorističnim napadom: gre za sodelovanje oz. udeležbo ljudi. Dokler lahko teroristična organizacija računa na podporo precejšnjega deleža prebivalstva, jo je nemogoče premagati. Ko pa podpora prične slabeti, postanejo teroristi akcijsko nemočni. Isti avtor obravnava tudi neučinkovitost obveščevalnih služb (predvsem CIA in FBI) pri varovanju svojih državljanov. Potrebno bi bilo popolnoma spremeniti organizacijske temelje, na katerih so te zasnovane, in jih podvreči korenitim spremembam. Obveščevalne službe bi v današnjem času morale biti v funkciji "kontrolne državljanov" in ne "kontrolne nad državljani".

Pomembno vlogo v boju proti terorizmu bi moral imeti tudi natančen nadzor finančnih prelivov in prizadevanje za uničenje tistih virov, ki so namenjeni financiranju terorističnih organizacij. Archibugi posveti pozornost tudi sojenju teroristom, zavzema se, da bi jih obravnavala mednarodna sodišča, na katerih bi bili prisotni tudi sorodniki žrtev. Takšno sojenje bi teroristom odvzelo avro, navdahnjeno z vlogo žrtve, s katero želijo pridobiti podporo ljudi. V ta namen predlaga Združenim narodom ustanovitev posebnega sodišča, ki naj bi ga sestavljali sorod-

niki žrtev, se pravi tudi iz islamskih dežel. S tem ostro nasprotuje strategiji aktualnega predsednika Busha, ki se zavzema za ustanovitev ad hoc vojaških sodišč. V svojo razpravo vključuje Archibugi tudi razmere na Bližnjem vzhodu. Palestinsko vprašanje namreč predstavlja enega izmed glavnih virov napetosti v svetu. Izraelsko - palestinski spor predstavlja konflikt med različnima kulturama in civilizacijama. Paradoksalno pri tem je, kako lahko majhen delček sveta tako usodno ogroža svetovni mir. Nedvomno bi po več kot pol stoletja stalnih napetostih in konfliktih mednarodna skupnost morala najti ustrezne rešitve sobivanja obeh narodov. Isti avtor poudarja tudi pomen Združenih narodov, ki naj ne bi bili le podrejeni Združenim državam, temveč v prvi vrsti posredovalec med različnimi kulturami pri preprečevanju sporov, da se le-ti v prihodnosti ne bi, tako kot je v to prepričan Samuel Huntington, razplamteli v konflikte med civilizacijami. V okviru Združenih narodov bi se tudi moralo odvijati reševanje problema terorizma (Archibugi, 2001: 7).

Rudi Rizman v zvezi s spopadom s terorizmom opozarja na protislovje, v katerem se lahko znajdejo nacionalne države: če ne bodo učinkovito uporabile nasilja, ko je ali bo čas za to, bo hitro po njih, če pa ga bodo uporabljale permanentno, je jasno, da bodo živele v stalnem izrednem stanju, kar bo povsem izčrpalo njihove resurse in nazadnje tudi njihovo demokratsko legitimnost. Za uspeh v dolgoročnem pogledu pa je potrebno, da države analizirajo in odpravljajo družbene vzroke, ki jih teroristi izkoriščajo za svoje delovanje, njihovo neposredno družbeno okolje pa jih ne le trpi, temveč jih celo aktivno podpira (Rizman, 2001a: 16).

Na mednarodni skupnosti je torej, da prevzame aktivno vlogo pri spopadu s terorizmom. Menim, da ta tako pomembnega problema še ni vzela zadosti resno ali pa nima prave skupne strategije boja z njim. Pomembno je tudi upoštevati predloge mednarodno priznanih strokovnjakov s tega področja ter tako poiskati prave odgovore in učinkovite strategije. Pred mednarodno skupnostjo je potemtakem zelo težka naloga, in na njej je, ali bo samo čakala in sedela križem rok ali pa se bo dejansko spopadla z akutnimi družbenimi problemi.

Globalizacija in terorizem

Globalizacija igra pomembno vlogo pri razumevanju terorizma, čeprav seveda ne pojasnjuje dogodkov 11. septembra. Dogodki in odzivi nanje porajajo vprašanja o ekonomski in politični (ne)enakopravnosti, o migracijah in svobodi gibanja ter vplivu medijev. Neenakomerno in nepravilno ekonomsko globalizacijo pogosto omenjajo kot enega izmed vzrokov za jezo, ki je usmerjena proti zahodnim državam (Keohane, 2002: 77-91; Sassen, 2002: 106-120; Eichengreen, 2002: 121-135). Globalizacije se ne povezuje samo z naraščajočim mednarodnim pretokom ljudi, znanja in blaga, temveč tudi z naraščajočo medsebojno soodvisnostjo različnih družb, oblikami vladanja in porazdelitvijo moči v svetu.

Pogosto nasprotniki globalizacije opozarjajo na dejstvo, da je le-ta za seboj pustila 20 odstotkov svetovnega prebivalstva v revščini in z malo upanja v prihodnost. Revščina in lakota pa v razvijajočih se deželah pomenita plodna tla za razlago, ki upravičeno krivijo za takšne razmere Zahod. Globalizacijo je mogoče razu-

meti tudi kot vsiljevanje "ameriških" oz. "zahodnih" vzorcev, kajti dejstvo je, da so nekatere bogate države to postale na račun revnega sveta, in sicer ravno zahvaljujoč globalizaciji. Treba pa je pripomniti, kot ugotavlja Rudi Rizman, da tudi najbolj radikalne kritike ZDA kot glavnega svetovnega dirigenta globalizacije ugotavljajo, da je prav globalizacija odpravila sleherno možnost, da bi se na svetu formiral nov zgodovinski imperij, ki bi si podredil ostale države. Globalizacija je terorizmu kot staremu zgodovinskemu pojavu v tem pogledu ukrojila le nov plašč. Po eni strani je erodirala dosedanji privilegij nacionalnih držav, da v njihovih okvirih razpolagajo z monopolom prisile oz. legitimne uporabe nasilja. Po drugi strani pa je globalizacija bistveno spremenila dosedanje vzorce organiziranega nasilja. Mary Kaldor z London School of Economics s tem v zvezi ugotavlja, da vojaški spopadi in teroristične akcije v novejšem času vsebujejo tako lokalno kot globalno razsežnost in je zato danes težko vztrajati pri klasičnem razlikovanju med stanjem "miru" in "vojne" ter med "notranjimi" in "zunanji" zadevami (Rizman, 2001a: 16).

Povedano seveda ne pomeni, da vstopamo v čas stalne vojne in anarhije, temveč da mir in vojna nekako sobivata drug ob drugem. Rizman še ugotavlja, da s tem nacionalnim državam, tudi največjim in najmočnejšim med njimi, ostaja le majhen manevrski prostor za reguliranje nasilja v globalni dobi. Zato je še kako pomembna pripravljenost nacionalnih držav, da se v spopadu s terorizmom organizirajo na nadnacionalni ravni. "Nacionalne države ne morejo dobiti boja s terorizmom, ki se je dodobra ugneznil v transnacionalnih omrežjih, če se bodo z njim spopadale vsaka posebej in samo iz svojih koristi", še dodaja isti avtor. Seveda je jasno, da so klasične vojaške akcije pri tem neučinkovite. Od načina ravnanja zahodnih držav je odvisno, ali bodo s svojim ravnanjem zatrle terorizem ali le razplamtele novo sovraštvo. Spopad s terorizmom ne more imeti pred očmi samo kratkoročnih ciljev, temveč mora biti civilizacijsko prepričljiv tudi na dolgi rok. Isti avtor tudi meni, da bi bil paradoks, za človeštvo pa velika tragedija, če bi priložnosti, ki jih prinaša globalizacija, bolje izkoristili teroristi in za njimi stoječe fundamentalistične skupine kot pa nacionalne države, ki so ta kvalitativno novi zgodovinski proces začele.

Ravnotežje med varnostjo in svobodo

Pomemben problem, na katerega države naletijo, ko se spopadajo s terorizmom, je, kako pri tem doseči ravnotežje med varnostjo in svobodo. Razmerje med svobodo in varnostjo je namreč izredno kočljiva stvar. Rizman omenjeni problem primerja s problemom kvadrature kroga: nikoli namreč nimamo obojega hkrati in toliko, da bi hkrati zadovoljilo vse (Rizman, 2001b: 5). Če se države odločijo za več varnosti, lahko to pomeni, da se odrečejo svobodi. Če pa se odločijo za svobodo brez varnosti, jim na koncu ostane tudi bore malo od svobode. Smo lahko torej oboje: varni in svobodni?

Z navzkrižjem med svobodo in varnostjo sta se ukvarjala že John Locke in Montesquieu, začetnika zgodnjega liberalizma, katerih ideje so posredno vplivale tudi na konstituiranje ameriške ustave. Locke je že tedaj preučeval odnos med svobodo in varnostjo ter poudarjal nujnost slednje pri zagotavljanju prve. Človeku že

narava sama po sebi daje pravico do svobode, vendar pa je uresničevanje te pravice zelo negotovo, saj je nenehno izpostavljen raznim nevarnostim. Zato se človek odreče delu svoje absolutne svobode in z ostalimi, ki so ravnali prav tako, sklene t.i. družbeno pogodbo, s katero se zavežejo za skupno varovanje življenj, svobode in premoženja. Locke torej zagovarja predpostavko, da je varnost prvi pogoj svobode (<http://www.thepublicinterest.com/current/article1.html>).

V tej smeri razmišlja tudi Montesquieu, ko definira politično svobodo: "Politična svoboda obstaja v varnosti oz. je odvisna od vladajoče varnostne paradigme. Varnost ni v tem smislu nikoli bolj ogrožena kot ravno z javnimi ali zasebnimi tožbami. Tako je torej svoboda državljanov povezana z uveljavljanjem kazenskega prava. Poznavanje kazenskega prava igra pri tem prioriteto vlogo" (<http://www.thepublicinterest.com/current/article1.html>). Montesquieu še trdi, da vsaka grožnja, od koderkoli že prihaja, pomeni grožnjo svobodi v enakem obsegu kot varnosti. Nasprotno pa današnji (neo)liberalizem zanika povezavo med svobodo in varnostjo ter obravnava oba pojma ločeno enega od drugega. Takšno ločevanje pa prinaša več škode kot koristi.

Vloga prava v boju proti globalnemu terorizmu

Robert Friedlander označuje mednarodni in transnacionalni terorizem za nič več in nič manj kot zavestno in objestno ubijanje ljudi, namerno zadajanje telesnih poškodb in duševnih bolečin s silo oz. z grožnjo z uporabo sile (Combs, 2003: 185). Friedlanderjeva definicija terorizma označuje splošno predstavo, ki jo imajo ljudje o terorističnih dejanjih. Glede na to bi pričakovali, da so takšna dejanja dandanes v večini držav že uvrščena v njihove kazenske zakonike pod poglavje kaznivih dejanj zoper človečnost. Enako bi pričakovali tudi od mednarodnega prava, če le-to resnično odseva zakone in običaje mednarodne skupnosti. Seveda ni mogoče oporekati, da mednarodna skupnost obsoja vojno, rasno diskriminacijo, genocid in ostale kršitve temeljnih človekovih pravic. Naletimo pa na ovire, ko je potrebno to obsojanje spraviti pod skupni imenovalec ter formulirati uporabna določila z obvezno močjo.

Razlogi, zakaj je kljub mednarodnemu neodobravanju terorističnih dejanj tako težko izdelati ustrezne metode za zmanjševanje oz. odpravljanja le-teh, so zelo različni. Cindy Combs vidi enega izmed glavnih problemov v pomanjkanju zakonodajne avtoritete na mednarodnem nivoju. V nacionalnih državah pravila ustvarjajo organi, ki imajo zakonodajno moč, medtem ko na mednarodnem nivoju takega organa ne najdemo. Združeni narodi vsekakor niso bili ustanovljeni z namenom, da bi "vladali" narodom in v ta namen kreirali lastna pravila. Predvsem gre pri tej organizaciji za forum, v katerem države sodelujejo v razpravah in preko njih dosega konsenz o obravnavanih zadevah. Pravila, o katerih se poenotijo, pa vsekakor niso namenjena podreditvi posameznikov in skupin. Poleg tega mednarodna skupnost ne premore osrednje avtoritete, voditelja, ki bi jo vodil ali vladal, prav tako pa tudi ne sodnega sistema, h kateremu bi se imeli vsi na svetu pravico zateči in čigar odločitve bi na mednarodnem nivoju imele zavezujočo moč.

Ustanovljeno je bilo sicer Mednarodno sodišče*, vendar pa njegova avtoriteta temelji predvsem na pripravljenosti držav, da svoje spore podvržejo v razsojo temu nadnacionalnemu organu in si s tem prizadevajo za mirno in prijateljsko reševanje nesoglasij. Navadno ostajajo najbolj pereči problemi izven dometa Mednarodnega sodišča, saj se države niso pripravljene ukloniti organu izven nacionalne sfere. Cobsova še dodaja, da pomemben razlog predstavlja tudi odsotnost organa kontrole, ki bi bdel nad izvrševanjem sprejetih pravil. Države so pokazale majhen interes za ustanovitev takega organa, saj naj bi po mnenju nekaterih pravnih strokovnjakov ta lahko ogrozil nacionalno suverenost, hkrati pa tudi mir in varnost v svetu (Combs, 2003: 185-6).

Konstituiranje in sprejemanje pravil na mednarodni ravni je tako postala izredno zapletena in občutljiva naloga. Pri politično obarvanih temah in med seboj pogosto nasprotujočih si nacionalnih interesih seveda ni lahko doseči hitrih in za vse države sprejemljivih dogovorov. Svetli primer predstavlja ustanovitev OZN po drugi svetovni vojni, ko je ogromno število držav z zavestjo grozot vojne šlo v ustanovitev organizacije, ki še danes predstavlja prvo in temeljno organizacijo za zagotavljanje miru. Še največ uspeha je mednarodna skupnost dosegla na področju pravil v zvezi z ravnanji med vojno, obravnavanjem določenih kategorij ljudi (ranjenci, ujetniki itd.) in podobno. Gre za področja, ki so v tesni zvezi z občutljivo tematiko terorizma in iz katerih v velikem obsegu tudi črpa nastajajoča protiteroristična zakonodaja. Do 11. septembra 2001 so bili vsi poskusi mednarodne skupnosti, da bi sprejeli splošna protiteroristična pravila, neuspešni. Več uspeha je bilo na nekaterih področjih, ki obravnavajo posamične vidike terorizma.

Iz preteklih desetletij lahko potegnemo ugotovitev, da so storjena teroristična dejanja vedno znova sprožila premike v prizadevanjih, da bi pravo prevzelo aktivno vlogo pri reševanju terorizma. Vendar so vsa ta prizadevanja propadla oz., kot je dejal Abraham D. Sofaer, sodnik in pravni svetovalec ameriškega zunanjega ministrstva, se pravo v preteklosti ni najbolje izkazalo na področju spopadanja z mednarodnim terorizmom (<http://www.foreignaffairs.org/19860601faessay7794/abraham-d-sofaer/terrorism-and-the-law.html>). Nekateri teroristi so bili bodisi ubiti bodisi zajeti med terorističnimi dejanji, le redke, ki jim pri tem uidejo, pa pozneje uspejo odkriti in aretirati. Za teroriste, ki so bili kazensko pravno preganjani in obsojeni, pa je celo možno, da jih v zamenjavi za talce izpustijo pred iztekom njihove kazni.

Eden izmed razlogov za neučinkovitost prava je, da je terorizem v osnovi kriminalna dejavnost. Če apliciramo pravo na notranja področja držav, lahko vidimo, da poskušajo vlade narediti vse, da uspešno kaznujejo storilce kaznivih dejanj in da potencialne storilce odvrnejo od kriminala. Kmalu pa ugotovijo, da pravo nima take moči, da bi povsem odpravilo kriminal. Še manj od tega pa lahko pričakujemo od prava, ki se spopada z mednarodnim terorizmom. Pomembno je tudi dejstvo, da svet kot celota nima zgrajenega mednarodnega sodnega in represivnega sistema, pri čemer pa gre za vzroke, ki so globlje narave in so bolj zapleteni. Zavajajoče je potemtakem pričakovati, da bo več zakonov in konvencij rešilo problem. Koristne in učinkovite so lahko predvsem konvencije, ki se dotikajo special-

* *The International Court of Justice*

nih področij, kot je npr. financiranje terorizma, zato se velja osredotočiti nanje. Mednarodno pravo na področju terorizma predstavlja dokaj negotovo orodje in je morda še najbolj uspešno kot kazalec za dejavnost mednarodne skupnosti in njeno zaskrbljenost ter nenazadnje kot okvir, v katerem se oblikujejo pravno zavezujoča mnenja. Predvsem pa bi moralo predstavljati okvir, v katerem bi se oblikovali in začeli udejanjati tako kratkoročni kot še toliko bolj pomembni dolgoročni ukrepi spopadanja s terorizmom.

Teroristična dejanja - splošna ali politična kazniva dejanja?

V razpravah, kako terorizem vključiti v zakonodajo, se je porajalo vprašanje, ali gre pri terorističnih dejanjih za politična ali splošna kazniva dejanja. Dilema, na kaj se pojem političnih kaznivih dejanj nanaša in kakšen je njegov domet, je postala pomembna tema v pravnih krogih, ki je še do danes ostala nerešena. Več stoletij ustaljena praksa je politična kazniva dejanja obravnavala z vidika oseb, proti katerim so bila ta izvršena. Pri tem pojem terorizma vključuje predvsem napade na vodje držav in diplomate. Če vzamemo politična kazniva dejanja kot taka, potem le stežka uvrstimo mednje dandanašnja teroristična dejanja, saj so le-ta usmerjena pretežno proti nedolžnim ljudem. Argument tistih, ki si prizadevajo, da bi teroristična dejanja uvrstili med politična, je, da je pravi namen teh dejanj usmerjen proti vladam ter da moramo biti pozorni predvsem na motive, ki ženejo storilce.

Nasprotniki idej o uvrstitvi terorističnih dejanj med politična opozarjajo predvsem na vrzel, ki lahko pri tem nastane. Če dejanju sodimo kot politično motiviranemu, se lahko storilci izmaknejo tako sojenju kot kaznovanju. Zakonodaje številnih držav namreč nudijo političnim prestopnikom poseben status, saj jim države lahko ponudijo politični azil. Države, ki se tako odločijo, pa ne more nihče prisiliti v kazenskopравни pregon teh oseb. Pravna vrzel je močno skrbela še posebej mednarodne pravne strokovnjake, ki so predlagali izdelavo mednarodnega kazenskega zakonika in ustanovitev mednarodnega kazenskega sodišča. Na podlagi tega bi lahko terorizem uvrstili med mednarodna kazniva dejanja in ga podvrgli jurisdikciji tega mednarodnega sodišča. V tej smeri je bil že narejen pomemben korak - ustanovitev Mednarodnega kazenskega sodišča. Skupina mednarodnih strokovnjakov, ki je delala na statutu omenjenega sodišča, se je znašla pred številnimi in težko rešljivimi pravnimi in političnimi problemi. V tej zvezi naj omenimo, da je bilo na nedavni mednarodni konferenci, ki se je ukvarjala s temi problemi, sprejeto zanimivo in hkrati težko razumljivo stališče, da se terorizem umakne iz seznama kaznivih dejanj, za čigar sojenje je pristojno Mednarodno kazensko sodišče. Vprašanje je, kaj se bo ukrenilo v zvezi s tem. Pravna vrzel, ki se nanaša na politične prestopnike pa še naprej omogoča, da izvajajo teroristi grozljive zločine in da ob tem še uhajajo roki pravice (Combs, 2003: 189-200).

Sklep

S terorizmom se človeštvo ukvarja že od nekdaj, pa naj bo to na (nad)nacionalni, državni ali verski ravni. Teroristi za uspeh svojih dejanj in dosego primarnega

cilja, povzročitve neizmerne strahu med ljudmi, potrebujejo občinstvo. Vsi ljudje s(m)o občutljivi za nasilna dejanja, še toliko bolj, če se nasilje izvaja na naključno izbranih žrtvah. V času globalizacije se je občinstvo s pomočjo medijev povečalo za toliko, da dandanes zajema praktično že ves svet, kar je neposredno povečalo možnost za uspeh terorističnih dejanj in njihovo odmevnost. Pravzaprav sodobna družba z neomejeno dostopnostjo materialnih dobrin, izredno razvitimi transportnimi in komunikacijskimi mrežami daje teroristom čedalje več možnosti in sredstev za izvajanje terorizma. Ukiniti javnost ali medijsko poročanje je seveda nemogoče, saj je ravno svoboda poročanja glavno dokazilo odprte in demokratične družbe. Rešitve je zato potrebno iskati drugje, globlje v vzrokih, ki pripeljejo ljudi do reševanja nastalih problemov in nezadovoljstva z nasiljem.

Temeljna načela svobode, demokracije, pravičnosti in humanosti, h katerim teži sodobna družba, in katera vključujejo nedotakljivost življenja, pravico do samoodločbe in enakost pravic in svoboščin, narekujejo, da ni dovolj čustveno in kratkoročno reagirati na posamezna teroristična dejanja. Spopadanje s terorizmom se mora skladati z vrednotami, do katerih se je dokopalo človeštvo, hkrati pa mora biti v funkciji prizadevanj mednarodne skupnosti. Edino v tem primeru lahko računamo, da bo ta boj na dolgi rok uspešen. Seveda se pri tem porajajo in se bodo še naprej številni novi praktični in moralni izzivi.

Vojaško in unilateralno (v tem pogledu v zadnjem času izstopajo predvsem ZDA) reševanje globalnega terorizma sicer predstavlja eno izmed možnosti, vendar ni v skladu z zgoraj omenjenimi temeljnimi načeli človeštva. Hkrati pomeni veliko tveganje, da bodo vojaški posegi le še bolj razplamteli sovraštvo in strah v svetu, fanatične skupine pa še bolj spodbudili k izvajanju neomejenega nasilja v svetu. Tako kot enega zla ni mogoče odpraviti z drugim zlom, tudi terorizma ni mogoče izkoreniniti izključno z vojaškimi sredstvi. Spopad s terorizmom zahteva namreč mnogo več kot le uničenje organiziranih terorističnih mrež in zagotavljanja humanitarne pomoči. Pred svet, nacionalne voditelje, svetovne organizacije in globalno civilno družbo so postavljene mnogo zahtevnejše in kompleksne naloge. Pred mednarodno skupnostjo stoji naloga, da na tem področju sproži korenite spremembe. Kar potrebujemo, je gibanje za globalno pravičnost in legitimnost, ki bo usmerjeno k širjenju in utrjevanju vloge (mednarodnega) prava tako v miru kot vojni, in pospeševanje sporazumevanja med državami, ki se soočajo z različnimi medsebojnimi problemi. Pri tem gibanju je važno, da se vlade držav in nacionalne institucije zavedajo pomembnosti treh dejavnikov.

Kot prvo, obstajati mora obveza za vladavino prava. Ljudje ne glede na vero, narodnost in kraj, kjer živijo, potrebujejo zaščito. V tem pogledu je treba spomniti na naslednjo znano trditev Leva Trockega: "Morda te vojna ne zanima, vendar si ti tisti, ki je zanimiv za vojno". Teroriste je potrebno postaviti pred mednarodno kazensko sodišče. Zaradi omenjenih zakonskih praznin na tem področju je pomembno, da se jim sodi po pravilih kazenskega prava in ne kot političnim prestopnikom. Pri tem pa ne gre izključiti mednarodno organiziranih vojaških akcij pod okriljem Organizacije združenih narodov, da se teroriste ujame, teroristične mreže pa uniči. Take akcije je treba razumeti v funkciji načina zavarovanja ljudi in privedbe teroristov pred sodišče, hkrati pa je treba pri tem dosledno upoštevati

mednarodno vojno pravo in veljavne konvencije s področja človekovih pravic.

Kot drugo, večjo pozornost je potrebno posvetiti uveljavljanju novih vsebin globalne politične legitimnosti. Potrebno je raziskati vzroke, zakaj se Zahodu pogosto pripisujejo značilnosti, kot so koristoljubnost, sebičnost, egoizem, nepravilnost, enostranskost in brezčutnost. Nov globalni red in globalna etika morata temeljiti na obsojanju vsakršne kršitve človekovih pravic, kjerkoli se pojavijo, obnoviti je potrebno mirovni proces na Bližnjem vzhodu, vzpostaviti intenzivne stike med Izraelom in Palestino ter uveljaviti razumno in skupno politiko mednarodne skupnosti do kriznih območij (Irak, Iran, Afganistan itd.). To mora postati stalnica v zunanji politiki, ne pa le občasno prizadevanje za vzpostavitev kratkotrajnega in negotovega miru.

Kot zadnje pa moramo imeti pred očmi dejstvo, da moralnih in etičnih problemov, ki jih poraja globalna polarizacija bogastva, dohodkov in moči, ter se kaže v velikih nesorazmerjih v življenjskih možnostih v svetu, ne kaže prepustiti divjemu (nenadzorovanemu) delovanju svetovnega trga. Področja, kjer živijo najrevnejši ljudje, ki so že stoletja vključeni v neznosne družbene razmere in katerih klici na pomoč so vedno postavljeni v ozadje ali celo prezrti, bodo vedno predstavljala plodna tla za nastanek terorističnih aktivnosti. Ekonomska globalizacija mora torej težiti h globalni socialni pravičnosti.

Posebno pozornost je treba posvetiti tudi zagotavljanju ravnotežja med varnostjo in svobodo. Še posebej je treba opozoriti na nevarnosti, ki pri tem lahko nastanejo, če države v spopadu s terorizmom omejujejo temeljne človekove pravice in svoboščine, za katere si je progresivno človeštvo prizadevalo dolga stoletja. Teroristi bi namreč dosegli svoj cilj, če bi se demokratične države odrekle svobodi v korist varnosti in na ta način krenile na pot, ki je značilna za represivne oz. avtoritarne države. Menim, da je najbolje, kar lahko naredimo, da ostanejo od terorizma napadene države še naprej svobodne, demokratične⁹ in odprte družbe, pri tem pa seveda prevzamejo razumno stopnjo tveganja za teroristična dejanja. Slednje je mogoče tvegati že iz razloga, da umre neprimerno večje število ljudi v prometnih nesrečah ali zaradi raznih boleznih, medtem ko je verjetnost, da bomo žrtve terorističnih dejanj, razmeroma majhna.

Naj zaključim z mislijo, ki jo je že pred več kot 200 leti izrazil filozof Immanuel Kant, da smo ljudje neizogibno "drug ob drugem". Smo namreč dosti bolj povezani kot si to predstavljamo. Nasilno kršenje prava in pravičnosti v eni državi ima nedvomno negativne posledice tudi drugod, v drugih državah. Prav tako pa drži tudi obratno, da si ne moremo privoščiti, da bi imeli pravice le na enem koščku našega planeta, ne da bi to povzročilo takšne ali drugačne posledice drugod. Ali je Kant vedel, da se bo njegova prodorna in v prihodnost obrnjena misel tako hitro in na tako izostren način uresničila že v današnjem globalnem času?

⁹ O posledicah "vojne proti terorizmu" za demokracijo premišljuje Jonathan Baker v delu z naslovom *"The No-nonsense Guide to Terrorism"* (Baker, 2003: 18, 30, 132, 136).

LITERATURA

- Archibugi, Daniele (2001): *Terrorism and Cosmopolitanism* (rokopis).
- Baker, Jonathan (2003): *No-Nonsense Guide to Terrorism*. Oxford: Verso.
- Chomsky, Noam (2001): 9-11. New York: Seven Stories Press.
- Combs, Cindy (2003): *Terrorism in the Twenty-First Century* (3rded.), Pearson Education, Inc. New Jersey: Upper Saddle River.
- Crenshaw, Martha (2001): *Terrorism*. *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*: 15604-6.
- DeLisle, Jacques (2002): *The Roles of Law in the Fight Against Terrorism*. *Orbis*, Spring 2002: 301-19.
- Eichengreen, Barry (2002): *The United States and The World Economy after September 11*. V C. Calhoun, P. Price, A. Timmer (ur.), *Understanding September 11*, 121-135. New York: The New Press.
- Goldstone, Jack A. (2002): *States, Terrorists and the Clash of Civilizations*. V C. Calhoun, P. Price in A. Timmer (ur.), *Understanding September 11*, 140-1. New York: The New Press.
- Halliday, Fred (2004): *Terrorism: Challenge of the 21st Century?* London: Al-Sagi Books.
- Henderson, Harry (2001): *Global Terrorism: The Complete Reference Guide*. New York: Checkmark Books.
- Hill, Charles (2001): *A Herculean Task: The Myth and Reality of Arab Terrorism*. V S. Talbott in N. Chanda (ur.), *The Age of Terror: America and the World After September 11*, 94. Oxford: The Perseus Press.
- Juergensmeyer, Mark (2002): *Religious Terror and Global War*. V C. Calhoun, P. Price in A. Timmer (ur.), *Understanding September 11*, 30-35. New York: The New Press.
- Keohane, Robert O. (2002): *The Globalization of Informal Violence, Theories of World Politics, and "The Liberalism of Fear"*. V C. Calhoun, P. Price, A. Timmer (ur.), *Understanding September 11*, 77-91. New York: The New Press.
- Keohane, Robert O. (2002): *The Public Delegation of Terrorism and Coalitional Politics*. V K. Booth in T. Dunne (ur.), *Worlds in Collision: Terror and the Future of Global Order*, 142-3. London: Palgrave Macmillan.
- Koh, Harold Hongju (2001): *Preserving American Values: The Challenge at Home and Abroad*. V S. Talbott in N. Chanda (ur.), *The Age of Terror: America and the World After September 11*, 148. Oxford: The Perseus Press.
- Laqueur, Walter (2001): *The New Terrorism: Fanaticism and the Arms of Mass Destruction*. London: Phoenix Press.
- Laqueur, Walter (2003): *No End to War: Terrorism in the Twenty-First Century*. New York, London: Continuum.
- Martin, Gus (2003): *Understanding Terrorism: Challenges, Perspectives, and Issues*. Thousand Oaks, London, New Delhi: SAGE Publications.
- Powers, F. Thomas (2003): *Can we be secure and free?* Dostopno preko <http://www.thepublicinterest.com/current/article1.html>, 14.04.2003.
- Radu, Michael (2002): *Terrorism After the Cold War: Trends and Challenges*. *Orbis*, Spring 2002: 275-87.
- Rizman, Rudi (2001a): *Terorizem v globalni dobi*. Delo - Sobotna priloga, 15.9.2001: 16.
- Rizman, Rudi (2001b): *Ravnovesje med varnostjo in svobodo*. Delo, 18.12.2001: 5.
- Sassen, Saskia (2002): *Governance Hotspots: Challenges We Must Confront in The Post-September 11 World*. V C. Calhoun, P. Price, A. Timmer (ur.), *Understanding September 11*, 106-120. New York: The New Press.
- Sofac, D. Abraham (1986): *Terrorism and the Law*. Dostopno preko <http://www.foreignaffairs.org/19860601faessay7794/abraham-d-sofac/terrorism-and-the-law>, 15.06.2003.

- Stern, Jessica (1999): *The Ultimate Terrorists*. Cambridge: Harvard University Press.
- Townshend, Charles (2002): *Terrorism: A Very Short Introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Ustanovna listina Združenih narodov (1994). Ljubljana: Narodna in univerzitetna knjižnica.
- Whittaker, David J. (2001): *The Terrorism Reader*. New York: Routledge.

Marko KOSIN*

IZVIRNI
ZNANSTVENI
ČLANEKSLOVENSKA DIPLOMACIJA OB VSTOPU V EU IN NATO¹

Povzetek. Slovenija je bila v trinajstih letih samostojnosti uspešna v zunanji politiki. Po vstopu v EU in NATO se srečuje s problemom, kako naj v njej kot majhna država okrepi svojo pozicijo. Po eni strani sta dobra diplomacija in multi-lateralno delovanje vzvoda za krepitev njene moči, ki bo še naraščala z uspešnim uveljavljanjem t. i. mehke moči (znanje, posredovanje tvornih informacij, idej, projektov, zagovarjanje vrednost itd). Po drugi strani pa je treba diplomatsko službo nujno izboljšati in jo prilagoditi novim okoliščinam in potrebam. Politični razred omalovažuje diplomatsko službo in jo zanika kot poseben poklic. Ne zagotavlja ji dovolj sredstev in vsiljuje svoje kadre za vodilne funkcije v diplomatskih predstavništvi. Vključitev v EU in NATO zahteva korenite spremembe organizacije, metod dela in mentalitete v tej službi. Nejasno je, ali zmoremo 54 diplomatskih in konzularnih predstavništev in kakšna bo koordinacijska vloga MZZ. Škriplje organizacija dela, delovno vzdušje ni najboljše. Strokovnemu usposabljanju je nujno posvetiti posebno pozornost, ideja o specializaciji na ravni doktorjev znanosti pa je pretirana. Diplomatski sindikat ima odgovorno nalogo pri uveljavljanju kriterijev za diplomate in urejanja njihovih pogojev dela in življenja doma in v tujini.

Ključni pojmi: slovenska diplomacija, EU, prilagajanje

Naša država je v trinajstih letih samostojnosti uspešno zaplula v mednarodne vode in ni naredila kakšnih resnejših zunanjepolitičnih napak. Izjemo predstavlja le obotavljajoča in meglena politika do Zahodnega Balkana oziroma do držav, ki so nastale na področju nekdanje Jugoslavije, saj smo dolgo kazali precejšno indiferentnost do prevlade miru, stabilnosti, medsebojnega zaupanja in uspešnosti teh držav v reševanju notranjih etničnih, socialnih, gospodarskih in drugih problemov ter njihovem približevanju EU in njenemu načinu reševanja nasprotij. Čeprav je umiritev tega področja za našo varnost in tudi za naš gospodarski razvoj zelo pomembna, smo se dolgo obnašali dokaj vzvišeno, kot da se nas to ne tiče. S temi

* Marko Kosin, veleposlanik v pokoju in predavatelj na Fakulteti za družbene vede, Univerza v Ljubljani.

¹ Pred osmimi leti smo v Slovenskem društvu za mednarodne odnose odprli zavzeto razpravo o tem, kakšno diplomatsko službo imamo in kakšna bi morala biti, da bi ustrezala potrebam in zahtevam naše države. Revija Teorija in praksa je bila tako prijazna, da je takrat objavila razmišljanja, ki sem jih povzel iz teh razglabljanj. Ob včlanitvi v Evropsko unijo in NATO bi bilo smiselno, da ponovno pogledamo, s kakšno strokovno diplomatsko službo danes razpolagamo, kakšne naloge jo čakajo in kje bi jo kazalo izboljšati.

državami je ostalo odprtih tudi še nekaj težkih vprašanj, povezanih s sukcesijo. Sicer pa se je Slovenija v mednarodni areni uspela uveljaviti kot odgovorna in razumna država, ki se je večkrat sliši, njeni predlogi pa tudi upoštevajo. Naša zunanja politika je nedvomno bila uspešna. Že samo dejstvo, da je 1. maja postala članica Evropske unije, štirinajst dni prej pa bila sprejeta v NATO, prepričljivo govori o tem.

Pogosto se sprašujemo, ali si ni naša država z vključitvijo v EU morda poslabšala svojega položaja v skupnosti petindvajsetih držav in je sedaj njen mednarodni vpliv manjši? Zastavljanje tega vprašanja je gotovo smiselno, saj se nismo pridružili EU zato, da bi bili šibkejši. Toda kljub naši majhnosti, so nam v EU odprte možnosti, da bi povečali svojo moč, seveda če jih bomo znali izkoristiti. Ena od teh je uspešna diplomacija. Diplomacija je prvenstveno politična aktivnost, ki je, dobro naravnana in spretna, lahko ena od pomembnih sestavin moči države. Ne govori se slučajno o diplomaciji kot enem izmed treh najvažnejših stebrov države (poleg vojske in policije). Njen osnovni smisel je, da državam omogoči uresničevanje njihovih zunanjepolitičnih smotrov oziroma nacionalnih interesov na tujem. Zagotavlja občevarje med državami oz. med državami in mednarodnimi organizacijami in skuša različna nasprotja reševati na miroluben način, s pogajanjem in kompromisi. Okvirno diplomacija zajema predstavljanje držav, uravnavanje konfliktov in problemov med dvema ali več državami, pospeševanje medkulturne komunikacije, zbiranje informacij, pojasnjevanje namenov, lobiranje, oplajanje prijateljstva itd. Diplomacija seveda ni samo tisto, kar počenjajo uradni diplomatski zastopniki. Vedno pogostejše jo izvajajo šefi držav in vlad, zunanji ministri, drugi ministri in visoki uradniki. Zadnja leta se kot akterji pojavljajo organizacije civilne družbe, velik odmev pa imajo tudi ocene in analize različnih think-tankov. Nedvomno je pomembno sredstvo, s katerim države izvajajo svojo zunanjo politiko.

Diplomacija mora biti zato deležna posebne skrbi države. Zlasti malim državam se slabo piše, če jo zapostavljajo kot instrument za izvajanje in uresničevanje zunanje politike. Največja nevarnost je, če zunanja politika izhaja iz nerealnih predpostavk in ocen, je njega dni dejal britanski zunanji minister Eden. Svet je postal zapleten in se ga ne da več spremljati površno in mimogrede. Tudi če so prioritete naše zunanje politike bolj regionalne, usmerjene prvenstveno v Evropo, je nujno, da poznamo osnovna gibanja v sodobnem svetu, da skušamo oceniti, kam se razvijajo, kakšne probleme porajajo in kako bodo ti tokovi in njihovo razreševanje vplivali na našo državo, na širše območje, ki nas obdaja, na našo varnost, na vpetost v svet, ali nas bodo zajeli, kakšne posledice bi lahko pustili, ali pa nas bodo obšli? Moramo imeti čimbolj jasne predstave o položaju in perspektivah naše države v svetovnih gibanjih. Nujno je, da vemo, kaj se v svetu dogaja, saj se bo le tako mogoče primerno in pravočasno odzvati ter kar najbolj učinkovito zavarovati naše interese. Nerealno je pričakovati, da bi različni odbori, sveti ali drugi organi, ki se občasno sestajajo, lahko zagotovili sistematično in strokovno spremljanje teh vprašanj. Razumljivo, da morajo biti tisti, ki odločajo o zunanji politiki, in tisti, ki jo izvršujejo in uresničujejo tesno povezani. Pomembno je tudi, da se pri svojih odločitvah naslanjajo na poznavalce mednarodnih dogajanj, strokovnjake, univerzitetne učitelje, fakultetne centre, novinarje itd, ki veliko vedo o svetu. Toda vladi, njene-

mu predsedniku, predsedniku republike, zunanjemu ministru, Državnemu zboru in drugim organom je potrebno posredovati celovite in analitične informacije o zunanjepolitičnih vprašanjih in tudi predlagati premišljene ukrepe za zavarovanje naših interesov. Zato je potrebna sposobna strokovna služba, ki bo vse to spremljala, analizirala, ocenjevala in potem izvajala odločitve pristojnih organov. Zunanje politike se ne more voditi po zvezdah, temveč na podlagi vsestranskih informacij, ki zajemajo tudi namere, smeri delovanja in pričakovanja drugih, je svoj čas dejal bivši državni sekretar Kissinger ameriškim diplomatom.

Ugledni mednarodni teoretiki se veliko ukvarjajo s vprašanjem moči posamezne države kot sredstvom za izvajanje vpliva nad drugimi subjekti, ki delujejo v mednarodni skupnosti ter kot sredstvom nadzora nad strukturnimi viri moči (K. Pahor, 2004: 16). Moč je za male države izrednega pomena (Mosser v K. Pahor, 2004: 16). Ko se v mednarodnem sistemu obravnava male države, je za uspešno rešitev uganke o njihovem vplivu potrebno ugotoviti njihovo moč. Skrite so namreč znotraj mednarodnega sistema, ki favorizira velike in vplivnejše, kjer je letem omogočeno, da izvajajo ukrepe, ki jih manjše in manj vplivne države ne morejo. Šibkejše države lahko v mednarodnih pogajanjih povečajo svojo moč s spretnimi taktikami, z mobilizacijo virov, z zavezništvii, s povezovanjem s tretjimi stranmi in s številnimi drugimi načini. Zato je za Morgenthaua spretna in kakovostna diplomacija pomembno sredstvo državne moči, saj lahko diplomati uporabljajo moč na vseh stopnjah pogajalskega procesa. Morgenthau poudarja, da "vodenje nacionalnih zadev s pomočjo diplomatov v času miru pomeni za nacionalno moč isto, kar je vodenje vojaške strategije in taktike s pomočjo vojaških poveljnikov v času vojne" (1995: 242). Poleg tega postaja danes vse pomembnejši t. i. koncept "mehke" moči, kjer lahko država na dogajanja v mednarodni skupnosti vpliva ne samo z oboroženo silo in gospodarskimi ukrepi, temveč tudi s pomočjo znanja, posredovanja določene ideje, informacije, projekta, zagovarjanjem ustrezne vrednosti in podobno.

Z razvojem majhne, vendar učinkovite diplomatske birokracije lahko male države usmerijo svoje diplomatske napore na osrednje mednarodne probleme. Sloves diplomatske učinkovitosti je lahko dragocena pogajalska moč, poleg tega pa lahko selektivna izbira veleposlaništev in osebja pripomore k zmanjšanju informacijskih in komunikacijskih ovir, ki so jim države podvržene zaradi svoje majhnosti (Papadakis in Starr, 1987/1991). Po Benku je diplomacija še zlasti pomembna za male države (1997: 253). Je namreč njihov najpomembnejši način vodenja poslov z drugimi političnimi subjekti, hkrati pa je značilnost današnje diplomacije, da deluje preko strategij, taktik, tehnik ter preko osebnih kakovosti in spretnosti njenih izvajalcev (ibid). Morgenthau pravi, da lahko visoko kakovostna diplomacija spretno uskladi cilje in sredstva zunanje politike z razpoložljivimi viri nacionalne moči, pri čemer se poslužuje tudi skritih virov nacionalne moči ter jih s spretnimi taktikami prelija v politično realnost (1995: 243).

Mednarodni poznavalci tudi trdijo, da so v multilateralni diplomaciji male države morda uspešnejše kot v bilateralni, saj le-ta deluje v prvi vrsti v razreševanju vprašanj, ki so skupnega pomena za vse sodelujoče države, kar zahteva medsebojno usklajevanje ter skupno obravnavanje in reševanje problemov. Do večjega izra-

za prihajajo osebnostne kvalitete in spretnosti pogajalcev. Poleg tega je multilateralna diplomacija dokaj učinkovito sredstvo za zaviranje hegemonističnih in drugih egoističnih interesov velikih držav. O prednostih multilateralne diplomacije za male države je govoril tudi pomočnik generalnega sekretarja OZN dr. Danilo Türk na jesenskem posvetovanju pri predsedniku Republike.

Možnosti za naše večje mednarodno uveljavljanje torej obstajajo, če vemo, kaj hočemo in razvijamo kakovostno, profesionalno diplomacijo. Težko bi se reklo, da se naš politični razred vsega tega zaveda in da diplomaciji posveča tisto skrb in pozornost, ki bi jo potrebovala. Čeprav naši politiki veliko govorijo o Evropi, Evropski uniji, Natu, odnosih z ZDA, s svetom, se pogosto obnašajo, kot da pri nas mednarodni odnosi nimajo posebne teže. Svet se vendar ne vrti samo okrog nas in storiti moramo veliko več, da bi se otresli samozadovoljstva, provincializmov, egoizmov in izoblikovali naše cilje ter interese. V mednarodni skupnosti se moramo uveljaviti kot konstruktivna, zanesljiva država, ki ima vizijo reševanja aktualnih vprašanj in tvorno prispeva k njihovem urejanju ter ima dobre odnose z vsemi, zlasti s sosedi. Vendar o tem tokrat ne bi razpravljali. Pozornost namenjamo oblikovanju profesionalne diplomatske službe, ki jo, roko na srce, naša država in vsi, ki odločajo o zunanji politiki oziroma sodelujejo v njenem uresničevanju močno potrebujejo, če to priznajo ali ne. Na diplomatsko službo se še vedno gleda pomalem zviška kot na nekakšno nujno zlo, velikega porabnika denarja, ki je za nekatere le toliko zanimiva, kolikor v njej različni politiki in njihovi prijatelji lahko dobijo solidno plačano zaposlitev, kadar se naveličajo svojega dotedanjega dela v vladi, strankah ali drugih inštitucijah. Slišijo se tudi pripombe, da je naša diplomatska služba preveč elitistično naravnana. Politiki so še vedno prepričani, da so edini poklicani in najbolj sposobni za spremljanje bilateralnih dogajanj in mednarodnih procesov ter da o svetu vse vedo. Strokovna diplomatska služba bi po njihovem lahko opravljala kvečjemu kakšne tehnične zadeve. Najbrž jih je malo, ki se ne bi imeli za kvalificirane, da zasedejo katerokoli veleposlaniško mesto. Na diplomatsko službo se ne gleda kot na stroko, obrt, spretnost, poklic, ki zahteva veliko znanja ter izkušenj, ki se pridobijo samo z delom v tem poslu. O profesionalizaciji, povečanju znanj, večji strokovnosti naše diplomatske službe se v politiki in v vladi ne razmišlja, to je povsem prepuščeno ministrstvu za zunanje zadeve. Seveda se zato naša diplomatska služba še vedno lovi ter še ni prerasla v resor, v katerem se zahteva na vseh delovnih mestih visoko strokovno znanje in izkušenost.

Diplomatska služba, seveda ne samo ona, ima nedvomno velike zasluge, da je bila naša zunanja politika v trinajstih letih samostojnosti uspešna. S svojim delovanjem je veliko prispevala k zunanjepolitičnim dosežkom naše države. Vendar kljub temu ni povsem prepričala političnega razreda o svoji koristnosti, o nujnosti strokovnih ocen pri obravnavanju zunanjepolitičnih vprašanj in povečanju profesionalne ravni službe in njenih pripadnikov. Morda o tem najbolj zgovorno govori podatek, da je v zadnjih šestih letih iz državnega proračuna za MZZ in diplomatsko službo v tujini bilo porabljeno manj kot 1% sredstev (na primer od 0,91% leta 1998 do 0,88% v letu 2003). Ta sredstva vključujejo tudi izdatke za Slovence v zamejstvu in po svetu (leta 2003 cca 1,774 milijonov) in članarine mednarodnim organizacijam (leta 2003 cca 879 milijonov SIT), tako da je leta 2003 za dejavnost

ministrstva za zunanje zadeve in diplomatskih ter konzularnih predstavništev v državnem proračunu bilo zagotovljenih cca 10.528 milijonov tolarjev, kar znaša približno 44 milijonov evrov. Zaskrbljuje podatek, če je točen, da je bilo leta 2003 za strokovno izobraževanje diplomatov porabljen samo enajst milijonov Sit ali cca 46,600 evrov. V vseh teh letih Državni zbor in vlada nista uvrstila na dnevni red razprave o diplomatski službi, njeni velikosti, usposobljenosti, ustroju, problemih zaposlitve zakoncev v tujini in doma, težavah s šolanjem otrok, ovirah za povečanje njene kakovosti ipd. Ta vprašanja so bila bežno obravnavana le ob sprejemanju novega zakona o zunanjih zadevah leta 2001.

Vstopanje v EU in NATO zahteva premislek tudi o tem, ali je potrebno kaj spremeniti v diplomatski službi? Ali lahko nadaljujemo z dosedanja prakso ali pa so zaradi novega položaja v EU potrebne kakšne spremembe organizacije, metod dela in mentalitete. Ministrstvo za zunanje zadeve je pripravilo novo shemo organizacije ministrstva, ki upošteva nova pravila, postavljena z zakonom o javni upravi in dejstvo, da smo članica EU. Ta sicer ohranja nekatere sektorje, za katere bi bilo bolj logično, da so absorbirani v sektor za EU, upošteva pa nove realnosti. Pozitivno je, da se končno ustanavlja sektor za ekonomsko diplomacijo in zunanje ministrstvo začne skrbeti tudi za razvijanje gospodarskega sodelovanja s tujino. Razmišlja se tudi o nekoliko drugačni vlogi naših veleposlaništev in misij v EU in NATO. Toda kaže, da smo še daleč od korenitejših sprememb. Kljub dvema posvetovanjema veleposlanikov še vedno ni dovolj razčlenjeno, v čem naj bi se spremenile naloge naših veleposlaništev in misij v EU. Ali naj v Evropi počnejo vse tisto kar so doslej, ali pa naj skušajo prvenstveno posredovati gostiteljem naše poglede na aktualna vprašanja EU ter obveščati ministrstvo v Ljubljani o stališčih teh držav. Nedvomno bi morala veliko večjo pozornost posvečati promociji naše države, javni diplomaciji, spodbujanju kulturnih stikov, znanstvenemu sodelovanju ipd. Ni povsem precizirano, kakšna naj bo po našem včlanjenju v EU vloga naših veleposlaništev v državah nečlanicah? Kakšne naj bodo njihove naloge? Koliko naj se naslanjajo na skupno zunanjo in varnostno politiko in sodelujejo z drugimi veleposlaništvii EU? Verjetno ne morejo delovati po starem, kot da se ni nič spremenilo? Načeloma je prevladalo stališče, da rabimo čimbolj kakovostno, usposobljeno in izkušeno diplomatsko stokovno službo, od tu naprej pa so pogledi zelo različni.

Vrtimo se okoli števila predstavništev. Jih imamo preveč ali premalo? Seveda bi bilo najbrž dobro, da smo predstavljeni v čim več državah. Toda ali to zmoremo? Prišli smo že do 54 diplomatskih in konzularnih predstavništev. Ali ni to nekoliko preveč za državo naših dimenzij in skromnega bruto proizvoda? Imamo dovolj finančnih sredstev za njihovo poslovanje? Jih lahko popolnimo s kakovostnimi diplomati in tehničnim osebjem? Trenutno je doma in v tujini okoli 530 zaposlenih. Je to dovolj ali malo oziroma preveč? Jih lahko zagotovimo sodobno opremo in druga tehnična pomagala, ki so potrebna za minimalno funkcioniranje. Velikokrat jemljemo za zgled Irsko. Toda še deset let nazaj je ta država imela samo 30 diplomatskih predstavništev in misij. Za več preprosto niso hoteli zagotavljati sredstev. V EU bi najbrže lahko nekoliko zmanjšali število stalnih predstavništev pri članicah in več delovali preko stalne misije v Bruslju. Ali pa prakticirali pogo-

stejše konzultacije s službami posameznih članic, ki se ukvarjajo z EU. Odpreti bi pa kazalo še nekaj predstavništev v državah nečlanicah, ki bi bile lahko naše potencialne gospodarske partnerice. Ni najbolj racionalno, da smo se osredotočili samo na Evropo.

Postavlja se tudi vprašanje, ali naj ima Ministrstvo za zunanje zadeve nekakšno usklajevalno, koordinacijsko vlogo v odnosih z EU in NATO in sploh v zunanji politiki? Vlada je sprejela sklep, da je zunanje ministrstvo odgovorno za področje skupne zunanje in varnostne politike, drugi stebri so pa v pristojnosti Službe vlade za evropske zadeve. Toda v praksi se uveljavljajo stališča, da naj vsak vladni resor skrbi za sebe in se na svojem področju povezuje s tujino. So diplomatske misije podaljšane roke države v tujini, ki so podrejene ministrstvu za zunanje zadeve, ali pa diplomatskim misijam lahko dajejo navodila tudi različni vladni resorji? Ali v diplomatskih misijah delajo samo uslužbenci, ki so disciplinsko odgovorni veleposlaniku oziroma ministrstvu za zunanje zadeve ali pa predstavniki posameznih resorjev, ki odgovarjajo svojim ministrstvom. Takšnih vprašanj je še veliko. Logično bi bilo in najbolj racionalno, da bi MZZ usklajevalo zunanjepolitično nastopanje v tujini, da bi vsi uslužbenci diplomatske misije odgovarjali za delo veleposlaniku in da bi mu bili tako stalni kot začasni uslužbenci disciplinsko odgovorni. Naj se MZZ načelno dogovarja z resorji iz katerih prihajajo, kaj so njihove dolžnosti v misiji in kakšen rang bodo imeli. Glede tega je v praksi še veliko nejasnosti. V ameriško diplomatsko službo je že predsednik Kennedy uvedel podrejenost vseh zaposlenih vseh oddelkov predstavništva.

Spodbudno je, da imamo v diplomatski službi vedno več mladih z visoko izobrazbo, usposobljenih za hitrejše obvladovanje delovne problematike, z znanjem svetovnih jezikov in tudi s praktičnimi izkušnjami s srečanj s tujci. Številni vneta spremljajo različna vprašanja sodobnega sveta in se tudi uvajajo v prve diplomatske izkušnje. Toda niso povsem zadovoljni s svojim položajem in načinom dela. Preveč je podvajanja, nepotrebne nervoze, napetosti, kratkih stikov, kar ne vpliva pozitivno na delovni elan. Nekateri so pri delu zagnani in skušajo čim bolj uveljaviti interese Slovenije. Drugi so pa preveč ležerni, včasih so celo nekakšna cokla. Vendar pri napredovanjih med njimi ni razlik. Zato so človeško razumljive različne frustracije, nezadovoljstvo, občutki o zapostavljenosti ipd. Premalo se vztraja na timskem delu in razvijanju občutka, da vsak s svojim delom prispeva k izvrševanju nalog in promociji Slovenije. Neizoblikovani so še kriteriji za ocenjevanje, nagrajevanje oziroma napredovanje in razporejanje na zanimivejša mesta v tujini. Med uslužbenci prihaja do različnih travm, do prepričanja, da se ne upoštevajo vnema in rezultati dela, ampak bolj poznastva s kakšnimi pomembneži. Takšno prepričanje je lahko zelo nevarno, saj demotivira delo in spodbuja nepotizem. Služba bi pri kadrih morala tudi podpirati patriotizem in lojalnost.

Že leta z grenkobo ugotavljamo, da nas v mednarodnih odnosih nobena država ne potiska naprej, ne lobira za nas, da smo v mednarodni areni precej osamljeni, da še nimamo prijateljev, zainteresiranih za izboljšanje našega položaja v mednarodni skupnosti. Ne vprašamo pa se, koliko smo se sami potrudili za to. V minulih trinajstih letih se ni niti diplomatska služba veliko prizadevala, da bi našla vsaj posredna trdna prijateljstva v okoljih, ki odločajo o politiki do nas. Preveč smo

usmerjeni samo na službene stike in premalo se razmišlja o poglobljanju osebnih zvez in prijateljstev izven službenih prostorov. Seveda ima takšna situacija veliko negativnih posledic, od naše slabe prepoznavnosti do nepoznavanja dejanskih internih ocen o nas. Naša prizadevanja morajo zato biti usmerjena na pridobivanje čimvečje naklonjenosti drugih članic, saj bodo v EU vedno zaznavni različni interesi in različna strujanja ter bomo vedno rabili podporo prijateljev.

Diplomatska služba bi se morala mnogo bolj prizadevati za ustvarjanje prijateljskih zvez med funkcionarji in zanimivimi uradniki v sprejemnih državah, med političnimi, javnimi, kulturnimi delavci, gospodarstveniki in drugimi zanimivimi osebnostmi. Uspešnost naših diplomatov v graditvi koristnih zvez bi se morala posebno ocenjevati in biti pomemben element za napredovanje, nagrajevanje, razporejanje. Na koncu koncev je uspešnost diplomatskih misij odvisna tudi od kakovosti in števila zvez, ki so jih uspeli vzpostaviti posamezni diplomati. Naj rečemo še bolj direktno: predvsem od naših prijateljskih zvez je odvisno koliko bo sprejemna država razumela slovensko politiko in njena stališča, kako se bo do nas obnašala, kolikšna bo obveščenost veleposlaništva, kako se bodo urejali različni problemi med državama itd. Dobre zveze so nujne, da bi bili pravočasno in ustrezno obveščeni o stvareh, ki nas zadevajo. Nerazumljivo je na primer, da naše veleposlaništvo ni nikogar vnaprej obvestilo o pripravljanju črtanja določil o zaščiti slovenske manjšine iz hrvaške ustave in tudi da je bil za to izbran dan, ko je tam bil na uradnem obisku predsednik naše vlade, kar je dobilo skoraj pridih politične perverzности. Dobri prijatelji bi nam gotovo odsvetovali tudi našo povsem nerealno ponudbo za posredovanje med Podgorico in Beogradom ali nedavno napihovanje, da bi lahko posredovali med Beogradom in Prištino. Ne vem odkod prepričanje, da bi lahko kaj prispevali k umiritvi razmer na Kosovu?

Posebno vprašanje zadeva strokovno usposabljanje. Uspešno diplomacijo lahko izvaja le dobro izobražen in zanimiv diplomat. Praksa kaže, da diplomati majhnih držav večinoma niso najbolj iskani sogovorniki, so pa lahko izjemno zanimivi, če se osebno izkažejo kot dobri poznavalci mednarodnih zadev (Petrič, 1996: 893). Zato bi bilo zaželeno, da se v diplomacijo pritegne kvalitetne diplomante prava, ekonomije, politologije in se jim potem omogoči ustrezno dopolnilno izobraževanje in pridobivanje diplomatskih izkušenj in veščin. Ker naša diplomacija nikoli ne bo velika, bo v njej največ diplomatov univerzalnega profila, saj se jih lahko uporabi za največje število nalog. Med njimi kaže povečati število poznavalcev mednarodnega prava, evropskega prava, mednarodnih organizacij, človekovih pravic, mednarodne varnosti in razorožitve, saj bomo na teh področjih vedno potrebovali izkušene strokovnjake z mednarodnim ugledom. Znanje posameznih poznavalcev posebnih specifičnih vprašanj pa na žalost v naši diplomaciji ne bo moglo biti nikoli polno izkoriščeno in valorizirano. Smo premajhni.

Sedanje vodstvo zunanjega ministrstva je zavrglo kot neustrezen program Diplomatske akademije, ki so ga šest let izvajali priznani strokovnjaki s FDV, Pravne fakultete, gospodarstva in javne uprave. Akademija je diplomantom zagotavljala univerzitetni naziv specialistov za mednarodne odnose. Pri tem Ministrstvo za zunanje zadeve ni nikoli zagotovilo diplomantom akademije dogovorjene stimulacije pri napredovanju oziroma razporejanju. Ker diplomanti - specialisti za med-

narodne odnose niso uživali od tega izobraževanja nikakršnih prednosti glede kariere, je zanj po nekaj letih precej upadlo zanimanje. Študij je bil preveč naporen in je zahteval veliko truda in samoodrekanj, da bi se ga splačalo lotiti. Sedaj MZZ razmišlja, da se uvede dopolnilno izobraževanje z diplomatskega področja na ravni doktorjev znanosti. Vprašljivo je, če mala Slovenija s tako majhno diplomatsko službo potrebuje toliko specializirane diplomate. Najbrž ne bi bilo racionalno stremeti za oblikovanjem diplomatske službe, v kateri bi večina imela doktorski ali magisterski naziv. Delo v diplomaciji je predvsem operativno in praviloma ne zadovoljuje znanstvenih ambicij posameznikov. Vsekakor pa bi mladi pripravniki, ki začenjajo diplomatsko kariero potrebovali kratek tečaj, ki bi jih uvedel v diplomatsko delo.

Sindikata slovenskih diplomatov je predmet mnogih kontraverz in prerekanj. V situaciji, ko obstaja s strani političnih strank stalen pritisk na veleposlaniška mesta v tujini, ima po mojem mnenju takšen sindikat svoj smisel kot nekakšen branilec interesov stroke oziroma kariernih diplomatov. Vendar bi moral biti dosleden glede profila, ki označuje diplomata. Član diplomatskega sindikata je lahko le tisti, ki izpolnjuje temeljne pogoje za profil diplomatskega uradnika (ustrezna visokošolska izobrazba, znanje svetovnih jezikov, poznavanje mednarodnih problemov, diplomatske izkušnje ipd). Sindikat bi se tudi moral prizadevati, da diplomati spoštujejo uslužbenski kodeks, da na službo v tujino odhajajo kompletne družine, da se tam zagotovi zaposlitev za soproge diplomatov oz. diplomatk, sredstva za šolanje otrok, nadomestila za primerna stanovanja, pogostitve itd, da bi praviloma naši diplomati v tujini lahko živeli čimbolj normalno in ne bi bili osamljeni, kot se je včasih to dogajalo kitajskim diplomatom, ki so morali družine puščati doma.

Največ razprav in hudo kri pa povzroča vključevanje odvečnih ali naveličanih politikov na veleposlaniška mesta oziroma nasploh v diplomacijo. Odgovorni se nikakor ne morejo odlučiti, ali naj bi bila diplomatska služba karierna služba, sestavljena od usposobljenih profesionalcev, ki v njej vidijo svojo življenjsko izbiro, poklic, poslanstvo in izziv, ki vanjo vstopajo kot mladi pripravniki, se v njej izoblikujejo, pridobijo znanja o svetu, veščinah, razvijajo izkušnje v diplomatskem poslu, se prilagajajo zahtevam, disciplini, nalogam, skupaj z družino delijo tegobe in ugodnosti te službe in se upokojijo kot veleposlaniki ali visoki funkcionarji ministrstva za zunanje zadeve. Tako so urejene vse diplomatske službe članic EU. Pri nas pa se dopušča, da podobno kot v ZDA, lahko za določeno dobo opravljajo dolžnosti vodij diplomatskih in konzularnih predstavništev tudi različni politiki in nekateri drugi posamezniki. Trenutno je v slovenskih predstavništvih skoraj 30% vodij iz vrst nekariernih diplomatov. V državah z obema načinoma kadrovanja se vodijo žolčne razprave o tem, kdo je primernejši in se bolj izkaže pri opravljanju te dolžnosti. Za karierne diplomate se trdi, da so preveč zbirokratizirani in togi, da v svoji državi nimajo vplivnih zvez in poznanstev, ki bi bile zmožne kaj storiti za izboljšanje odnosov med državo pošiljateljico in sprejemnico in podobne argumente. Politikom se pa zameri, da mesto v diplomaciji sprejmejo le začasno, da ne vedo veliko o mednarodnih odnosih, nimajo diplomatskih izkušenj, da skušajo mandat preživeti čimbolj mirno in pogosto ne naredijo tega, kar bi kot veleposlaniki morali. Pri tem so pretiravanja z ene in z druge strani, saj tudi vsi karierni

diplomati niso vselej dobri in so med njimi velike razlike glede znanja, sposobnosti, prodornosti ipd. Sposobne diplomate najdemo med enimi in drugimi. Gre predsem za to, kakšen je osebni odnos posameznikov do nalog, koliko se čutijo osebno odgovorne za opravljanje teh dolžnosti in koliko poznajo delovno problematiko in izpolnjujejo druge kriterije.

Nedvomno imajo nekateri politiki veliko kvalifikacij za diplomatsko delo. Sprejemne države se največkrat čutijo počaščene, če tujo državo zastopa kakšen ugleden bivši minister. Bolj je vprašljivo, koliko so se nekarierni vodje predstavništva pripravljene angažirati, saj mnogi menijo, da je ta funkcija začasna in jim neka samoumevno pripada. Za karierne diplomate pa je svojevrsten šok, če so kljub dolgoletnim izkušnjam in kvalifikacijam za diplomatsko delo izključeni iz izbire za veleposlanike. Ni stimulatívno, če se jih obravnava samo kot rezervo, prednost pa uživajo amaterji. Karierni diplomati bolj vedo, kaj vse jih lahko čaka pri opravljanju nalog in praviloma se tudi iz razlogov napredovanja v karieri trudijo, da čim bolj izvršujejo svoje delo. Vedo tudi, kako trdo je lahko diplomatsko življenje in se mu znajo bolj prilagoditi. Ker imamo le majhna predstavništva, v katerih naj bi vsak opravljal kopico nalog, in ni razpoložljivih uslužbencev, ki bi pomagali amaterskim veleposlanikom pri delu, je verjetno bolj racionalno, da se končno odločimo za karierno diplomacijo. V vsakem primeru pa je nujno, da tudi nekarierni kandidati za vodje predstavništva izpolnjujejo iste zahteve glede kvalifikacij, poznavanja mednarodnih odnosov in problemov, s katerimi se bodi srečevali v sprejemnih državah.

LITERATURA

- Benko, Vlado (1997): Znanost o mednarodnih odnosih, Ljubljana, Fakulteta za družbene vede.
- Freeman, Chas W. Jr. (1997): *The Diplomat's Dictionary*, Washington, United States Institute of Peace Press.
- Morgenthau, Hans (1995): *Politika med narodi: borba za moč in mir*, Ljubljana: DZS.
- Pahor, Kristina (2004): *Multilateralna diplomacija malih držav*. Diplomatska naloga, Fakulteta za družbene vede.
- Petrič, Ernest (1996): 'Zunanja politika majhnih držav', *Teorija in praksa*, 33 (6), 876-897.

"JAVNA DIPLOMACIJA: TEMELJNI KONCEPT IN TRENDI"

Povzetek. Ob odpiranju aktualnih debat o slovenski javni diplomaciji, njenem pomenu, ciljih in načinih delovanja, je potrebno v izhodišču doseči minimalno definicijo oz. skupni imenovalac o samem konceptu javne diplomacije. Razumevanje v osnovi, kaj javna diplomacija je oz. ni, lahko pripelje do odgovorov na vprašanja, kaj v obstoječih razmerah zmore in kaj lahko od nje upravičeno pričakujemo. Samo tovrstni odgovori pa lahko predstavljajo primeren temelj za ustrezna priporočila in strategije za sodobno delovanje slovenske javne diplomacije. Zato članek najprej opredeljuje koncept javne diplomacije v njenih raznovrstnih, pogosto protislovnih pojmovanjih, nato delno približuje pristope k razumevanju javne diplomacije, nazadnje pa nakazuje sodobne trende r/evolucije javne diplomacije.

Ključni pojmi: javna diplomacija, tajna diplomacija, prepričevanje, propaganda, odnosi z javnostmi, mediji, trženje državi, zunanja kulturna politika.

Uvod

V času tik pred vstopom v Evropsko unijo tudi v slovenskem strokovnem in političnem prostoru prepoznavamo potrebo po t.i. javni diplomaciji. Tako so ugledni udeleženci prvega sklopa pogovorov o prihodnosti Slovenije pri predsedniku republike na temo "V svetu dejavna in prepoznavna Slovenija" (2003) priporočili, da "naj bolj kot zdaj postaneta gospodarska in javna diplomacija sestavina uresničevanja zunanje politike". V svojih priporočilih prihodnji slovenski zunanji politiki so poudarili: "Nujno je premišljeno načrtovanje in vodenje zunanje politike odnosov s tujimi javnostmi v cilju krepitve ugleda in prepoznavnosti Slovenije, slovenskih podjetij, naših vrednot in možnosti posameznih državnih in civilnih iniciativ v mednarodnem okolju." Podobno sta na posvetu slovenske diplomacije ugotavljala slovenski premier Anton Rop in zunanji minister Dimitrij Rupel, t.j. da je potrebno s članstvom v Evropski uniji več pozornosti posvetiti tudi javni in parlamentarni diplomaciji, zunanji politiki, gospodarski diplomaciji in znanstvenemu sodelovanju (STA, 2004). Javna diplomacija je bila nedavno tudi osrednja tema strokovne razprave v Slovenskem društvu za mednarodne odnose (2004), kjer naj bi podali skupne ugotovitve in priporočila glede prihodnjega delovanja Slovenije na tem področju.

Ob odpiranju aktualnih debat o slovenski javni diplomaciji, njenem pomenu, ciljih in načinih delovanja, pa je potrebno po našem mnenju v izhodišču doseči

* Mag. Kristina Plavšak Krajnc, asistentka na Fakulteti za družbene vede, Univerza v Ljubljani.

minimalno definicijo oz. skupni imenovalci o samem konceptu javne diplomacije. Razumevanje v osnovi, kaj javna diplomacija je oz. ni, lahko pripelje do odgovorov na vprašanja, kaj v obstoječih razmerah zmore in kaj lahko od nje upravičeno pričakujemo. Samo tovrstni odgovori pa lahko predstavljajo primeren temelj za ustrezna priporočila in strategije za sodobno delovanje slovenske javne diplomacije. Namen tega članka je opredeliti koncept javne diplomacije v njenih raznovrstnih, pogosto protislovnih pojmovanjih, vsaj delno približati pristope k razumevanju javne diplomacije, hkrati pa nakazati sodobne trende r/evolucije javne diplomacije. S tem bi želeli načrtati temeljni okvir za analizo in prepoznavanje potencialov slovenske javne diplomacije in njenih prihodnjih usmeritev.

Kaj je javna diplomacija?

"Javna diplomacija je javni obraz tradicionalne diplomacije"

(Ross, 2002 v Leonard, 2002: 1)

Diplomacija v svojem večplastnem pomenu predstavlja formulacijo in implementacijo zunanje politike, tehniko zunanje politike, mednarodna pogajanja ter profesionalno dejavnost, ki jo opravljajo diplomati (Benko, 1997: 255-262; Nicolson, 1988/1939: 3-5). Diplomacijo lahko preprosto opredelimo kot primarno metodo, s katero se uresničuje zunanja politika, in kot normalno sredstvo komuniciranja v mednarodnih odnosih (Vukadinović, 1994: 109). V ponazoritvi enega izmed avtorjev je *"(zunanja, op.p.) politika formulacija in usmeritev; diplomacija pa komunikacija in uresničevanje. Je mazivo za zunanjepolitično mašinerijo"* (Olson, 1991: 60). Diplomacija je odgovorna za upravljanje odnosov med državami ter državami in drugimi akterji, s pomočjo svetovanja, oblikovanja in uresničevanja zunanje politike, koordiniranja in zagotavljanja specifičnih in širših interesov (Barston, 1988: 1). Diplomatska dejavnost je namenjena pospeševanju nacionalnih interesov s praksami prepričevanja (Smith, 1999).

Znotraj takšnega razumevanja lahko umestimo tudi koncept javne diplomacije. V najpogostejše uporabljani definiciji Signitzer in Coombs (1992: 138) javno diplomacijo razumejo kot: *"...način, s katerim tako vlada kot privatni posamezniki in skupine vplivajo neposredno ali posredno na tista javna stališča in mnenja, ki direktno oblikujejo zunanjepolitične odločitve druge vlade."* V njunem razumevanju javna diplomacija širi polje delovanja tradicionalne diplomacije: iz sfere 'visoke politike' na raznovrstne vsebine in aspekte vsakodnevnega življenja ter iz 'zaprte' sfere vlad in diplomatov na nove akterje in ciljne skupine, tj. različne posameznike, skupine in institucije, ki se vključujejo v mednarodne in medkulturne komunikacijske aktivnosti in imajo vpliv na politične odnose med državami (Signitzer in Coombs, 1992: 139). Podobno Mannheim (1994: 4) ugotavlja, da je namen javne diplomacije razlaga in zagovarjanje vladne politike ter predstavljanje naroda tujim javnostim. Strateško javno diplomacijo pa opredeljuje kot 'government to people' (vlada - javnost) diplomatsko dejavnost, ki vključuje prizadevanja vlade, da vpliva na javno in elitno mnenje v drugi državi, s tem pa tudi na zunanjepolitično aktivnost ciljne države.

Javna diplomacija naj bi se razlikovala od tradicionalne diplomacije v tem, da vključuje interakcijo ne le z vladami, temveč zlasti z nevladnimi posamezniki in organizacijami (Murrow, 1963 v Leonard, 2002: 1). Kot pravi Tuch (1990: 3), javna diplomacija predpostavlja odprt proces komunikacije, ki temelji na načelu publicitete in skuša nagovoriti javnost, za razliko od tradicionalne diplomacije, katere bistvena značilnost je tajnost in ekskluzivnost. Gilboa (2001: 5) opisuje javno diplomacijo v vsebinskem smislu kot dejavnosti na področju informiranja, izobraževanja in kulture, ki so usmerjene v tujino, z namenom, da bi vplivale na tuje vlade prek vplivanja na njihove državljane. Večina avtorjev na tem področju (v Leonard, 2002) se strinja o zaželenih učinkih raznovrstnih aktivnosti javne diplomacije: da so posredovana sporočila 'slišana', sprejeta in razumljena, da se v ciljnih javnostih ustvarja in krepi pozitiven odnos do komuniciranih politik ter da se s tem utrjuje prepoznavnost, ugodna podoba, ugled in mednarodni položaj matične države.

Če povzamemo, lahko javno diplomacijo preprosto opredelimo kot obliko prepričevalnega komuniciranja s tujimi javnostmi v kontekstu uresničevanja zunanje-političnih ciljev. V osnovi gre za prepričevalno komunikacijo, s katero skušajo vlade z informiranjem in prepričevanjem vplivati na stališča in mnenja javnosti v tujini oz. v tujih državah, da bi ustvarili ustrezen pritisk na politične odločevalce in s tem vplivali na odločitve in dejavnost njihovih vlad skladno s svojimi cilji in interesi (Gruban, 2002: 10).

Temelji za razumevanje javne diplomacije

"Imenujte jo javna diplomacija ali odnosi z javnostmi ali psihološko vojskovanje ali - če res želite biti odkriti - propaganda." (Holbrooke, 2001 v Brown, 2002: 3).

V strokovnih razpravah in publicističnih zapisih je pogosto zaslediti laično in celo napačno razumevanje koncepta javne diplomacije. Res je sicer, da je koncept v svojih različnih pojavnih oblikah, t.j. aktivnostih, pogojen z zgodovinskimi in mednarodnimi okoliščinami, vendar se je kljub različnim pristopom utrdil v svojih temeljnih predpostavkah. Na njih bomo opozorili v nadaljevanju s pomočjo obravnave najpogostejše postavljenih posplošenih in tudi protislovnih trditev, okoli katerih se danes 'prosto gibljejo' razumevanja sodobne javne diplomacije.

Javna diplomacija je nasprotje tajne diplomacije

Tajno diplomacijo je pravzaprav zgodovinsko prerasla t.i. *odprta, demokratična diplomacija*, kot jo je uvedel ameriški predsednik Woodrow Wilson v mednarodno ureditev po 1. svetovni vojni: *"Odprta mirovna pogajanja z odprto udeležbo, po kateri ne bo nobenih tajnih mednarodnih sporazumevanj več, temveč bo diplomacija delovala vedno iskreno in pred očmi javnosti."* (Morgentau, 1995: 669) Temelj tovrstnega koncepta je predstavljal osnovni model demokratične diplomacije, ki je izhajal iz tega, da je diplomat (kot javni uslužbenec) podrejen zunanjemu ministru, zunanji minister (kot član vlade) je odgovoren in odvisen od parlamentarne večine, parlament pa predstavlja voljo suverenega ljudstva (Nicolson, 1963: 42).

Dejansko je zahteva po odprti diplomaciji prvenstveno pomenila zahtevo po seznanjenosti javnosti o tem, da pogajanja potekajo (razen izjemoma), in da so mednarodni sporazumi kot izid le-teh javno objavljeni (Rangarajan, 1998: 21).

S tem se je na eni strani ločila dopustna tajnost oz. diskretnost v pogajanjih, potrebna za njihovo funkcionalnost, ter na drugi odprtost diplomatske dejavnosti oz. dostopnost informacij o diplomatskem delovanju (objava rezultatov pogajanj, spremljanje pogajanj, novinarske konference itn.) kot pogoj za demokratičen nadzor javnosti nad zunanjo politiko in njeno verifikacijo v smislu parlamentarne obravnave in ratifikacije mednarodnih pogodb.¹ Torej, načeloma osnovni okvir za raznovrstne dejavnosti diplomacije, vključno z javno, danes predstavljajo parlamentarno-demokratične ureditve, zato po našem mnenju ne moremo govoriti niti o tajni ne o 'transparentni' diplomaciji, temveč o diplomaciji, ki v pravi meri uravnava diskretnost in javnost svojega delovanja.²

Javna diplomacija je v bistvu propaganda

Dejstvo je, da javna diplomacija ne obsega zgolj informiranja v smislu posredovanja objektivnih, 'nevtralnih' informacij, temveč da jo ključno določa prav njena 'intencionalnost, torej njen namen prepričati. Zato primerjajmo osnovne opredelitve prepričevanja in propagande. Prepričevanje je "kompleksen, kontinuiran interaktivni proces, v katerem komunikator skuša vplivati na komunikacijskega partnerja, da bi sprejel predlagana stališča in vedenjske vzorce (prepričevani mora razširiti ali spremeniti svoje zaznave o dogajanju in svetu)" (Vreg, 2000: 92) Za razliko pa propaganda *"uporablja in zlorablja model prepričevalnega komuniciranja o medsebojni odvisnosti in recipročnosti, da bi ustvarila videz enakopravnega, obojestranskega komuniciranja in zadovoljevanja potreb in interesov občinstva"* (Vreg, 2000: 116) Propagando lahko razumemo tudi kot *"enoznačno, ponavlja polresnično komunikacijo, oblikovano tako, da prepriča javno mnenje"* (Grunig, 1993: 147). Vendar številni avtorji opozarjajo na prepletenost dejanskih procesov. Kunczik (2003: 400) govori o semantični igri med pojmi javne diplomacije, propagande, odnosi z javnostmi in oglaševanjem. Tuch (1990: 9) ugotavlja, da bi bila propaganda povsem primeren izraz, če bi bila uporabljena v izvornem pomenu in neobremenjena s številnimi zgodovinsko pogojenimi, negativnimi konotacijami. Podobno Vreg (2000: 103) sklepa, da vsako komunikativno prepričevanje vsebuje elemente politične propagande, ta pa ima pejorativen pomen, torej prizvok manipulacije in lažnega argumentiranja.

¹ Nicolson (1963: 46-53) je že na začetku diskusije o demokratični diplomaciji opozarjal tudi na njene pasti: 'suvereno ljudstvo' je neodgovorno oz. se ne zaveda svojih odgovornosti, nima zadostnega znanja o zunanjih zadevah in specifičnih vprašanjih; prvenstveno ga zanimajo notranje zadeve. Zato po avtorjevem mnenju demokratično diplomacijo lahko omejujejo površnosti v formulacijah in zamude v njenem izvajanju, dodatno pa se spopada s pastmi publicitete in propagande.

² Tako Gilboa (1998) v svojem prvotnem analitičnem okviru ločuje tajno diplomacijo, ki jo popolnoma izolirana od medijev in javnosti; diplomacijo zaprtih vrat, kjer imajo mediji in javnost omejen dostop, le prek informacij tehničnega značaja; in odprto diplomacijo, ki je izpostavljena obširnemu in neposrednemu medijskemu poročanju.

Zato po našem mnenju lahko govorimo o javni diplomaciji tudi v kontekstu t.i. *mednarodne propagande*,³ kot jo razume Vreg (2000: 109): "...je komuniciranje nacionalnih držav, da bi vplivali na politično relevantno vedenje ljudi drugih narodov in držav." Vendar pa je v našem razumevanju tega prepričevalno-propagandnega modela prisila ('hard power') načeloma izključena, javna diplomacija pa uporablja predvsem t.i. *mehko moč* ('soft power'), tj. *sposobnost doseči zaželeno zunanjepolitične cilje prek ustvarjanja privlačnosti politike, prepričevanja, določanja medijske-javne agende z namero pre-oblikovanja preferenc drugih držav, njihovega sledenja in strinjanja z želenim delovanjem* (Nye and Owens, 1996: 9).

Javna diplomacija obsega odnose z domačimi in z mednarodnimi javnostmi

Načeloma javna diplomacija ostaja (diplomatsko) sredstvo (izvajanja) zunanje politike, s katerim si prizadeva država skladno s svojimi cilji učinkovati ali vplivati na mednarodno okolje, torej je po definiciji usmerjena primarno na tuje javnosti. Zato v svojem osnovnem konceptu javna diplomacija ne more biti alternativno poimenovanje za klasične vladne odnose z javnostmi (kot na primer 'javna diplomacija znotraj vlade') oz. komuniciranje zunanjega ministristva v matični državi, ki je bolj ali manj v funkciji notranjepolitičnega prepričevanja in demokratične legitimizacije predstavnikov ljudstva. V ZDA na primer še vedno velja Smith-Mundtov akt iz leta 1948, ki sploh prepoveduje aktivnosti javne diplomacije na domačih tleh. V sodobnem času komunikacijsko-informacijske prepletenosti in soodvisnosti, ki se odraža tudi v trendih stapljanja notranje in zunanje politike ter internacionalizacije sodobnega življenja, pa tako strogo razmejevanje med komunikacijskimi dejavnostmi za domače in tuje javnosti dejansko že skoraj ni možno.

Presečišče med javno diplomacijo in odnosi z javnostmi predstavlja področje t.i. *mednarodnih (globalnih, transnacionalnih) odnosov z javnostmi*, ki označujejo "prizadevanja, da bi izboljšali ugled ene države v drugi državi (ali več državah) s pomočjo razširjanja zanimivih informacij, kjer lahko služi izgradnja soražne podobe tretje države kot negovanju lastnega ugleda," (Kunczik, 1997: 165). Pri tem je pogosto težko ločevati tovrstne dejavnosti, ki jih izvajajo države, mednarodne politične in ekonomske organizacije ali transnacionalne korporacije, zato lahko govorimo o splošni definiciji mednarodnih odnosov z javnostmi kot vsako "načrtovano in organizirano prizadevanje podjetja, institucije ali vlade, da bi vzpostavili vzajemno koristne odnose z javnostmi drugih držav in narodov" (Wilcox, Ault in Agee, 1992: 409-410) Različni avtorji (Signitzer in Coombs, 1992; Grunig, 1993) ugotavljajo vzporednice med obema konceptoma: v podobnih ciljih, tj. vplivati na tuje javnosti v korist lastne organizacije/vlade, v podobnih cilj-

³ Pogosto zasledimo tudi kritiko, da je javna diplomacija zgolj olepševalni izraz za ameriško propagando. Izraz je prvi uporabil leta 1965 dekan Fletcher School of Diplomacy Edmund Gullion. Sicer je pojem dobil negativne, propagandistične označbe zlasti z delovanjem t.i. Ameriške informacijske agencije (United States Information Agency-USIA) v času hladne vojne ter v sodobnem času ameriškega boja zoper mednarodni terorizem, npr. z neuspešnim predlogom za ustanovitev t.i. Urada za dezinformacije. Pomembno pa je poudariti, da je javna diplomacija tako v teoriji kot v praksi enakovredno in uspešno uveljavljena tudi v drugih modelih - npr. med germanskimi avtorji kot "öffentliche Diplomatie" (Signitzer in Coombs, 1993; Kunczik, 1997; Zeller in Bernet, 2003; Defago, 2003).

nih (tujih) javnostih, v podobnih strategijah in uporabah orodij.⁴

Po našem mnenju pa je najpomembnejša skupna točka konceptov javne diplomacije in mednarodnih odnosov z javnostmi prav v tem, da gre za dolgoročne, kompleksne procese interakcij, v katerem se gradijo vsestranski, a simetrični odnosi s tujimi javnostmi. Odnose z javnostmi namreč razumemo kot celostno upravljanje odnosov neke organizacije z njenimi javnostmi, pri čemer komuniciranje nastopa kot eden izmed mogočih, ne pa tudi edini način delovanja, v procesu interakcije pa součinkujejo in sovplivajo tako organizacija kot njene javnosti (Verčič, 2000).

Javna diplomacija je diplomatsko lobiranje

Temeljne naloge diplomacije, kot jih opredeljuje mednarodno pravo, so predstavljanje, pogajanje in opazovanje (Benko, 1997: 258). Tretji člen Dunajske konvencije o diplomatskih odnosih (Vienna Convention, 1961) opredeljuje kot funkcije diplomatskih misij: predstavljanje države pošiljateljice v državi sprejemnici; zaščita interesov države pošiljateljice in njenih državljanov v državi sprejemnici; pogajanja z vlado države sprejemnice, seznanjanje z vsemi dovoljenimi sredstvi o pogojih in razvoju dogodkov v državi sprejemnici in poročanje o tem vladi države pošiljateljice; pospeševanje in razvijanje prijateljskih odnosov. Javna diplomacija tudi v sodobnem času ostaja znotraj začrtanih nalog in funkcij, upoštevajoč specifično dimenzijo javnosti: tako na primer sodobni diplomat javno predstavlja in interpretira stališča lastne države (medijski in javni nastopi), poroča in komentira o javnomnenjski in medijski atmosferi v državi gostiteljici, sodeluje z mediji in mnenjskimi voditelji, navezuje stike s pomembnimi predstavniki gospodarstva, interesnih skupin, znanosti in akademskih institucij idr.

Menimo, da bi nekatere od teh (običajnih) diplomatskih dejavnosti lahko označili tudi kot lobistične dejavnosti. Lobiranje v pravem pomenu besede, t.j. kot ločen sklop profesionalnih nalog in aktivnosti, s pomočjo katerih naj bi v neformalnih institucionalnih mrežah vplivali na proces odločanja v imenu posebnih splošnih koristi ali koristi posameznih skupin ljudi (Mack, 1989 v Kovač, 2000), pa ne more postati osrednji in določujoči segment javne diplomacije. V tem kontekstu bi bila bolj smiselna posebna obravnava vloge t.i. *gospodarske diplomacije*, ki deluje v funkciji promocije gospodarskih interesov in akterjev matične države v tujini.⁵

⁴ Grunig (1993) je sklepal, da moderne vlade in drugi mednarodni akterji uporabljajo strategije odnosov z javnostmi, ko vodijo javno diplomacijo. Tako je prenesel svojo konceptualizacijo odnosov z javnostmi na mednarodno področje in je t.i. mednarodne odnose z javnostmi razdelil v štiri modele - model tiskovnega predstavništva, model javnega informiranja, dvosmerni asimetrični model in dvosmerni simetrični model. Ta koncept je naprej razvijala L'Etangova (L'Etang, 1996), in sicer s pomočjo Wightovega teoretskega razmišljanja o diplomaciji, pri čemer argumentira, da lahko vse tri pozicije (Machiavellijeva, Grotijusova in Kantova), ki pogosto prehajajo druga v drugo, najdemo tudi v literaturi odnosov z javnostmi.

⁵ Gospodarska diplomacija ni predmet našega preučevanja in tega prispevka o javni diplomaciji, je pa na to temo utemeljeno in konkretno razpravljal prof. dr. Franjo Štibilar. Po njegovih besedah v normalnih razvitih državah gospodarski interes predstavlja osnovno vodilo zunanje-politične usmeritve in diplomatskega delovanja, zato je vmesna podpora diplomacije gospodarstvu. "Še najbolj liberalistične države (ZDA) v največji meri z lobiranjem v mednarodnih odnosih aktivno posegajo v mednarodne ekonomske odnose" (Štibilar, 2004). O aktualnosti teme priča tudi to, da je bila ob zadnjem posvetu slovenske diplomacije februarja 2004 na Gospodarski zbornici Slovenije organizirana posebna okrogla miza o gospodarski diplomaciji.

Javna diplomacija je uprizarjanje dogodkov za medije

Lahko trdimo, da so mediji dokončno prodrli v tradicionalno ekskluzivno sfero diplomacije: ne le da se odzivajo na mednarodnopolitično dogajanje, temveč se aktivno vključujejo v procese komunikacije med vladaми in javnostmi o mednarodni politiki ter so celo sami postali zunanjepolitična sredstva tako pomirjanja in posredovanja kot tudi zaostrovanja in konfliktov (Kunczik, 2003: 409).⁶ Z ekspanzijo globalnega komuniciranja je svetovna politika postala v precejšnji meri medijsko posredovana ali medializirana in se zlasti prek mednarodnih televizijskih mrež, s t.i. CNN učinkom, navidezno, real-time odvija na očeh 'svetovne' javnosti (Gilboa, 2002; Robinson, 2001). Prelomno se spreminja dinamika in način dela v sodobni diplomaciji, ki pogosto deluje v pogojih, ko *"vredne informacije, opažanja in priporočila iz oddaljenih diplomatskih in obveščevalnih virov ne prispejo več v pravem času, da bi lahko vplivali na odločitve, in tudi ko tourstne informacije prispejo pravočasno, ne morejo tekmovati z dramatičnimi televizijskimi posnetki in neposrednimi prenosi kriz in zunanjepolitičnih zadev"* (Gilboa, 2002: 737).

'Medijski realnosti' in njenim zakonitostim se do določene mere prilagajajo tudi svetovni politiki in zunanjepolitični akterji pri formuliranju in uresničevanju svojih politik, pri čemer poskušajo z različnimi tehnikami in veščinami odnosov z javnostmi izboljšati ne le vsebino, temveč predvsem ustvariti dogodke, vredne medijske objave, okrepiti prepričljivost javne podobe in vsečnost svojih zunanjih politik.⁷ Tako tudi tisti, ki so vpleteni v ta proces, priznavajo, da *"prepogosto šteje, kako dobro se bo določena politika 'odigrala', kako bodo videti slike, če bodo poslani pravi signali in če bo javnost impresionirana nad prožnostjo vladnega odziva - ne pa, če politika pospešuje dolgoročne nacionalne interese"* (Gergen, 1991: 48-49). Zato nekateri avtorji (Ammon, 2001; Gilboa, 2001) govorijo o diplomaciji, ki v svoji instrumentalizaciji sistematično in natančno sledi medijskim zakonitostim in formatom ter se pretvarja v pojavne oblike t.i. *medijske diplomacije, tele(di)plomacije, fotoplomacije, soundbite, instant- in real-time diplomacije*. Še bolj radikalne so trditve, da so v dobi medijskih vojn *"zahodne diplomacije postale tako sofisticirane v zavijanju javnih informacij na vizualno premeten način in televizijske mreže, ki delujejo v simbiotičnem odnosu z oblastjo, težijo h konformiranju geopolitičnih agend, določenih s strani močnih vlad"* (Thussu, 2000: 5).

⁶ Gilboa (2001) razvija tri konceptualne modele diplomacije v medijski dobi: model javne diplomacije, model medijske diplomacije in model, v katerem mediji prevzamejo vlogo diplomatskega posrednika. V modelu javne diplomacije državni in nedržavni akterji uporabljajo medije in druge kanale komuniciranja, da bi ugodno vplivali na javno mnenje v tujih državah oz. izboljšali ugled svoje države v tujini. Medijska diplomacija pomeni, da uradniki uporabljajo medije, da bi prek njih komunicirali z drugimi akterji in da bi na ta način reševali konflikte. V zadnjem modelu ('media-broker diplomacy') novinarji začasno prevzamejo vlogo diplomatov in postanejo posredniki/mediatorji v mednarodnih pogajanjih.

⁷ To, da se sposobnost vladanja ('statecraft') meri s spretnostjo uprizarjanja ('stagecraft'), pa ni izum sodobnega časa - kot najbolj znani primer iz zgodovine se navaja vladavina francoskega kralja Louisa XIV. t.i. sončnega kralja od 1661-1715 (Kunczik, 2003: 400-403). V zadnjem času pa so gotovo najbolj opazne 'inscenacije' ameriškega predsednika Georga Busha mlajšega (npr. zahvalna večerja med ameriški vojniki v Bagdadu novembra 2003), pri katerih mu med drugimi pomaga usposobljena ekipa televizijskih producentov in snemalcev.

Kljub tem trendom pa medijsko delovanje ne more v celoti nadomestiti dejavnosti javne diplomacije: čeprav se stikata na polju komunikacije in medijske prezentacije, diplomatska in novinarska profesiji ostajata razločljivi v ohranjanju svojih posebnih, ločenih funkcij. Vsakodnevne novice in medijska poročila ne morejo zadostiti potrebam odločanja o zunanjepolitičnih in mednarodnih zadevah v tolikšni meri kot poglobljena diplomatska poročila, bogata z informacijami, viri, analizami in priporočili (Vukadinović, 1994: 248-249). Prav tako ne smemo podcenjevati vloge tradicionalnih diplomatskih kanalov in pomena medosebnega (diplomatskega) komuniciranja. Nenazadnje, velja splošno pravilo, ki ga potrjujejo številne izkušnje, da imajo mediji ob manku jasne politike in prepričljive vladne strategije ponavadi uničujoče učinke (Robinson, 2001: 532; Hoge, 1994: 138).

Javna diplomacija je promocija in trženje držav v tujini

Strinjamo se z ugotovitvijo, da države v procesih globalizacije izgubljajo nadzor, vendar lahko toliko bolj pridobijo na vplivu (Brown in Studemeister, 2001: 3). Ham (2002) celo govori o premiku od geopolitike in moči v čas postmoderne, za katerega sta značilna vpliv in imidž. Tudi v svetovni politiki so namreč *"danes predstave/domišljija ('imagination') uprizoritveni prostor za akcijo, ne le za beg,"* (Appadurai, 1996 v Rosenau, 1999: 7). Zato si v sodobnem svetu države, prav tako mednarodne organizacije, prizadevajo za čim boljše celostno predstavitev, t.i. *promocijo*, da bi zviševale svoj *ugled/imidž*,^{*} ki ga razumemo kot seštevek vseh kognitivnih, afektivnih in vrednostnih zaznav in stališč o določeni državi in narodu, ki do določene mere temelji na zaupanju (Kunczik, 2003: 412).

V tem kontekstu Kline in Berginc (2004: 1045) ugotavljata, da tradicionalna diplomacija izginja in da bodo morali politiki jutrišnjega dne znati poiskati nišo za svojo državo, t.j. njeno tržno znamko. Po njegovih besedah to pomeni *"ustopanje v konkurenčno trženje države, zagotavljanje lojalnosti in zadovoljstva njenih in tujih državljanov ter predvsem ustvarjanja dodane vrednosti svoje tržne znamke v očeh različnih skupin njenih deležnikov"* (Ibidem). Enako trdijo tudi drugi avtorji (Ham, 2001; Kunczik, 1997), da se države pri tem predstavljajo po vzoru oglaševanja komercialnih izdelkov in tekmujejo za naklonjenost javnosti kot blagovne znamke (t.i. *'brand state'*).⁹ *"Države kot blagovne znamke se še vedno 'vojskujejo'*

^{*} Jančič (1998: 1029) alternativno uporablja pojma ugled in imidž, z nianso v razumevanju, da ugled običajno vključuje ovrednotenje, imidž pa je bolj nevtralen pojem. Ugled ('reputation') je opredeljen kot dobro ime, veljava, spoštovanje, ki ga pripisujejo oz. si ga zaslužijo osebe, kraji, aktivnosti, dogodki, knjige, časopisi itd., imidž ('brand image, corporate image') pa je predvsem povezan s poslovnimi organizacijami in njihovimi izdelki, ki za širjenje in zvečevanje svoje uglednosti uporabljajo množično komuniciranje, zlasti storitve s področja oglaševanja ter odnosov z javnostmi. Izraz imidž naj bi se uporabljal tudi v primeru, če osebe, kraji, države itd. svoj ugled ('public image') razširjajo na 'umeten, medijski' način. Glej tudi Kline (2004).

⁹ S t.i. branding pripisujemo produktom emotivno dimenzijo, s katero se lahko ljudje identificirajo. Kako se to prenaša tudi v sfero politike in mednarodnih odnosov, potrjujejo na primer poteze ameriške administracije po 11. septembru 2001. Za vodilno mesto komunikacijske kampanje za boj proti mednarodnemu terorizmu so najeli vrhunsko strokovnjakinjo iz sveta oglaševanja Charlotte Beers, ki je pred tem uspešno peljala oglaševalsko akcijo za riž znamke Uncle Ben's. Zunanji minister Colin Powell pa je ob tem označil ameriško diplomacijo: *"Prodajamo izdelek. In ta izdelek, ki ga prodajamo, je demokracija."* (cf. Ham, 2002: 250)

(in so same ustvarjene - t.j. oblikovane in konstruirane - v 'vojni'), vendar tokrat v ne-nasilni tekmi za tržne deleže in prepoznavnost" (Ham, 2002: 265). Hkrati pa poudarjajo, da države kot blagovne znamke ni možno umetno oblikovati, prvenstveno mora temeljiti na identiteti države, t.j. na njeni samopercepciji, viziji in nacionalni kulturi. Za večjo prepoznavnost države, posledično krepitev njenega imidža/ugleda in končno, utrditev blagovne znamke pa je potrebno veliko vlagati v načrtno komuniciranje in državo kot blagovno znamko potrjevati tudi z vedenjem ljudi (Kline, 2004).

Na področju trženja držav nedvomno vodijo nacionalne turistične organizacije, ki učinkovito izvajajo konkretne strateške in kreativne mednarodne odnose z javnostmi, ti pa sinergično prispevajo k vsestranskim učinkom javne diplomacije neke države (Kunczik, 2003: 415-416).¹⁰ Vendar pa tovrstnih oglaševalskih in PR kampanj ne moremo preprosto enačiti z javno diplomacijo, ker gre pogosto za različne dimenzije produkta, t.j. države, ki se na ta način trži, kot tudi za različne ciljne javnosti. Pomembno je poudariti, da javna diplomacija nikakor ni zgolj zbir tehnik državne promocije (oglaševanje, odnosi z javnostmi, publiciteta), ključno jo določa vsebina in kakovost formulirane in izvajanje zunanje politike - v smislu pregovora *"dejanja govorijo glasneje od besed"*. Pri tem pa po našem mnenju vsekakor veljata dve preprosti maksimi: *"Če je imidž slab, naša dejanja pa dobra, je naša krivda, ker ne znamo komunicirati. Če pa je imidž resničen odraz naših pomankljivosti, je krivda spet naša, ker ne znamo upravljati"* (Bernstein, 1986 v Jančič, 1998: 1039).

Javna diplomacija je v funkciji zunanje kulturne politike

Že 'očeta' javne diplomacije Signitzer in Coombs (1992) prepoznavata poleg t.i. trde linije (*'tough-minded line'*), ki uporablja prepričevanje in propagando, tudi t.i. mehko linijo (*'tender-minded line'*) javne diplomacije. Ta stoji na stališču, da morajo informacijski in kulturni programi zaobiti trenutne zunanjepolitične cilje in se osredotočiti na najvišje, dolgoročne nacionalne cilje. V tej luči so aktualna razmišljanja, da javna diplomacija ne nastopa zgolj in izključno v funkciji zunanje politike, temveč kot t.i. *kulturna diplomacija* prevzema vlogo izvajanja zunanje kulturne politike, pospeševanja mednarodnih kulturnih odnosov, medkulturnega dialoga, razumevanja in sodelovanja.

Zaplete pa se že v samem vsebinskem izhodišču takega razumevanja javne diplomacije: osnovna navigacija za delovanje javne diplomacije so namreč nacionalni interesi in zunanjepolitični cilji, ki načeloma temeljijo na notranjem konsenzu o nacionalni identiteti in vrednotah. Kako lahko torej javna diplomacija v svojem komuniciranju uskladi 'drugačnost navznoter in univerzalnost navzven', ne da bi zašla v kulturni imperializem in bi dejansko spodbujala vzorce medkulturne strpnosti? Prav tako se postavlja vprašanje, kdo so akterji kulturne diplomacije: ali so to nacionalna ministrstva za kulturo, ali neodvisne, javne ustanove, kot jih

¹⁰ To najbrž potrjuje tudi Slovenska turistična organizacija z odmevnimi akcijami in domiselnimi slogani kot npr. *Slovenia. Next Exit, Slovenia. Eden of Europe* in z najnovejšim *Slovenija poživlja. Slovenia invigorates, s katerim naj bi v tujih javnostih tržili Slovenijo kot najmlajšo članico Evropske unije*.

poznajo v Evropi (npr. British Council, Goethe Inštitut, kulturni centri v tujini) ali samostojne kulturne ustanove in ustvarjalci sami, mednarodne organizacije, profesionalna združenja itn.

Naše razumevanje mednarodnih kulturnih tokov gre bolj v smeri, da ti prebija-jo institucionalne in državne okvire, pri čemer jim zunanja politika in diplomacija kvečjemu stojita ob strani in pazita, da nista napoti. V tem smislu lahko na primer mladi ustvarjalci postanejo najboljši kulturni ambasadorji, saj lahko prav njihova kreativnost kot specifični življenjski stil predstavlja prepoznavni element sodobne identitete, razbija stereotipne vzorce ter kot taka deluje navzven učinkovito, če ne celo nalezljivo.

Kakšna sodobna javna diplomacija?

"Sodobni diplomat je lahko vsak, ki se identificira z vrednotami določene države v mednarodni skupnosti ter s humanimi modeli reševanja odprtih dilem globalizacije" (Guček, 2003: 3).

Obravnavane temeljne postavke lahko pomagajo razumeti tudi javno diplomacijo v sodobnem času in smeri njenega prihodnjega razvoja. Pri konceptualiziranju t.i. *sodobne javne diplomacije* pa je bistveno upoštevati, da se okolje, iz katerega danes izhaja funkcionalna potreba po javni diplomaciji, prelomno spreminja, zlasti z revolucionarnim razvojem komunikacijskih kanalov in informacijskih tehnologij, in da kot tako narekuje sodobne (nekonvencionalne, alternativne) načine delovanja javne diplomacije.

Mednarodno skupnost 21. stoletja opredeljujejo številna protislovja in nasprotja, tako procesi fragmentacije kot integracijski procesi (*t.i. fragmegracije*). Mednarodni odnosi in diplomacija, obenem pa tudi sodobne vojne, se danes odvijajo v soodvisnih globalnih omrežjih akterjev, informacij, idej, pri čemer medijski, informacijsko-tehnološki in idejni prostori preraščajo državno ozemlje, s tem pa tradicionalne koncepte suverenosti in moči (Rosenau, 1999). Sodobna mednarodna skupnost je *"posoda za stepanje jajc, ki vsebuje lupine suverenosti, medtem ko se kuha omleta globalne skupnosti"* (Booth, 1991 v Rosenau, 1999: 6) V post-Newtonovi metafori, ki ponazarja sodobno svetovno politiko, na (globalni) biljardni mizi ne štejejo le dodatne kroglice (novi akterji), temveč predvsem dinamika igre in interakcija med kroglami, ključen novi dejavnik pa je tudi blago/podlaga, na katerem se igra (Ronfeldt in Arquilla, 1999: 8). Pomembno tkanje v tem je prav gotovo komunikacija ali celo domišljija, pri čemer se tisto, kar se na primer prek medijev, zlasti globalnih televizijskih mrež, kot je CNN, predstavlja kot realno, tudi dojema kot realno, kar se danes dejansko odraža v t.i. *"wag-the-dog"* zunanji politiki oz. v medIALIZACIJI ali celo virtualizaciji sodobnih oboroženih spopadov.

Po našem mnenju koncept javne diplomacije v takem okolju postaja prevladujoči koncept sodobne diplomacije za 21. stoletje. Kljub številnim napovedim o koncu diplomacije, novi kontekst mednarodnih odnosov narekuje še več diploma-

cije, ki v svoji osnovni komunikacijski funkciji ostaja središčna.¹¹ Sodobna (javna) diplomacija kot taka že v svojem bistvu vsebuje pravo komunikativno delovanje, kjer komunikacija ni sama sebi namen, temveč je pripeta na konkretno zunanjepolitичno vsebino, učinke, vrednote in norme ter glede na to, strateško načrtovana tudi kot molk (Plavšak, 2004). Ob tem pa se odpirajo nadaljnja konceptualna vprašanja na različnih ravneh, ki kažejo na trende prihodnje r/evolucije javne diplomacije in njenega delovanja.

1. Na ravni akterjev (t.i. komunikatorjev in naslovnikov):

V polju javne diplomacije poleg tradicionalnih diplomatskih agentov (vlad, pooblaščenih predstavnikov) delujejo tudi drugi - mediji, nevladne organizacije, gospodarski subjekti, posamezniki idr.

2. Na ravni kanalov in metod dela

Tradicionalne diplomatske kanale in metode dela pomembno dopolnjuje uporaba sodobnih medijev.

3. Na ravni vsebine in 'poslanstva'

Javna diplomacija ne izvaja zgolj nacionalne zunanje politike, temveč se v sodobnih mednarodnih odnosih ukvarja tudi z aktualnimi globalnimi vprašanji, deloma pa nastopa v funkciji pospeševanja gospodarstva, spodbujanja kulturnega razumevanja, razvijanja sodelovanja s civilno družbo idr.

Sodobne načine delovanja javne diplomacije razumemo kot komplementarne in do neke mere konvergenčne: na eni strani se ohranja vloga tradicionalne diplomacije s funkcijami, kot jih opredeljuje Dunajska konvencija o diplomatskih odnosih (Vienna Convention, 1961), ki jo po drugi strani dopolnjujejo in nadgrajujejo (v smislu dodane vrednosti) mrežni, komunikacijski, tržni načini delovanja. Sodobni diplomati se soočajo z novimi izzivi in nalogami: po eni strani so pri svojem profesionalnem delovanju vedno bolj odvisni od množičnih medijev in vsebin, ki jih ti prenašajo, po drugi pa morajo vzdrževati podporo različnih javnosti svoji zunanji politiki in negovati njeno ugodno podobo, s čimer postajajo svojevrstni predstavniki za odnose z javnostmi in z mediji, komunikacijski upravljalci in koordinatorji (Plavšak, 2002: 116-117). Hkrati morajo v svoji primarni vlogi ostati pro-aktivni in poglobljeni: pravočasno in celovito prepoznati ter se odzivati na razvoj mednarodnih odnosov, določati agende, odpirati vprašanja, oblikovati koalicije, mednarodne režime ali red, katalizirati kolektivno akcijo itn. (Sharp, 1999: 41). Lahko govorimo o sodobni javni diplomaciji *kot mrežni, moderatorski, katalizatorski diplomaciji* (Hocking, 2002; Livingston, 2002), ki komunicira v mrežah akterjev,

¹¹ Kot ironizirata naslednja citata: "O, moj bog, to je konec diplomacije," je vzkliknil britanski zunanji minister lord Palmerston v 40. letih 19. stoletja ob prejemu prvega teleograma (cf. Catto, 2002) in v besedah sodobnega ameriškega diplomata: "Če je diplomacija v zatonu, zakaj sem potem tako zaposlen?" (cf. Sharp, 1999: 42). Neumann (2001: 616) na primer razmišlja, da v postdiplomatski dobi "Zvezdni stez" diplomacija sploh ni več potrebna. Drugi avtorji (Burt in Olin, 1998; Ronfeldt in Arquilla, 1999; Peterson et al., 2002) pa se pretežno ukvarjajo z vprašanjem, da potrebujemo "Revolucijo" v sodobni diplomatski praksi.

vključno z mediji, prevaja, posreduje, prečiščuje, analizira in interpretira mednarodne in zunanjepolitične zadeve z dodano vrednostjo. Zato se bo na področju zunanje politike in mednarodnih odnosov moralo uveljaviti javno partnerstvo, kjer se bo država preusmerila v moderatorsko vlogo na osnovi sodelovanja in koordinacije z zainteresiranimi, relevantnimi akterji, javna diplomacija pa bo predstavljala tisti vmesni člen med regulacijo in samoregulacijo (Guček, 2003: 2).

Sklep

V članku smo opredelili koncept javne diplomacije v njenih temeljnih predpostavkah. Opozorili smo na najpogostejše postavljene, posplošene, protislovne in celo napačne trditve, ki kažejo na 'prosto' razumevanje javne diplomacije. Obravnavali smo tudi sodobno javno diplomacijo v dinamičnem kontekstu mednarodnih odnosov ter nakazali nadaljnje smeri njenega razvoja. Na ta način smo pokazali, da sodobno javno diplomacijo razumemo kot integralni, mrežni koncept, ki ključno deluje predvsem v presečnih množicah z drugimi dimenzijami zunanjepolitičnih in mednarodnih procesov (gospodarski, kulturni, komunikacijsko-medijski, znanstveni, izobraževalni idr.)

Z obravnavo temeljnega koncepta in trendov javne diplomacije smo želeli začrtati okvir za analizo in prepoznavanje potencialov slovenske javne diplomacije in njenih prihodnjih usmeritev. Glavni ključ za utemeljena in konkretna priporočila glede potrebnih reform v obstoječih strukturah in praksah lahko po našem mnenju ponudi samo natančen prerez trenutnega stanja v Sloveniji in primerjalna analiza z drugimi primerljivimi diplomacijami. Na tem mestu je lahko naše temeljno in sklepno priporočilo, da mora slovenska javna diplomacija s perspektivo, da postane prava evropska diplomacija, težiti k neetatističnemu in nekonvencionalnemu, odprtemu, integrativnemu in sinergičnemu, transparentnemu, komunikativnemu in kreativnemu načinu delovanja. "Mogoče in verjetno bo Slovenija imela slavno prihodnost. Poslanstvo diplomacije, državne reprezentance - delo poslaničkov oz. veleposlanikov - je prizadevanje za takšno slavno prihodnost," tako slovenski zunanji minister (Rupel, 2004).

LITERATURA

- Ammon, Royce J. (2001): *Communication and Diplomacy*. Jefferson, North Carolina: McFarland&Company.
- Barston, R.P. (1988): *Modern Diplomacy*. London, New York: Longman.
- Benko, Vlado (1997): *Znanost o mednarodnih odnosih*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Brown, John (2002): *The Purposes and Cross-purposes of American Public Diplomacy*. *American Diplomacy*, 15. avgust. Dostopno preko: www.americandiplomacy.org (13.9.2002)
- Brown, Sheryl J. in Studemeister, Margarita S. (2001): *Virtual Diplomacy: Rethinking Foreign Policy Practice in the Information Age*. *Information & Security* 7, 28-44.
- Burt, Richard in Robison, Olin ur. (1998): *Reinventing Diplomacy in the Information Age*. Washington: Center for Strategic & International Studies.
- Catto, Henry (2002): *The End of Diplomacy?* V B. Fulton (ur.) *Net Diplomacy I: Beyond Foreign Ministries*. *Virtual Diplomacy Series*. Washington: United States Institute of Peace. Dostopno preko: www.usip.org/virtualdiplomacy/publications/reports/14.html (13. 8.2003)
- Defago, Alfred (2003): *Das Zauberwort dre Stunde heisst "public diplomacy". Doch weniger wäre manchmal mehr*. *Neue Züricher Zeitung* am Sonntag, 2. marec, str. 18.
- Gergen, David R. (1991): *Diplomacy in a Television Age. The Dangers of Teledemocracy*. V S. Sertafy (ur.): *The Media and Foreign Policy*, 47-65. New York: St.Martin Press.
- Gilboa, Eytan (2002): *Global Communication and Foreign Policy*. *Journal of Communication* 52 (4), 731-748.
- Gilboa, Eytan (2001): *Diplomacy in the Media Age: Three Models of Uses and Effects*. *Diplomacy&Statecraft* 12 (2), 1-28.
- Gilboa, Eytan (1998): *Media and diplomacy: A Framework for Analysis*. Vienna: Third Pan-European International Relations Conference and Joint Meeting with the International Studies Associations, 16-19.september.
- Gruban, Darja (2002): *Javna diplomacija kot sodobna diplomatska praksa*. *Diplomsko delo*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Grunig, James E. (1993): *Public Relations and International Affairs. Effects, Ethics and Responsibility*. *Journal of International Affairs* 47 (1), 137-162.
- Guček, Bojan (2003): *Sedem fragmentov k razpravi o prihodnjih zunanje-političnih prioritetah, položaju, aktivni vlogi in prepoznavnosti Republike Slovenije v mednarodni skupnosti*. Dostopno preko: www.prihodnost-slovenije.si (15.9.2003)
- Ham, van Peter (2002): *Branding Territory: Inside the Wonderful Worlds of PR and IR Theory*. *Millennium: Journal of International Studies* 31 (2), 249-269.
- Ham, van Peter (2001): *The Rise of the Brand State: The Postmodern Politics of Image and Reputation*. *Foreign Affairs* 80 (5), 2-6.
- Hill, Christopher (2001): *Introduction*. V Alan Chong in Jana Valenčič (ur.): *The Image, the State and International Relations*, 9-13. EFPU Working Papers No. 2001/2. London: London School of Economics.
- Hocking, Brian (2002): *Diplomacy: New Agendas and Changing Strategies*. V B. Fulton (ur.) *Net Diplomacy I: Beyond Foreign Ministries*. *Virtual Diplomacy Series*. Washington: United States Institute of Peace. Dostopno preko: www.usip.org/virtualdiplomacy/publications/reports/14b.html (13. 8.2003)

- Hoge, James F. (1994): Media Pervasiveness. Global Reach and Picture Power. *Foreign Affairs* 73 (4), 136-144.
- Jakobsen, Peter Viggo (2000): Focus on the CNN Effect Misses the Point. The Real Media Impact on Conflict Management is Invisible and Indirect. *Journal of Peace Research* 37 (2), 131-143.
- Jančič, Zlatko (1998): Nevidna povezava ugleda države in podjetij. *Teorija in praksa* 35 (6), 1028-1041.
- Kline, Miro (2004): Pred prihodom so pričakovanja majhna, pri odhodu pa zadovoljstvo veliko. Intervju za Delo, 21.1.2004, str. 10.
- Kline, Miro in Berginc, Dario (2004): Tržna znamka države: Študija primera Slovenije. *Teorija in praksa* 40 (6), 1040-1057.
- Kovač, Bogo (2002): Lobiranje v neprofitnem sektorju. V D. Jelovac (ur.) *Jadranje po nemirnih vodah menedžmenta nevladnih organizacij*, 213-230. Ljubljana: Radio Študent idr.
- Kunczik, Michael (2003): Transnational Public Relations by Foreign Governments. V K. Sriramesh in D. Verčič (ur.) *The Global Public Relations Handbook*, 399-424. Mahwah etc.: Lawrence Erlbaum Ass.
- Kunczik, Michael (1997): *Images of Nations and International Public Relations*. Mahwah, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, Publishers.
- Leonard, Mark (2002): *Public Diplomacy*. London: Foreign Policy Center.
- L'Etang, Jacquie (1996): Theories of Diplomacy - Wight's Framework. V Jacquie L'Etang in Magda Pieczka (ur.): *Critical Perspectives in Public Relations*, 20-34. London: International Thompson Publishing Company.
- Livingston, Steven (2002): Diplomacy and Remote-Sensing Technology: Changing the Nature of Debate. V B. Fulton (ur.) *Net Diplomacy III: 2015 and Beyond*. Virtual Diplomacy Series. Washington: United States Institute of Peace. Dostopno preko: www.usip.org/virtualdiplomacy/publications/reports/16.html (12. 8. 2003)
- Manheim, Jarol B. (1994): *Strategic Public Diplomacy and American Foreign Policy: The Evolution of Influence*. New York in Oxford: Oxford University Press.
- Morgentau, Hans (1995/1948): *Politika med narodi: borba za moč in mir*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Neumann, Iver B. (2001): "Grab a Phaser, Ambassador" Diplomacy in Star Trek. *Millennium: Journal of International Studies* 30 (3), 603-625.
- Nicholson, Harold (1988/1939): *Diplomacy*. Washington: Institute for the Study of Diplomacy, Georgetown University.
- Nye Jr., Joseph S. and Owens, William A. (1996): America's Information Edge. The Power Resource of the Future. *Foreign Affairs* 75 (2), 20-37.
- Olson, William C. (1991/1960): *The Theory and Practice of International Relations*. New Jersey: Prentice Hall.
- Peterson, Peter G. et al. (2002): *Public Diplomacy. A Strategy for Reform*. Washington: Independent Task Force on Public Diplomacy, Council on Foreign Relations.
- Dostopno preko: www.cfr.org/publication.php?id=4683 (12. 9. 2003)
- Plavšak, Kristina (2004-v tisku): Sodobna diplomacija v trendih globalnega komuniciranja: Komunikativna moč malih držav. V D. Zajc et. al. (ur.) *Globalizacija in vloga manjših držav (Slovenija v procesih globalizacije)*. Zbornik prispevkov Slovenski politološki dnevi 2003.

- Plavšak, Kristina (2002): Communicative diplomacy for the 3rd millennium: soft power of small countries like Slovenia?. *Journal of political marketing* 1 (2/3), 109-122.
- Pogovori o prihodnosti Slovenije (2003): V svetu aktivna in prepoznavna Slovenija. Ugotovitve in priporočila slovenski prihodnji zunanji politiki. Dostopno preko: www.prihodnost-slovenije.si (30.11.2003)
- Robinson, Piers (2001): Theorizing the Influence of Media on World Politics. *Models of Media Influence on Foreign Policy*. *European Journal of Communication* 16 (4), 523-544.
- Ronfeldt, Donald in Arquilla, John (1999): What if there is a Revolution in Diplomatic Affairs? *Virtual Diplomacy Series*. Washington: United States Institute of Peace.
- Dostopno preko:
www.usip.org/virtualdiplomacy/publications/reports/ronarqISA99.html (12. 8.2003)
- Rosenau, James N. (1999): States, Sovereignty, and Diplomacy in the Information Age. *Virtual Diplomacy Series*. Washington: United States Institute of Peace.
- Dostopno preko:
www.usip.org/virtualdiplomacy/publications/reports/jrosenauISA99.html (13. 8.2003)
- Rupel, Dimitrij (2004): Poslansvo diplomacije: Slavna prihodnost Slovenije. Uvodni govor na Posvetu slovenske diplomacije, Brdo pri Kranju, 2. februar. Dostopno preko: www.gov.si/mzz/govori/04020201.html (18.2.2004)
- Sharp, Paul (1999): For Diplomacy. *Representation and the Study of International Relations*. *International Studies Review* 1 (1), 33-57.
- Signitzer, Benno H. and Coombs, Timothy (1992): Public Relations and Public Diplomacy. *Conceptual Convergences*. *Public Relations Review* 18 (2), 137-147.
- Slovensko društvo za mednarodne odnose (2004): Javna diplomacija. Nadaljevalni pogovor o prihodnosti Slovenije, 14. januar. Dostopno preko: www.prihodnost-slovenije.si (20.1.2004)
- Smith, Gordon S. (1999): Reinventing Diplomacy: A Virtual Necessity. *Virtual Diplomacy Series*. Washington: United States Institute of Peace. Dostopno preko: www.usip.org/virtualdiplomacy/publications/reports/gsmithISA99.html (13. 8.2003)
- STA (2004): Uspešna širitev EU prioriteta ne le slovenske, tudi evropske diplomacije. Poročilo o posvetu slovenskih diplomatov, 2. februar.
- Dostopno preko:
www.sta.si (3.2.2004)
- Štiblar, Franjo (2004): Gospodarstvo, NLB in slovenske zunanja politika. Prispevek k razpravi o slovenski zunanji politiki in javni diplomaciji.
- Dostopno preko:
www.prihodnost-slovenije.si (20.1.2004)
- Thussu Kissan, Daya (2000): Media Wars and Public Diplomacy. *Javnost/The Public* 7 (3), 5-18.
- Tuch, Hans H. (1990): *Communicating with the world: US public diplomacy overseas*. New York: St. Martin's Press.
- Verčič, Dejan (2000): The European public relations body of knowledge. *Journal of Communication Management* 4 (4), 341-354.
- Vienna Convention on Diplomatic Relations (Vienna, 18.4. 1961), 500 U.N.T.S. 95.
- Vreg, France (2000): *Politično komuniciranje in prepričevanje*. Ljubljana: Javnost.

- Vukadinović, Radovan (1994): Diplomacija. Strategija političnih pogajanj. Ljubljana: Arah Consulting.
- Zeller, Ren(in Bernet, Luzi (2003): R(chkzieher von Calmy-Rey in der EU-Frage. Neue Z(ric-her Zeitung am Sonntag, 4. maj, str.10.
- Wilcox, Dennis L., Ault, Philip H and Agee, Warren K. (1998): Public Relations Strategies and Tactics. New York: Addison Wesley Longman.

UVODNIK

*Obveščenost javnosti je temelj delovanja sodobnih družb
in pogoj za delovanje demokratičnega sistema.*

Preambula Kodeksa slovenskih novinarjev (2002)

Večina državljanov politiko doživlja z oddaljenosti, in sicer prek tiskanih in elektronskih medijev. Zato je vsaka študija demokracije v sodobnih okoliščinah obenem tudi raziskovanje tega, kako mediji poročajo in interpretirajo politične dogodke ter zadeve, kako olajšajo prizadevanja politikov, da bi volilce prepričali o pravilnosti svojih politik in programov, ter tudi kako mediji sami (uredniško osebje, uprava in lastniki) vplivajo na politični proces in oblikujejo javno mnenje.

S temi mislimi Brian McNair (2000: 1) začena razpravo o novinarstvu in demokraciji v knjigi *Journalism and Democracy: An Evaluation of the Political Public Sphere*. Množični mediji naj bi z novinarskim diskurzom uresničevali svojo najpomembnejšo - informacijsko vlogo, ki je "nedvomno osrednja funkcija množičnih medijev" (Vreg, 1990: 51). Novinarsko (novičarsko) upovedene vsebine so namreč bistvenega pomena za uresničevanje komunikacijskih pravic državljanov in za delovanje demokracije v družbi. Obveščanje je v demokratičnem življenju nepogrešljivo; če državljani ne bi imeli na voljo potrebnih informacij o javnih zadevah, ki jim jih nudijo mediji, demokracija ne bi bila mogoča, je poudarjeno med funkcijami novinarstva v resoluciji št. 1003 parlamentarne skupščine Sveta Evrope o novinarski etiki (1993). Splošna ideja demokracije od antične Grčije temelji (vsaj) na štirih predpostavkah, povezanih s komuniciranjem (Splichal, 1997: 346): 1. da so državljani dobro obveščeni, 2. da se zanimajo za politiko, 3. da so enakopravni v pravici svobodno govoriti in sodelovati pri odločanju in 4. da so vse odločitve podvržene javne razpravi.

Te predpostavke upravičujejo odločitev avtoric tematskega sklopa, da za predmet proučevanja izberejo prav novinarski množičnosporočanski diskurz. Ker je ob tako široko zastavljenem interesu bila nujna zožitev raziskovalnega področja, so svojo analizo usmerile na nekaj - za demokracijo v slovenski družbi posebej relevantnih - razsežnosti poosamosvojitvenega slovenskega novinarstva. Tematski sklop o novinarstvu in demokraciji prinaša štiri članke o značilnostih, spremembah in tudi težnjah razvoja novinarskega diskurza v slovenskih množičnih medijih od l. 1991 naprej.¹

Avtorice svoja raziskovalna vprašanja razvijajo, izhajajoč iz pojava, ki ga Jay Blumler in Michael Gurevitch (1995) imenujeta "kriza javnega komuniciranja" in za katerega je med drugim značilno upadanje kakovosti političnega novinarstva, kar povzročajo procesi komercializacije, tabloidizacije, "amerikanizacije" in prevlada "infozabave" nad "resnim" poročanjem ter analizami politike. Ko piše o krizi političnega novinarstva v Veliki Britaniji, McNair (2000: 8) ugotavlja, da je novinarstvo

¹ Članki so del projekta *Mediji v pluralni družbi*, ki so ga avtorice pod vodstvom dr. Melite Poler Kovačič v letih 2002-2003 izvajale na Centru za raziskovanje družbenega komuniciranja na FDV; projekt sta v okviru Ciljnega raziskovalnega programa "Konkurenčnost Slovenije 2001-2006" financirala Ministrstvo za znanost, šolstvo in šport RS ter Urad Vlade RS za informiranje.

v politični kulturi postalo sila, ki odtuja, sproža cinizem in omamlja, namesto da bi podpiralo demokratične procese; ljudi prej odvrča od državljanstva, namesto da bi jih usposobilo za izpolnjevanje demokratičnega potenciala.

Z omenjenimi kazalniki krize (in njenimi vzroki) se srečujemo tudi v slovenskem družbenem in medijskem prostoru. Demokratizacija in komercializacija, spremembe političnega sistema ter drugi ekonomski, politični in družbeni pojavi od začetka devetdesetih let 20. stoletja temeljito spreminjajo podobo medijev in novinarstva, in tudi obratno: množični mediji oz. novinarski diskurz prispeva k spremembah na različnih področjih našega življenja in družbene ureditve. To misel lahko štejemo za vodilo oz. najširši okvir raziskovalnega ustvarjanja avtoric tematskega sklopa.

Prva dva prispevka - Brede Luthar in Maruše Pušnik - obravnavata uporabo in vlogo javnomnenskih glasovanj v slovenskem novinarstvu.

Spremembe v novinarski praksi in normativni samopercepciji so tesno povezane s t. i. politično demokratizacijo ter so potekale hkrati z oblikovanjem novih razmerij med družbeno/politično elito, mediji in občinstvom/volilci, ugotavlja Lutharjeva. Eno temeljnih načel demokracije je, da je le moč, ki izhaja iz ljudske volje - z volitvami - legitimna. Za demokracijo je bistven dvom o avtoriteti, potreba po upravičevanju moči, saj legitimnost politika oz. političnega projekta ne izhaja več iz avtoritete, ki mu jo samoumevno podeljuje funkcija, temveč je odvisna od specifičnih paketov "ponujenih" politik, ki se morajo vsakič znova "preverjati" v javnosti. Ker torej mora politična sfera v liberalni demokraciji svojo legitimnost utemeljevati na domnevni volji ljudstva in jo vzpostavljati v javnosti, torej predvsem prek medijev, neizogibno prihaja do preoblikovanja medijske reprezentacije politike ter odnosa med politiko in mediji.

Podpora politikam se sproti ugotavlja z neformalnimi mehanizmi, tj. javnomnenskimi anketami, ki so postale široko sprejeto sredstvo ugotavljanja mnenja volilcev/javnosti, piše Lutharjeva. Vendar ankete mnenje ne le ugotavljajo, ampak ga tudi ustvarjajo. Empirično domnevno neizpodbitna dejstva rezultatov anket, ki se enačijo z javnim mnenjem, lahko služijo kot učinkovito sredstvo legitimiranja določene politične vizije, saj se zdi, da izražajo konsenz, ki pa običajno ni nič drugega kot reprodukcija dominantnega medijskega oz. političnega diskurza. Ko je razpravljanje nadomeščeno z objavljanjem anket javnega mnenja, ko se javno mnenje reducira na končni in fiksirani numerični podatek, novinarstvo onemogoča "produkcijo" argumentov in alternativnih vizij ter z ustvarjanjem fikcije o "slovenski javnosti" prikriva razredno in kulturno razdeljenost družbe, ugotavlja Breda Luthar.

Pušnikova se je analizi novinarskih prispevkov z javnomnenskimi glasovanji posvetila z namenom, da bi v njih razkrila oblastne mehanizme, ki so v procesu nastajanja nove nacionalne skupnosti postopoma kultivirali kolektivni spomin Slovencev. Njena teza namreč je, da je prelom med dvema nacionalnima kontekstoma na Slovenskem v začetku devetdesetih let prejšnjega stoletja tudi rezultat prispevkov z javnomnenskimi glasovanji. Ti so prek novinarskih tehnik selektivnega spominjanja in potiskanja določenih informacij/tem v pozabo postopoma konstruirali in določali konture slovenskega javnega mnenja.

Namesto da bi takšni novinarski prispevki pospeševali demokratične prakse in sposobnosti državljanov za informirane odločitve na osnovi razumevanja dogodkov ter poznavanja različnih mnenj, služijo predvsem reproduciranju hegemonističnih državotvornih formacij, trdi Pušnikova. Ti prispevki zaradi privilegiranja zgolj specifične vednosti oziroma dominantnih mnenj, ki izhajajo iz državotvornega diskurza, ne morejo biti dober informator državljanov. Na tej osnovi avtorica izpeljuje tezo o nekritičnosti tovrstnega novinarskega diskurza v Sloveniji, ki po njenih besedah ne vodi v demokratizacijo družbe. S podrejanjem ideološkim projektom partikularnega izbiranja javnega mnenja namreč tlači heterogenost mnenj oziroma zabriše alternativna mnenja različnih skupin in (marginaliziranih) interesov v družbi, ki nasprotujejo prevladujočemu mnenjskemu toku (npr. izbrisani državljani nekdanje SFRJ, protiglobalistična gibanja itd.). Takšno nekritično novinarstvo številnim mnenjem v družbi ne da priložnosti, da bi se predstavila. Bralcem tako ponuja zgolj iluzijo demokracije, ko jim daje občutek, da tudi sami izražajo mnenja v javnem novinarskem prostoru, zaključuje Maruša Pušnik.

Če za prvi dve avtorici lahko rečemo, da ju družijo skupni začetni interes - raziskovanje javnomnenjskih glasovanj v novinarskem diskurzu (čeprav se njuno raziskovalno delovanje in zanimanje od te točke naprej razvija različno), sta avtorici preostalih dveh člankov izbrali drugačno izhodišče: osredotočili sta se na skupni vzorec novinarskih besedil v slovenskih tiskanih medijih, in sicer na novinarske prispevke o "vstopu Slovenije v Nato", ter jih analizirali z različnih zornih kotov, različno zastavitvijo problemov, domnevami in uporabljeno metodologijo. Melito Poler Kovačič je zanimalo vprašanje dostopa do medijev, tj. mesta in vloge virov informacij, medtem ko se je Monika Kalin Golob novinarskih prispevkov lotila z vidika jezika in stila upovedovanja.

Poler Kovačičeva svojo raziskavo utemeljuje na prepričanju, da je moč medijskega diskurza treba razumeti (tudi) v luči dostopa do medijev. Njena predpostavka je, da položaj "novinarskega subjekta" pri (i)zbiranju informacij obvladujejo družbene elite, ki v odnosih z mediji nastopajo kot uradni viri informacij, čeprav splošni model demokracije predpostavlja enakost državljanov v pravici govora. Javno razpravljanje je - kot piše Splichal - reducirano na "javno legitimiziranje vladajočih mnenj, ki so jih oblikovale elite" (1997: 346). Avtorica svoje domneve preverja v vesteh in poročilih v Delu, Dnevniku ter Večeru v šestmesečnem obdobju pred referendumom o vstopu Slovenije v Nato. Rezultati potrjujejo domnevi o visoki stopnji rutiniziranosti zbiranja informacij in o prevladi uradnih virov; delež rutinskih kanalov je več kot 82-odstoten, uradni viri s skoraj 94 odstotki izrazito prevladujejo.

Melita Poler Kovačič ugotavlja, da so ključni subjekti tistega dela "javne razprave", ki je potekal prek izbranih besedil, bili zagovorniki vstopa v Nato, ki so večinoma nastopali kot elitni uradni viri, dostop do medijev pa so dobili prek rutinskih kanalov. Lahko bi dejali, da je potencialna moč analiziranega diskurza bila zaznamovana z njihovo močjo dostopa do medijskih objav.

Demokratizacija družbe in medijev v devetdesetih letih 20. stoletja je med drugim povzročila napačno razumljeno svobodo tiska, kar se kaže tudi v izrabi jezikovnih sredstev in mešanju žanrskih konvencij v poročevalskih besedilih. Kalin

Golobova z jezikovno-stilno analizo razčlenjuje poročila in komentarje o vstopanju Slovenije v Nato v slovenskem dnevnem tisku, pri čemer se osredotoča na odklone od pričakovane stilne norme, ki jih smemo šteti za prikrito ali odkrito (iz)rabo jezikovnih sredstev, s katerimi avtorji kažejo svoje stališče do vključevanja v Nato in vplivajo na naslovnike. Ugotavlja, da so se - v nasprotju s pričakovanji - zamajale žanrske in jezikovno-stilne konvencije. Gotovo je bila tema o Natu pomembna in je burila duhove bolj in drugače kot katera druga - gotovo gre tudi v tem iskati odklone od pričakovanega, vendar je žanrska zamenjava (poročila s stilno zaznamovanimi, vrednotilnimi sredstvi ter komentarji skorajda brez avtorjeve jezikovne ustvarjalnosti in stilne pestrosti) eden izmed kazalnikov razumevanja, da je demokracija predvsem stanje popolne svobode, ki lahko brez upoštevanja tradicije postavlja samolastne jezikovne in stilne norme.

Rezultati raziskovanja štirih avtoric ponujajo odgovore zgolj na nekatera aktualna vprašanja o stanju in razvoju novinarskega diskurza na Slovenskem, upoštevajoč njegov pomen za demokracijo v družbi. Predvsem pa porajajo mnoga nova vprašanja in dileme, ki bodo v bližnji prihodnosti lahko predmet novih raziskav in razprav. Slovensko novinarstvo jih potrebuje, če želi delovati v interesu javnosti in demokracije.

LITERATURA:

- Blumler, Jay G. in Michael Gurevitch (1995): *The Crisis of Public Communication*. London and New York: Routledge.
- (2002): Kodeks slovenskih novinarjev. Dostopno prek www.novinar.com, marec 2004.
- McNair, Brian (2000): *Journalism and Democracy: An Evaluation of the Political Public Sphere*. London and New York: Routledge.
- (1993): Resolucija Sveta Evrope št. 1003 o novinarski etiki. V (1995): *Predpisi o novinarjih in medijih*, 245-252. Ljubljana: ČZ Uradni list RS.
- Splichal, Slavko (1997): *Javno mnenje: teoretski razvoj in spori v XX. stoletju*. Ljubljana: FIDV.
- Vreg, France (1990): *Demokratsko komuniciranje*. Maribor: Založba Obzorja.

Dr. Melita Poler Kovačič,
gostujoča urednica tematskega sklopa

LJUDSTVO: UPORABA ANKET JAVNEGA MNENJA
V NOVINARSTVU

Povzetek. Članek obravnava uporabo anket javnega mnenja v slovenskem novinarstvu. Dokazuje, kako utrjevanje te kulturne oblike (anketa-dogodek) v sodobnem "informativnem" novinarstvu v devetdesetih letih po eni strani vpliva na proizvodnjo novic, po drugi strani pa se proizvodnja rezultatov anket ujema s fenomenologijo novinarske prakse, npr. z njeno zahtevo po dogodkopolnosti, s proizvodnjo novosti-pseudodogodkov, z zahtevo po faktualnosti in ritualiziranjem dokazovanju objektivnosti s citiranjem. Avtorica meni, da empirično domnevno neizpodbitna dejstva rezultatov anket, ki se enačijo z javnim mnenjem, lahko služijo kot učinkovito sredstvo legitimiranja posebne partikularne politične vizije, saj se zdi, da izražajo konsenz, ki ponavadi ni nič drugega kot reprodukcija dominantnega medijskega oz. političnega diskurza. Javno mnenje je rezultat javnega diskurza o mnenju javnosti, saj mnenja in stališča, ki jih ankete merijo, ne izvirajo iz zasebnega izkustva "respondentov", temveč iz diskurzivne kulture, katere del so "respondenti". Z nadomeščanjem razpravljanja o zadevah na objavljanje anket javnega mnenja in z redukcijo javnega mnenja na končni in fiksirani numerični podatek, novinarstvo onemogoča "produkcijo" argumentov in alternativnih vizij ter z ustvarjanjem fikcije o "slovenski javnosti" prikriva razredno in kulturno razdeljenost družbe.

Ključni pojmi: javnomnenske ankete, novinarstvo, produkcija novic, dogodkopolnost, pseudodogodki, anketa-dogodek, esencializem, demokracija

Uvod: konjske dirke in ljudstvo, o katerem se govori

Sie können sich nicht vertreten, sie müssen vertreten werden.¹

Ankete javnega mnenja so razširjena oblika reprezentacije "ljudstva" v javni govorici in vedno bolj ikonografsko utrjena retorična in narativna oblika v novinarstvu. Slovenski mediji vse od začetka devetdesetih let redno naročajo ankete zunanjim anketnim organizacijam, imajo svoje službe za anketiranje ali pa poročajo s tiskovnih konferenc neodvisnih akademskih institucij ali komercialnih agencij za

Dr. Breda Luthar, izredna profesorica na Fakulteti za družbene vede, Univerza v Ljubljani.

¹ Karl Marx (1979): "Osemnajsti brumaire Ludvika Bonaparta" V K. Marx, F. Engels, Izbrana dela, III. zvezek, Ljubljana: Cankarjeva založba, 445-574.

merjenje javnega mnenja. Povečana produkcija in uporaba rezultatov javnomnenjskega raziskovanja je rezultat uveljavitve ideala objektivnosti in z njim povezanega ideala faktualnosti v uradni novinarski ideologiji.² Spremembe v novinarski praksi in normativni samopercepciji pa so tesno povezane s t. i. politično demokratizacijo in so se odvijale hkrati z oblikovanjem novih razmerij med družbeno/politično elito, mediji in občinstvom/volilci. Prav gotovo ne gre izključiti, da je po tretji strani razcvet uporabe mnenjskih glasovanj v novinarstvu delno povezan tudi z razcvetom agencij za raziskovanje trga in javnega mnenja. Čeprav se zdijo spremembe, kot so porast uporabe javnomnenjskih anket v novinarstvu, redukcija medijske tematizacije strukturnih problemov na individualne motivacije, ki se kaže v rojstvu in razcvetu t. i. človeških zgodb in tematizaciji zasebnosti javnih osebnosti ter upovedovanja politike kot sosledja škandalov, tako raznovrstne, da jim je na prvi pogled težko pripisati skupni vzrok nastanka, vse izvirajo iz sprememb v ustvarjanju politične legitimnosti in kredibilnosti, ki povzročajo spremenjen odnos med politiko in mediji, ter iz preoblikovanja novinarske normativne ideologije in samopercepcije.

Ključni razlog za spremenjeno reprezentacijo politike v medijih in za spremembo novinarske ideologije in prakse, je v spremenjeni politični kulturi, katere sestavni del je tudi način vzpostavljanja politične legitimnosti. Medtem ko so imele v klasični ideološki politiki, ki v zahodnih demokracijah odstopa mesto "politiki zaupanja", politične stranke razredno utemeljeno in relativno stabilno volilno bazo, sta se v "realnem socializmu" legitimnost in simbolni kapital politika ustvarjala znotraj političnega polja. Legitimnost konkretnega politika in političnega projekta je bila odvisna zgolj od podpore politične elite. Medijska promocija je v taki situaciji zgolj podpirala že obstoječo legitimnost, ki je bila neodvisna javnosti in medijev. Eden temeljnih principov demokracije pravi, da je le moč, ki izhaja iz ljudske volje, s pomočjo volitev, legitimna.³ Temeljna premisa demokracije je dvom v vsako avtoriteto in potreba po opravičevanju moči, saj legitimnost politika ali vsakokratnega političnega projekta ne izhaja več iz avtoritete, ki mu jo samoumevno podeljuje vloga ali funkcija, ki jo zaseda. Prav tako se ne ustvarja več predvsem znotraj političnega polja, to je v okviru stranke/partije ali v odnosu med strankami, temveč se vedno na novo ustvarja v procesu legitimizacije, ki prevladujoče poteka skozi medije. Gre za proces, kot pravi J. B. Thompson (2000: 111), "postopnega zatona 'ideološke politike' in za vedno večjo pomembnost 'politike zaupanja'. Legitimnost sodobne politike in politikov v liberalni demokraciji torej ni več utemeljena niti v absolutni podpori stranke/partije niti v ideoloških projektih, temveč je odvisna od specifičnih paketov politik, ki jih ponujajo politične stranke in ki se morajo vsakič znova utemeljevati in preverjati v javnosti (npr.

² Med januarjem 1991 in junijem 2003 je bilo letno v dnevniku *Delo* letno v različnih oblikah objavljenih med 16 in 37 prispevkov, ki so uporabljali rezultate javnomnenjske ankete, povprečno torej vsaj dve do tri ankete mesečno. Podobno povprečje dosegata druga dva dnevnika, *Večer* in *Dnevnik*, ki mesečno objavita povprečno po dve anketi. V Slovenskih Novicah je bilo v vseh dvanajstih letih objavljenih 29 anket, torej toliko kot v *Delu*, *Večeru* ali *Dnevniku* v enem letu skupaj.

³ Glej P. Szotomjka, *A Trust*, Cambridge University Press, 1999. Szotomjka (1999: 140-145) obravnava temeljne principe demokracije, katerih sestavnih del je tudi institucionalizacija nezaupanja.

zdravstvena reforma, pridružitve Natu ali Evropski uniji, davčna reforma itd.).

Ker mora torej politična sfera (politiki, politični projekti in posamezne politike) v liberalni demokraciji svojo legitimnost utemeljevati na domnevni volji ljudstva in jo vzpostavljati v javnosti, torej predvsem s pomočjo medijev, neizogibno prihaja do preoblikovanja medijske reprezentacije politike ter do preoblikovanja odnosa med politiko in mediji. Intenzivna promocija politik skozi medije in intenzivna humanizacija samih politikov oz. personalizacija institucij je ključnega pomena za uspeh politik. Njihova kredibilnost namreč ne izhaja niti iz njihove vloge/funkcije niti iz temeljnih razlik med ideologijami v družbi, ki se lahko zanašajo na stabilne volilne baze, temveč je vsakič znova podvržena preverjanju. V okoliščinah, v katerih je medijsko ustvarjeni vtis kredibilnosti in zanesljivosti vedno bolj pomemben za uspeh politikov in političnih projektov (torej politik), postane pomemben domnevni "karakter" politika, saj verodostojnost politika izhaja iz medijske podobe njegovega karakterja. V medijih se ustvarja ali izpodbija zaupanje vanj. V taki situaciji so tako politiki kot mediji odvisni od spreminjajočega se mnenja javnosti in njene nezanesljive podpore političnim figuram in posebnim politikam. Podpore torej sproti ugotavlja s pomočjo neformalnih mehanizmov, t. j. javnomnenjskih anket. Te so postale široko sprejeto sredstvo ugotavljanja mnenja volilcev/javnosti in se ne uporabljajo le za ugotavljanje mnenja, temveč tudi za ustvarjanje mnenja. S stališča politike je postala javnomnenjska anketa običajno sredstvo političnega boja z drugačnimi politikami in del boja za ustvarjanje podobe "ljudstva". Ali kot pravi J. Lewis (2001: 31), objavljene ankete so "trenutek v reprodukciji hegemonije" in izraz dominantnega referenčnega okvirja, znotraj katerega lahko mislimo različne politike. Ustvariti podobo ljudstva po svoji meri je ena ključnih nalog politike. "Ljudstvo" (ki ne želi džamije ali ljudstvo, ki zahteva, da so ob nedeljah trgovine zaprte, ali ljudstvo, ki je ogorčeno nad transseksualno-homoseksualno zaroto), je torej politična fikcija. Služi potrebam političnega diskurza, ki ljudstvo imaginira. Kakšna vlogo igrajo v tej konstrukciji javnomnenjske ankete kot uveljavljene in utrjene kulturne oblike?

Razlog za to novo kulturno obliko v medijih seveda ne leži le v politiki in njeni potrebi po ustvarjanju podobe ljudstva po svoji meri. Hkrati s spremembo politične kulture se spreminja tudi od politične moči relativno in načelno neodvisna novinarska kultura in njen odnos ne le s politiko, temveč tudi z občinstvom. Če je normativna funkcija novinarstva v socializmu predvsem razsvetljenska (vzgojna, izobraževalna in kritična), dejansko pa bolj odvetniška (reprodukcija družbene moči), postane normativna funkcija v novi državi predvsem mediativna: osrednja naloga medijev je posredovanje "nevtalnih" oz. "objektivnih" informacij.⁴ Porast uporabe meritev javnega mnenja v novinarstvu gre z roko v roki z uveljavljanjem ideologije objektivnosti. V kontekstu "politike zaupanja" je obenem tudi za novinarstvo vedno bolj pomembno, da se ta legitimira kot glas ljudstva ali kot "delo" v interesu ljudstva, da govori za ljudi. V medijih tako narašča uporaba raznovrstnih konvencionalnih retoričnih sredstev za ustvarjanje podobe objektivnosti ter z njo

⁴ Glej *Splichalovo kategorizacijo novinarstva v štiri medsebojno povezane normativno določene vrste, ki se medsebojno ne izključujejo*. Slavko Splichal, "Novinarji in novinarstvo", v *Javnost-suplement*, str. 48, Vol. VII, 2000.

nepristranosti, nevtralnosti, faktičnosti, uravnoveženosti, takojšnosti. "Citiranje" v novinarskem prispevku (v obliki izjave prič ali udeležencev dogodka, s pomočjo izjav strokovnjakov ali s podatki o mnenju javnosti, bodisi kot javnomnenjska anketa ali pa kot vox-pop intervjuji) je konstitutivno za vtis objektivnosti, saj naj bi bila informacija v taki obliki v celoti preverljiva, preverljivost pa je ključni element objektivnosti. Uporaba teh konvencij ima močan ritualni vidik. To pomeni, da npr. "citat", kot je posnetek na kraju samem, ki je pogosto v arbitrarni zvezi s predmetom upovedovanja (poljubna bolnišnična zgradba "stoji za" reformo zdravstvenega sistema, o kateri teče beseda, slika mimoidočih na ljubljanski ulici "stoji za" prispevkom o korupcijski aferi), izjava strokovnjaka ali mnenje človeka z ulice, zgolj mimetično potrjuje vlogo novinarstva kot ogledala sveta ob tem, ko avtentizira novinarski diskurz in potrjuje vnaprej napisano diskurzivno vizijo medijske zgodbe.³

Del te imitacije dejansko nima nič skupnega z zgodbami kot dogodki, temveč s predstavitjo le-teh *kot resničnih*.

Ravno zaradi potrebe po avtentizaciji svojih izjav, mediji zмениčno bolj ali manj intenzivno uporabljajo in izrabljajo enega od naslednjih "zunanjih glasov": javnomnenjsko anketiranje reprezentativnega vzorca državljanov, posnetek s kraja samega, ekspertna mnenja strokovnjakov, mnenja naključnih mimoidočih - običajnih ljudi. J. Hartley (1989: 109) te citate poimenuje "prisvojeni glasovi". Te glasove si poljubno in po svojih potrebah prisvajajo medijske institucije/novinarji. Odvisni so od zastopnikov medijske institucije (voditelj, novinar-avtor prispevka v tiskanih medijih, reporter), ki jih rutinsko poljubno izrabijo in preinterpretirajo, da bi jih uporabili za potrjevanje lastne diskurzivne vizije: lahko jih spoštljivo potrdijo, izjave vzamejo kot nesporna dejstva, lahko pa jih pokroviteljsko zavrnejo in ironično relativizirajo. Nobeden od zgoraj omenjenih glasov ne govori samostojno, vsi so podrejeni diskurzivni viziji zgodbe, ki jo določa pisec oz. voditelj, torej institucionalni glas. Podobno kot dialog v romanu sicer na videz pripada karakterju, v resnici pa ga proizvaja in usmerja pripovedovalec-pisatelj. Skratka, zunanji glasovi vzpostavljajo institucionalni glas kot bolj nevtralen in objektiviran, saj mora biti objektivnost kot vrhovno božanstvo novinarskega poklica vedno opremljena s citati, da je veljavna kot koncept. Uporaba "zunanjih glasov", bodisi ljudi z ulice, rezultatov anketiranja ali izjav strokovnjakov, je v funkciji ustvarjanja vtisa objektivnosti in obenem prispeva k t. i. "prevari transparentnosti", kot pravi Fiske (1987). Posredovanje mnenja javnosti ima namreč tudi retorično nalogo ustvarjanja vtisa transparentnosti in resničnosti lastnega diskurza. Novinarska resnica je torej rezultat postopkov za imitacijo resničnosti, ki se utrdijo v konvencionalnih novinarskih oblikah.

Navidezna faktična jasnost in neprotislovnost anketnih podatkov o mnenju javnosti se ujema s tradicijo informativnega žurnalizma, tako da se je novinarstvo oprijelo anket zaradi ideologije objektivnosti, katere del je iskanje empirično neiz-

³ M. Schudson (1995: 92) meni, da prakse citiranja kot rutinske tehnike novinarske prakse dajejo novinarjem kot skupini avtoritativni položaj: "... moč medijev ni v njihovi moči razglašanja, da so stvari resnične. Njihova moč leži v ponudbi oblik razglašanja" (1995: 54). Schudson se sicer ukvarja z nastankom in institucionalizacijo intervjuja kot nove žurnalistične oblike in standardizirane tehnologije citiranja, ki je postala rutinska tehnika zbiranja novic.

podbitnih in kredibilnih dejstev in ustvarjanje vtisa profesionalne nepristranosti in s tem avtoritete novinarskega poklica. Ankete ponujajo privid znanstvenosti, dejstvenosti in kredibilnosti, ki jih izjave ljudi z ulice kot surrogatov javnosti ne ponujajo. Uporaba anket je zato v informativnem žurnalizmu dobra obramba pred obtožbami novinarske pristranosti, saj, kot pravita Glasser in Salmon (1995: 444), "numerično izraženo javno mnenje preoblikuje subjektivnost mnenja v objektivnost dejstva". Konvencije intenzivnega citiranja in profesionalne nepristranosti se seveda niso pojavile v devetdesetih, temveč so konstitutivni del enega dela zahodne novinarske tradicije vsaj od konca 19. stoletja dalje in izvirajo iz temeljev novinarske profesionalne ideologije v zahodnih demokracijah (objektivnost, faktičnost, uravnoteženost...), ki so se rodile kot del moderne transformacije sveta in so sestavni del zgodovine kulturne in družbene moderne. Vendar pa je "politika zaupanja" v sodobnih družbi pripeljala do intenziviranja uporabe teh konvencij in do nastanka novih, pri nas pa je ta novinarska tradicija izpraznila mesto tradicije socialističnega novinarstva in postala določujoča za kolektivno identiteto slovenskega "mainstream" žurnalizma.

In zadnje javnomnenjske raziskave kažejo...: ko se zgodi javnomnenjska anketa

Glede na različne tradicije novinarstva in profesionalne standarde teh tradicij, se mediji vzpostavljajo bodisi kot zastopnik in glas ljudstva ter varuh zdravega razuma (npr. rumeno novinarstvo, kjer se ankete redkeje uporabljajo) bodisi kot posrednik informacij ali objektiviranih mnenj. Ankete združujejo v sebi obe strategiji vzpostavljanja legitimnosti - anketno mnenje ima večjo populistično privlačnost kot mnenja ekspertov, obenem pa večjo kredibilnost kot naključne izjave navadnih ljudi, saj gre za "znanstveno" merjenje ljudskega mnenja. V vseh primerih uporaba zunanjega glasu ni zgolj informativna (nova informacija), temveč predvsem komunikativno-ritualna: ritualno potrjuje avtentičnost in nepristranost novinarske besede ter oblikuje novice, ki so bolj komunikacija zaradi komunikacije kot pa posredovanje "novega". Uporaba enega ali drugega zunanjega glasu ali več hkrati znotraj enega novinarskega prispevka je seveda odvisna od politične in medijske kulture, vrste medija, medijskega formata in žanra. Medtem ko se v političnem dnevnem tisku intenzivno uporablja javnomnenjsko anketiranje in ekspertne izjave, so tako izjave strokovnjakov kot javnomnenjska glasovanja v tabloidnem tisku mnogo redkejša.

V analiziranih slovenskih medijih imamo opravka s tremi vrstami novinarskih prispevkov, ki v svoji pripovedi uporabljajo rezultate javnomnenjskega glasovanja:⁶

⁶ Interpretacija temelji na analizi prispevkov v slovenskih dnevnikih (Delo, Dnevnik, Večer od leta 2000-2003), ki uporabljajo rezultate javnomnenjskih anket ter na analizi televizijskih prispevkov v obeh televizijskih dnevnikih (TV SLO in POP TV) od oktobra 2002 do marca 2003, torej 6 mesecev pred referendumom za vstop v EU in Nato. V analizo smo vključili tudi prispevke, ki uporabljajo rezultate anket o nedeljskem delu trgovin v oddaji 24 ur na POP TV pred referendumom o nedeljskem delu trgovin v mesecu septembru 2003. Uporabe anket je bilo v tem času seveda več, toda v analizi je bilo vključeno le a. dnevno informativno novinarstvo (sem bomo prištevali televizijske novice oz. osrednje "dnevnike") in b. tematike, ki so sprožile dolgotrajnejšo "kulturno vojno" v družbi in torej kontinuirano medijsko pokrivanje in so rezultirale v referendumski odločitvi.

1. Prispevki, kjer je objava rezultatov javnomnenjske ankete edini motiv prispevka. Anketo izvede služba medijske hiše (npr. Delo Stik za dnevnik Delo) ali pa anketiranje po naročilu medijske hiše izvede zunanja pogodbeni agencija (*Ninamedia za Dnevnik, Gral Iteó ali Mediana za POP TV itd.*). Prispevek bomo le začasno imenovali anketa-dogodek.

2. Prispevek je poročilo s tiskovne konference, ki jo organizira neodvisna organizacija za raziskovanje javnega mnenja, ki je lahko komercialna agencija ali akademska institucija. Interpretacija rezultatov in povzemanje izjav izvajalcev so v tem primeru osrednja tema prispevka. V to skupino novic v analiziranih slovenskih medijih lahko uvrstimo izključno rezultate Politbarometra, ki jih na rednih tiskovnih konferencah predstavlja *Center za raziskovanja javnega mnenja* pri FDV, ki ankete opravlja za *Urad vlade za informiranje*. V skoraj polovici objavljenih glasovanj o vključitvi v Nato in EU, na primer, je bil prispevek, ki je uporabljal rezultate anket, poročilo s tiskovne konference, ki jo je organiziral t. i. "Tošev center". Tiskovno konferenco, kjer *Center* in *Urad* redno predstavljata anketne rezultate, moramo razumeti kot psevdodogodek, ki vsaj potencialno ponuja možnost, da s pomočjo "dejev" podpre izbrani politični projekt. *Center* (in/ali *Urad* in njegovi politični interesi) tako lahko igra pomembno vlogo v konstrukciji javnega mnenja, ne le z medijsko promocijo primernih rezultatov, temveč predvsem s konstrukcijo vprašanj znotraj referenčnega okvirja in s perspektive političnih in medijskih elit.

3. Rezultati javnomnenjskega anketiranja so ne glede na izvajalca glasovanja del širše tematizacije problema in le argumentativni element v narativni organizaciji besedila, ki utemljuje trditve s pomočjo podatka/dokaza, ki ima videz objektivnosti. Obenem so rezultati anket tu "zunanj glas", s katerim medijski "institucionalni glas" lahko avtentizira svoje izjave bolj verodostojno kot z mnenji strokovnjakov ali z mnenji naključno izbranih mimoidočih, ki le metaforično zastopajo ljudstvo.⁷

Najštevilnejši med njimi so anekste-dogodki, to je prispevki prve skupine, sledijo jim poročila s tiskovnih konferenc, ki poročajo o rezultatih neodvisnih izvajalcev anket. Prispevki v prvi skupini so tipični primer t. i. *medijskih dogodkov ali psevdodogodkov* kot ključne sestavine sodobnega političnega novinarstva. Gre za dogodke, ki nimajo snovne kvalitete v realnem svetu zunaj medijev, saj so ustvarjeni zgolj za medijsko prezentacijo. Še več, ustvarjeni so v procesu medijske reprezentacije in njihova uspešnost se meri zgolj po kriterijih medijske učinkovitosti. Produkcija rezultatov javnomnenjskih anket je namreč tesno povezana s produkcijo novic v sodobnem informativnem novinarstvu. Eden od razlogov za tako povečano in tako intenzivno uporabo rezultatov javnomnenjskih anket v novinarstvu leži v naravi novinarske rutinske prakse in novinarskih profesionalnih standardih. Ti vključujejo na eni strani bolj ali manj formalizirane in v profesionalni ideologiji

⁷ P. Suhonen (v S. Splichal, 2001: 319) ankete v medijih deli na ankete podpore, ki merijo razmerja med političnimi strankami ali politiki, ankete zadev, ki merijo mnenja državljanov o posebnih zadevah, ki so predmet javne debate, ankete vrednot in stališč, ki merijo splošnejšo ideološko vzdušje ter ankete vsakdanjih praks, kot so prakse življenjskega sloga, medijskih, delovnih in potrošnih navad in podobno. Pri nas zadnje ankete prevladujejo v tabloidu Slovenske Novice (npr. Čemu orgazem, Seksamo z glavo, Kdo je prva žena televizije, Postelneje radosti itd.).

artikulirane kriterije selekcije, ki so se izoblikovali v procesu profesionalizacije novinarskega poklica. Po drugi pa gre pogosto za vrsto implicitnih, zdravorazumskih oz. "instinktivnih" pravil novinarske selekcije dogodkov. Ti kriteriji selekcije novic, eksplicitni ali implicirani v vsakdanji rutinski praksi, določajo, kdaj je dogajanje v realnosti vredno "unovičenja", vzpostavljajo hierarhični red med novicami in novice umeščajo v kategorije. Ti kriteriji ali novičarske vrednote (angl. *news values*) so, kot pravi B. McNair, "struktura vrednot, ki jih lahko apliciramo na neskončno število dogodkov v realnem svetu in omogočajo selekcijo in hierarhizacijo teh dogodkov v medijih".⁸ Anketa-dogodek izpolnjuje vsaj nekaj zahtevanih kriterijev, zaradi katerih se rezultati anket lahko logično umeščajo znotraj tradicije informativnega žurnalizma: so enkratni (najnovejši rezultati so torej dogodek, ne proces ali dogajanje), so domnevno nedvoumni in jasni (nedvoumna in epistemološko transparentna dejstva), gre za nov "dogodek" (najnovejši rezultati merjenja javnega mnenja), so predvidljivi, saj temeljijo na predhodnem medijskem poročanju o problemu, vključuje "trde" podatke-številk, jih je potencialno mogoče upovedati kot presenečenje in so obenem del "nadaljevanke". Na listi novičarskih faktorjev v sodobni novinarski praksi (torej kriterij za selekcijo) je namreč tudi faktor kontinuitete: ko se dogajanje enkrat povzpne med novice, bo nadaljevanje "zgodbe" bolj verjetno objavljeno, čeprav se bo spreminjal njen hierarhični status glede na "bolj nove" zgodbe.

Eden ključnih kriterijev selekcije (torej ena od novičarskih vrednot), ki spodbuja proizvodnjo psevdonovic, kakršna je objava javnomenjske ankete, je t. i. frekvenca dogodka, to je časovni razpon dogajanja: lahko govorimo o enkratnih dogodkih, kot so državniški obisk, izid poročila o inflacijskem gibanju ali umor ter, na drugi strani, o dolgotrajnem dogajanju, kot sta trend ekonomskega razvoja ali gibanje brezposelnosti. Enkratnost dogodka je ena glavnih novičarskih vrednot v žurnalizmu in je tesno povezana z vsakodnevnostjo množičnih medijev, to je z vsakodnevno produkcijo in potrošnjo novic. Ta je ključnega pomena za naravo medijskih novic in se izraža kot potreba po dnevni prenovi medijskega poročanja in proizvodnji "novosti": današnje novice vam povedo, kaj se je novega zgodilo danes glede na včeraj. Vsakodnevnost, ki zahteva *novost* dogodka, zahteva tudi *enkratnost* dogodka, o katerem je vredno poročati. V dnevnih informativnih medijih o postopnem razvoju namreč ni mogoče poročati ravno zaradi potrebe po stalni prenovi in osrednjem položaju takojšnosti in "novosti" kot kriterijev selekcije. Današnji dogodki so vedno v ospredju dogajanja.⁹ Ker prevladujoča novinarska profesionalna ideologija in na njej utemeljena praksa torej zahteva ne le *novost* dogodka, ki se lahko izraža le skozi *enkraten dogodek*, je *današnjost*, torej novost,

⁸ Glej Brian McNair, *The Sociology of Journalism*, Oxford University Press, New York, Oxford, 1998: 77. O novičarskih vrednotah (t. i. angl. *news values*), glej tudi že kanonizirani esej avtorjev J. Galtung in M. Ruge o strukturiranju in selekciji novic.

⁹ Potreba po vsakdanji produkciji novosti v informativnem novinarstvu je seveda rezultat zgodovinskega razvoja novinarskih standardov in novičarskih vrednot in torej ni nadčasovni standard, temveč artikulacija historično in kulturno specifične novinarske prakse in profesionalne ideologije. Paddy Scannell v svoji analizi zgodovinskega razvoja BBC-ja omenja anekdoto iz zgodovine britanskega radija, ko je leta 1930 bralec novic na britanskem BBC pričel in zaključil novice s stavkom: "Danes ni bilo nobenih novic." Glej: P. Scannell, *Radio, Television and Modern Life*, Blackwell, Oxford 1996, str. 160.

lahko umetno ustvarjena. Današnji dan mora biti konstituiran kot nekaj popolnoma novega glede na včerajšnji dan. Še več, umetno ustvarjanje današnjosti in novosti je postalo rutinski sestavni del novinarske prakse. Trend gibanja brezposelnosti mora zabeležiti izid najnovejše statistike oz. tiskovna konferenca *Statističnega urada Republike Slovenije*. Politikovo legitimnost lahko tematizirajo zadnji rezultati javnomnenjske ankete o priljubljenosti politikov (*ratingi*, ki jih Amerikanci imenujejo konjske dirke), ki meri njegovo in redkeje njeno priljubljenost med državljanji, ali pa "škandalozna" novica, ki razkrije politikov moralni prestop. Gibanje javnega mnenja glede vključitve v Nato pa lahko zabeležijo današnji rezultati javnomnenjske ankete o "najnovejšem" odnosu javnosti do Nata (*Zadnji rezultati javnega mnenja kažejo..., Zadnja javnomnenjska raziskava je pokazala, da je podpora..., Poglejmo, kako se giblje javnomnenjska podpora..., In zadnje javnomnenjske raziskave kažejo, da se podpora...*). Le ko se dogajanje, razvoj preoblikuje v enkratni dogodek, torej v zadnjo novost, in ko postopnost ustvarjanja in spreminjanja mnenja najde realizacijo v enkratni spremembi mnenja, lahko zadeva ob formalnem upoštevanju prevladujočih novinarskih profesionalnih standardov in selekcijskih kriterijev postane novica. Iz "no news" je na ta način ustvarjena novica, ki se v nadaljevanju ritualizira in dobi utrjeno formalno obliko, ki ima semiotsko in narativno dimenzijo in smo jo začasno imenovali anketa-dogodek. Anketa-dogodek preoblikuje *javno mnenje v numerični podatek in proces konstituiranja mnenja v enkratni dogodek*. Ekstenzivna uporaba anketiranja in produkcije novic na osnovi anketnih rezultatov je vsaj delno utemeljena tudi v fenomenologiji novic v sodobnem informativnem novinarstvu, za katero je značilna rutinizacija medijske dogodkopolnosti. (P. Scanell, 1996: 75-93), to je ritualna uporaba cele vrste ikografskih in retoričnih konvencij, ki formalno potrjujejo medij in novinarja kot prinašalca novosti.

Gre torej za rutinsko in ritualno kreiranje enkratnega dogodka iz fluidnega dogajanja v situaciji, ko so *enkratnost* dogodka, njegova domnevna *novost* in *kontinuiteta* glavni kriteriji relevantnosti dogodka. Rečeno drugače, *relevantnost dogodka je definirana glede na njegovo novost, novost pa je umetno ustvarjena*. Relevantno je tisto, kar je novo, zato je novo vedno relevantno. Novost postane tako pomemben kriterij za ocenjevanje ustreznosti prispevka in legitimnost samega informativnega medija kot prinašalca novic, da prihaja v dnevnem novinarstvu do *rutinskega ustvarjanja novic-novosti s pomočjo rutinskega ustvarjanja dogodkov*. Oblikovanje novega dogodka je ritualno, ker zgolj formalno (skozi performativno komunikativni učinek) potrjuje vlogo medija kot prinašalca novosti. Kredibilnost prispevkov se utemeljuje s kredibilnostjo vira izjave, torej izhaja iz kredibilnosti ankete in njene domnevne znanstvene preciznosti. Ali kot pravita Glasser in Salmon, "numerična artikulacija javnega mnenja preoblikuje subjektivnost mnenja v objektivnost dejstva" (1995: 444), kar služi novinarstvu kot potrditev njegove profesionalne nepristranosti in aktualnosti, skratka, za potrditev njegove rigorozne profesionalne ekspertize v službi ljudstva. Ustvarjanje "novosti" s produkcijo in objavljanjem rezultatov anket javnega mnenja, ki nosijo prestiž precizne znanstvene metodologije, omogoča, da se v medijih ohranja kontinuiteta poročanja o zadevi, ne da bi se razpravljalo o zadevi in razpravljajoče "produciralo argu-

mente". Medijsko ustvarjanje enkratnega dogodka iz procesa in medijska redukcija javnega mnenja na rezultate anket s fetišizacijo rezultatov zatire produkcijo argumentov, saj ankete "diktirajo vprašanja, ki si jih družba lahko zastavlja, ter možne odgovore nanje" (S. Herbst, 1993: 450).

Zadeve legitimnega protislovja in zadeve ogroženega nacionalnega konsenza

Ali je anketni citat poljubno zamenljiv z ljudskim glasom? Ali torej novinarji uporabljajo "anketo-dogodek" bolj pri eni vrsti tem in manj pri drugačni vrsti zadev? Ali lahko torej ugotovimo, da pri nekaterih družbenih vprašanjih mediji bolj intenzivno uporabljajo javnomnenjsko anketiranje, pri drugih pa za avtentizacijo svojih izjav raje druge "zunanje glasove", kot so npr. mnenja ekspertov? Vprašanje po vrsti zadev, za katere mediji rutinsko uporabljajo novičarsko podzvrst s specifično utrjeno formalno strukturo (vizualno ikonografijo, narativno organizacijo), ki jo bomo samo začasno in nepremišljeno imenovali anketa-dogodek, je ključnega pomena za razumevanje učinka te kulturne oblike v javni govorici. Primerjali smo medijsko uporabo javnomnenjskih glasovanj o temah, kot je umetna oploditev samskih žensk, vključitev Slovenije v Nato in EU, nedeljsko delo trgovin, problem ilegalnih pribežnikov ter sodelovanje ansambla Sestre na Evroviziji. Prve tri teme (umetna oploditev, Nato in EU ter nedeljsko delo) so našle razrešitev v referendumski odločitvi, medijsko poročanje o drugih dveh temah (ilegalni pribežniki in Sestre) pa je postopoma zamrlo, medtem ko se protislovja, ki so sprožila medijski paniki, temelječi na nacionalizmu in homofobiji, občasno artikulirajo ob drugih temah (npr. gradnja džamije v Ljubljani, problem "izbrisanih").

Pregled medijskega pokrivanja in tudi ustvarjanja "kulturnih vojn" v zadnjih dveh letih pokaže, da se prispevki "anketa dogodek" rutinsko in samoumevno uporabljajo pri obravnavi t. i. "pozicijskih tem". Pri tem imamo v mislih tiste družbene teme, glede katerih ni konsenza v javnosti in glede katerih obstaja medijsko in politično sproducirana zavest o nerešljivosti legitimnih nasprotij, ljudje pa so umeščeni v tabore za ali proti. Pri "pozicijskih temah", kot je npr. vključevanje v Nato ali umetna oploditev samskih žensk, postane nasprotujoča si narava alternativnih rešitev popolnoma jasna in očitna, možne rešitve pa predstavljajo legitimne alternative. Obe alternativni odločitvi se obravnavata kot del legitimnega nestrinjanja znotraj sfere legitimnega družbenega konflikta. Posebej pomembno je, da ima vsaka od alternativ jasno identificiranega personaliziranega političnega zagovornika v političnih opcijah/strankah in se praviloma politično artikulirajo v strankarskem konfliktu ter se, v tem primeru, vsaj navidezno razrešijo skozi volitve ali referendumsko odločitev.¹⁰ Med "pozicijske" teme, kjer je bila "anketa dogodek" najpogostejše uporabljen, smo šteli teme, ki so našle svojo razrešitev v referendumu, alternativne rešitve so torej predstavljale legitimne alternative znotraj polja dovo-

¹⁰ Po mnenju J. Lewisa (2001: 37) so ankete bolj orodje politike za prodajo političnih pozicij kot pa sredstvo konstrukcije teh pozicij, tako da jih politika redno uporablja za specifične politične cilje. Po drugi strani Gans (1980: 327) meni pa, ankete v resnici ne merijo javnega mnenja, temveč zbirajo reakcije na novice; in v nekaterih primerih le ponavljajo ideje in stališča, ki so jih povzeli iz novic.

ljenih družbenih protislovij in konfliktov.

Novinarski prispevki o rezultatih javnomnenjskih anket so torej psevdodogodki ali medijski dogodki, ki omogočajo rutinsko poročanje o temi, ki ima v družbi "pozicijsko" vlogo, ki so jo mediji s pomočjo politike sami ustvarili, torej vlogo umeščanja javnosti glede na stališče do teme: zagovorniki in nasprotniki Nata, nasprotniki in zagovorniki umetne oploditve samskih žensk, tisti za nedeljsko odprtje trgovin in tisti proti... "Pozicijska" narava problema (za nedeljsko delo trgovin/proti nedeljskemu delu, za ali proti džamiji) seveda ni zgolj rezultat protislovij v družbi, temveč je problem, ki je šele skozi medijsko reprezentacijo konstituiran kot "pozicijski". Množični mediji igrajo ključno vlogo v konstrukciji problema kot neprotislovno "pozicijskega". Toda ko problem enkrat postane "delilo" družbe, mediji njegovo delilno naravo, ki se izraža v mnenjih javnosti, obravnavajo kot sebi zunanjo, kot da s tem nimajo nič opraviti, čeprav z anketiranjem "žanjejo vednost", ki so jo pravzaprav sami proizvedli. Vloga anketnega merjenja mnenja javnosti v konstituiranju mnenja javnosti, je rezultat načina, na katerega so ankete vključene in interpretirane v medijskem diskurzu.¹¹ Sam akt merjenja namreč učinkuje na to, kar meri. Medijsko poročanje o prejšnjih meritvah javnega mnenja učinkuje na respondentove odgovore o njegovem/njenem mnenju, saj oblikuje percepcijo legitimnih alternativ, percepcijo prevladujočega mnenja ter svojega položaja znotraj možnih alternativnih razrešitev. Mediji igrajo torej ključno vlogo v konstituiranju delilne narave teme in v konstituiranju identitete javnosti glede na temo (identitete zagovornikov in nasprotnikov) z vsemi žanri, tudi z rednim objavljanjem rezultatov javnomnenjskih anket. Po drugi strani pa so prispevki, ki objavljajo rezultate javnomnenjske ankete, sredstvo kontinuitete - ohranjanja "pozicijske" teme na dnevnem redu ter sredstvo vzdrževanja razdelilne in konfliktne narave teme. Ravno zaradi vzdrževanja ustvarjenih pozicij ankete pravzaprav otežujejo doseganje konsenza.

Kaj pa je s temami, ki so bolj družbene kot politične in ne najdejo jasnega zastopnika v političnih strankah, saj predstavljajo spopad vrednostnih sistemov ali "slovnice oblik življenja"?¹² Debate ali družbeni konflikti, kjer se spopadajo nasprotujoče si vrednote (npr. vprašanje sodelovanja transvestitske skupine na Evroviziji ali problem nastanitve ilegalnih pribežnikov), se mnogo manj tematizirajo s pomočjo reprezentativnih tehnik "merjenja javnega mnenja", ki ponuja mnenjske alternative vedno znotraj legitimnih alternativ, in izjemno redko preverjajo mnenja, ki so zunaj veljavnih domnevno konsequalno sprejetih družbenih norm in predpostavljene družbenega konsenza. Javnomenjska glasovanja se praviloma uporabljajo le znotraj sfere legitimnih družbenih protislovij in legitimnih alternativnih razrešitev in izključuje domnevno nelegitimna protislovja in t. i. deviantna mnenja (za Nato ali proti Natu, ne pa, recimo, proti kapitalizmu). Spopadi postanejo torej politični, ko dobijo "strani" političnega zastopnika v državni politiki, in

¹¹ Metaforo "žetev vednosti" si sposojamo od diplomanta novinarstva Primoža Kraševca (ustni zagovor njegove diplomske naloge O objektivnosti, Fakulteta za družbene vede, 5. 11. 2003).

¹² Seveda so ti problemi globoko politični, saj problematizirajo predpostavljene družbeni konsenz, vendar pa niso politični v ožjem smislu, saj alternative nimajo jasnega zastopnika v političnem polju in torej nimajo prominentnega mesta v medijski agendi pomembnih družbenih problemov.

ankete se uporabljajo kot strateško politično in retorično orodje političnih interesov. Ko pa imamo opraviti s "kulturnimi spopadi", ki se ne izražajo kot politični konflikti v ožjem pomenu in izražajo družbena protislovja glede "slovnice oblik življenja", se kot ljudsko mnenje praviloma uporablja t. i. *vox pop* intervju - naključno mnenje mimoidočega "navadnega človeka". Če za politične zadeve velja, da je potrebno preverjati, kako se znotraj ozko zastavljenih legitimnih alternativ "opredeljujejo državljani", pri družbenih zadevah mediji preverjajo, kako "čutijo ljudje". Če gre v prvem primeru za legitimni politični spopad, gre v drugem za moralno vojno proti pogledom, ki so umeščeni zunaj sfere nacionalnega konsenza in sfere legitimnega konflikta. Ta razlika je rezultat predpostavke, da so v prvem primeru (politične teme) alternativne rešitve jasne in legitime, medtem ko v drugem primeru (t. i. subpolitika) neko dogajanje ali skupina izpodkopava družbeni konsenz glede temeljnih družbenih vrednot družbe. Problemi se seveda lahko pomikajo iz sfere deviantnosti v sfero legitimnega konflikta in nato v sfero konsenza; vzemimo za primer borbo za žensko enakopravnost in volilno pravico v 19. in 20. stoletju, osamosvojitve Slovenije na začetku devetdesetih ali pa celo obratno, ko se npr. šovinistični diskurz v Sloveniji postopoma pomika iz sfere deviantnosti v sfero konsenza.

Zaključek: javnost dobi ogledalo

Domnevna epistemološka jasnost, nedvoumnost in jedrnatost rezultatov javnomnenjskih anket (54% za, 30% proti, 16% neopredeljenih), kjer so tako poenostavljeno artikulirana družbena nasprotja in alternative njihovih razrešitev, pripomorejo k uporabnosti rezultatov javnomnenjske ankete v medijski tematizaciji problema. Čeprav gre pri anketah-dogodkih za psevdodogodke (to je dogodke, ki v "resničnem" svetu ne obstajajo, saj nastajajo v medijih), so ti dogodki upovedani kot poročanje o podatkih/dejstvih iz realnega sveta. Rezultati anket se upovedujejo v tako častljivem objektiviranem tonu, kot da bi naštevali popolnoma nedvoumne temperature ozračja po svetovnih mestih. Za kritično teorijo javnega mnjenja (glej npr. Calhoun, 1992, Glasser in Salmon, 1995, Splichal, 2001) je uporaba anket v medijih problematična predvsem zaradi enačenja rezultatov anket z javnim mnenjem, zaradi ločevanja izražanja stališč od komuniciranja, zaradi operacionalne definicije javnega mnenja kot seštevka individualnih mnenj in najbolj splošno, zaradi enačenja plebiscitarnega sistema z demokracijo. Plebiscitarni oz. referendumski sistem opredeljevanja do ponujenih alternativ v javnem diskurzu (za Nato/proti Natu, za tuje investicije/proti tujim investicijam, za Kebrov zakon/proti Kebrovemu zakonu, za džamijo/proti džamiji...) nadomešča proces konstituiranja konsenza in oblikovanje alternativnih interpretacij. Glasser in Salmon (1995: 439) tu opozarjata še na problem konceptualnega enačenja obnašanja in mnenja. Za merjenje mnenj se uporabljajo tehnike, ki so primerne za ugotavljanje npr. volilnega obnašanja, kjer imamo na razpolago fiksen izbor alternativ, standardno situacijo in lokacijo in kjer glas vseh ljudi šteje enako. M. Schudson govori o "zlu determinizma" (M. Schudson, 1995: 213), katerega največji zaveznik so ankete javnega mnenja. Determinizem predpostavlja, da imajo ljudje interese, ki jih je mogoče

jasno določiti, da poznajo te interese ter volijo ali se referendumsko odločajo v skladu z njimi. Taka esencijalizacija javnega mnenja je pravzaprav največji problem uporabe javnomnenjskih anket v novinarskem diskurzu. Najbolj temeljni ugovor nerefektirani uporabi anket v novinarstvu izhaja iz predpostavke, da mnenjske ankete ne odsevajo javnega mnenja glede sporne zadeve, temveč to mnenje s tem, ko ga merijo in o teh meritvah poročajo, oblikujejo. Javno mnenje je torej rezultat javne govorice o mnenju javnosti. Ljudje nimajo vnaprej določenih preferenc, temveč so njihova mnenja odgovor na delovanje, bodisi realno delovanje bodisi komuniciranje kot delovanje.¹⁵

Javnost namreč ni fiksna celota, katere mnenje ankete bolj ali manj natančno in zanesljivo merijo. "Ljudje" so vedno rezultat reprezentacije, ne pa zunanji vir reprezentacije, njihove preference, interesi in identitete so diskurzivno konstruirani v komuniciranju in skozi komuniciranje. Ali kot pravi J. Frow (1995: 84-5), "ljudje so konstruirani s tem, ko se govori v njihovem imenu". Mnenja in stališča respondenta in torej "slovenske javnosti" izvirajo iz diskurzivne kulture, v katero so ti ljudje umeščeni in ki jo mediji soustvarjajo. Identiteta in izkustvo javnosti se oblikujeta znotraj te diskurzivne kulture. Skratka, (medijska) kultura producira ljudi, ne ljudje kulturo. In bolj konkretno, rutinsko objavljane javnomnenjskih glasovanj, npr. glede pridružitve Slovenije Nato ali glede odnosa do "izbrisanih", prispeva k mobilizaciji ljudi tako, da jih umesti, ko jim da družbeno identiteto (nasprotniki Nata, zagovorniki Nata), tistih brez mnenja in deviantnim, torej tistim zunaj sfere legitimnih alternativ, pa ponudi, da se sami umestijo znotraj omejenega izbora alternativ. Pri stališču, da objavljane javnomnenjskih glasovanj o problemu učinkuje na mnenje javnosti o problemu, ne gre za teoretsko "telovadbo" konstruktivizma. Tudi številni empirično preverljivi modeli, ki sicer temeljijo na klasični (prenosno-linearni) konceptualizaciji komuniciranja in medijskega vpliva, so se dokopali do prav takega zaključka, npr. model prednostnega tematiziranja ali agenda setting in model spirale molččnosti. Empirično to pomeni, da je javno mnenje, ki se izrazi npr. v referendumskih rezultatih, tudi učinek poročanja o javnem mnenju. Mnenje javnosti je rezultat govorice (tudi) o mnenju javnosti pred referendumom. Bolj konkretno, ko javnomnenjske ankete poročajo o tem, kaj misli "ljudstvo" o vstopu v Nato, ravnanju s pribežniki, pravicah drugače spolno usmerjenih, o gradnji džamije v Ljubljani, ali o nedeljskem zaprtju trgov, učinkujejo na to, kaj "ljudstvo" misli. S tem ko novinarji poročajo o mnenju javnosti, sooblikujejo mnenje javnosti. Javnost/javno mnenje nastaja skozi reprezentiranje javnosti/javnega mnenja, tako kot identiteta in subjektiviteta nastajata v procesu reprezentiranja. Ali kot pravi Boorstin (1987: 238): "Sedaj se državljani lahko vidi v ogledalu javnomnenjskih anket. Bil je anketiran kot predstavnik javnosti, lahko bere poročila in vidi, kako sam izgleda. Ko postanejo ankete bolj znanstvene in natančne - križane glede na poklice, prebivališče, dohodkovne skupine, religioznost - lahko državljani odkri-va samega sebe (in lahko odkriva mnenja, ki naj bi jih imel ali jih po vsej verjetnosti ima) glede na to, kakšne poglede imajo ljudje, kot je on sam. Javno mnenje postaja bolj in bolj podoba, v katero javnost umesti svoje izražanje. Postane napol-

¹⁵ Shudson (1995: 213) na primer navaja, kako je le 7% Američanov leta 1970 soglašalo z vojno v Kambodži, preden so tja poslali čete. Ko je do tega le prišlo, jih je s tem soglašalo 50%.

njeno s tem, kar je že tam. Javno mnenje so ljudje, ki se gledajo v ogledalo."¹⁴ Nereflektirana uporaba in fetišizacija podatkov javnomnenjskih glasovanj je torej utemeljena na "prenosno-linearnem" razumevanju komuniciranja, obenem pa temelji na pojmovanju psihološkega subjekta (državljana-respondenta) kot fiksne entitete. Gre za predpostavko, da stališča državljana-respondenta izvirajo iz psihološkega bistva subjekta in njegovega/njenega zasebnega izkustva. Ali kot pravi Vivien Burr (1995: 49-50), ko kritizira sam koncept "mnenja": "Mnenja in stališča so esencialistični koncepti, ki temeljijo na pojmu 'osebnosti'. Na tej podlagi si predstavljamo strukture, ki naj bi obstajale znotraj človeka in so del tega človeka ter določajo ali določujoče vplivajo na to, kaj oseba dela, misli in pravi."

Podobno meni Deetz (1992: 82) in se pri tem naslanja na J. Kristevo, da ima "umeščanje enotnega subjekta (psihološkega subjekta) kot osnovnega vira izkustva politično funkcijo. S tem se namreč prikrivajo odnosi moči, ki so vpleteni v konstrukcijo identitete in izkustva" ter se artikulirajo tudi skozi medijske reprezentacije. Naslednji ključni vidik problematičnosti javnomnenjskih glasovanj torej zadeva razredne razlike v družbi, ki jih procedura anketiranja prikriva. Ankete temeljijo na predpostavki o enaki vrednosti mnenj in na predpostavki, da ima vsak lahko mnenje o vsaki zadevi in s tem zapostavljajo neenakosti v družbi, zaradi katerih ne moremo govoriti o enem javnem mnenju. Bourdieu pravi, da imamo pri javnomenjskem glasovanju pri tistih z nizko ravnijsko kulturnega kapitala opravlka z učinkom vsiljenosti problema, ko je problematika ljudem vsiljena, saj niso sposobni svoja stališča in naravnosti preoblikovati v eksplicitne principe. Pogosto so anketni odgovori rezultat prikrite odsotnosti mnenja, "vključno popuščanje vsiljenemu jeziku in vsiljeni problematiki" (Bourdieu, 2000: 417). Eno absurdnih glasovanj, ki je do skrajnosti privedlo učinek vsiljenosti, je npr. glasovanje o "ljudskem mnenju" glede tujega kapitalskega vlaganja v Sloveniji. (Delo, 28.9.2002, str. 3.) Ljudi so spreševali, če Slovenija potrebuje tuji kapital v farmacevtski industriji, v trgovini, v tekstilni industriji itd. Prodajo Save ameriškemu Goodyearu, na primer, odobrava npr. 39,9% ljudi, ne odobrava pa 36,2%, 21,8% pa je bilo neodločenih. Vprašanja so popolnoma neveljavna, saj jih je nesmiselno zastavljati v obliki javnomnenjskega glasovanja. Sposobnost presoje glede tujega vlaganja je ozko povezana s količino izobrazbenega in na splošno kulturnega kapitala. Tisti z nizkim kulturnim kapitalom imajo manjše sposobnosti diskurzivnega izražanja svojih interesov in težko presegajo časovno in prostorsko omejenost svojega delovanja. Ta učinek bistveno zmanjša veljavnost javnomnenjskih glasovanj. Rezultati glaso-

¹⁴ Najboljši aktualni primer konstrukcije "mnenja" kot rezultata komuniciranja-delovanja je oddaja "Trenja" na POP TV, kjer voditelj z novinarsko ekipo diskurzivno uokvirja problem tako da gledalcem ponudi izključujoče alternativne rešitve problema, ki jih v najbolj trivialni obliki izrazijo tudi v obliki anketnega vprašanja občinstvu pred ekrani. Nato se razvije razprava v studiju, kjer zastopniki alternativnih rešitev, ki nimajo druge izbire kot postaviti se na eno od dveh strani, bijejo boj za pomen "stvari". Oddaja je seveda bolj komercialno motivirani razvedrilni zabavoboj kot diskusija, saj je razprava v njej politično odvečna, ker ne more pripeljati nikamor drugam kot do numeričnih rezultatov, ki potrdijo, reificirajo in utrdijo vnaprej določene izključujoče alternative. Rezultat je torej ljudsko potrjevanje stereotipov, ki nastajajo v političnem ali medijskem polju, reprodukcija dominantnega medijskega diskurza, produkcija mnenj o stvareh, o katerih ljudje sploh nimajo mnenja, in prispevek h kreaciji/fiktionalizaciji "javnega mnenja" o zadevi.

vanj zato bodisi reproducirajo ponujene stereotipe ali pa prinašajo mnenja, ki jih ljudje morda sploh nimajo, kot v primeru zgornje ankete. Bolj kot mnenja javnosti o tujem vlaganju, je zgornje rezultate potrebno brati kot javne mitologije o Sloveniji in njeni ogroženosti s tujim kapitalom. "Imeti mnenje" danes predstavlja vidik razrednih razlik, saj oblikovanje mnenja zahteva določeno količino kulturnega kapitala. Imeti svoje mnenje je namreč del sposobnosti uveljavljati legitimnost svoje lastne kulture in je zato kulturni vidik razredne diferenciacije.

LITERATURA

- Boorstin, J. Daniel (1992): *The Image*. New York: Vintage Books.
- Bourdieu, Pierre (2000/1979): *Distinction. A social Critique of the Judgement of Taste*. London: Routledge.
- Burr, Vivien (1995): *An Introduction to Social Constructivism*. London: Routledge.
- Calhoun, Craig (ed.) (1992): *Habermas and the public sphere*. Cambridge: MIT Press.
- Carey, W. James (1987): *Communication and Culture*. London: Routledge.
- Deetz, A. Stanley (1992): *Democracy in an Age of Corporate Colonization*. New York: State University of New York Press.
- Eder, Klaus (1993): *The New Politics of Class*. London: Sage.
- Frow, John (1995): *Cultural Studies and Cultural Value*. Oxford: Clarendon Press.
- Fiske, John (1988): *Television Culture*. London: Methuen Drama.
- Gans, J. Herbert (1980): *Deciding what's News: A Study of CBC Evening News, NBC Nightly News, Newsweek and Time*. New York: Vintage Books.
- Glasser, L. Theodore in Charles T. Salmon (1995): *Public Opinion and the Communication of Consent*. New York: Guilford Press.
- Hartley, John (1989): *Understanding News*. London: Routledge.
- Herbst, Susan (1993): *Numbered Voices: How Opinion Polls Has Shaped American Politics*. Chicago: University of Chicago Press.
- Herbst, Susan (1993a): *The meaning of public opinion: Citizens' constructions of political reality*. *Media, Culture and Society* 15: 437-454.
- Lewis, Justin (2001): *Construction Public Opinion: How Political Elites do What They Like and Why We Seem to Go Along with It*. New York: Columbia University Press.
- McNair, Brian (1998): *The Sociology of Journalism*. New York: Oxford University Press.
- Mindich, T. Z. David (1998): *Just the Facts*. New York: New York University Press.
- Scannell, Paddy (1996): *Radio, Television and Modern Life*. Blackwell, Oxford: Oxford University Press.
- Schudson, Michael (1995): *The Power of News*. Cambridge: Harvard University Press.
- Schudson, Michael (1978): *Discovering the News*. New York: Basic Books.
- Splichal Slavko (2001): *Introduction: Public Opinion and Democracy Today*. V S. Splichal (ur.): *Public Opinion & Democracy*, 1-18. New Jersey: Hampton Press.
- Suhonen, Pertti (2000): *Opinion Pools and Journalism: the case of Finland*. V S. Splichal (ur.): *Public Opinion & Democracy*, 311-338. New Jersey: Hampton Press.
- Sztompka, Piotr (1999): *Trust*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Thompson, B. John (2000): *Political Scandal*. Cambridge: Polity Press.

NOVIČARSKO UPRAVLJANJE Z JAVNIM MNENJEM

Povzetek. *Autorica se loteva analize novinarskih prispevkov z javnomnenjskimi glasovanji v slovenskih dnevnikih v obdobju od 1991 do 2003, da bi v njih razkrila oblastne mehanizme, ki so v procesu nastajanja nove nacionalne skupnosti postopoma kultivirali kolektivni spomin Slovencev. Trdi, da je koreniti prelom med dvema nacionalnima kontekstoma na Slovenskem v začetku devetdesetih let tudi produkt prispevkov z javnomnenjskimi glasovanji, ki so prek novinarskih tehnik selektivnega spominjanja in potiskanja določenih informacij/tem v pozabo postopoma konstruirali in določali konture slovenskega javnega mnenja. Namesto da bi takšni novinarski prispevki pospeševali demokratične prakse in sposobnosti državljanov za informirane odločitve na osnovi dobrega razumevanja dogodkov in poznavanja različnih mnenj, služijo predvsem reproduciranju hegemonističnih državotvornih formacij.*

Ključni pojmi: *novinarski diskurz, javnomnenjska glasovanja, slovenski dnevni tisk, kolektivni spomin, javno mnenje, novinarske tehnike, boji za hegemonijo, nacionalna ideologija, demokracija*

Uvod

Cilj mojega dela ni le analizirati fenomen moči. Moj cilj je, nasprotno, izdelati zgodovino različnih načinov, na katere ljudje v naši kulturi postanejo subjekti. (Michel Foucault, 2000: 326)

Proučevanje vplivov medijev na občinstva oziroma na njihova mnenja in vedenja je narekovalo naravo raziskovanja medijev in komuniciranja že od samih začetkov akademskega zanimanja za to področje. Precejšnje število raziskovalnih ur pri različnih projektih analiziranja medijskih učinkov (prim. Katz, 2001: 9472)¹ in trume raziskovalcev širom po svetu, ki želijo odkriti ali celo izmeriti moč medijskega diskurza, pričajo o tem, da je osrednje težišče v medijskih in komunikacijskih študijah še vedno povezano z zanimanjem o vplivu medijev na občinstva. Tudi interes

* Maruša Pušnik, asistentka na Fakulteti za družbene vede, Univerza v Ljubljani.

¹ Katz našteva devet glavnih raziskovalnih paradigem in njihovih raznorodnih bolj ali manj teoretskih ozadij, ki so se oblikovala na področju raziskovanja učinkov medijev (Katz, 2001: 9473-9476). Iz tega je mogoče razbrati, da obstaja tudi vsaj devet različnih pojmovanj koncepta moči, kar priča o bogati, a kljub vsemu precej neuspešni zgodovini raziskovanja medijskih učinkov, saj se je večina paradigem problema lotevala zgolj na empiričen in ahistoričen način brez teoretskega reflektiranja odnosov moči v širšem kontekstu družbe.

pričujočega članka je v raziskovanju odnosa med mehanizmi moči in mediji (novinarstvom). Izvira iz zanimanja za vlogo novičarskega diskurza pri reproduciranju tistih oblastnih odnosov v družbi, ki so na Slovenskem v devetdesetih letih prelomili z eno nacionalno tradicijo in izumili "novo" slovensko tradicijo za potrebe novonastale države - nacije.

Z namenom razkrivanja teh zastrtih oblastnih odnosov v družbi se opiramo na novinarske prispevke z javnomnenjskimi glasovanji. Ti prispevki so namreč teren, na katerem se nenehno odvijajo boji za prevlado vladajoče nacionalne ideologije, hkrati pa so tudi sredstvo za reproduciranje teh ideoloških mehanizmov. Načine odvijanja teh bojev in reprodukcije ideologije obravnavamo prek analize izbire tem v prispevkih z javnomnenjskimi glasovanji, da bi ugotovili, kako so ti prispevki vodili zamišljanje javnosti v novo skupnost oziroma okoli katerih tem se je konstituirala slovenska javnost.² V članku poskušamo pokazati, kakšno vlogo so ti novinarski prispevki imeli pri konstrukciji nacionalnega konsenza v devetdesetih letih, po odcepitvi Slovenije od Jugoslavije. Še posebej nas zanima, kako so v letih po osamosvojitvi Slovenije pomagali radikalno preobrniti nacionalni diskurz in ga premakniti od jugoslovanstva k slovenstvu, na kakšen način so torej narekovali genezo slovenskega javnega mnenja.

Članek predstavlja poskus izgradnje epistemološkega aparata, s katerim je mogoče tiste oblastne odnose, znotraj katerih novinarski diskurz konstruira slovensko javnost, razložiti bolje, kot je to uspelo dosedanjim raziskovalnim tradicijam, zasnovanim predvsem na zdravorazumskem prepričanju o moči medijev in njihovem vplivu na javno mnenje. Ker tradicionalistični pristopi ne uspejo razložiti delovanja ideologije in jo pogosto samo reproducirajo, je ta članek zagovor specifične analize, ki razgrajuje načine reproduciranja ideologije znotraj novinarskih praks. Hkrati pa takšna analiza opozarja na potencialno sposobnost novinarstva, da stopi s stranpoti konformizma, homogeniziranja skupnosti in podvrženosti eni vladajoči ideologiji ter izkoristi svoje zmožnosti za razširjanje emancipacijskih potencialov v družbi.

Novinarski prispevki z javnomnenjskimi glasovanji kot orodje bojev za hegemonijo

Naše temeljno vodilo je, da javnost ni izvorna entiteta, ampak je diskurzivni konstrukt. Povedano drugače, javnost ne obstaja že vnaprej kot skupnost racionalnih posameznikov in ni nespremenljiva. Nenehno se izgrajuje, novači venomer nove subjekte in druge hkrati izgublja, je fluidna in zaradi tega izmuzljiva. Osnovni

² Osredotočamo se le na izbiro tematik, ob tem pa bi lahko proučevali tudi interpretativne okvire v teh prispevkih, ki npr. prek strukture vprašanj ali ponujenih odgovorov zasidrajo pomen. Raziskovali bi lahko tudi tehnologijo reprezentiranja javnomnenjskih glasovanj, torej obliko teh prispevkov, ki so v časopisih estetsko najbolj dodelani in bralcem nudijo specifično ugodje ter tako preferirajo določene pomen, in pa aparat številske reprezentacije, ki tem prispevkomodeljuje videz znanstvenosti in objektivnosti. Menimo, da bi se vprašanja metodologije in točnosti morala umakniti vprašanjem reprezentacije in ideologije. Takšna obširna analiza reprezentacijskih kod bi nam pomagala še globlje zakorati v oblastna komunikacijska omrežja, ki so se s pomočjo prispevkov z javnomnenjskimi glasovanji skovala v različnih obdobjih.

pogoj za njen obstoj je komuniciranje, ki javnosti ne odraža, ko se nanjo sklicuje kot na vnaprej obstoječo (npr. "To meni slovenska javnost"), ampak jo šele vsakič znova konstruira. Javnost je tako proizvod delovanja raznovrstnih diskurzov, eden takih diskurzov pa je tudi novinarstvo. Slovenska javnost je torej diskurzivna formacija, ki jo gradijo tudi novinarski prispevki z javnomnenjskimi glasovanji. V vsaki diskurzivni formaciji pa se oblikuje mreža pravil, ki usmerja diskurze in tako kreira tudi mentalni diskurzivni dispozitiv te skupnosti (prim. Foucault, 2000). Tega bi lahko opisali kot prevladujoči način mišljenja oziroma vednosti o neki stvari: na primer vse, kar lahko pripadniki določene skupnosti vedo o svoji kolektiviteti. Subjekti te vednosti ne pridobivajo načrtno, ampak je njihov izbor odvisen od prevladujočih diskurzov, je situacijsko pogojen in zaradi tega pogosto naključen. V našem primeru je tak mentalni dispozitiv slovensko javno mnenje. Naša prva teza pravi, da je slovensko javno mnenje mentalna klima, ki vlada v slovenski nacionalni skupnosti in je učinek prepleta različnih oblastnih mehanizmov te specifične diskurzivne formacije.

Prispevki z javnomnenjskimi glasovanji artikulirajo moč oziroma oblastne mehanizme, prek katerih bralce postavijo na specifične subjektne položaje in jim povedo, kaj je mogoče vedeti oziroma misliti o reprezentiranih temah. Gre namreč za mikrooblastne mehanizme, ki se v komunikacijskih mrežah pletejo med bralci in temi prispevki, saj bralce podvržejo procesom, kjer nenehno potekajo "boji za hegemonijo" (Gramsci, 1974). Tu se pregneteje njihova mnenja, odvija se boj za resnico in končno se izoblikuje specifičen režim resnice oziroma vednost, ki pripoveduje o slovenstvu kot o kategoriji, ki je naravna, v svojem prostoru že od nekdaj prisotna (oziroma vsaj od Karantanije naprej) z vsemi svojimi lastnostmi in ki se je v tisočletnem načrtnem boju končno dokopala do cilja - svoje lastne države. Skladno s tem pa bralci postanejo subjekti, ki živijo z vednostjo o takšnem linearnem razvoju slovenskega naroda in prek katerih se nato artikulira slovensko javno mnenje.

Naveza Gramsci - Foucault nam lahko pomaga kritično osvetliti vlogo, ki jo novinarstvo prevzema s predstavitvijo javnomnenjskih glasovanj v sodobni družbi. Strinjamo se, da bi novinarstvo z vsemi novimi komunikacijskimi tehnologijami lahko predstavljalo enega izmed osrednjih možnih prostorov za politično participacijo državljanov (prim. Hartley, 1999). Ker je celotna družba zgolj arena bojev za hegemonijo, bi v novinarskih bojih hegemonistični položaj lahko zasedle tudi opozicijske ideologije in s tem zamajale prevlado vladajoče ideologije - trenutnega državotvornega diskurza. Prav novinarske prakse, še posebej pa prispevki z javnomnenjskimi glasovanji bi lahko zaradi svoje razširjenosti predstavljali možnosti za celo serijo novih političnih projektov, ki bi namesto služenja univerzalističnim oblastnim projektom sprožali in širili različne boje proti zatiranju (Laclau, 2000).

V nadaljevanju bomo pokazali, kako bi ti prispevki lahko enakopravno predstavili množico različnih diskurzov oz. ideologij. Te bi bile tako postavljene v enakovreden položaj, v borbi novinarskih reprezentacij pa bi lahko katerakoli izmed njih prevzela hegemonistično vlogo. S tem bi se povečal emancipacijski naboj novinarskega dela. Vendar pa v sedanjem času prispevki z javnomnenjskimi glasovanji zaradi privilegiranja zgolj specifične vednosti oziroma dominantnih mnenj,

ki izhajajo iz hegemonističnega državotvornega diskurza, ne morejo biti dober informator državljanov. Odtod izhaja naša druga teza, ki govori o nekritičnosti tovrstnega novinarskega diskurza v Sloveniji. Ta ni sposoben voditi v demokratizacijo družbe, saj se podredi ideološkim projektom partikularnega izbiranja javnega mnenja, zaradi česar potlači heterogenost mnenj oziroma zabriše vsa alternativna mnenja različnih skupin in (marginaliziranih) interesov v družbi, ki nasprotujejo prevladujočemu mnenjskemu toku državotvornega diskurza (npr. izbrisani državljani nekdanje SFRJ, homoseksualci, protiglobalistična gibanja, aktivisti, ki se borijo za emancipacijo priseljencev, itd.).

Na osnovi povedanega gre v pričujočem članku za epistemološko premišljen premik od klasičnih konceptov teorij javne sfere in demokratičnega komuniciranja h kulturni teoriji, v okviru katere bomo koncept javnega mnenja spojili s konceptoma hegemonije in kolektivnega spomina. Šele to nam omogoča izvesti diahrono analizo oblikovanja občega konsenza o nacionalnih zadevah na osnovi novičarskega upravljanja z javnim mnenjem. Številni teoretiki, ki se lotevajo analize kolektivnega spomina v medijski družbi, trdijo, da novičarske reprezentacije ne le pomagajo javnostim spominjati se lastne preteklosti, ampak celo upravljajo z njihovim spominskim repertoarjem in z dojemanjem sedanjosti (Zelizer, 1999; Edgerton, 2001).

Naša tretja teza je, da prispevki z javnomnenjskimi glasovanji gradijo slovenski mentalni dispozitiv tako, da prek selektivne izbire informacij/tem v kolektivni spomin Slovencev vztrajno vsajajo specifično vednost. Prek novinarskih tehnik selekcioniranja informacij sprožajo procese oživljanja in pozabljanja določenih dogodkov. Na osnovi kolektivnega pomnjenja, ker je "družbeni miselni tok /.../ ponavlja enako neviden kakor ozračje, ki ga dihamo" (Halbwachs, 2001: 40), pa se stežejo družbene vezi, ki so osnova vsake kolektivne volje. Ta je produkt hegemonističnih sistemov in vodi v konsenz, na osnovi katerega se iz selektivno izbranih usedlin spomina konstruira slovenska mentalna shema, saj je *sensu comune* (obče mnenje) vedno zgodovinski produkt in je odraz trenutne koncepcije sveta (prim. Gramsci, 1974: 348-361). Prispevki z javnomnenjskimi glasovanji s selekcioniranjem informacij pospešujejo homogenizacijske procese zamišljanja v enotno nacionalno skupnost, saj narekujejo, česa se je treba spominjati in kaj je treba potisniti v pozabo.

Naša četrta teza pravi, da so tovrstni novinarski prispevki v devetdesetih letih pretrgali kolektivni spomin tako, da radikalnega preloma med dvema nacionalnima zavestma ni bilo mogoče zaznati in se je še naprej ohranjal vtis kontinuitete razvoja slovenske nacije. Bralci so nadaljevali tam, kjer so se stvari prekinile - pri odcepitvi Slovenije od Jugoslavije, a so se tudi ob intenzivnem soočanju z novinarskimi reprezentacijami javnega mnenja prepričali (zbrisali iz spomina), da se ni nič spremenilo, in so verjeli v naravno danost kolektivnega obstoja. "Ta iluzija /.../ je omogočila vsaj to, da so prešli iz ene etape v drugo, ne da bi se zdelo, da se kolektivni spomin trga" (Halbwachs, 2001: 89). Prav takšen trenutek diskontinuitete, pretrganja nacionalnih spominskih repertoarjev, ko se je rekonceptualizirala nacionalna zavest na Slovenskem in je morala v trenutku prekiniti s prejšnjo tradicijo, bomo proučili na primeru selektivne izbire tem v prispevkih z javnomnenjskimi glasova-

nji v štirih glavnih slovenskih dnevnikih (Delo, Dnevnik, Večer in Slovenske novice) od leta 1991 do 2003.³

Nacionalna agenda tem - discipliniranje spomina z javnomnenjskimi glasovanji

Pri pregledu vseh prispevkov z javnomnenjskimi glasovanji (teh je 943) smo ugotovili, da jih skoraj polovica (409) upoveduje teme, povezane s konstruiranjem nove nacionalne skupnosti. Našteto jih le nekaj: občutek ogroženosti in oborožena agresija na Slovenijo, osamosvojitve, sprememba imen ulic in parkov, odnos do ostalih republik bivše Jugoslavije, podobnost Slovenije Avstriji, priseljenci iz republik bivše Jugoslavije, zahodne vrednote v Sloveniji, slovenska vojska, nacionalni simboli, Slovenija v mednarodni skupnosti - EU, Nato in OZN, meja s Hrvaško, pomembni Slovenci, politika za blagor naroda, Slovenija proti balkanizaciji, Slovenija kot turistična dežela, odprava dvojnega državljanstva, potreba po povečanju rodnosti, slovenski nacionalni interesi, odnos do skupne jugoslovanske preteklosti, prepoved nakupa slovenske zemlje tujcem, Avnoji in slovenska državnost, vizumi za državljane BIH, prebežniki v Sloveniji, uvedba evra itd.

Proučili bomo, kako so ta tematska omrežja - izbrana v procesu novinarske selekcije tem/dogodkov - sodelovala pri konstrukciji nacionalnega spomina in kako so se izoblikovali specifični načini nacionalnega mišljenja ter nacionalni subjekti. Pri tem nam je v pomoč ugotovitev raziskovalcev iz sedemdesetih let, ki se izkaže za zelo primerno pri študiju procesa oblikovanja političnega konsenza, in sicer da mediji določajo prioritete za občinstva: "Bralci iz količine informacij v novičarski zgodbi in iz njenega položaja [v mediju] izvejo ne le o določenih temah, ampak tudi o tem, koliko pozornosti tem temam posvetijo" (McCombs in Shaw, 1995: 153).

In zakaj smo si izbrali prav novinarske prispevke z javnomnenjskimi glasovanji? Ti prispevki so prek reprezentacije rezultatov javnomnenjskih glasovanj postavljali ključna vprašanja za slovensko družbo v devetdesetih letih in jih hkrati delali pomembna nacionalna vprašanja. Javnomenjska glasovanja namreč delujejo tako, da se anketirance sprašuje o tistih temah, ki so trenutno pomembne oziroma aktualne v družbi (prim. Splichal, 1997: 319 in 330). Že s tem, ko so bile omenjene teme v novinarskem diskurzu obdelane kot javnomnenjska glasovanja, jim je bil zaradi videza znanstvenosti in objektivnosti glasovanj pripisan status pomembnosti.⁴ Takšen prispevek ima zato tudi visoko novičarsko vrednost in tako "postane najbolj kulturno in politično značilen v konstruiranju /.../ konsenza" (Lewis, 2001: 33).

V tem pa se kaže moč teh prispevkov oziroma vpliv, ki ga imajo na celotno novičarsko produkcijo, saj rezultati in interpretacije teh glasovanj narekujejo agen-

³ Omenjeni časniki predstavljajo ne le nacionalne dnevnike z največjo naklado (Delo s približno 93.000 izdavi na dan), ampak sodijo tudi med najbolj brane časopise na Slovenskem (branstvo Slovenskih novic od leta 1991 narašča in se giblje okrog 352.000 bralcev na izvod časopisa) (Mediana, 2001: 22-24). Nadzorujejo 90 % slovenskega dnevnega časopisnega trga in zavzemajo pomembno mesto v areni medijske ponudbe, torej imajo zelo pomembno vlogo pri konstruiranju nacionalne realnosti.

do tem novinarske produkcije oziroma še več, z vstopom v javni diskurz sploh omogočajo debate v javnem prostoru. Zaradi količine prostora, ki so ga ti prispevki zasedli v časopisih, zaradi "elitnega" mesta objave (npr. napovedi na prvi strani) in zaradi sinergijskega delovanja (te teme so bile obdelane tudi v drugih novinarskih žanrih) so zasedli pomembno mesto v vsakdanjih življenjih ljudi. Določali so nacionalno agendo tem in narekovali, o katerih temah sploh velja izostriti mnenje in katere je bolje čim prej pozabiti. Za primer navedimo nenadni porast anket o podobnosti Slovenije Avstriji in o njenem približevanju Avstriji ter o moči slovenske vojske leta 1991 in ponovno leta 1994. Ti temi sta se nato pojavljali v vseh časopisih in tudi v ostalih medijih, postali pa sta celo osrednji predmet javnih debat in tisti referenčni točki, ki sta prek novinarskih reprezentacij javnega mnenja zasedli osrednje mesto pri diferenciaciji Slovenije od Jugoslavije. Ravno zaradi svojega medbesedilnega obstoja so te teme zavzele pomembno mesto v kolektivnem spominu Slovencev. Prispevki z javnomnenjskimi glasovanji so jih namreč lansirali v raznovrstne oblike kroženja v medijih, zaradi česar se je kasneje pogosto izgubil prvotni poseben pomen vsake teme in so vse postale le še označevalec splošnosti (npr. od prvotnih rezultatov javnomnenjskih glasovanj o čimprejšnji postavitvi meje v Piranskem zalivu ali o nujnosti izterjave hrvaških dolgov v zvezi z Jedrsko elektrarno Krško do splošne podobe o Hrvaški kot največji grožnji Sloveniji).

Prek izbire tem v prispevkih z javnomnenjskimi glasovanji se je slovenstvo redefiniralo na dveh oseh: navznoter, kjer so se oblikovale značilnosti enotne skupnosti, in navzven, kjer so se definirale njene meje in njeni tuji. Na osi navzven leta 1991 tako opazamo nenaden porast anket o radikalni drugačnosti Slovenije od Jugoslavije in o grožnjah, ki Sloveniji pretijo z Balkana. Bralce so ti prispevki prek reprezentacij mnenj Slovencev povezovali v novonastalo skupnost na osnovi občutkov ogroženosti, strahu in tesnobe (kot kažejo že naslovi prispevkov z javnomnenjskimi glasovanji oziroma vprašanja, ki so jih zastavljali anketirancem: *Strah pred posledicami, Kako varne se počutite?, Državlanske vojne (še) ni, Kako zagotoviti nacionalno varnost?, Proti balkanizaciji, Nevarna Jugoslavija, Kaj ogroža našo varnost? itd.*). Prispevki z javnomnenjskimi glasovanji so oblikovali zelo zaprt in izolacionistično naravnani slovenski mentalni dispozitiv, saj so neneh-

¹ Poudariti želimo, da se v teh prispevkih novičarske zgodbe oblikujejo le na osnovi rezultatov javnomnenjskih glasovanj, ne glede na to, ali so izvajalci teh anket medijske hiše ali pa so rezultati zgolj pozvati. Ugotavljamo, da v obdobju od 1991 do 2003 večji delež predstavljajo tista javnomnenjska glasovanja, katerih izvajalci oziroma naročniki so bile časopisne hiše. Te imajo bodisi svoje inštitute za raziskovanje javnega mnenja (npr. Delo Stik, Dnevnikova raziskovalna skupina) bodisi imajo pogodbe z zasebnimi agencijami za tržne, medijske in družbene raziskave, ki zanje po naročilu izvajajo anketiranje (npr. Ninamedia, SPEM, RM Plus itd.). Vse to priča o pomembnosti, ki jo mediji pripisujejo javnomnenjskemu glasovanju. Manjši delež pa predstavljajo glasovanja, katerih rezultate časopisne hiše zgolj povzemajo od drugih izvajalcev javnomnenjskih glasovanj in ne sodelujejo pri njihovi pripravi (npr. od akademskih institucij, kot je Center za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij na FDV, ali od neodvisnih organizacij, ki skrbijo za javne arhive oz. za državno banko statističnih podatkov, kot je Statistični urad RS). S tem želimo tudi opozoriti, da gre za vrsto javnomnenjskega raziskovanja, ki se je trdno usidrala v novinarskih praksah in ki deloma deluje po svojih pravilih. Omenimo zgolj primer pošiljanja glasovnic ali telefonskega glasovanja, kjer anketiranci sami oddajo svoj glas (glej Splichal, 1997: 333, kjer govori o psevdoglasovanjih, ki temeljijo na samoselekciji anketirancev).

no konstruirali meje drugosti, kar se je kazalo v izbranih vprašanjih in v ponujenih odgovorih, ki so nakazovali in privilegirali državotvorna konformistična mnenja. To se je dogajalo bodisi eksplicitno ob temah o beguncih in tujcih nasploh v Sloveniji (npr. *Najprej skrb za naše - Se strinjate s takšnim urejanjem zaposlovanja tujcev?*, *Begunec sem, begunec tja*, *Slovenska javnost o nestrpnosti - Slovenci o sebi menimo, da smo kar strpni do drugih in drugačnih*, *Solidarni z odporom proti beguncem - Večina Slovencev se počuti ogrožena*) bodisi ob tistih temah, ki so na implicitni ravni govorile o morebitnem ogrožanju nacionalnega konsenza (kot so npr. že naslovi izražali rezultate večinskega mnenja anketirancev: *Javnost zelo nenaklonjena dvojnemu državljanstvu*, *Svoje zemlje ne damo*, *Za prepoved nakupa nepremičnin tujcem*, *Za blagor očetnjave naj puška govori*, *Ljubši so jim domači delodajalci*).

Pri izbiri tem je pomenljivo tudi kreiranje sovražnika Slovenije, ki se je v teh prispevkih od leta 1991 do 2003 vseskozi spreminjal. V reprezentacijah javnega mnenja je bila npr. Hrvaška na začetku devetdesetih predstavljena kot tesna zaveznica Slovenije. Nenehno prikazovanje pozitivnih mnenj Slovencev o Hrvaški in kasneje sočutja do nje je Hrvaško v tistem času umeščalo celo znotraj okvirov slovenskega nacionalnega univerzuma (kar se je npr. kazalo v reprezentacijah javnega mnenja kot *Slovenija se bo ločila sama ali s Hrvaško* in v tem, da je bila južna meja sprva predstavljena kot zgolj simbolična - *Ali vas je presenetil režim na južni meji?*). Postopoma pa se je sredi devetdesetih začel krepiti diskurz o Hrvatih kot etničnih drugih, kar se na ravni teh novinarskih prispevkov kaže kot *ohlajevanje odnosov med sosedama*, *potreba po začrtanju meje zaradi mednarodnih zahtev*, *neskladnosti s slovenskimi nacionalnimi interesi*. V drugi polovici devetdesetih se je diskurz o Hrvaški korenito preobrnil in ta je postala ne le sovražnica, ampak tudi največja grožnja Sloveniji, kar se je na ravni reprezentacij rezultatov javnomnenjskih glasovanj odražalo kot *konfliktni odnosi med državama*, *hrvaške grožnje slovenskim nacionalnim interesom*, *hrvaški pohlepi po slovenski zemlji* itd.

Reprezentacije rezultatov javnomnenjskih glasovanj so tako pomagale upravljati s podobami o "nas Slovincih" in o "naših drugih". Po drugi strani pa so prav pogoste reprezentacije mnenj o podobnosti Slovenije Evropi in Zahodu že pred osamosvojitvijo Slovenije in tudi po njej imele eno izmed odločilnejših vlog pri kultiviranju mnenja anketirancev in to prikazovali kot obče slovensko mnenje: Javnost o zblíževanju z Avstrijo, Slovenija naj se prilagodi evropskim razvojnim trendom, Slovenci so za vstop v EU, Za Evropo in boljše življenje, Slovenija kot Avstrija, Velika večina je za vstop v Nato, Slovenija gre proti Evropi). Ti novinarski prispevki so slovensko javno mnenje obrnili radikalno stran od Jugoslavije, praznino, ki je nastala po tem, pa so zapolnili z naslonitvijo na zahodnoevropski svet (že leta 1992 so se pojavile ankete o vstopu Slovenije v EU, Nato, o zahodnih vrednotah itd.), kar je omogočilo premik v kolektivni nacionalni zavesti, ki je v svoj okvir integrirala zavedanje o evropskosti slovenske nacije.

Na osi navznoter pa v prispevkih z javnomnenjskimi glasovanji opazamo teme, ki so postavljale konsenz o "domačih" zadevah. Takoj po osamosvojitvi so bile v ospredju reprezentacije rezultatov številnih javnomnenjskih glasovanj o novih

nacionalnih simbolih in praksah, o slovenski zgodovini, o pomembnih Slovencih itd., na osnovi česar se je postopoma doseglo soglašanje bralcev z novonastalo slovensko tradicijo za nove namene (o čemer pričajo raznovrstni prispevki, ki so prek reprezentiranja enotnega mnenja Slovencev kreirali konsenz glede številnih zadev: *Večina Slovencev za 25. junij, Dežela turizma smo, Bolj tuj od tujega jezika - hrvaščina/srbsščina v slovenski osnovni šoli, Javnost ni naklonjena paradi - Večina je za proslavo zmage nad fašizmom v duhu sprave, Danes po sledih Avnoja - Avnojed od temeljev slovenske državnosti, Kateri je šport številka 1 v Sloveniji?, Slovenska osebnost v tem stoletju ni politik - Leon Štukelj itd.*). Pri vsem tem ima pomembno vlogo mehanizem "spravljanja stvari v govor" (Foucault, 2001: 169-173), v našem primeru spravljanje diskurza slovenstva v govor, s čimer se disciplinira miselnost ljudi. To je oblastni mehanizem, ki prek ponavljajočega se reprezentiranja enotnega mnenja o določenih zadevah disciplinira nacionalne subjekte, kaj in kako misliti.

Kljub navidezni raznovrstnosti tem analiza razkrije, da je v ozadju vseh zgolj en skupni tematski imenovalac, in sicer slovenstvo - slovenska državotvornost, ki je omogočil korenit prelom s prejšnjo nacionalno tradicijo in dal ljudem vednost, s katero so se lahko zamislili v novo nacionalno skupnost. Znotraj te skupne tematske dimenzije se največ anket v časopisih navezuje na temo odmika od Jugoslavije in Balkana (o oboroženi agresiji, meji s Hrvaško, brezobzirnosti beguncev v Sloveniji, strpnosti Slovencev, odnosu do preteklosti itd.) ter temo premika k Evropi in Zahodu (o navezavi na Avstrijo, zahodnih vrednotah, vstopu Slovenije v Nato in EU, njeni vlogi v mednarodni politiki itd.). Prispevki z javnomnenjskimi glasovanji so tako "našo skupnost" od začetka devetdesetih naprej postopoma popolnoma redefinirali. Na implicitni ravni so se prek izbora vprašanj in tem pojavljali nacionalistično hujskaški diskurzi za Evropo in proti Jugoslaviji, kar se je kazalo bodisi v popolni odsotnosti tem o Jugoslaviji bodisi v zoperstavljanju Jugoslaviji in vsemu, kar je z njo povezano.

Ti prispevki so ponavadi že v naslovu ubesedili prevladujoče mnenje in tako bralcem ponudili interpretativni okvir, ki jih je podvrgel specifičnim subjektnim položajem po načelu poziva k nacionalni odgovornosti. Z najbolj vidnega mesta v časopisu so z velikimi črkami klicali "Hej, ti, to meni večina nas Slovencev", s čimer so bralce na jezikovni/kulturni ravni interpelirali v slovensko skupnost. Prek pogoste rabe besed, kot so javnost, Slovenci, slovenski narod, javno mnenje, slovenska javnost, ki nekaj pričakuje, izraža, pravi, je mnenja, v naslovih se je oblikovalo obče strinjanje o določeni temi, saj so prispevki bralcem dajali občutek, da sami izražajo ta mnenja in da so del te množice. Novinarski prispevki z javnomnenjskimi glasovanji so nacionalne subjekte konstruirali na novo brez tistih spominov, ki niso sovpadali s porajajočo se slovensko kolektivno zavestjo, in so od podobe skupne jugoslovanske preteklosti obdržali bore malo.

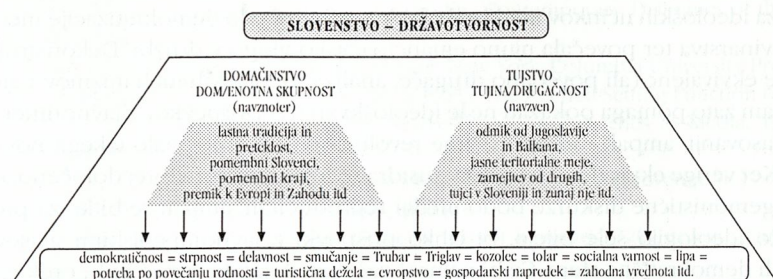
Novičarska politika mnenj in gospodstvo ene ideologije

Če si pri razčlenjevanju diskurza slovenstva v teh novinarskih prispevkih metodološko pomagamo z Laclauovim (Laclau, 2000: 302-303) modelom diskurza kot

"verige ekvivalenc", lahko vidimo, da je slovenstvo na prelomu iz osemdesetih v devetdeseta leta postalo "plavajoči označevalec" brez trdno zasidranega pomena (prim. Laclau, 2000: 305). Ob razpadu Jugoslavije se je ob trčenju več opozicijskih diskurzov zamajala prej trdna veriga slovenstva - tisto, kar je slovenstvo predstavljalo znotraj Jugoslavije. Prav prispevki z javnomnenjskimi glasovanji so pri ponovnem zasidranju tega plavajočega označevalca imeli pomembno vlogo, saj so slovenstvo po razpadu Jugoslavije intenzivno napolnjevali z novimi pomeni. Prek izbora tem in vprašanj so pomen slovenstva utrjevali na posebnih točkah - vozliščih, saj je prej cela vrsta označevalcev le plavala znotraj polja diskurzivnega/slovenstva, ker so bili njihovi pomeni zamajani. Tako ni bilo jasno, kakšna je slovenska zgodovina, kaj od tistega, kar je bilo jugoslovanstvu skupnega, je slovensko, kdo so "naši" tujci itd., in z vnosom "vladajočega označevalca" - diskurza slovenskega državitvora - v to razbito verigo se je zmeda plavajočih označevalcev uredila (prim. Laclau, 2000: 302-305). Ti prispevki so za nazaj konstruirali pomene plavajočih označevalcev in na vozliščih utrdili identiteto slovenstva, njegovi subjekti pa so dobili predstavo, da je tako že od vekomaj.

Osnovno tematsko dimenzijo, slovenstvo, sta torej v prispevkih z javnomnenjskimi glasovanji s pomeni napolnjevala dva diskurza. To sta domačijiški diskurz, ki je navznoter kreiral značilnosti enotne slovenske skupnosti, in diskurz o tujstvu, ki je definiral meje slovenstva in tujce. Po razpadu Jugoslavije sta si v novinarskih bitkah izborila hegemonistični položaj novega državitvornega diskurza, na osnovi katerega so ti prispevki pomagali oblikovati enotno nacionalno zavest. Slovenstvo je postalo osnovni element v verigi ekvivalenc, v katero so prispevki z javnomnenjskimi glasovanji postopoma dodajali nove ekvivalente in slovenstvo zapolnjevali z novimi pomeni. Plavajoči označevalec, slovenstvo, so usmerili skozi domačijiški diskurz in diskurz o tujstvu, zaradi česar se je utrdil njegov pomen enotne skupnosti z jasno določenimi mejami. To so storili z dodajanjem ekvivalenc verigi prek izbora tem, kot npr. vprašanja o južni meji in Hrvatih, o priseljencih iz drugih republik bivše Jugoslavije, o lastni tradiciji, o vstopu Slovenije v EU itd. Vse te teme oziroma ekvivalenti verige, ki predstavljajo pojme - npr. strpnost Slovencev, športni značaj, ogroženost zaradi tujcev, evropska nacija, potreba po povečanju rodnosti, lipa itd. -, nosijo enak pomen, in sicer pomen večnosti in naravne danosti slovenstva.

Prispevki z javnomnenjskimi glasovanji konstruirajo slovenski mentalni dispozitiv tako, da prek določanja nacionalne agende tem nenehno daljšajo in zapolnjujejo to verigo ekvivalenc. Slovenstvo je tako vedno manj povezano z vsakim posamičnim ekvivalentom verige in postaja označevalec univerzalnosti. Izpraznilo se je do te mere, da sedaj v prvi vrsti predstavlja nebalkanstvo, civiliziranost oziroma zahodnoevropskost. Z drugimi besedami, v procesu novičarskega označevanja prek javnomnenjskih glasovanj je slovenstvo postalo "prazni označevalec" (Laclau, 2000: 305), prispevki z javnomnenjskimi glasovanji pa v funkciji državitvornih diskurzov nenehno ohranjajo praznost tega označevalca oziroma njegovo stabilnost. Na ta način vzdržujejo pomen slovenske državitvornosti in preprečujejo, da bi to verigo prekinili opozicijski diskurzi, ki bi slovenstvo lahko transformirali v plavajoči označevalec (kot smo prikazali, da se je zgodilo v primeru razpada

Slika 1: Veriga ekvivalenc oz. komunikacijsko (oblastno) omrežje, ki prek časopisnih reprezentacij javnomnenjskih glasovanj (re)producira slovensko javno mnenje

Jugoslavije) in bi vzpostavili novo verigo ekvivalenc. Takšno novinarstvo pod krinko objektivnega reprezentiranja javnega mnenja upravlja z mnenji posameznikov tako, da vzpostavlja gospostvo ene ideologije, hkrati pa vsem ostalim alternativnim mnenjem preprečuje, da bi razbila samoumevnost prevlade te ideologije in omogočila drugačen pogled.

Sklep

Moj namen ni ukvarjati se s problemom resnice, ampak s problemom pripovedovalca resnice oziroma s problemom pripovedovanja resnice kot dejavnosti.

(Michel Foucault, 2001: 5)

Prispevki z javnomnenjskimi glasovanji so aktivno sooblikovali slovensko nacionalno zavest in reproducirali državotvorne diskurze. Zatorej niso delovali zgolj kot nevtralne institucije, ampak kot institucije, ki so vpete v vzorce danega družbenega sistema z namenom reproduciranja obstoječih oblastnih odnosov (prim. Hall, 1982; Bourdieu, 1979). Javnomenjska glasovanja tako niso predstavljala obstoječega slovenskega javnega mnenja, ampak so ga šele konstruirala. Novinarski diskurz jih je pod pretvezo objektivnega in znanstvenega predstavljala mnenj Slovencev, češ da ta glasovanja zadoščajo znanstvenim kriterijem metodološke veljavnosti in statistične zanesljivosti, uporabil kot sredstvo za legitimacijo svoje nekritične govorice, saj je s sklicevanjem na ljudski glas prikriil pomanjkanje lastnega kritičnega reflektiranja dogodkov. Ideološko je bilo tako prikazano kot znanstveno, saj so bile novičarske zgodbe oblikovane samo na osnovi rezultatov anket, ne pa tudi na osnovi kritične obravnave in preiskovanja (aktualnega) družbenega dogajanja. Tudi po Lewisu so takšni prispevki pomembni "natanko zato, ker so prej ideološki kot 'znanstveni' instrumenti" (Lewis, 2001: x).

Ker je obdobje Lazarsfeldovega/Berelsonovega pojmovanja minimalnih učinkov medijev končno mimo, ker je očitno, da so mediji vseprisotni, in ker je tudi akademski sferi postalo jasno, da imajo mediji pomembno vlogo v vsakdanjem življenju ljudi (prim. Lewis, 2001: 82), je pred nami naloga, da skrajno dosledno

proučimo delovanje ideoloških mehanizmov v medijih. Šele teoretsko informirana analiza ideoloških učinkov medijev bi lahko pripeljala do demokratizacije medijev in novinarstva ter povečala njuno emancipacijsko vlogo v družbi. Dekonstrukcija verige ekvivalenc (ali povedano drugače, analiza ideoloških mehanizmov v medijih) nam zato pomaga pokazati ne le ideološki značaj prispevkov z javnomnenjskimi glasovanji, ampak tudi morebitne revolucionarne potencialne takega novinarstva. Ker verige ekvivalenc niso trdno usidrane in ker ni že vnaprej določeno, katere hegemonistične diskurze bodo mediji reproducirali, ampak se bitke za prevladujočo ideologijo šele bijejo, bi lahko prispevki z javnomnenjskimi glasovanji postali demokratična sfera. Če bi namreč začeli razbijati te verige in bi prek reprezentacij opozicijskih ali celo disidentskih mnenj zamajali prazne označevalce, ki na primer porajajo slovenski nacionalizem, bi se tako z njihovo pomočjo za hegemonistično vladavino lahko borile nove ideologije.

Kot opazamo, pa so prispevki z javnomnenjskimi glasovanji v obravnavanih slovenskih dnevnikih podvrženi državotvornim diskurzom in v nenehni bitki za hegemonijo privilegirajo zgolj dominantna (državotvorna) mnenja in pomene, ki napolnjujejo verigo ekvivalenc slovenstva. Takšno nekritično novinarstvo ni sposobno sprevideti, da zapada le eni ideologiji, saj številnim mnenjem v družbi sploh ne da priložnosti, da bi se predstavila. Bralcem namreč ponuja - ko jim daje občutek, da tudi sami izražajo mnenja v javnem novinarskem prostoru - zgolj iluzijo demokracije, v resnici pa v funkciji oblastnih državotvornih diskurzov upravlja z njihovimi mnenji in ta mnenja sploh omogoča. Morda bo sedaj lažje doumeti, zakaj je prostor hegemonije edini prostor, ki lahko novinarstvo spremeni v bolj demokratično in odgovorno prakso, in še pomembneje, kje se lotiti kritike obstoječega slovenskega novinarstva, ne da bi jo že vnaprej ohromili z osredotočanjem zgolj na obrabljene floskule njegove populariziranosti ali komercializiranosti. Tudi prepotrebne kritike fetišistične poblagovljene strukture sodobnega novinarstva se moramo namreč lotevati natanko na tem terenu.

LITERATURA

- Bourdieu, Pierre (1979): *Public Opinion Does Not Exist*. V Armand Mattelart in Seth Siegelaub (ur.), *Communication and Class Struggle: Volume 1*, 124-130. New York: International General.
- Edgerton, Gary R. (2001): *Introduction: Television as Historian*. V Gary R. Edgerton in Peter C. Rollins (ur.), *Television Histories: Shaping Collective Memory in the Media Age*, 1-16. Lexington: University Press of Kentucky.
- Foucault, Michel (1982/2000): *The Subject and Power*. V James D. Faubion, *Power: Essential Works of Foucault*, 326-348. New York: The New Press.
- Foucault, Michel (1983/2001): *Fearless Speech*. Los Angeles: Semiotext(e).
- Gramsci, Antonio (1974): *Izbrana dela*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Halbwachs, Maurice (1968/2001): *Kolektivni spomin*. Ljubljana: Studia Humanitatis.
- Hall, Stuart (1982): *The Rediscovery of Ideology: Return of the Repressed in Media Studies*. V Michael Gurevitch (ur.), *Culture, Society, and the Media*, 56-90. London: Methuen.
- Hartley, John (1999): *Uses of Television*. London: Routledge.
- Katz, Elihu (2001): *Media Effects*. V Neil J. Smelser in Paul B. Baltes (ur.), *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences*, 9472-9479. Amsterdam: Elsevier.

- Laclau, Ernesto (2000): *Constructing Universality*. V Judith Butler, Ernesto Laclau in Slavoj Žižek (ur.), *Contingency, Hegemony, Universality: Contemporary Dialogues of the Left*, 281-307. London: Verso.
- Lewis, Justin (2001): *Constructing Public Opinion*. New York: Columbia University Press.
- McCombs, Maxwell E. in Donald L. Shaw (1972/1995): *The Agenda-Setting Function of Mass Media*. V Oliver Boyd-Barrett in Chris Newbold (ur.), *Approaches to Media*, 153-163. London: Arnold.
- Mediana (2001): *Branost, gledanost, poslušnost: Raziskava medijev v Sloveniji*. Št. 19 - polletje 2001. Ljubljana: Inštitut za raziskovanje medijev.
- Splichal, Slavko (1997): *Javno mnenje: Teoretski razvoj in spori v 20. stoletju*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Zelizer, Barbie (1999): *From the Image of Record to the Image of Memory*. V Bonnie Brennen in Hanno Hardt (ur.), *Picturing the Past: Media, History & Photography*, 98-121. Urbana: University of Illinois Press.

NOVINARSKA RUTINA IN (PRE)MOČ URADNIH VIROV INFORMACIJ

Povzetek. Moč novinarskega diskurza je moč njegovih subjektov. Novinar, ki naj bi imel nadzor nad vsemi fazami sporočanja procesa, izgublja mesto subjekta. Pomembna razsežnost nadzora je dostop do medijev. Položaj novinarskega subjekta pri zbiranju in izboru informacij obvladujejo družbene elite. Na strukturo zbiranja informacij vplivajo tudi organizacijske rutine v medijih: dnevne rutine zbiranja novic večajo dostop uradnih virov. Analiza poročanja slovenskih dnevnikov o različnih mnenjih glede vstopa Slovenije v Nato razkriva visoko stopnjo rutinskih kanalov zbiranja informacij in prevlado uradnih virov. Predvsem uradni viri in zagovorniki vstopa v Nato so v analiziranem vzorcu vesti in poročil imeli prednostni dostop do novinarskega diskurza - in z njim potencialno moč vpliva.

Ključni pojmi: novinarski diskurz, viri informacij, novinarske rutine, dostop do medijev, kanali zbiranja informacij, demokracija

Uveljavljeni vodje katerekoli organizacije imajo velike naravne prednosti. Vsi vedo, da imajo boljše vire informacij. Knjige in dokumenti so v njihovih pisarnah. Sodelovali so pri pomembnih konferencah. Spoznali so pomembne ljudi. Imajo odgovornosti, zato si lažje zagotovijo pozornost in govorijo v prepričljivem tonu.

(Walter Lippmann, 1922/1999: 166)

Uvod

Moč medijskega diskurza je treba razumeti (tudi) v luči dostopa do medijev, opozarja Van Dijk (1995: 32): kdor ima dostop, ima moč, in to so predvsem elite. Izhajamo iz predpostavke, da položaj "novinarskega subjekta" pri (i)zbiranju informacij obvladujejo družbene elite, ki v odnosih z mediji nastopajo kot uradni viri. Novinar kot subjekt, kot temeljni nosilec novinarske dejavnosti, ki naj bi v skladu s svojo profesionalno kompetenco nadziral vse faze sporočanja procesa, se v tržnonovinarski praksi umika, njegove vloge pa prevzemajo nosilci ekonomske in politične moči (Poler Kovačič, 2001). Ko na mesto "novinarskih subjektov" stopijo viri informacij, v moči novinarskega diskurza prepoznamo njihovo moč.

Najvišje na lestvici njihove moči in veljave so *elitni uradni viri*. Privilegirani dostop do objav, h kateremu bistveno prispeva tudi novinarska rutina, jim zagotavlja večjo možnost, verjetnost vpliva na občinstvo, kar pa ne pomeni, da nanj tudi

* Dr. Melita Poler Kovačič, docentka na Fakulteti za družbene vede, Univerza v Ljubljani.

dejansko in neizogibno vplivajo. Vprašanje medijskih učinkov je namreč precej bolj zapleteno, saj je individualna interpretacija novinarskega besedila (in tako njegov učinek na naslovnika) odvisna od mnogih dejavnikov. Najpomembnejši med njimi je *kulturni status sporočila*, trdi McNair (1998: 35, 65): moč in učinki novinarstva so ukoreninjeni v njegovem *diskurzivnem statusu resničnosti*, v zmožnosti, da spodbudi zaupanje s pripovedovanjem zgodb, ki so verodostojne zato, ker so novinarske. Tak status novinarskih besedil terja, da jih naslovniki sprejmejo vsaj kot *približevanje resnici*, vsekakor pa kot diskurz, ki je dovolj blizu "resnici", da je vreden njihovega zaupanja v njegovo integriteto. Vendar novinarji verodostojnosti ne smejo imeti za dokončno, ampak morajo svoj status nenehno braniti in vedno znova uveljavljati s kodeksi in konvencijami, ki za občinstvo pomenijo "znak resničnosti". Norma novinarske objektivnosti je v bistvu poziv k zaupanju, je "jamstvo" nadzora kakovosti, ki od naslovnikov zahteva, da verjamejo v veljavnost povedanega.

Sigal (1973: 75) v svojem znanem delu o novinarjih in virih informacij ugotavlja, da so viri svoj način razmišljanja prilagodili novinarskemu; "govorijo isti jezik", uporabljajo novinarske konvencije, da bi jim uspelo spraviti informacije v medije. Ti razlogi za uspešen prodor interesnega govora v novinarski diskurz so očitni in so bili v teoriji že velikokrat ovrednoteni (gl. npr. Poler Kovačič, 2002), zato se z njimi ne bomo ukvarjali. Namesto tega se bomo posvetili manj raziskanemu, čeprav ne manj pomembnemu vprašanju, in sicer: kako (uradni, zlasti elitni) viri informacij kot subjekti uporabljajo (ali izrabljajo) diskurzivni status "resničnosti", zlasti "podobo objektivnosti", za uveljavitev svojih interesov. Viri informacij namreč vedno prenašajo interesni govor, in če imajo v žanrih, ki se naslovniku po konvenciji kažejo kot objektivni, možnost to početi le izbrani, vprašanje dostopa do medijev dobiva novo razsežnost: ni pomembno samo, *kdo ima dostop* do objav, ampak tudi, *v katerem žanru je njegova beseda upovedena*. Status "objektivnosti" s posebnim poudarkom spremlja predvsem žanre informativne zvrsti novinarskih besedil. Zato bomo v raziskavi analizirali *vesti* in *poročila*, ki imajo glede na ostale novinarske žanre celo - drznemo si trditi - videz "višje stopnje resničnosti" (prim. tudi Kalin Golob, 2003).

Teoretska izhodišča in vprašanja želimo ponazoriti praktično: s kvantitativno metodo analize besedil bomo raziskali nekatere značilnosti novinarskega sporočanja o različnih mnenjih glede vstopa Slovenije v Nato. Z analizo vsebine novinarskih besedil sicer ne moremo napovedati pomena novinarskega sporočila za prejemnika - kako ga bo razkodiral ter spremenil v ideje in dejanja; na tej osnovi ne moremo sklepati o sprejetem sporočilu oz. o dejanski moči pošiljateljve besede. Lahko pa poskušamo identificirati, kaj vir informacij želi sporočiti, tj. *sporočevalčevo preferenčno interpretacijo* (McNair, 1998: 45). Raziskavo bomo izvedli na izbranem vzorcu vesti in poročil v Delu, Dnevniku in Večeru v šestmesečnem obdobju pred referendumom o vstopu Slovenije v Nato.

Pričakujemo, da bodo rezultati pokazali visoko rutinizacijo zbiranja informacij in prevladujoč dostop (elitnih) uradnih virov. Radi bi preverili domnevo, da so *kanali zbiranja*¹ in *status virov informacij* povezani s *predstavljanjem pozitivnih in negativnih mnenj*. Povedano drugače, domnevamo, da obstaja povezanost rutinskosti kanalov in uradnosti virov (domnevno oz. pričakovano) enostranskostjo sporočanja različnih mnenj o vstopu Slovenije v Nato, ki je bila novinarjem večkrat javno očitana. Interpretacija rezultatov bo spregovorila o *moči virov kot subjektov*, o tem, kdo prevzema nadzor nad (i)zbiranjem informacij, in o posledicah, ki jih ima tak položaj vira za novinarsko sporočanje, javno razpravo in demokracijo v družbi.

Viri informacij kot subjekti (i)zbiranja informacij

Novinarski subjekt je nosilec dejanj, ki sproži in vodi sporočanje dejanje ter ima nadzor nad posameznimi stopnjami. Usmerjanje toka informacij - *kdo in kaj* stopa skozi vrata javnega obveščanja - medijem podeljuje velikansko moč, trdi Bennett (1996: 28); odbirateljsko vlogo v klasičnem pojmovanju novinarskega procesa opravljajo novinarji oz. uredniki. Oni (aktivno) preiskujejo, (i)zbirajo, sprašujejo, preverjajo, povzemajo, obdelujejo, dvomijo, spreminjajo, upovedujejo ..., se odločajo in nadzirajo temeljne procese v medijski realnosti: zbiranje informacij, izbor dogodkov in dejstev ter oblikovanje sporočila. V tržni praksi tvorjenja novice pa subjekti - zlasti v fazah (i)zbiranja informacij - pogosto niso novinarji, ampak tisti, ki v sporočanje vnašajo svoj interes, ki "neposredno (kot lastniki) ali posredno (kot najvplivnejši viri informacij in mnenj, kot oglaševalci in sponzorji) vladajo medijem" (Splichal, 1997: 353). Vprašanje je, kdo od njih ima največ moči, ali obstaja kdo, ki je najvplivnejši, postavlja pogoje drugim in tako najbolj opredeljuje mesto novinarja? Mnenja teoretikov so različna (McManus, 1994: 26-31): nekateri izpostavljajo večje vlagatelje in lastnike, drugi bogate in vplivne v družbi, tretji poročilnike, četrty vire informacij.

Novinar ne more biti osebno navzoč pri vseh dogodkih, nekateri dogodki pa tudi niso neposredno "vidni", npr. gospodarske težnje razvoja, premiki v javnem mnenju, spremembe v uradnih stališčih. Pogosto se mora opirati na opazovanja drugih. Novice niso to, kar se je zgodilo, ampak to, kar kdo pravi, da se je zgodilo, in to pomeni, da je izbor virov ključnega pomena (Sigal, 1973: 69). Ti namreč imajo "izreden učinek na vsebino množičnih medijev" (Shoemaker, Reese, 1996: 178); najbolj očiten je, ko prikrivajo informacije ali lažejo, obstajajo pa tudi subtilnejši načini vpliva - npr. zagotavljanje konteksta, znotraj katerega so ovrednotene druge informacije. Viri sodelujejo z novinarji toliko, kolikor verjamejo, da bodo dobili ugoden, zanje koristen javni dostop. K transakciji jih spodbuja tako omejevanje škode negativne publicitete kot tudi pridobivanje pozitivne pozornosti. Kot piše Gans (1980: 117), imajo pred očmi predvsem priložnost, da ponudijo informacije, ki predstavljajo njihove interese.

¹ *SSKJ sicer v 4. pomenu rabo besede kanal označuje s kvalifikatorjem ekspresivno. V našem besedilu besedo iskreno uporabljamo, vendar nezaznamovano, saj menimo, da najbolj ustrezno poimenuje način prenosa informacij, predvsem konkretizirano, in njeno zamenjevanje ne bi bilo natančno.*

Viri informacij (ali njihove službe za odnose z javnostmi) uredništvom dostavljajo "dogodke", izbirajo tiste, ki so (po njihovih merilih) za objavo ustrezni, izbirajo "dejstva" o njih, ustvarjajo psevdodogodke, pripravljajo "novinarska" besedila ipd. Drametova (1994: 303) v raziskavi slovenskega lokalnega časopisa ugotavlja, da določevalec dogodkov in informacij v skoraj 70 odstotkih ni novinar. Ker so viri informacij vedno tudi sodoločevalci pomenov, oblikujejo medijsko realnost. Sonadzorujejo sporočanski proces, torej postajajo novinarski subjekti, ko vsaj posredno odločajo o tem, kaj bo objavljeno in kako. Tako se v moči novinarskega diskurza uresničuje njihova moč.

Dostop do medijev: moč (elitnih) uradnih virov informacij

Prevladujoč dostop do medijev imajo predvsem družbene *elite*, čeprav splošni model demokracije predpostavlja enakost državljanov v pravici govora. Sodelovanje državljanov v demokratičnih procesih je bilo vedno omejevano zaradi neenake porazdelitve komunikacijske kompetence, neformalnih in pogosto tajnih komunikacij ter neenakega dostopa državljanov do institucionalnih komunikacijskih kanalov; te omejitve praviloma "reducirajo javno razpravljanje na javno legitimiziranje vladajočih mnenj, ki so jih oblikovale elite" (Splichal, 1997: 346).

Kot *uradne* opredeljujemo "vire po funkciji": izvoljene ali imenovane javne funkcionarje, predstavnike institucij ekonomske, politične, kulturne, znanstvene, religiozne idr. moči ter oblasti, predstavnike nevladnih organizacij, društev, združenj, različnih "organiziranih" civilnih pobud, ki "govorijo" po svoji funkciji, ki jo določa njihovo "mesto" v organizaciji ali iniciativi, službe za odnose z javnostmi ter navedbe po drugih množičnih medijih in tiskovnih agencijah. Tudi znotraj uradnih virov je možno (in nujno) vzpostaviti razlikovanje, ki smo ga upoštevali v raziskavi v nadaljevanju članka. Vir je npr. lahko vladni uradnik ali predsednik kakega društva. Oba sta uradna vira - vira po svoji funkciji, vendar le prvega uvrščamo med družbeno elito.² *Neuradni* viri so vpleteni ali nevpleteni posamezniki, ki niso vir po funkciji, ampak govorijo kot udeleženci dogodkov, očividci, priče, "ljudje z ulice", "navadni", "običajni" ljudje. Shoemakerjeva in Reese (1996: 49) jih imenujeta "neznani" (unknowns): protestniki, izgredniki, stavkarji, žrtve, domnevni ali dejanski kršilci zakona in kulturnih norm, glasovalci, anketiranci, udeleženci neobičajnih dejavnosti.

Tako imenovani *običajni ljudje* imajo ponavadi le pasiven dostop do medijev; ne morejo oblikovati medijskega diskurza, z izjemo občasnih pisem uredniku ali primerov, ko postanejo predmet novinarskega upovedovanja (npr. kot žrtve ali storilci kaznivih dejanj). Po drugi strani pa lahko elite točno definiramo prav glede na njihov *nadzor* nad besedilom in govorom. Imajo prednost in aktiven dostop do javnega diskurza na splošno, posebno do medijskega (Van Dijk, 1995: 33). Rezultati raziskave, ki sva jo opravili z Erjavčevo (2003), so npr. pokazali, da je od

² *Uradne vire* smo razdelili na 14 skupin in *neuradne* na 4 skupine. Podrobnega pregleda oz. analize v tem članku ne prikazujemo, pri razpravi o rezultatih zgolj omenjamo, katere skupine znotraj uradnih virov so prevladovale.

Pričakujemo, da bodo rezultati pokazali visoko rutinizacijo zbiranja informacij in prevladujoč dostop (elitnih) uradnih virov. Radi bi preverili domnevo, da so *kanali zbiranja*¹ in *status virov informacij* povezani s *predstavljanjem pozitivnih in negativnih mnenj*. Povedano drugače, domnevamo, da obstaja povezanost rutinskosti kanalov in uradnosti virov z (domnevno oz. pričakovano) enostranskostjo sporočanja različnih mnenj o vstopu Slovenije v Nato, ki je bila novinarjem večkrat javno očitana. Interpretacija rezultatov bo spregovorila o *moči virov kot subjektov*, o tem, kdo prevzema nadzor nad (i)zbiranjem informacij, in o posledicah, ki jih ima tak položaj vira za novinarsko sporočanje, javno razpravo in demokracijo v družbi.

Viri informacij kot subjekti (i)zbiranja informacij

Novinarski subjekt je nosilec dejanj, ki sproži in vodi sporočanje dejanje ter ima nadzor nad posameznimi stopnjami. Usmerjanje toka informacij - *kdo* in *kaj* stopa skozi vrata javnega obveščanja - medijem podeljuje velikansko moč, trdi Bennett (1996: 28); odbiraltsko vlogo v klasičnem pojmovanju novinarskega procesa opravljajo novinarji oz. uredniki. Oni (aktivno) preiskujejo, (i)zbirajo, sprašujejo, preverjajo, povzemajo, obdelujejo, dvomijo, spreminjajo, upovedujejo ..., se odločajo in nadzirajo temeljne procese v medijski realnosti: zbiranje informacij, izbor dogodkov in dejstev ter oblikovanje sporočila. V tržni praksi tvorjenja novice pa subjekti - zlasti v fazah (i)zbiranja informacij - pogosto niso novinarji, ampak tisti, ki v sporočanje vnašajo svoj interes, ki "neposredno (kot lastniki) ali posredno (kot najvplivnejši viri informacij in mnenj, kot oglaševalci in sponzorji) vladajo medijem" (Splichal, 1997: 353). Vprašanje je, kdo od njih ima največ moči, ali obstaja kdo, ki je najvplivnejši, postavlja pogoje drugim in tako najbolj opredeljuje mesto novinarja? Mnenja teoretikov so različna (McManus, 1994: 26-31): nekateri izpostavljajo večje vlagatelje in lastnike, drugi bogate in vplivne v družbi, tretji poročalske, četrti vire informacij.

Novinar ne more biti osebno navzoč pri vseh dogodkih, nekateri dogodki pa tudi niso neposredno "vidni", npr. gospodarske težnje razvoja, premiki v javnem mnenju, spremembe v uradnih stališčih. Pogosto se mora opirati na opazovanja drugih. Novice niso to, kar se je zgodilo, ampak to, kar kdo pravi, da se je zgodilo, in to pomeni, da je izbor virov ključnega pomena (Sigal, 1973: 69). Ti namreč imajo "izreden učinek na vsebino množičnih medijev" (Shoemaker, Reese, 1996: 178); najbolj očiten je, ko prikrivajo informacije ali lažejo, obstajajo pa tudi subtilnejši načini vpliva - npr. zagotavljanje konteksta, znotraj katerega so ovrednotene druge informacije. Viri sodelujejo z novinarji toliko, kolikor verjamejo, da bodo dobili ugoden, zanje koristen javni dostop. K transakciji jih spodbuja tako omejevanje škode negativne publicitete kot tudi pridobivanje pozitivne pozornosti. Kot piše Gans (1980: 117), imajo pred očmi predvsem priložnost, da ponudijo informacije, ki predstavljajo njihove interese.

¹ *SSKJ sicer v 4. pomeni rabo besede kanal označuje s kvadifikatorjem ekspresivno. V našem besedilu besedo vseeno uporabljamo, vendar nezaznamovano, saj menimo, da najbolj ustrezno poimenuje način prenosa informacij, predvsem konkretizirano, in njeno zamenjevanje ne bi bilo natančno.*

Viri informacij (ali njihove službe za odnose z javnostmi) uredništvom dostavljajo "dogodke", izbirajo tiste, ki so (po njihovih merilih) za objavo ustrezni, izbirajo "dejstva" o njih, ustvarjajo psevdodogodke, pripravljajo "novinarska" besedila ipd. Drametova (1994: 303) v raziskavi slovenskega lokalnega časopisa ugotavlja, da določevalci dogodkov in informacij v skoraj 70 odstotkih ni novinar. Ker so viri informacij vedno tudi sodoločevalci pomenov, oblikujejo medijsko realnost. Sonadzorujejo sporočanski proces, torej postajajo novinarski subjekti, ko vsaj posredno odločajo o tem, kaj bo objavljeno in kako. Tako se v moči novinarskega diskurza uresničuje njihova moč.

Dostop do medijev: moč (elitnih) uradnih virov informacij

Prevladujoč dostop do medijev imajo predvsem družbene *elite*, čeprav splošni model demokracije predpostavlja enakost državljanov v pravici govora. Sodelovanje državljanov v demokratičnih procesih je bilo vedno omejevano zaradi neenake porazdelitve komunikacijske kompetence, neformalnih in pogosto tajnih komunikacij ter neenakega dostopa državljanov do institucionalnih komunikacijskih kanalov; te omejitve praviloma "reducirajo javno razpravljanje na javno legitimiziranje vladajočih mnenj, ki so jih oblikovale elite" (Splichal, 1997: 346).

Kot *uradne* opredeljujemo "vire po funkciji": izvoljene ali imenovane javne funkcionarje, predstavnike institucij ekonomske, politične, kulturne, znanstvene, religiozne idr. moči ter oblasti, predstavnike nevladnih organizacij, društev, združenj, različnih "organiziranih" civilnih pobud, ki "govorijo" po svoji funkciji, ki jo določa njihovo "mesto" v organizaciji ali iniciativi, službe za odnose z javnostmi ter navedbe po drugih množičnih medijih in tiskovnih agencijah. Tudi znotraj uradnih virov je možno (in nujno) vzpostaviti razlikovanje, ki smo ga upoštevali v raziskavi v nadaljevanju članka. Vir je npr. lahko vladni uradnik ali predsednik kakega društva. Oba sta uradna vira - vira po svoji funkciji, vendar le prvega uvrščamo med družbeno elito.² *Neuradni* viri so vpleteni ali nevporejeni posamezniki, ki niso vir po funkciji, ampak govorijo kot udeleženci dogodkov, očividci, prič, "ljudje z ulice", "navadni", "običajni" ljudje. Shoemakerjeva in Reese (1996: 49) jih imenujeta "neznani" (unknowns): protestniki, izgredniki, stavkarji, žrtve, domnevni ali dejanski kršilci zakona in kulturnih norm, glasovalci, anketiranci, udeleženci neobičajnih dejavnosti.

Tako imenovani *običajni ljudje* imajo ponavadi le pasiven dostop do medijev; ne morejo oblikovati medijskega diskurza, z izjemo občasnih pisem uredniku ali primerov, ko postanejo predmet novinarskega upovedovanja (npr. kot žrtve ali storilci kaznivih dejanj). Po drugi strani pa lahko elite točno definiramo prav glede na njihov *nadzor* nad besedilom in govorom. Imajo prednost in aktiven dostop do javnega diskurza na splošno, posebno do medijskega (Van Dijk, 1995: 33). Rezultati raziskave, ki sva jo opravili z Erjavčev (2003), so npr. pokazali, da je od

² *Uradne vire smo razdelili na 14 skupin in neuradne na 4 skupine. Podrobnega pregleda oz. analize v tem članku ne prikazujemo, pri razpravi o rezultatih zgolj omenjamo, katere skupine znotraj uradnih virov so prevladovali.*

leta 1990 do 2000 naraščala uporaba virov služb za odnose z javnostmi in drugih institucionaliziranih virov.

Elite potrebujejo medije kot sredstvo za izvrševanje ali legitimiranje svoje moči, saj prek medijskega diskurza lahko najbolj vplivajo na javno mnenje in ideologije. Njihov dostop omogoča tudi *dnevna rutina zbiranja novic* (Van Dijk, 1995: 33).

Rutinizacija (i)zbiranja informacij

Novinarji ustvarjajo novice v okoliščinah, ki jih opredeljuje ritem novinarske organizacije; začetniki se srečujejo s stalnimi pritiski urednikov, kako naj poročajo. Sčasoma svoj stil prilagodijo tako, da ustreza pričakovanjem organizacije. Organizacijski pritiski, ki spodbujajo rutinizacijo, so danes močnejši kot kadarkoli prej, trdi Manning (2001: 54).

Da bi pravočasno izpolnila dnevni "načrt", mora organizacija ugotoviti, kako iz spontanega narediti napovedljivo. Predvideti mora, kdaj in kje se bo vsak dan "zgodila" določena količina možnih novic. To nalogo otežuje velikost sveta in maloštevilnost novinarskega osebja, zato imajo prednost dogodki, za katere je organizacija redno obveščana, da se bodo zgodili. Časovne stiske, ki so v uredništvih običajen pojav, novinar pogosto rešuje prav (ali zgolj) z rutino, ki daje novinarstvu "pomirjevalno domačnost" in "ekonomsko sposobnost za življenje kot proizvod na konkurenčnem trgu" (Bennett, 1996: 117). Določena stopnja rutinizacije novinarstva je potemtakem neizogibna.

Organizacijske rutine in birokratske politike v medijih pomembno vplivajo na strukturo zbiranja informacij (Sigal, 1973: 119). *Rutinski kanali* so: uradne zadeve (npr. sodni postopki, parlamentarna zasedanja, obiski državnikov); sporočila za javnost; novinarske konference; sporočila tiskovnih agencij in drugih novinarskih organizacij; nespontani dogodki (športne, kulturne, zabavne prireditve, govori, slovesnosti, vnaprej pripravljene demonstracije, različni napovedani dogodki); pisma bralcev; javnomnenjska glasovanja, ki so jih izvedle druge institucije. Med *neformalne kanale*³ štejemo: neformalne priložnosti, "curljanje" zarečenih informacij ipd. Prispevki, zbrani prek *aktivnih novinarskih kanalov*, izvirajo iz dejavnega iskanja informacij, na novinarjevo ali urednikovo pobudo, na podlagi novinarjevega lastnega preiskovanja (intervjuji, novinarske analize); novinar sporoča kot udeleženec dogodka, ko je npr. osebno navzoč pri spontanem dogodkih (pri nemirih, naravnih katastrofah idr.), ukvarja se s preiskovalnim novinarstvom (*investigative reporting*) in z raziskovalnim novinarstvom (*precision journalism*), npr. izvaja ankete.⁴ Strentz (1989: 109) uporablja delitev na konvencionalne in nekonvencionalne načine zbiranja informacij. Mediji večino informacij zberejo po konvencionalnih poteh: iz vladnih pisarn, od predstavnikov za odnose z javnostmi, iz promocijskih virov, z uporabo javnih dokumentov, idr. Poročanje, ki izhaja iz teh virov, je

³ To kategorijo je kot posebno uvedel Sigal (1973), Shoemakerjeva in Reese (1996: 129) pa opozarjata, da gre za redne kanale, prek katerih prenašajo informacije uradniki, in v tem smislu jih lahko označimo za rutino, ki jo narekuje vir. Zato smo jih pri interpretaciji rezultatov raziskave priključili k rutinskim kanalom, pa tudi sicer je bil delež tistih, ki smo jih identificirali kot neformalne, zelo majhen (0,3 odstotka).

⁴ Delitev smo povzeli po Sigalu (1973: 120), vendar smo izcrpneje dopolnili vsebino kategorij.

večinoma rutinsko, vendar tudi neizogibno, nujno in celo zaželeno, saj prispeva k obveščenosti državljanov ter k nadzoru organizacij, katerih odločitve vplivajo na naša življenja. Med nekonvencionalne načine uvršča uporabo virov "raziskovalnega novinarstva", manjšinskih skupin in ljudi brez volilne pravice oz. državljanskih pravic ter članov terorističnih skupin. Te metode so pogosto prezrte, še posebej takrat, ko lahko konvencionalni viri proizvedejo več informacij, kot jih medij lahko objavi (Strentz, 1989: 124, 142).

Številne raziskave pritrjujejo Strentzevim ugotovitvam. Bennett (1996: 118) navaja, da je večina novic rezultat "rutinskega novinarstva". McManusova (1994: 105) raziskava lokalnih televizijskih postaj dokazuje, da prevladuje minimalno aktivno odkrivanje informacij. Podobno razkriva Sigalova (1973: 121) raziskava, ki je še vedno ena najbolj navajanih v sodobni literaturi: kar tri četrtine prispevkov izvirajo iz pasivne predelave informacij. Z Erjavčevo (2003) sva ugotovili, da se novinarsko delo tudi v Sloveniji rutinizira: novinarstvo je leta 2000 večinoma temeljilo na psevdo- in rutinskih dogodkih, aktivno novinarsko delovanje pa je v primerjavi z letom 1990 upadalo.

Razpoložljivost in ustreznost kot merilo izbora

Na novinarjev izbor (virov) informacij vplivata njihova razpoložljivost in ustreznost (Gans 1980: 81-82). Dostop virov je delno odvisen od družbene razdalje med novinarji in viri, še bolj pa od njihove individualne moči. Ugotovili smo, da ekonomsko in politično močni zlahka dobijo dostop, pa tudi novinarji sami si prizadevajo, da bi jih dobili; tistih, ki jim manjka moči, novinarji ponavadi ne iščejo, dokler s svojimi dejanji ne povzročijo družbenih in moralnih prekrškov. Dostop torej odseva (in reproducira) družbeno strukturo. Obenem imajo novinarji skoraj vedno več razpoložljivih informacij, kot jih lahko uporabijo, zato se morajo odločati tudi glede na merilo ustreznosti: kot "ustrezne" med "razpoložljivimi" izberejo tiste, ki jih je možno upovedovati z omejenim številom osebja, v omejenem času in na omejenem prostoru v časopisu. Uspešen dostop virov do novinarjev oblikujejo vsaj štirje med seboj povezani dejavniki, ugotavlja Gans (1980: 117-124): prizadevnost, moč, zmožnost zagotoviti primerne informacije ter geografska in družbena bližina.

Glavni namen novinarjev, ko odločajo o ustreznosti razpoložljivih virov, je zagotoviti učinkovitost: poročevalci morajo poskušati dobiti najustreznejše informacije kar najmanjšega števila virov tako hitro in brez težav, kolikor je mogoče, in s čim manjšo obremenitvijo organizacijskega proračuna. Presojanje virov glede na določene lastnosti se zgodi na začetku selekcije, ko je o samih zgodbah malo znanega, toda viri, ki so zanje relevantni, so lahko že znani in jih je možno ovrednotiti. Novinarji uporabljajo šest vzorcev presojanja, da bi izbrali vire in rutinizirali sporočanje (Gans, 1980: 128-131): primernost v preteklosti, produktivnost, zanesljivost, vrednost zaupanja, pooblaščenost, jasnost.

V novičarski tvorbeni proces je torej možno vnesti gotovost z vzpostavitev stabilnih odnosov z zunanjimi institucijami in akterji, na katere se je mogoče zane-
sti, da bodo zagotovili informacije, ki jih novinarji zlahka oblikujejo v novice

(Manning, 2001: 55-56). To v novinarstvu prebuja težnjo, ki ima - kot smo že ugotovili - usodne posledice za politiko zbiranja in izbora virov. Uradni viri se najuspešneje prilagajajo zahtevam rutinizacije, povezane s prizadevanji novinarjev, da bi se držali konvencije objektivnosti. Zagotavljajo "stalnost in v 'obrtniškem' smislu popolnost informacij, možnost predvidevanja in vnaprejšnjega razporejanja delovnega časa, najlažji dostop do informacij" (Drame, 1994: 308). V vsakdanji praksi, polni kratkih rokov, zahtevnih urednikov in prepričljivih virov, uradni viri prihranijo čas, energijo in stroške. Obstaja hierarhija virov in z njimi povezanih stopenj zanesljivosti (Van Dijk, 1988: 87): elitni viri so obravnavani kot bolj zanesljivi opazovalci in oblikovalci mnenj; zdi se, da je družbena hierarhija reproducirana prek retorične hierarhije verodostojnosti in zanesljivosti.

Diskurzivni status resničnosti kot vir moči

Uradni viri imajo zaradi dostopa gotovo večjo potencialno moč v smislu vpliva na medijsko občinstvo, toda sklepanje, da količinsko večji dostop že zagotavlja tudi večji *dejanski* vpliv, bi bilo preveč poenostavljeno. Novinarska sporočila sama po sebi nimajo ustaljenih pomenov, ki bi jih vbrizgavali v mišljenja občinstva. *Teorija injekcije* je v bistvu naiven pogled (Severin, Tankard, 1997: 298), ki ga je izpodrinil nov pristop: ta poudarja polisemični potencial vseh ukodiranih besedil, kar pomeni, da vsebujejo številne pomene, in relativno svobodo občinstva pri njihovem razkodiranju. Individualna interpretacija besedila je rezultat mnogih spremenljivk, zato ustvarjalec ne more vnaprej vedeti, kako bo sporočilo razumljeno, opozarja McNair (1998: 35, 43); vendar lahko na splošno rečemo, da *če je zaupanje v vir sporočila čim večje, če je njegova vsebina sporočena čim bolj učinkovito in če je prejemniku dostopno čim manj alternativnih virov potencialno nasprotujočih si informacij*, je večja verjetnost, da bo sporočilo imelo učinek, če vsi ostali dejavniki ostanejo enaki.

V štiristopenjskem modelu učinkov na naslovnika,⁵ ki ga predstavlja McNair (1998: 35-38, 57), je po njegovem prepričanju najpomembnejši *kulturni status sporočila*. Sociološki pomen novinarskega ssporočanja večinoma izhaja iz pričakovanj občinstva glede posebne oblike in vsebine ter iz njegove soglasnosti, da ima sporočilo s takimi značilnostmi poseben položaj glede na nenovinarska sporočila. Novinarstvo naj bi pripovedovalo resnico, četudi je ta posredovana z novinarjevo subjektivnostjo, pritiski časovnih rokov in drugimi omejitvami novinarskega dela. Toda če so konvencije, ki v novinarstvu pomenijo verodostojnost, dovolj upoštevane, besedilom zaupamo, da predstavljajo "resnico".

V novičarskem diskurzu je pomembna zlasti "*iluzija resničnosti*" (Van Dijk, 1988: 86), ki jo je - kljub priznavanju večrazsežnostne narave resnice - možno reproducirati s konvencijo *objektivnosti*. Zanimiv je razmislek o tem, kaj *resnič-*

⁵ Učinki na naslovnika so odvisni od kulturnega statusa sporočila (objektivno/subjektivno, nevtrarno/pristransko idr.), kakovosti sporočila (estetske, tehnične idr.), okolja sprejema (dostopa do pošiljateljevih jezikovnih, estetskih, ideoloških kod; dostopa do alternativnih virov informacij) in razkodiranja sporočila (pravnih, moralnih, fizičnih pritiskov na družbeno delovanje; kognitivni, psihološki, vedenjski, ideološki učinki).

nostni status novinarskih besedil, zlasti *status objektivnosti* določenih žanrov, pomeni za vire, ki imajo do objav prevladujoč dostop. Mnogi teoretiki (Michael Schudson, Ben Bagdikian, Ted Glasser idr.) imajo objektivnost za glavni vzrok pristranskosti v korist uradnih virov.

Zahteva po objektivnosti za določene žanre ne velja, gotovo pa je zavezujoča za *vesti* in *poročila* (Kieran, 2002: 23). Besedila informativne zvrsti se namreč "kažejo kot objektivna sporočila, v katerih je avtor s svojimi mnenji od predmeta distanciran in odsoten" (Košir, 1988: 63). Ti žanri si zato lastijo "višjo stopnjo resničnosti" znotraj širše družine novinarskih besedil. Zato se bomo v raziskavi osredotočili na vprašanje, KDO so subjekti zbiranja in izbora tistega, kar je upovedeno v vesteh in poročilih.

Analiza poročanja slovenskih dnevnikov o različnih mnenjih glede vstopa Slovenije v Nato

Novinarsko sporočanje o različnih mnenjih glede vstopa Slovenije v Nato je bilo v javnosti večkrat ocenjeno kot enostransko oz. pristransko, zlasti z vidika dostopa virov informacij do medijskih objav, do upovedovanja njihovih mnenj v novinarskih besedilih. Nekateri so v njem prepoznavali naklonjenost zagovornikom, drugi pa nasprotnikom vstopa v Nato.⁶ Vendar te ocene niso temeljile na analizi diskurza, ampak so predvsem izpostavljale posamezne primere (ne)objav v medijih in jih nato posploševale. Znanstveno utemeljeno pritrditi enim ali drugim bi bila za naš članek preveč ambiciozna naloga, zato se bomo omejili le na nekaj izbranih vidikov.

Zanima nas, ali so kanali zbiranja in status virov informacij povezani s predstavljanjem mnenj. Povedano z drugimi besedami - radi bi ugotovili, ali se poročanje o mnenjih (v korist zagovornikov ali nasprotnikov) razlikuje glede na rutiniziranost pridobivanja informacij in uradnost virov. Na osnovi teoretskih predpostavk domnevamo, da bo analiza pokazala: 1. visoko stopnjo rutinskih kanalov zbiranja informacij, 2. privilegiran dostop uradnih virov, 3. povezanost objave mnenj za in proti z rutiniziranostjo zbiranja in uradnostjo virov.

Metodologija

Analizo smo opravili na vzorcu novinarskih besedil v Delu, Dnevniku in Večeru od začetka oktobra 2002 do konca marca 2003. Vzorec obsega žanre vesti-čarske in poročevalske vrste.⁷ Ti v skladu z novinarsko konvencijo veljajo za "objektivne", saj se po definiciji kažejo kot taki. Enota vzorca je novinarska vest ali poročilo, ki vključuje (navaja, tematizira, argumentira) mnenja o vključitvi Slovenije v Nato; našli smo 254 enot. Enota analize je vir informacij, ki izraža mnenje o vključitvi Slovenije v Nato - bodisi neposredno (jasno opredeljeno za, *proti*, neodloče-

⁶ Avtorica članka hranim o tem obsežno časopisno dokumentacijo, zlasti iz polletnega obdobja pred referendumom o vstopu Slovenije v Nato.

⁷ Vzorec celotne raziskave (N = 1161) je obsegal tudi besedila drugih žanrov; vesti in poročila obsegajo 52,4 odstotkov analiziranih besedil.

no) bodisi posredno (z izražanjem informacij, ki podpirajo tako ali drugačno mnenje).

Identificirali smo 608 enot analize,⁸ na katerih smo merili vrednosti štirih spremenljivk:⁹

Mnenje vira o vstopu Slovenije v Nato: 1. Za. 2. Proti. 3. Neodločeno. Upošteva mo izrecna vrednotenja oz. argumente, ki zagovarjajo, nasprotujejo ali izražajo neodločeno stališče glede vstopa Slovenije v Nato, pa tudi tiste navedbe, ki problematiko navidezno le "opisujejo", ki ne vrednotijo povsem izrecno, vendar iz opisa samega izhajajo (domnevne) prednosti, pomanjkljivosti ali neodločenost glede vstopa Slovenije v Nato.

Kanali zbiranja informacij: 1. Aktivni novinarski kanali: novinarjevo lastno preiskovanje in raziskovanje, dejavno iskanje informacij, ki poteka na novinarjevo ali urednikovo pobudo. 2. Rutinski kanali: posredovanje informacij in mnenj novinarjem s sporočili za javnost, na novinarskih konferencah, na nespontanih in napovedanih dogodkih, pri čemer je pobudnik obveščanja vir informacij.

Status vira informacij: 1. Neuradni viri: ne nastopajo po funkciji, ampak kot udeleženci dogodkov, "ljudje z ulice", "navadni" ljudje, ki izražajo svoje mnenje, informacijo, interpretacijo. 2. Uradni viri: govorijo po svoji funkciji, so "pooblaščen" za posredovanje informacij in mnenj, izvoljeni ali imenovani (predstavniki ekonomskih, političnih, kulturnih, znanstvenih idr. institucij, njihovi predstavniki za odnose z javnostmi idr.).

Velikost vira informacij: 1. Majhna: do 10 stavkov. 2. Srednja: od 11 do 20 stavkov. 3. Velika: 21 stavkov ali več.

Uporabili smo kvantitativno metodo analize besedil - "objektivirano in sistematično identifikacijo, razčlenjevanje in merjenje jezikovnih lastnosti besedilnih enot, da bi iz njih lahko sklepali o lastnostih zunajjezikovnih pojavov" (Splichal, 1990: 26).

Rezultati

Rezultati raziskave potrjujejo domnevi o visoki stopnji rutiniziranosti zbiranja informacij in o prevladovanju uradnih virov. Delež rutinskih kanalov je več kot 82-odstoten, medtem ko je aktivnega dela bilo manj kot 18 odstotkov. Tudi neraznolikost virov glede na status je precejšnja: uradni s skoraj 94 odstotki izrazito prevladujejo, neuradnih je le dobrih 6 odstotkov. Skoraj tri četrtine virov zagovarjajo vstop Slovenije v Nato, nasprotuje pa mu 22 odstotkov, kar govori o količinsko neuravnoteženem prikazu mnenj. Ugotovitev lahko podkrepimo še z analizo povezanosti mnenj virov z njihovo velikostjo; rezultati kažejo, da sta spremenljivki statistično značilno povezani ($\chi^2 = 14,670$; sig. = 0,005), čeprav je povezanost bolj šibka ($C = 0,153$): tako viri za kot tudi viri proti so večinoma majhni, vendar je največ majhnih (več kot 80 odstotkov) virov proti, največ srednjih (skoraj 20 odstotkov) in velikih (15 odstotkov) pa je virov za.

⁸ 70,4 odstotka virov se pojavljajo v poročilih, 29,6 odstotka pa v vesteh.

⁹ Podrobnejša razlaga operacionalizacije - vključena v navodila za koderje - je preobsežna, da bi jo navajali v tem članku; dostopna je pri avtorici.

Tabela1: Deleži povezanosti kanalov zbiranja informacij z mnenji o vstopu Slovenije v Nato

KANALI ZBIRANJA		MNENJE			
INFORMACIJ		Za	Proti	Neopred.	Skupaj
Aktivni	(% - kanali)	72,0	23,4	4,6	100,0
novinarski	(% - mnenja)	16,9	18,7	26,3	17,6
Rutinski	(% - kanali)	75,4	21,8	2,8	100,0
	(% - mnenja)	83,1	81,3	73,7	82,4
Skupaj	(% - kanali)	74,8	22,0	3,2	100,0
	(% - mnenja)	100,0	100,0	100,0	100,0

$N = 608$; ($\leq = 1,242$; $sig. = 0,537$; $C = 0,045$)

Kot je razvidno iz prve tabele, med kanali zbiranja informacij in mnenji virov ni povezanosti, zato domneve ne moremo potrditi. Tako aktivno novinarsko kot tudi rutinsko zbiranje je v skoraj treh četrtinah primerov omogočilo dostop zagovornikom in le v nekaj več kot 20 odstotkih nasprotnikom. Mnenja zagovornikov in nasprotnikov so bila večinoma zbrana rutinsko, manj kot 20 odstotkov enih in drugih je dobilo dostop prek novinarskih kanalov. Ti rezultati dokazujejo močno rutinizirano zbiranje informacij, ki pa v privilegiran položaj ne postavlja niti zagovornikov niti nasprotnikov Nata.

699

Tabela2: Deleži povezanosti kanalov zbiranja informacij z mnenji o vstopu Slovenije v Nato

STATUS VIRA INFORMACIJ		MNENJE			
		Za	Proti	Neopred.	Skupaj
Neuradni	(% - status)	10,5	86,8	2,6	100,0
	(% - mnenja)	0,9	24,6	5,3	6,3
Uradni	(% - status)	79,1	17,7	3,2	100,0
	(% - mnenja)	99,1	75,4	94,7	93,7
Skupaj	(% - status)	74,8	22,0	3,2	100,0
	(% - mnenja)	100,0	100,0	100,0	100,0

$N = 608$; ($\leq = 99,664$; $sig. = 0,000$; $C = 0,375$)

Med statusom vira in njegovim mnenjem ugotavljamo srednje močno povezanost, kar kaže druga tabela. Uradni viri izražajo mnenja za v skoraj 80 odstotkih, proti pa v slabih 18 odstotkih. Pri neuradnih je položaj skoraj obraten: skoraj 87 odstotkov je vstopu nasprotovalo, 10,5 odstotka ga je zagovarjalo. Ugotovimo lahko, da so se uradni viri prevladujoče pokazali kot zagovorniki in (sicer maloštevilni!) neuradni viri kot nasprotniki. Med zagovorniki je manj kot en odstotek neuradnih virov, medtem ko je razmerje pri nasprotnikih manj skrajno, a še vedno izrazito: neuradnih je ena četrtina, uradnih pa tri četrtine virov. Tudi ti deleži nas pre-

pričajo o prevladujočem dostopu uradnih virov.

Znotraj uradnih virov so prevladovali viri, ki jih z gotovostjo lahko štejemo za elitne: npr. vladni viri so obsegali 31,30 odstotka, državnozborski 12,33 odstotka, državni 5,34 odstotka, viri političnih strank 14,91 odstotka in tuji elitni viri 22,46 odstotka, kar je skupaj že 91,5 odstotka vseh uradnih virov.

Razprava

Na temelju prikazanih rezultatov lahko sklenemo, da so v vzorcu novinarskih vesti in poročil privilegirani dostop do izražanja mnenj - in z njim potencialno moč vpliva - imeli elitni uradni viri in zagovorniki Nata, kar pa ni bilo pogojeno z načinom zbiranja informacij. Večinoma rutinsko so bili zbrani uradni in neuradni viri, zagovorniki in nasprotniki. Kako lahko interpretiramo ugotovljeno nepovezanost objavljenih mnenj s kanali zbiranja informacij?

Vstop Slovenije v Nato je za politične akterje, novinarje in javnost "tema posebnega družbenega pomena". Katera mnenja sporočati prek medijev in kako, je pomembno, saj naj bi se državljani na referendumu izrekli o vstopu ali nevstopu Slovenije na temelju razpoložljivih informacij (pri tem seveda izhajamo iz idealne predpostavke o družbeni odgovornosti medijev in o razumskem delovanju volivcev, ki imajo interes za politične zadeve in se kot odgovorni državljani odločajo na osnovi kritičnega pretehtanja dostopnih argumentov). Kot opozarja Vreg (2000: 75), je cilj vsake demokratične politike in vlade doseči mnenjsko soglasje o vprašanju splošnega interesa; če ga v procesu oblikovanja mnenj ne dosežemo, ostane javno mnenje razcepljeno in lahko govorimo o mnenjskem konfliktu. Njegova posledica je lahko razcep javnosti, nadaljuje Vreg (2000: 76).

Obdobje pred referendumom označujemo kot čas intenzivnega sopostavljanja različnih mnenj, in pričakovati je, da v teh okoliščinah nosilci različnih interesov dejavnije prevzemajo vlogo subjektov, saj so močno zainteresirani za tak ali drugačen izid. Neuradni viri (87 odstotkov je nasprotnikov Nata) so bolj kot običajno poskušali vzpostaviti rutinske kanale sporočanja oz. novinarjem omogočiti rutiniziranost zbiranja njihovih mnenj. Teme, ki so visoko konfliktnostne in za splošno dobro zelo pomembne, je po našem mnenju možno bolj rutinizirano upovedovati tudi z neuradnimi viri - čeprav še vedno ne toliko, da bi to lahko predstavljalo bistven preobrat v razmerju med uradnimi in neuradnimi viri. Konfliktnost in pomembnost teme silita predstavnike "obeh strani" v agresivnejše metode odnosov z mediji. Neuradni viri nimajo moči, ki je eden od dejavnikov uspešnega dostopa, vendar lahko to "slabost" vsaj v majhnem delu nadomestijo pri ostalih treh - prizadevnosti, zmožnosti zagotoviti primerne informacije in bližini. Rezultate raziskave bi morali primerjati z analizo kake bolj "običajne", "vsakdanje" teme, da bi lahko utemeljeno sklepali, ali gre za izjemen primer ali za splošno težnjo v slovenskem novinarstvu, da tudi manjšinska mnenja in neuradni viri uporabljajo rutinske poti do medijev.

Rutinizacija zbiranja informacij je, kot kažejo podatki, nasploh zelo močna. Ugotovljene frekvence (82,4 odstotka rutinskih kanalov) so precej visoke tudi v primerjavi z že obstoječimi raziskavami (npr. Sigalovo), kar pa lahko delno pripri-

šemo dejstvu, da naš vzorec sestavljajo vesti in poročila, torej žanri, kjer je višja stopnja rutinizacije pričakovana. Vendar smo domnevo o rutiniziranosti preverili tudi na vzorcu besedil vseh žanrov (N = 1161); rutinski kanali so še vedno prevladovali, toda s samo 55,1 odstotka.

Mediji uporabljajo vire, do katerih imajo rutinski dostop; to so običajno uradni elitni viri. Če imajo rutinski dostop tudi do drugih virov, jih prav tako uporabljajo. Prvo merilo selekcije je torej rutiniziran dostop do vira informacij. Tudi visoko stopnjo uradnosti virov (93,7 odstotkov) lahko delno razložimo z izborom žanrov. Vendar tudi raziskava, ki smo jo izvedli na vzorcu besedil vseh žanrov (N = 1161), razkriva, da je uradnih virov kar 83,8 odstotka, kar je še vedno zelo prepričljiv kazalnik prevlade uradnih virov.

Zaključek

Analiza poročanja slovenskih dnevnikov o različnih mnenjih glede vstopa Slovenije v Nato je potrdila domnevi o visoki rutinizaciji zbiranja informacij in o prevladi elitnih uradnih virov. Ključni subjekti tistega dela "javne razprave", ki je potekal prek izbranih besedil, so bili zagovorniki vstopa v Nato, ki so večinoma nastopali kot uradni viri, dostop do medijev pa so dobili prek rutinskih kanalov. Lahko bi dejali, da je potencialna moč analiziranega diskurza bila zaznamovana z njihovo močjo dostopa do medijskih objav.

Videz "višje stopnje resničnosti", ki pripada vestem in poročilom, prispeva k večjemu naslovnikovemu zaupanju v "resničnost" zapisanega in tako se povečuje tudi vpliv diskurza. Ta se predstavlja kot novičarski - torej uravnotežen in verodostojen, dejansko pa gre za izkazovanje moči virov informacij prek "novinarskih" konstruktov, za uveljavljanje njihovega govora v novinarski preobleki. Obveščanje javnosti se - s podobo informativnih žanrov - kaže kot "objektivno", kar pa pomeni, da vplivni uradni viri kot odločujoči subjekti prek uporabe (in tudi zlorabe) diskurzivnega statusa resničnosti, ki novičarskim besedilom podeljuje moč, (re)producirajo svojo lastno moč oz. premoč. Novinarji z iluzijo objektivnosti vesti in poročil ustvarjajo pristranskost v korist (rutinsko zbranih) uradnih virov, ki so se zavzemali za vstop Slovenije v Nato, obenem pa podoba objektivnosti služi kot "zagotovilo", da smo bili državljani "dobro obveščeni".

LITERATURA

- Bennett, W. Lance (1996): *News: The Politics of Illusion*. White Plains: Longman.
- Drame, Ines (1994): Kdo je sporočevalec? Teorija in praksa (31)3-4: 298-309.
- Erjavec, Karmen in Melita Poler Kovačič (2003): Raziskava rutinizacije slovenskega novinarstva v obdobju družbene tranzicije. Del raziskave *Politična usmerjenost slovenskega dnevnega tiska 1989-2000*. Ljubljana: Center za raziskovanje družbenega komuniciranja, FDV.
- Gans, Herbert J. (1980): *Deciding What's News: A Study of CBS Evening News, NBC Nightly News, Newsweek and Time*. New York: Vintage Books.
- Kalin Golob, Monika (2003): *H koreninam slovenskega poročevalnega stila*. Ljubljana: Jutro.
- Kieran, Matthew (2002): *Objectivity, Impartiality and Good Journalism*. V Matthew Kieran

- (ur.), *Media Ethics*, 23-36. London: Routledge.
- Košir, Manca (1988): *Nastavki za teorijo novinarskih vrst*. Ljubljana: DZS.
- Lippmann, Walter (1922/1999): *Javno mnenje*. Ljubljana: FDV.
- Manning, Paul (2001): *News and News Sources: A Critical Introduction*. London: Sage.
- McManus, John H. (1994): *Market-Driven Journalism: Let the Citizen Beware?* Thousand Oaks: Sage.
- McNair, Brian (1998): *The Sociology of Journalism*. London: Arnold.
- Poler Kovačič, Melita (2001): *Mesto subjekta v sodobni novinarski etiki*. Doktorska disertacija. Ljubljana: FDV.
- Poler Kovačič, Melita (2002): *Vplivi odnosov z mediji na novinarski sporočanješki proces*. *Teorija in praksa* (39)5: 766-785.
- Severin, Werner J. in James W. Tankard, Jr. (1997): *Communication Theories: Origins, Methods, and Uses in the Mass Media*. New York: Longman.
- Shoemaker, Pamela in Stephen D. Reese (1996): *Mediating the Message: Theories of Influences on Mass Media Content*. White Plains: Longman.
- Sigal, Leon V. (1973): *Reporters and Officials*. Lexington: D. C. Heath and Company.
- Splichal, Slavko (1990): *Analiza besedil: Statistična obravnava jezikovnih podatkov v družboslovnih raziskavah*. Ljubljana: Raziskovalni inštitut FSPN.
- Splichal, Slavko (1997): *Javno mnenje: teoretski razvoj in spori v XX. stoletju*. Ljubljana: FDV.
- Strentz, Herbert (1989): *News Reporters and News Sources: Accomplices in Shaping and Misshaping the News*. Ames: Iowa State University Press.
- Van Dijk, Teun A. (1988): *News as Discourse*. Hillsdale: Lawrence Erlbaum.
- Van Dijk, Teun A. (1995): *The Mass Media Today: Discourses of Domination or Diversity?* *Javnost/The Public* (2)2: 27-45.
- Vreć, France (2000): *Politično komuniciranje in prepričevanje*. Ljubljana: FDV.

MOČ JEZIKA - IZBOR DEJSTEV IN BESED

Povzetek. Z jezikovno-stilno analizo so razčlenjena poročevalska besedila, ki so se nanašala na vstopanje Slovenije v Nato. Pregledali smo dve vrsti besedil: poročila in komentarje. Osredotočili smo se na odklone od pričakovane stilne norme, ki jih smemo šteti za prikrito ali odkrito (iz)rabo jezikovnih sredstev, s katerimi avtorji kažejo svoje stališče do vključevanja v Nato in vplivajo na naslovnike. V nasprotju s pričakovanji so se zamajale žanrske in jezikovno-stilne konvencije. Razmeroma veliko je poročil, v katerih avtor komentira in presoja, uporablja aktualizirana sredstva, tako da se pri nekaterih ohranja le še zunanja oblika poročila. Komentarji so po eni strani izgubili svoj blišč in prepogosto postali suhoparna tehtanja stališč. Drugi spet so se vdali zakonitostim trga in okusu "povprečnega bralca". Jezik je že sam po sebi vpliven posrednik, v obravnavanih primerih pa je njegova moč intenzificirana tudi zaradi odstopov od žanrske in stilne norme.

Ključne besede: jezikovna stilistika - stilistika poročevalstva - poročilo, komentar - stilna norma

703

O dveh vidikih moči jezika v množičnih občilih

O moči jezika, kot se kaže v množičnih občilih in z njimi, je, gledano jezikoslovno, mogoče govoriti vsaj z dveh zornih kotov. Na prvi vidik je opozoril že Breznik, ko je l. 1933 o njem razmišljal v zametkih teorije jezikovne zvrstnosti (1967, 1984). "Časopisni jezik" je postavil kot eno izmed jezikovnih uresničitev ob "znanstvenem" in "umetnostnem" ter ga označil kot najvplivnejšega (vendar najnižjega po vrednosti¹). Pri tem je mislil na vpliv, ki ga ima *časopisni jezik* na knjižnega. Zato se poleg družboslovnih ved tudi jezikoslovje (ki ga sicer ustaljena delitev uvršča med humanistične vede, a gotovo s svojim raziskovanjem sega tudi v družboslovje) intenzivno ukvarja z jezikom množičnih občil oz. publicistično zvrstjo: raziskuje vpliv na razvoj jezika in spreminjanje njegove norme. Še več, množična občila so odločilni dejavniki za oblikovanje norme knjižnega jezika sploh; raba jezika v njih pač najbolj vpliva na splošno rabo, to pa je treba upoštevati pri normiranju in kodifikaciji - "če želimo ali ne" (Hlavsa, 1990: 128). Ali če parafraziramo naslov enega izmed Chloupkovih člankov (1978): v publicistični zvrsti se jezik najintenzivneje razvija. Prvi vidik torej enači moč jezika v občilih z njegovo zmožnost-

* Dr. Monika Kalin Golob, docentka na Fakulteti za družbene vede, Univerza v Ljubljani.

¹ Ta hierarhizacija med posameznimi zvrstmi jezika se je kljub nekaterim nasprotovanjem ohranjala vse do 60. let, ko je s sodobnimi raziskavami knjižnega jezika in teorijo zvrstnosti v jezikoslovju prevladala teza o enakovrednem soobstoju funkcijskih zvrsti.

jo vplivanja na spremembe knjižnojezikovne norme. Za spremljanje jezikovnega razvoja in kodifikacijo knjižne norme je ta vidik podlaga, iz katere izhaja jezikoslovni opis.

Drugi vidik moči pa je povezan z učinkovanjem množičnih občil na oblikovanje nazorov, pogledov na svet in posameznika, na javno mnenje. Na Slovenskem se o tej moči govori vsaj od Jesenka (1884) naprej,² ko v zvezi s telegrami, pa tudi na drugih mestih razmišlja o vplivu časopisja na mišljenje ljudi, oblikovanje njihovih sodb in javnega mnenja.

Oba izpostavljeni vidika moči občil torej ne moreta mimo jezika: prvi poudarja, da jezik množičnih občil vpliva na razvoj, rabo in kodifikacijo knjižnega jezika; drugi utemeljuje izbor jezikovnih sredstev kot orodje vplivanja in vrednotenja.

Moč jezika - možnost izbire

Razprava bo posvečena drugemu vidiku moči; moči jezika kot moči novinarjevega vrednotenja in vplivanja. Izbor jezikovnih sredstev bomo skušali povezati z družbenimi okoliščinami, izhajajoč iz prepričanja, da poročevalsko (novinarsko) besedilo te okoliščine ubeseduje skladno s prepričanji avtorja in/ali uredništva - torej ne izbira le iz jezikovnega sistema, temveč tudi med različnimi dejstvi in jim tako podeljuje večji ali manjši pomen. Njihova interpretacija pa se uresničuje z jezikom, ki je po mnenju predstavnikov kritične analize diskurza³ (Fowler, 1993; Fairclough, 1992; 1994) ena izmed prvin, ki podeljujejo moč in prevlado posameznim družbenim skupinam. Kolikšno moč lahko podeljuje posameznim stališčem in mnenjem poročevalski jezik, s kakšnimi sredstvi se je uresničevala, bo osrednje zanimanje našega prispevka.

Z jezikovno-stilno analizo smo razčlenili poročevalska besedila, ki so se nanašala na vstopanje Slovenije v Nato. Glede na zahtevo po omejenem obsegu članka⁴ bodo navedene le bistvene ugotovitve, saj so bili v vzorec za analizo zajeti poročila in komentarji, ki so bili v šestmesečnem obdobju pred referendumom o vstopu Slovenije v Nato objavljeni v Delu, Dnevniku in Večeru. Na omenjeni dve vrsti novinarskih dnevniških besedil smo se omejili zaradi pričakovane stilne in žanrske dihotomije:

- *poročila* kot zgled poročevalnih besedi, ki naj bi skladno s teorijo novinarskih žanrov in stilistiko poročevalstva informirala,

² Jesenko (1884: 196): "Po prvem utisu presojujemo vsako stvar; in to moč prvega utisa ima zmeraj za se dalekopisna poslanica/telegram/. Ta prvi utis se le redkoma poravnjuje in izbrisiuje po pozneje sledečih obširnih obravnavah in razpravah. Javna sodba se je izrekla po došli brzogovorni poslanici, javno mnenje se je po njej ustanovilo, na neko stran obrnilo ter pot pokazalo vsemu nadaljnjemu premišljevanju."

³ Predstavniki te smeri izhajajo iz gradiva v angleškem jeziku, zato je treba biti pri primerjavi s slovenskim previden in upoštevati drugačno stilno normo. Slovenski raziskovalci se prehitro odločijo in za ideološke razglasijo prvine, ki so običajna raba jezikovnih sredstev v poročevalstvu. Problematika sicer presega obravnavani članek, a omenimo, da je jedro kritične analize diskurza sicer posvečeno razkodiranju ideologije v jeziku, a v angleščini ta termin nima slabšalnih konotacij in poimenuje sestav stališč in prepričanj, kot se kaže v izboru jezikovnih sredstev in prek njih izraženih vrednot.

⁴ Ugotovitve celotne raziskave bodo predstavljene v raziskovalnem poročilu in predvidoma zborniku prispevkov.

- in *komentarji* kot primer presojevalnih besedil, ki interpretirajo, presoajo.

Osredotočili smo se na odklone od pričakovane stilne norme, ki jih smemo šteti za prikrito ali odkrito (iz)rabo jezikovnih sredstev, s katerimi avtorji kažejo svoje stališče do vključevanja v Nato in vplivajo na naslovnike. V ospredju zanimanja bo izbor jezikovnih sredstev: besed z ekspresivno vrednostjo, večpomenskih sredstev, metafor in drugih tropov ter sredstev (ne)osebnega sporočanja, pa tudi stil celotnega besedila.

Predvidevali smo, da bodo jezikovna sredstva v poročilih nezaznamovana, da bodo povzemala citate vpletenih oseb in gradila na dejstvih brez avtorjevega izrecnega vstopanja v besedilo. Izbor dejstev in citiranih posameznikov bi tako le posredno kazal na novinarjevo/uredniško mnenje. Pri komentarjih pa smo pričakovali izbor zaznamovanih jezikovnih sredstev, ki so nosilci (ne)izrecnega vrednotenja in vplivanja na naslovnikova čustva, predvsem trope (npr. metafore, primere, metonimije), pa tudi druge stileme. Njihova ekspresivna vrednost je bistvena za presojanje vplivajske vloge, torej persvazivnosti jezikovnih sredstev (Fairclough, 1994: 119).

Žanrska konvencija in stilna norma

Delitev novinarskih besedil na *dejstvena in mnenjska* je klasična in jo različno poimenovano nahajamo v številnih evropskih učbenikih in razpravah o novinarskih besedilih (prim. pregled v Kalin Golob, 1999). Teorija slovenskih novinarskih besedilnih vrst izhaja iz upoštevanja prevladujoče funkcije, tako da na tej podlagi govori o *informativni* in *interpretativni* zvrsti (Košir, 1988: 63). Z jezikoslovnega vidika gre za poročevalska besedila, v katerih se uresničuje poročevalski stil: prva (*poročevalna*) so "zasnovana predvsem na namenu prenesti sporočilo (informirati)", druga (*presojevalna*) pa "v iskanju stika z naslovnikom gradijo na vplivajanskih, apelnih in vrednotilnih sporočanjanskih nalogah" (Korošec, 1998: 12).

Poročila. Skladno s prevladujočo nalogo informirati se avtor v besedilu ne kaže, ali po Koširjevi (1988: 77), "je najpogostejše nevtralen opazovalec dogajanja", zaradi česar je pričakovana tudi raba nevtralnih jezikovnih sredstev. Analizirana poročila kažejo naslednje značilnosti:

1) Poročila, ki to stilno normo izpolnjujejo, štejemo za neproblematična in le raziskava, ki bi sledila dogajanju in njegovi ubeseditvi, bi lahko ocenila, ali so bila izbrana dejstva relevantna ali plod take ali drugačne naklonjenosti. Omenimo le, da je pri tovrstnih poročilih opaziti težnjo po uravnoteženosti: novinar skuša ob posameznem vidiku vedno zapisati tudi nasprotnega.

Zgled (1): Zadnji ameriški pregled pripravljenosti za Nato (Dnevnik, 10. 10. 2002, A. Bratovšek): poročanje o obisku ameriškega veleposlanika pri Natu, navedenje ocen o pripravljenosti Slovenije, odziv premiera Drnovška. V zadnjem odstavku poročanje o pobudi Zveze mirovnih društev, da bi se srečanja udeležili in predstavili svoje stališče do priključevanja.

Zgled (2): Vsesplošno zadovoljstvo (Delo, 25. 11. 2002, G. Utenkar): novinar poroča o obisku Donalda Rumsfelda, navaja pogovor med njim in gostiteljem (J.

Drnovškom), v katerem pozitivno ocenjujeta vlogo Nata. Zadnji odstavek v to *use-splošno zadovoljstvo* umešča protividik: poročanje o sočasnem mirnem protestu nasprotnikov vključevanja v severnoatlantsko vojaško zavezništvo.

Vloga informiranja je v tem tipu poročil uresničena z izborom nezaznamovanih jezikovnih sredstev, a vseeno je zaradi pogostosti v nekaterih na videz običajnih poročilih treba omeniti prekomerno rabo *citatne sklicevalnosti*, ki je ubesedena s premim govorom. Sklicevanje na izjave drugih je sicer za poročila običajno in pričakovano, vendar pa je v gradivu precej takšnih, ki so sestavljena iz samih navedkov, novinarjevi so le spremni stavki z glagoli rekanja, ki se na navedke navezujejo ali jih napovedujejo. Pogosto celo stilno okorno z nezaželenim ponavljanjem istega glagola:

Zgled (3): Ljubezen majhnih držav (Večer, 20. 11. 2002): "Ne izključujem mirne rešitve," je dejal Bush. "Če se bo izkazalo, da je vojaška akcija potrebna, se bomo posvetovali s partnerji in vsak se bo odločil po svoji volji," je dejal Bush.

Čeprav Korošec (1998: 209) ugotavlja, da premi govor v pisnem poročevalstvu nastopa razmeroma redko, smo ga v poročilih našli pogosto. Enako ugotavlja Srpova (1998: 65) za češke dnevnike po letu 1990 in meni, da gre predvsem za pritisk zahteve po natančnosti in izogibanje preubeseditvam, ki bi jih lahko šteli za subjektivne in bi zato manjšale verodostojnost informativnih žanrov. V obravnavanih poročilih o vstopanju Slovenije v Nato nekajkrat izjave politikov tvorijo besedilo skoraj v celoti.

Zgled (4): Neslana šala ali minister že ve, kaj govori (Delo, 23. 1. 2003, G. Utenkar): osrednje besedilo (brez naslovja) ima 68 vrstic v treh stolpcih, od tega je kar 50 vrstic premega govora.

Naloga novinarja ni nizanje citatov in sestavljanje mozaika iz izjav enega ali več politikov, ampak pisanje koherentnega in berljivega besedila, pri čemer drugi načini navajanja virov ali povzemanje ne pomenijo neobjektivnega prenašanja, ampak kažejo na večšost novinarjevega ubesedovanja in obvladovanje žanru ustrezne stilizacije. V omenjenem besedilu (4) pa opravlja premi govor še eno nalogo: izbrani so taki dobesečni navedki, ki izrazito vrednotijo - menimo, da tako novinar posredno kaže tudi svoje mnenje. Z izborom navedkov, ki negativno vrednotijo izjave nekega politika, prikrito kaže svoje mnenje, vendar to stori v informativnem žanru, na videz ustrezno s premim govorom. Da gre za posredno vrednotenje, kaže omenjeno pretirano navajanje dobesečnih navedkov in njihov izbor:

Zgled (5): "Takšne izjave so lažniva in zavajajoča propaganda /.../ zato prozorna in lažniva propaganda, ki kažeta zgolj na to, da se vlada v pomanjkanju pravih argumentov zateka k manipulacijam in lažem..."

Citati pa so lahko tudi aktualizmi: v informativnih besedilih, ki ubesedujejo ponavljajoče se okoliščine, razbijajo avtomatizirane ubeseditve z iztržki barvitih navedb in tako poživljajo suhoparno besedilo (Srpova, 1998: 70). Pri poročanju o Natu se je tudi *navajanje iztržkov posameznih besedil* rado spremenilo v prikrito vrednotenje in tako izkazovalo moč novinarske ubeseditve, ki je toliko večja, saj v informativnem žanru vrednotenje ni pričakovano. *Narekovaji* so tako novinarjev alibi, s katerim odgovornost za izrečeno prenaša na drugega:

Zgled (6): Neresnost z namenom? (Delo, 23. 1. 2003, G. Utenkar) *Nova*

Slovenija pa je "neresno in neresnično" Grizoldovo izjavo ocenila kot strašenje brez dokazov. /.../ Gibanje študentov proti militarizaciji pa je Grizoldove besede označilo kot "lažno in zavajajočo propagando" /.../

2) Za drugi tip poročil je značilno ohranjanje pričakovane nezaznamovanosti jezikovnih sredstev v osrednjem besedilu, pridobivalno funkcijo pa uresničuje naslovje, ki je izrazito aktualizirano. Naslovje je pravzaprav komentar poročila, ki sledi. Zgleda lahko sicer razlagamo kot rezultat tržnega pritiska - prodaje časopisa. Naslovje je enota, ki je za časopisje osrednjega pomena, saj vemo, da gre za poseben način branja prek naslovov. Zavedajoč se tega načina branja, mora naslovje pritegniti ne le k nakupu časopisa, ampak nato tudi k prebiranju ostalega besedila (zato tudi avtorstvo in/ali oblikovanje naslovja ni vedno domena pisca, ampak včasih urednika oz. koga, ki je dober "naslovopisec"). V nasprotju s konvencijo pa je v obravnavanih poročilih izrazito aktualiziran sinopsis,⁶ ali pa se namesto njega pojavlja nepravilni sinopsis, vodilo, ki deluje v nasprotno smer od sinopsisa, tj. branje se z njim ne končuje, ampak gre le za izpostavljeni začetek besedila s privlačnimi, "a ne nujno bistvenimi podatki /.../ Pritegovalno so uspešni, informacijsko pa revnejši." (Korošec, 1998: 103).

Aktualizmi, ki smo jih našli v sinopsisih poročil, so:

- ekspresivna sredstva, ki kažejo na posredno slabšalno vrednotenje vsebine (ihta vladajoče koalicije; izzvenelo kot navadno kvasanje (sic!); šepajoča podpora domače javnosti);
- neologizmi s slabšalnim prizvokom (natofascinacija, natoljubje);
- frazeologemi (največ dvignjenih obrvi /je/ sprožila izjava; alfa in omega političnega dogajanja);
- metafore (Včerajšnji dan je bil že kar zasičen z dogodki; Na obrambnem ministru so se očitno odločili, da bodo propagandno strelivo za vključitev Slovenije v Nato izstrelili iz vseh havbic, ki jih premorejo; besedno prekrizati meče).

Skupaj z aktualiziranimi (nad)naslovi (kot aktualizmi npr. pogosto nastopajo obnovitve: *Ta veseli dan: Grizold o Natu in nabornicah (nadaslov), Neslana šala ali minister že ve, kaj govori (naslov); ekspresivna sredstva: Nato - alfa in omega političnega dogajanja; neologizmi: Slovensko natoljubje po elitno*) ima naslovje nekaterih obravnavanih poročil kot celota visoko stopnjo *intenzifikacije stilotvorne sredstva*, kar je mejna točka med poročevalstvom in umetnostno zvrstjo, zatorej gotovo neprimerna v informativnih žanrih.

3) Tretji tip poročil ohranja le še formalno, zunanjo podobo poročila z nadnaslovom, naslovom, podnaslovom in synopsisom, osrednje besedilo pa je bolj ali manj komentar dogajanja. Pri tem ne gre za dopisniška poročila, ki so po Koširjevi (1988) mešani žanr; t. i. komentatorska poročila. Novinar vrednoti z izbiro zaznamovanih jezikovnih sredstev, torej posredno, ali izrecno (*izjava je dokaj presenetljiva, je vsekakor nenavadno; naravnost smešno ločevanje; Burns ima prav, če tokratno taktiko primerjamo s posegom v Afganistanu; ohlapna razlaga*).

⁶ Korošec (1998: 104) meni: "Ker je osnovna naloga sinopsisa podati strnjeno besedilo, so v njem aktualizmi zelo redki, tako da je mogoče sprejeti pravilo: sinopsis je glede izbire stilno zaznamovanega besedila tako omejen, da je stilno nevtralnno besedilo, v aktualiziranem naslovju pa razaktualizira aktualizme naslovov."

Posebej zanimivi so zgledi, kjer je celoten stil besedila nekako kramljajoč, pogovoren, poln govornih sredstev neposrednega sporočanjaškega stika (medmetov, neknjižnih sredstev): *No, o tem se lahko kljub nekaterim vladnim analizam in podatkom (kajpak prikrojenim) še vedno samo ugiba; če domačim političnim elitam doslej še ni kapnilo...* S pogovornim jezikom gradi avtor navidezno domačnost z naslovnikom, kar Lutharjeva (1998: 158) v analizi tabloidne kulture označuje kot psevdointimni jezik, ki gradi "iluzijo konsenza glede osnovnih predpostavk družbenega življenja, ki se tičejo teme besedila". Podobno vlogo imajo tudi vprašanja, ki jih avtor uporablja kot sredstvo dramatizacije (Se torej lahko še kaj spremeni?; *Kaj pa če referendum pade?*). Govorimo lahko o psevdoporočilih, saj njihovi avtorji formalno podoba izkoristijo za presojanje in interpretacijo ter tako vrednotenje ubesedene vsebine.

Do konca 80. let 20. stoletja je v slovenskem dnevnem tisku prevladovala delitev na obe zvrsti, ki je v nemški literaturi poimenovana "Trennungsnorm" (Burger, 1990: 331) - norma ločevanja med informativnimi in interpretativnimi žanri, kar se je kazalo tudi v rabi jezikovnih sredstev: poročevalna besedila so bila jezikovno nevtralna, objektivizirana sporočila; v presojevalnih je avtor mnenje izražal izrecno in neizrecno, kar se je na jezikovni ravni kazalo z izborom aktualiziranih jezikovnih sredstev. Zgledi obravnavanih poročil kažejo, da se ob sicer večinski rabi poročil kot jezikovno nezaznamovanih ubeseditvev pojavljajo besedila, ki ne podajajo samo dejstev in povzemajo dogajanje z očmi nepristranskega opazovalca, ampak tako ali drugače vrednotijo: izbirajo citate, ki vsebujejo vrednotenje, prek katerega avtor kaže tudi svoje stališče (nanj opozarja tudi naslovje); sinopsise iz nezaznamovanih besedil spreminjajo v mnenjsko besedilo z rabo aktualiziranega besedja; celotno naslovje se bohota od zaznamovanih sredstev; ne nazadnje: besedila dobivajo poteze komentarja in nezaznamovana sredstva se umikajo neknjižnim sredstvom in neologizmom, večinoma s slabšalno konotacijo, metaforam, epitetom in drugim aktualizmom. Po eni strani gre za vpliv okoliščin, ki so toliko razburile avtorje, da so se odzvali s svojim mnenjem tudi v poročilih, po drugi za rahljanje ločevalne norme med obema zvrstema po letu 1990. Na njeno rahljanje je vplival tržni pritisk prodaje (kar je vidno predvsem v naslovju s prevladujočo pridobivalno vlogo), pa tudi demokratizacija občil in občutek novinarjev, da je njihovo pisanje lahko popolnoma brez norm, torej da jih ne potrebujejo. Vsako omejevanje štejejo za cenzuro javne besede (prim. Korošec in dr. 2002), kar ob pravnih in etičnih dilemah (Poler, 1997; Poler Kovačič, 2002) sproža tudi jezikovno-stilistične: v poročevalnih besedilih je vrednotenje nepričakovano, zato toliko bolj opazno. Naslovnik lahko tako mnenje sprejme kot tehtnejše, saj se pojavlja v žanru, kjer se avtor sicer izrecno ne kaže, vpliv in s tem moč sporočenega je prav v odstopu od stilne in žanrske norme.

Komentarji. Presojevalna besedila interpretativno vlogo izpolnjujejo tudi z aktualiziranimi sredstvi, pri čemer je repertoar, uporabljan v poročevalskih besedilih, obsežen. Aktualizacija namreč pomeni "novo, svežo, posebno, nenavadno uporabo jezikovnih sredstev za doseg posebnega učinka", avtorjevo navzočnost v besedilu in vključenost naslovnika, vplivanje nanj z navezovanjem stika z njegovim izkustvenim svetom, "da bi sprožil njegovo razumsko in čustveno dejavnost" (Korošec, 1998: 15-17).

V nasprotju s pričakovanji se v obravnavanih komentarjih pestrost aktualizmov ni potrdila. V primerjavi z nepričakovanimi aktualizmi v poročilih je repertoar celoskopen. Rezultati analize so torej paradoksalni: kjer žanrska in stilna norma avtorsko poseganje v besedilo dopuščata, beremo skoraj poljudnoznanstvena besedila: nezaznamovano besedje, če že, so metafore izpraznjene (razaktualizirane: politični vrhovi, trši oreh, zelena luč). Redki so komentarji, v katerih metafora smiselno gradi in povezuje besedilo (7) ali pripomore k učinkovitemu začetku besedila (8):

Zgled (7): Veliki pok zlatega kladiva (Dnevnik, 22. 11. 2002, D. Kovač): *Američani so skuhal in pojedli kosilo, za pomivanje posode pa bodo do maja 2004, ko naj bi sedanja snubitev postala tudi zakonska zveza, skrbeli Evropejci. (jedro) /.../ je jasno, da je šampanjec popit, račun pa bo šele prišel. (konec)*

Zgled (8): Trofeja (Delo, 16. 11. 2002, S. Vidmajer) /.../ *In vendar, nobene velike strasti ni več v tem: razmerje z Natom je prikrajšano vsakršne erotičnosti. Še pred vrhom Nata je Slovenija doživela antinativski vrhunc.*

Komentarje o problematiki Nata lahko razdelimo v naslednje tipe:

1) Trezni in hladni komentarji, ki aktualno politično problematiko interpretirajo z nezaznamovanimi jezikovnimi sredstvi, vrednotenje upovedenega je izrecno (/.../ *lahko novo verbalno pridobitev brez težav uvrstimo na spisek političnih neumnosti; je bil poskus povsem navaden fiasko, izjavi se kažeta kot popolnoma neproduktivni oziroma v celoti kontraproduktivni, nekoliko nasilno prepričevanje javnosti*). V celoti so logično strukturirani, nanašanje na dogodke in dogajanja je izhodišče za avtorjevo interpretacijo in razkrivanje njihovega ozadja.

2) Komentarji, ki stik z naslovnikom gradijo tudi z rabo aktualizmov - frazeologemov (*ne gre mešati hrušk in jabolk, naliti si čistega vina*), pogovornih besed (*sfižiti*), metafor (*Da se skala, ki smo jo desetletja rinili v breg in pri tem žebrali iste evro-atlantske litanije, lahko zvali na koga drugega kakor na nas, če bomo "velikemu imperialistu" Bushu rekli ne.*) - a se pojavijo od enkrat do trikrat v posameznem komentarju. Večinoma so to dobro zgrajena besedila, metafore dopuščajo konvencionalno razlago, njihova interpretacija ni poljubna in široka (kar je v poročevalstvu pozitivna lastnost), druga zaznamovana sredstva so splošno znana in lahko umljiva.

3) Komentarji z več aktualizmi, vključujoč ironijo, rabo vzkličnih povedi (*Kakšno sprenevedanje!*), retoričnih vprašanj, uporabo metajezikovnih sredstev (pisanje o načinu pisanja: *da bi se kak vojak vrnil v, patetično rečeno, pocinkani krsti*), sredstev dramatizacije in besedilne konektorje oz. smernike, ki bralca vodi skozi besedilo (kar je značilnost strokovnega besedila in širše publicistike, manj poročevalskih besedil: *Najprej pogledjmo tole... Sedaj pa se ustavimo pri... Na koncu recimo...*). Nekatera besedila so resnično dober zgled komentarja, nekatera pa se zaradi izrazito plehkkih popularizatorskih sredstev spremenijo v prepirljivo pismo bralcev. Namesto dejstev kopičijo izjave o našem denarju in njihovi nesposobnosti; nizajo vprašanja, polna ogorčenja, kramljajo z bralcem (*no, ne bojte se*). Zgradbeno ta besedila niso premišljena, med odstavki zevajo prazna mesta. Zdi se, kot da bi avtor s težavo zapolnil prostor v časopisu.

Sklep

Jezikovni sistem med drugim razpolaga s sredstvi, ki so si v bistvu podobna, a se razlikujejo v drugotnih značilnostih, ki njihovega bistva ne spreminjajo, vendar konotirajo dodatne pomene (Akhmanova, 1976: 23). Izbira med takimi sinonimnimi možnostmi je vedno avtorjeva, prilagaja jo okoliščinam in namenu sporočanja, primerno besedilni vrsti in naslovniku. Izbira zaznamovanega sredstva v poročevalskih besedilih ni le, kot pravi Korošec (1998: 17), govorniški okrasek, ampak tudi sredstvo avtorjevega vrednotenja upovedene vsebine. Moč jezika je torej v možnosti izbire, v vplivanju na naslovnika s konotacijami, ki so v aktualiziranem sredstvu dodane osnovnemu pomenu.

V obravnavanih besedilih se aktualizirana jezikovna sredstva pojavljajo zaradi moči vplivanja (persvazivnost), posrednega izražanja avtorjevih stališč in večinoma neizrecnega negativnega vrednotenja ubesedenega.

V nasprotju s pričakovanji so se zamajale tudi žanrske in jezikovno-stilne konvencije. Razmeroma veliko je poročil, v katerih avtor komentira in presoja, uporablja aktualizirana sredstva, tako da se pri nekaterih ohranja le še zunanja oblika poročila. Menimo, da ima glede na konvencijo raba takih sredstev še večji vpliv, naslovnik mnenje v "objektivnem" informativnem žanru jemlje kot bolj verodostojno. Raziskava večjega korpusa vsebinsko različnih besedil v daljšem časovnem obdobju bi pokazala, koliko gre za vpliv zunanjih okoliščin (posebna politična odločitev, pomembna za prihodnost Slovenije; torej bi teža dogodka posledično lahko povzročila izjemne odklone od stilne prakse in norme), koliko pa gre za razvojno težnjo, ki v poročila vključuje tudi avtorja in njegovo mnenje, torej za mešanje žanrov, ki je rezultat vpliva elektronskih medijev na časopisje (Burger, 1990: 334).

Komentarji so izgubili svoj blišč in prepogosto postali suhoparna tehtanja stališč. Kot da so se avtorji zaradi zamajanih ločnic med informiranjem in interpretiranjem naveličali jezikovne ustvarjalnosti v žanrih, ki so to tradicionalno dopuščali. Drugi spet so se vdali zakonitostim trga in okusu "povprečnega bralca" - ustvarjanje psevdointimnosti z rabo sredstev govorjenega jezika, postavljanje številnih ogorčenih vprašanj, melodramatizacija - vse to nekatere komentarje spreminja v polemična pisma bralcev in žali okus resnega bralca. Ob moči novinarjevega pereša se tako pojavlja tudi njegova nemoč.

LITERATURA

- Akhmanova, Olga (1976): *Linguostylistics: theory and methods*. Pariz: Mouton.
 Breznik, Anton (1967): O časnikarski slovenščini. Življenje besed. Ur. Jakob Šolar. Maribor.
 Breznik, Anton (1982): *Jezikoslovne razprave*. Ur. Jože Toporišič. Ljubljana: Slovenska matica.
 Burger, Harald (1990): *Sprache der Massenmedien*. Berlin, New York: Walter de Gruyter.
 Chloupek, Jan (1978): Publicistický styl jako pole jazykoveho vyvoje. V: ČS. prednášky pro VIII. mezinárodní sjezd slavistu v Zahřebu. Praga. 35-41.
 Fairclough, Norman (1994): *Language and power*. London, New York: Longman.

- Fairclough, Norman (1992): *Discourse and social change*. Cambridge: Polity Press.
- Fowler, Roger (1993): *Language in the news*. London, New York: Routledge.
- Hlavsa, Zdenek (1990): K jazykovedné analýze komunikace v hromadných sdělovacích prostředcích. *Slovo a slovesnost* 51. 124-130.
- Jesenko, Janez (1884): *Časnikarstvo in naši časniki*. Spisal Stat nominis umbra. V Ljubljani.
- Kalin Golob, Monika (1999): Publicistika in poročevalstvo. *Slavistična revija* 2. 179-194.
- Korošec, Tomo (1998): *Stilistika slovenskega poročevalstva*. Ljubljana: Kmečki glas.
- Korošec, Tomo in drugi (2002): *Razžalitve v tiskanih medijih*. Ljubljana: FDV.
- Košir, Manca (1988): *Nastavki za teorijo novinarskih vrst*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Luthar, Breda (1998): *Poetika in politika tabloidne kulture*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- Poler, Melita (1997): *Novinarska etika*. Ljubljana: Magnolija.
- Poler Kovačič, Melita (2002): *Razžalitve in dostojanstvo osebe*. V: T. Korošec in dr. Razžalitve v tiskanih medijih. Ljubljana: FDV. 89-107.
- Srpová, Hana (1998): *K aktualizaci a automatizaci v současné psané publicistice*. Ostrava: Filozofická fakulta Ostravské univerzity.

Daniele CONVERSI*

BOJ ZA PRIZNANJE SAMOSTOJNOSTI

Nemčija in diplomatsko vlečenje vrvi po slovenski in hrvaški razglasitvi neodvisnosti¹

Eno izmed spornih vprašanj, povezanih z dogodki, ki so vodili v vojno v bivši Jugoslaviji, zadeva mednarodne racionalizacije, ki so služile za opravičevanje, oproščanje in osvobajanje brezmejnega poraza Zahoda na tem področju. Odstiranje prevar bo verjetno zahtevalo dolgotrajno razkrivanje in razkrinkanje tistih mitov, neresnic, falsifikacij in celo raznih poneverb, ki so spremljale samozatajevanje odgovornosti Zahoda. Ta naloga bo nedvomno zahtevala desetletja poglobljenih raziskav.²

Osrednji mit, ki je spremljal nezmožnost Zahoda lotiti se krize, je legenda o poskusu Nemčije, da bi "pridobila prijazno pristanišče" v Sredozemlju s priznanjem samostojnosti Hrvaške in Slovenije. Čeprav bodo tu nekateri prepoznali prevračanje besed beograjske nacionalistične propagande, pa so vodilni zahodni politični in akademski krogi večino teh stereotipov sprejeli. Čeprav je bila kritika nemške zunanje politike večinoma prikrita in ni ustvarjala imaginarnih groženj novega Lebensraum, pa dozdajšnje najbolj uveljavljene interpretacije iščejo nekakšno opravičilo za splošen neuspeh Zahoda v tem, da v celoti krivijo le eno državo, katere odločitve so bile vendarle postranske glede razvoja krize.

Ko je Evropska unija (EU) 16. decembra 1991 priznala slovensko in hrvaško neodvisnost, je to dejanje sprožilo vrsto mednarodnih kritik. Kritiki so govorili o prezgodnjem koraku in trdili, da je priznanje povzročilo dramatična dogajanja, ki so sledila - kljub temu, da je do priznanja prišlo precej po tem, ko se je JLA (*Jugoslavanska ljudska armada*) že vpletla v desetdnevni konflikt s Slovenijo in nato še v veliko daljšo vojno, ki je pripeljala do okupacije in "etničnega čiščenja" skoraj tretjine Hrvaške.

Poudariti je treba, da ta tema do zdaj še ni bila sistematično obravnavana v aka-

¹ PRIZNANJA. Veliko bolj razširjena in spremenjena verzija te disertacije je bila objavljena z naslovom *German-Bashing and the Breakup of Yugoslavia*. Seattle: University of Washington Press/Henry M. Jackson School of International Studies (*The Donald W. Treadgold Papers in Russian, East European and Central Asian Studies*, št. 16, Marec 1998).

² V skladu s tem je najpomembnejša knjiga, ki je bila objavljena v zadnjih letih, knjiga Brendana Simmsa, uspešna najava angleške genocidne politike na Balkanu: Simms, Brendan 2001 *Unfinest Hour: How Britain Helped to Destroy Bosnia*. Allen Lane/Penguin Press. še en silovit napad na angleško zunanjo politiko je predstavljalo delo Hodge, Carole 1999 *The Serb Lobby in the United Kingdom*. Seattle: University of Washington Press/Henry M. Jackson School of International Studies (*The Donald W. Treadgold Papers in Russian, East European and Central Asian Studies*, št. 22, 1999); prav tako glej Gallagher, Tom *Outcast Europe: The Balkans, 1789-1989. From the Ottoman's to Milosevic*. London/New York: Routledge 2001.; Gallagher, Tom. *The Balkans After the Cold War: From Tyranny to Tragedy*. London/New York: Routledge, 2003; Ramet, Sabrina P. *Balkan Babel. The Disintegration of Yugoslavia from the Death of Tito to the Insurrection in Kosovo*. Westview Press, 1999 [2nd edition]/ 2002 [3rd edition]. Pot pa je utrla delo: Tom Cushman and Stipe Mestrovic (eds) *This Time We Knew. Western responses to the war in Bosnia*. New York: New York University Press, 1996.

demski literaturi - z izjemo nedavne knjige, ki jo je napisal Michael Libal, gruzijski veleposlanik in Vodja misije Organizacije za varnost in sodelovanje v Evropi (OSCE)³, ter nekaj člankov, ki jih je napisala Sabrina P. Ramet.⁴ Druge raziskave ostajajo bolj razpršene, medtem ko so nedavna dela na tem področju sorazmerno omejena.⁵ Ideja, da je bila nemška politika priznanja samostojnosti zmotna, zgrešena in celo, da je bila eden od vzrokov vojne, ostaja v večini literature implicitno in eksplicitno prisotna. Ta pristop so uporabljali na primer nekdanji jugoslovanski veleposlanik pri Evropski skupnosti Mihajlo Crnobrnja;⁶ nekdanji ameriški veleposlanik v Beogradu (do 1992) Warren Zimmermann;⁷ lord Owen,⁸ britanski "mirovni posrednik" in EU predstavnik na Mednarodni konferenci o nekdanji Jugoslaviji; in, najbolj pomembno, Susan Woodward, višja svetovalka Yashuki Akashi, posebnega predstavnika Združenih narodov (ZN) v nekdanji Jugoslaviji.⁹

Večina te literature je daleč od znanstvene ali akademske, tako da ni mogoče biti presenečen glede prenatrženih zaključkov, osnovanih na plitkih in površnih analizah. Najbolj pomembno pa je, da so bile vse zgoraj navedene osebe direktno vpletene v krizo kot mednarodni posredniki, svetovalci ali diplomati. Ker bi lahko bili odgovorni vsaj za del spremljajočih dogajanj, se je pojavila potreba po samopravičevanju z namenom kaznovati namišljene krivice.

Takšen način razmišljanja se je pojavil tudi v akademskih delih, na primer v zelo argumentiranem članku Beverly Crawford, ki je bil objavljen v vodilni reviji za mednarodne odnose 'World Politics'.¹⁰ Glavna predpostavka v članku je, da je obstajal nekakšen tih mednarodni dogovor glede nepriznanja samostojnosti Sloveniji in Hrvaški (in drugih republik), ter da je, s svojim "enostranskim dejanjem", nemško priznanje predstavljalo obliko kršitve, prevare in prestopka takšnega, čeprav neizrečenega soglasja.

Na osnovi svoje politične in ekonomske teže je bila vloga in vpliv Nemčije na odločitve EU nedvomno večji kot drugih držav, ki so istočasno pritiskale za priznanje samostojnosti - pritiski so se začeli že 27. junija 1991 (začetek vojne).¹¹ Vendar pa je bila, zaradi vrste razlogov, ki bodo navedeni v tem članku, nemška iniciativa tista, ki je pripeljala do najbolj vročih ugovorov mednarodne skupnosti, začevši s

³ Michael Libal, *Limits of Persuasion: Germany and the Yugoslav Crisis, 1991-1992*. Westport, Conn.: Praeger, 1997.

⁴ Na primer, glej Ramet, Sabrina P. and Letty Coffin 2001 'German foreign policy toward the Yugoslav successor states, 1991-1999', *Problems of Post-Communism*, vol. 40, št. 1, str. 48-64.

⁵ Dobra bibliografija je na razpolago v delu Tomi Gallagher: *The Balkans After the Cold War: From Tyranny to Tragedy*. London/New York: Routledge, 2003.

⁶ Mihailo Crnobrnja, *The Yugoslav Drama*. London: Taurus, 1994.

⁷ Warren Zimmermann, 'Origins of a catastrophe. Memoirs of the Last American Ambassador to Yugoslavia', *Foreign Affairs*, Marc/April 1995, Vol. 74, no 2, pp. 2-20.

⁸ David Owen, *Balkan Odyssey*. New York: Harcourt Brace, 1996.

⁹ Susan L. Woodward, *Balkan Tragedy: Chaos and Dissolution After the Cold War*. Washington, D.C.: Brookings Institution, 1995.

¹⁰ Beverly Crawford 'Explaining defection from international cooperation: Germany's unilateral recognition of Croatia', *World Politics*, vol. 48, št. 4, Julij 1996, str. 482-521.

¹¹ Belgija, Danska, Madžarska, Italija, Avstrija, Islandija in druge skandinavske države ter nekaj vzhodnoevropskih držav, so izrazile svojo odobritev priznanja, še predno so lahko Nemčija in druge države reagirale.

petimi članicami Varnostnega sveta Združenih narodov (Velika Britanija, Kitajska, Francija, Združene države Amerike ter nekdanja Sovjetska zveza). Kljub kronološkemu poteku vojne in vsem empiričnim dokazom, da so bili dogodki izzvani neodvisno od priznanja samostojnosti, pa mit nemške odgovornosti za vojno ostaja. In kljub dejstvu, da je bila vloga Nemčije zelo omejena ter da je mednarodno priznanje samostojnosti pravzaprav močno omejilo trpljenje ljudi v vojni, so se obtožbe še okrepile, ko se je vojna razširila, medtem ko je nesposobnost zahodnih vlad glede reševanja problema postajala vse očitnejša.

Zakaj so vodilni mednarodni politiki, akademski krogi in celo del javnega mnjenja tako hitro in široko sprejeli to držo in ideologijo "poniževanja Nemčije"? V tem članku bom poskušal poiskati odgovor na to osupljivo vprašanje tako, da bom identificiral tri glavne sestavine sindroma poniževanja Nemčije. Prvič, ta članek bo točno določil ponovni pojav protievropskih trendov, zlasti v Veliki Britaniji. Drugič, analiziral bo sprevržene posledice ponovne združitve Nemčije, ki je ustvarila poseben občutek grožnje v več evropskih državah, saj je ponovno oživila za lase privlečene spomine obnovljene nemške ekspanzivnosti. Tretjič, osredotočil se bo na pomanjkanje strokovnega znanja Zahoda na področju varnosti na Balkanu ter izpodrivajočo in uzurpacijsko vlogo, ki so jo na tem območju opravljali beograjski diplomatski krogi in tudi srbska in še katera diaspora.

Preden se osredotoči na to nalogo, bo članek analiziral definicijo poniževanja Nemčije - z identifikacijo enega od svojih virov v trdovratni anglosaški izolacionistični in elitistični tradiciji - kot je podrobno prikazano z analizo "proti-švabske" retorike britanskega rumenega tiska. Dve najbolj ekstremni obliki te jeze/preplaha sta se manifestirali v obliki teorije zarote: blodnje o mogočem pojavu četrtega rajha ter podporna domneva o papeški zaroti proti nekatoliškemu svetu. Dokazujemo, da je ustvarjanje takšne politične atmosfere oviralo in pogojevalo razpravo o dogajanju na Balkanu.

V tem kontekstu se izraz "poniževanje Nemčije" nanaša predvsem na mednarodne odzive na razpad Jugoslavije. Ne namigujem, da se nanaša na druge razsežnosti nemške zunanje ali notranje politike - vendar pa bom omenil "proti-švabsko" histerijo, ki je prevladovala v britanskem rumenem tisku in vladnih krogih. Ta članek popolnoma potrjuje princip, da je občutek krivde, ki je pogosto povezan s povojno Nemčijo po zgledu Shoa, pomagal oblikovati in usmerjati politike Zahoda od konca druge svetovne vojne naprej. Občutek nemške krivde je osrednjega pomena za celoten povojni trud panevropske združitve ter svetovnega miru. Nasprotno, s kaznovanjem Nemčije za pretirano skrb glede človekovih pravic na Balkanu, kot se je zgodilo na razpravah pred in po priznanju samostojnosti, so poniževalci Nemčije šli na roko neorevizionistom in na splošno tistim, ki so trdili, da je bila Nemčija nepravilno oklevetana zaradi preteklih zločinov. Sodobne napade, ki enačijo združitve Nemčije z novim rajhom, karakterizira izjemna neskrupuloznost napadalcev. Neorevizionisti so z veseljem uporabili cinizem poniževalcev Nemčije v nasprotju z obilnimi dokazi, ki kažejo relativen uspeh nemške zgodnje iniciative na Balkanu - v nasprotju z ostalimi zahodnimi partnerji - da bi razvili bolj splošen samozrtvovalen sequiturs. Z drugimi besedami, napadalci so tvegali, da bi se ponovno razvnel ranjen ponos, ki naj bi bil za večno pokopan.

Ponovna oživitev tradicije britanskega poniževanja Nemčije

Ker je bila v zgodnji fazi vojne Velika Britanija ključni mednarodni protagonist, je njena vloga ostala odločilna tudi pri razlagi naslednjega napada na Nemčijo. Vse od začetka pogajalskega procesa so bile obtožbe lorda Carringtona proti Nemčiji vse širše, takoj, ko so postajale javne. Poleg tega pa se je ta pogled dobro ujemal z močnim evroskeptičnim tokom, kajti v tem času je "Nemčija" v resnici pomenila "Evropo" za velik del krogov britanske elite.

V študiji, bogati z vpogledi, je ameriški sociolog Randall Collins opazil, da poniževanje Nemčije predstavlja dolgoletno tradicijo med anglosaškimi intelektualci in vladajočimi razredi. Znotraj najbolj konservativnih britanskih in ameriških akademskih krogov ta tradicija temelji na neutemeljenih trditvah o "zaostali modernizaciji", kar pomeni, da je bila Nemčija običajno obravnavana kot nazadnjaška in zaostajajoča za Veliko Britanijo in Francijo na področju intelektualnega in kulturnega razvoja.¹² Tak nazor so pogosto zagovarjali kljub vsem nasprotnim dokazom, kljub dejstvu, da je kar nekaj nemških izobražencev prekosilo svoje britanske partnerje na njihovih področjih in dosežkih.

Poniževanje Nemčije je tradicionalno igralo na prave strune britanske javnosti. Kot izmišljen argument se vleče vse do časov barbarov in germanskih hord. Takšen odnos javnosti so dramatično izkoriščali časopisni magnati v prvih letih 20. stoletja, ki so, da bi povečali prodajo, poudarjali protinemško intervencionistično propagando. "Klasična primera sta zahteva časopisa *Daily Mail*, 26. oktobra 1914, da se iz države izžene ljudi z nemškimi imeni, in maščevalen ton, ki je bil uporabljen po vojni in je trajal vse do versajske pogodbe leta 1922".¹³ Presenetljivo, "poniževanje Švabov" pa v Veliki Britaniji ni bilo prevladujoče v času ekspanzije tretjega rajha in Hitlerjevih priprav na drugo svetovno vojno.¹⁴ Politika pomiritve se je takrat odražala v brezbržnosti javnosti glede usode nacističnih žrtev. O zgodovini britanske pomiritve do nacistične agresije obstaja več študij.¹⁵

Nedavno pa se je germanofobija na široko vrnila v britansko politiko. Na primer, anketa, ki jo je junija 1996 izvedla družba za komunikacijske sisteme Gestetner - ki, presenetljivo, vodi projekt spodbujanja britanskih otrok, da bi sklenili prijateljstva z njihovimi vrstniki v Evropi - je pokazala, da "ob omembi Nemčije,

¹² Randal Collins, 'German-bashing and the theory of democratic modernization', *Zeitschrift für Soziologie*, Jg. 24, Heft 1, February 1995, S. 3-21.

¹³ Glede angleškega 'hujskaškega' in 'ščuvaškega' tiska glej Jean-Karim Chalaby, 'Nationalism as a discursive strategy', *The SEN Bulletin*, no. 6, Winter 1993-94, str. 19-25. Glede današnje histerije rumenega tiska glede udarjanja po švabih glej Nisk ohen, 'And you thought the war was over', *Independent on Sunday*, 5. maj 1996, str. 16.

¹⁴ "Angleški tisk je bil veliko bolj nacionalističen pred prvo svetovno vojno kot pred drugo svetovno vojno, leta 1914 je bil popadljivo protinemški ter milostljiv leta 1939, medtem ko je bilo vedenje Nemčije in rezultat medsebojnega vpliva zavezništev veliko bolj predvidljivo v 1930. letih kot pa v 1910". Jean-Karim Chalaby, 'Nationalism as a discursive strategy', str. 21.

¹⁵ Glej Keith Robbins, *Appeasement*. Oxford/ New York: B. Blackwell, 1988; M. Gilbert, 'The roots of appeasement' in J. Wheeler-Bennett, 'The road to appeasement' ter Kleine-Ahlbrandt, W. Laird (ed.) *Appeasement of the Dictators: Crisis Diplomacy?* New York: Holt, Rinehart & Winston, 1970.

otroci nemudoma pomislijo na vojno - in na diktatorja s črnimi brčicami."¹⁶ Rumeni tisk izkoristi prav vse priložnosti, od nogometnih tekem pa do prepovedi britanske govedine, da bi stopnjo germanofobije še zvišal, ter z njo antibruseljsko retoriko. "Kamen na kamen in ustvarja se evropska super-država, v kateri imata moč Nemčija in Francija, medtem ko ostali delajo tisto, kar jim je naročeno".¹⁷ Tak odnos hkrati vodi tudi h komičnim izbruhom, kot je na primer trditev Christopherja Gilla, člana parlamenta konservativne stranke, ki tudi pravi, da je "usoda britanske politike zagovarjanje svobode in vodenje naših evropskih partnerjev stran od totalitarizma, ki jim grozi".¹⁸ Je srbska kampanja etničnega čiščenja predstavljala bolj zaželeno sredstvo za izvrševanje takšne naloge?

Nov vrhunec antigermanizma se je sprožil, ko so vodilni torijci, vključno z ministrskim predsednikom Johnom Majorjem in zunanjim ministrom Malcolmom Rifkindom, začeli razpravo o evropski prepovedi angleške govedine, da bi tako izzvali "največjo krizo angloevropskih odnosov, odkar se je leta 1973 Britanija pridružila Evropski uniji".¹⁹ Zanimivo pa je, da se je ta hujškaški izbruh zgodil le dva dni po tem, ko je med torijci izbruhnil eden največjih škandalov v sodobni britanski zgodovini, in sicer donacija vsaj 100.000 funtov - to je vsota, ki je bila do sedaj identificirana - srbskih ultranacionalistov, zvestih vojnemu zločincu Radovanu Karadžiću.²⁰ Vzdušje med najvišjimi torijskimi sloji je postalo tako nestrpno, da je sir Bryan Nicholson, predsednik CBI (Konfederacija britanske industrije), z naslednjimi besedami izrazil globoko zaskrbljenost: "V tem jedkem ozračju romantičnega nacionalizma in surove ksenofobije se včasih sprašujem, če nekateri med nami mogoče niso opazili, da se je vojna z Nemčijo končala".²¹ Nemčija in Evropa bi lahko delovali kot uporaben strelodod, s katerim bi se notranje napetosti torijskega režima v času, ko je bil zaradi škandala s Srbi - ta škandal so, kljub vsem zapletom, kaj hitro utišali - izpostavljen enemu izmed največjih izzivov sodobne zgodovine lahko, prenesle na zunanje zadeve. Pomembno vodilo te anglo-srbske zveze je bilo vidno že maja leta 1995 v parlamentarni razpravi o Bosni, ko je Nemčija, v skladu s težnjami, ki so bile skupne dvema glavnima britanskima strankama, služila kot *pojasnilo* za vojno in kot izgovor za nepripravljenost britanskih ustanov, da bi zaščitili Bosno. Vsekakor se zdi, da je takrat britanski konflikt z Nemčijo ponovno vzniknil kot interposta persona srbskih ultra-nacionalistov. Kot je opozarjal

¹⁶ *'Ve haf vays of making you hate ze Germans'*, *Evening News*, June 12, 1996, str. 23. Ko so angleške otroke vprašali, kaj najbolj asocirajo z drugimi evropskimi državami, je večina odgovorila 'čahje krake in polče' za Francijo, 'pica in ōpageti' za Italijo, 'sonce in plače' za Španijo, 'kiliti' za Škotsko, 'zmaji' za Wales, 'kraljica za Anglijo, 'cokolada' za Belgijo ter 'nasilje IRA' za Irsko. (John Carvel, *Young Brits still bashing the Boche*, *The Guardian*, 10. junij 1996, str. 2).

¹⁷ *The Sun* (London), 23. april 1996, citira Nick Cohen, 'And you thought the war was over', *Independent on Sunday*, 5. maj 1996, str. 16.

¹⁸ *Idem*.

¹⁹ Patrick Wintour, *Major goes to war with Europe*, *The Guardian*, 22. maj 1996, str. 1, 4, 8 in 9.

²⁰ Glede finančnega škandala, ki je vključeval glavne angleške konservativne voditelje glej Tom Kelsey and David Leppard, 'Serbs gave Tories £100.000', *The Sunday Times*, št. 8/960, 19. maj 1996, str. 1 in 24; *The thief, The Serbian link and the financing of Britain's ruling party*, *The Independent*, št. 2.990, 20. maj 1996, str. 1 in 13; 'Tories probe Serb links to funding', *The Guardian*, 20. maj 1996, str. 1-2 in 8.

²¹ Patrick Wintour, *Major goes to war with Europe*, *The Guardian*, 22. maj 1996, str. 1.

Brendan Simms, zgodovinar s Cambridgea, se zdi, da britanske akademske in medijske elite odražajo prepričanje svoje vlade: "Med angleškimi - in ne samo angleškimi - intelektualci, komentatorji in novinarji obstaja trdovraten mit, ki govori nekako takole: vojna v Bosni in na Hrvaškem je bolj ali manj neposredno nadaljevanje druge svetovne vojne v Jugoslaviji".²²

V času hladne vojne - in znotraj okvira Nato, Evropske skupnosti in drugih nadnacionalnih organizacij - so bile ksenofobične težnje omejene. Vsaj v javnosti se je nenaklonjenost Nemčiji pokazala le v posebnih okoliščinah. Tak primer je bila izjava nekdanjega angleškega državnega sekretarja za trgovino in industrijo Nicholasa Ridleya, ki je leta 1990 pripomnil, da je Nemčija načrtovala "prevzem Evrope". Te izjave, ki so jih na široko povzeli mediji, so povzročile škandal, zaradi katerega je Ridley izgubil položaj v kabinetu. V času relativno neškodljivih polemik in skrbi za angleško neodvisnost, so konkurenčni torijski člani parlamenta pogosto obtoževali Margaret Thatcher, da spodbuja germanofobijo. Vendar pa je do sredine 90. let protinemška histerija, brez Thatcherjeve, postala dnevna rutina in nihče ni bil prisiljen odstopiti.

V času jugoslovanske vojne je bil angleški odnos in vedenje pod neprestanim drobnogledom.²³ Obtožbe zaradi angleškega sporazuma s Srbijo so se pojavljale povsod tako v vzhodni Evropi kot tudi v Nemčiji, islamskih državah in več državah tretjega sveta.²⁴ Prosrbsko stališče so v angleški politiki utrjevali nepretrgano vsaj od prve svetovne vojne.²⁵ Po drugi svetovni vojni in ponovno po propadu komunizma je postalo še močnejše. Srbofilo so lahko ponovno srkali izgubljene elemente antifašističnega, titoističnega in drugače levičarskega diskurza z uporabo antihrvaške ali bolj natančno antitudjmanovske retorike.²⁶ Trdijo, da so bili Srbi, upravičeno ali neupravičeno, obravnavani kot tradicionalni zavezniki proti Nemčiji v obeh svetovnih vojnah.

Leta 1995, v času izrednih razprav v spodnjem domu britanskega parlamenta o Bosni, je bilo nemško priznanje samostojnosti Slovenije in Hrvaške visoko na seznamu političnih tarč. Celotna parlamentarna razprava je bila usmerjena na grajo Nemčije za praktično vse zločine na Balkanu - argument, ki je bil lansiran in pairo-

²² Brendan Simms, *The unknown accomplices in the Holocaust*, *The Times Higher Education Supplement*, 4 oktober 1996, str. 25.

²³ Glej Daniele Conversi, *Moral relativism and Equidistance: British attitudes to the war in former Yugoslavia*, in Tom Cushman and Stipe Mestrovic (eds) *This Time We Knew. Western Responses to the War in Bosnia*. New York: New York University Press, 1996, str. 255-62; Brendan Simms, *Bosnia: The Lessons of History?*, in Tom Cushman and Stipe Mestrovic (eds) *This Time We Knew*, str. 65-68; in Mark Almond, *Europe's Backyard War: The War in the Balkans*. London: Heinemann, 1994, str. xv-xvii, 31-57, 91-103, 143-147, 240-262, in 289-326.

²⁴ V islamskem svetu so utižali reakcije vodilnih v nasprotju s široko razširjeno solidarnostjo, občuteno med običajnimi muslimani, ki "se nagibajo k identifikaciji usode Bosne z njihovo lastno usodo, ter vidijo to vojno kot simbol svoje usode." (Tetsuya Sahara, *The Islamic World and the Bosnian Crisis*, *Current History*, November 1994, vol. 93, št. 586, str. 386-9).

²⁵ Rebecca West (1892-1983), najbolj slavna angleška sovravnica Nemcev in srbofilka, glej Brian Hall, *'Rebecca's east' war*, *The New Yorker*, 15 april 1996, str. 74-83. Njena selektivna ksenofobija je bila uperjena zoper Nemce in Turke kot glavne krivce za vse zlo na Balkanu.

²⁶ Miloševićeva spretna uporaba in zloraba spominov preteklosti, vključno s holokaustom, je bila zelo učinkovita v Srbiji in tudi v tujini.

diran iz srbske propagande.²⁷ Celo vodja opozicije Tony Blair je lahko trdil: "Nedvomno so obstajale napake v odločanju. Zgodnje priznanje samostojnosti Hrvaške, ne da bi pomislili na očiten vpliv le-tega na Bosno, je že en primer."²⁸ Blairov zmernejši pristop je odražal stališče, ki je daleč od splošno sprejetega zunaj Velike Britanije. Na drugi strani političnega spektra je član ulstrske unionistične stranke John D. Taylor jasno povedal: "Če je bilo priznanje Hrvaške, Bosne in drugih držav nekdanje Jugoslavije napačno - če smo bili v to pahnjeni - zakaj je sedaj le-to osnova, na podlagi katere predvidevamo sklenitev sporazuma? Priznanje samostojnosti je bilo napačno in je danes še vedno napačno."²⁹ Podobne analize je bilo mogoče slišati v posebni razpravi v zgornjem domu tega istega dne.³⁰

Dejstvo, da so laburisti in konservativci uporabljali isti jezik, v katerem je bila vloga Nemčije prikazana kot temeljni vzrok za vojno, kaže tudi to, da so obema strankama primanjkovali kompetentni svetovalci s tega področja. Za tako obnašanje pa so obstajali tudi bolj praktični razlogi: poniževanje Nemčije so izkoristili za zmanjšanje svojih obveznosti do Bosne, zlasti v obliki bolj odločne vojaške intervencije in sprostitev embarga na orožje. Takšno stališče je postalo ključno v angleškem in posledično evropskem upravljanju konflikta. Res pa je tudi, da je večina članov parlamenta, ki so se borili proti nadaljnjim angleškim obvezam v Bosni, našla v nemškem priznanju samostojnosti zelo uporabnega grešnega kozla za potrditev svojega stališča.

"Kot zaščitniki južnoslovanske države, so zahodni politiki spregledali srbsko zatiranje drugih etničnih skupin. Kot so propadla prizadevanja Evropske skupnosti, da bi obdržali enotnost države, je Genscher močno spodbujal k diplomatskemu priznanju samostojnosti ... Čeprav sta Bruselj in Washington v končni fazi sledila (Genscherjevemu) vodstvu, ju je motilo to, da jih je le-ta v to silil".³¹

"Nesoglasja med novimi pričakovanji odgovornosti in starimi strahovi hegemonije, so postavili nemško vlado v položaj, v katerem ni bilo mogoče zmagati. Če je prevzela vodstvo pri priznanju samostojnosti Hrvaške, so jo kritizirali, da je naduta. Če pa je bila v primeru vojne v Perzijskem zalivu zadržana, ji je bilo očitano, da se izmika svojim dolžnostim".³²

²⁷ Omenjanje Nemcije v Angliji običajno izzove duhove preteklosti. Ko pa se je ta protinemški nazor združil s protievropsko miselnostjo, se je ta eksplozivna mešanica izrazila v valjenju krivde za vse dogodke na Hrvaški. To mogoče lahko razloči, zakaj ideja nemške zarote ni ravno popularna na škotskem, Irskem in Walesu - razen med severnoirskimi unionisti.

²⁸ Great Britain, Parliament, House of Commons, Official Report, Parliamentary Debates (Hansard). London: HMSO (daily), vol. 260, št. 112, sredo, 31. maj 1995, col. 999-1102 - (col. 1008).

²⁹ Great Britain, Parliament, House of Commons ... (col. 1043).

³⁰ Great Britain, Parliament, House of Lords, Official Report, Parliamentary Debates (Hansard). London: HMSO, vol. 564, št. 96, sredo, 31. maj 1995, col. 1117-1172.

³¹ V delu Konrad H. Jarausch, *The Rush to German Unity*. Oxford University Press, 1994, str. 206.

³² Konrad H. Jarausch in Volker Gransow *The New Germany. Myths and Realities*, v Konrad H. Jarausch in Volker Gransow (eds) *Uniting Germany. Documents and Debates, 1944-1993*. Providence/Oxford: Berghahn Books, 1994, str. XXIX.

Hans D. Genscher, nemški minister za zunanje zadeve v času krize, je prevzel diplomatsko iniciativo med evropskimi partnerji.³³ Pomenljivo je, da je poniževanje Nemcev bolj popularen šport med angleškimi in francoskimi elitami kot pa med prebivalstvom teh držav, kar po vsej verjetnosti kaže na to, da se tem elitam, vsaj po združitvi Nemčije, njihov dominanten položaj zdi, upravičeno ali neupravičeno, ogrožen. Na primer, francoske elite so bile tako zaskrbljene glede njihove možne izgube vodstva v Evropi, da je politolog Alfred Grosser izjavil, da je "francoska elita v štiridesetletnem zaostanku za razpoloženjem prebivalstva".³⁴ Francoski časopis *Le Monde* je pisal, da so "nekateri politiki izgubili vso pamet; nemške barve plapolajo na prvih straneh revij kot na vojaških poveljstvih; karikature debelega gospoda Kohla polnijo časopisne strani".³⁵ Barbara Spinelli, italijanska zunanjepolitična analitičarka, je pripomnila, da:

"ko so nacionalni interesi izraženi zgolj z ekonomskimi, potem se v času krize pradačne antikapitalistične ideje in temne fantazije o anonimnih kozmopolitskih spletkah ponovno pojavijo. Včeraj so židovske in prostožidarske zarote ogrožale razumno jedro narodov. Danes pa so jih izpodrinili nemški bankirji in mednarodni finančniki ... To je čudna bolezen, saj so se Francozi vedno borili proti nemškim grožnjam s tipično nemško ideologijo ('resnična substanca naroda', 'klic zemlje'). To je nemška bolezen francoskega razmišljanja ...".³⁶

V naslednjem delu bom analiziral najbolj ekstremne oblike poniževanja Nemčije, namreč idejo zarote četrtega rajha, da bi si razdelil Balkan in vladal svetu. Potem pa bom le - to povezal s podobnimi teorijami zarote, ki vidijo spletko Vatikana, ki naj bi skušal pridobiti svoje katoliške skupine proti privržencem drugih ver - pogosto v skriti povezavi z Bonnom. Obe obliki teorije zarote sta bili pogosto travestiji srbske propagande, ki so ju, glede na to, kako je to ustrezalo njihovemu načrtu, slepo posnemali zahodni voditelji in komentatorji.

Novi četrtri rajh?

Skrajna oblika protinemštva se je izoblikovala v prepričanje o "zaroti četrtega rajha", ki bi vladal Evropi in svetu.³⁷ Ali je mogoče trditi, da je bilo veliko bolj verjetno, da bi si nova, združena Nemčija "prizadevala doseči hegemonski status, ki ji je

³³ Za Genscherjevo verzijo dogodkov glej njegovo avtobiografijo: Hans-Dietrich Genscher: *Rebuilding a House Divided: A Memoir by the Architect of Germany's Reunification*. New York: Broadway Books, 1997 [Transl. of *Erinnerungen (Memoirs)*. Berlin: Siedler, 1995, 1. st. ed.].

³⁴ T. Klau, 'Angst vor dem b('sen 'Boche' geht in Frankreich wieder um', *Bonner Rundschau*, 28. marec 1990. Ponatis Konrad H. Jarausch in Volker Gransow (eds) *Uniting Germany: Documents and Debates, 1944-1993*. Providence/ Oxford: Berghahn Books, 1994, str. 131-2.

³⁵ *idem*, str. 131-2.

³⁶ Odlično kritiko protinemške ksenofobije v Franciji glej Barbara Spinelli, 'Riappare il fantasma della Marna', *La Stampa*, avgust 1993, str. 1.

³⁷ Tipičen primer tega vidika, ki se meša z radikalno germanofobijo, antiislamizmom ter elementi anti-ameriškega diskurza lahko najdete v delu C. J. Jacobsen, 'Washington's Balkan strategy. Amerration or herald?', *The South Slav Journal*, vol. 17, št. 1/2, Pomlad/Poleje 1996, str. 67-70. Druga prosrbska propaganda istega avtorja je bila objavljena v *European Security in Mediterranean Quarterly*. Čeprav z veliko bolj sofisticiranimi niansami, pa je bila zarota četrtega rajha nekritično citirana v članku Beverly Crawford (Beverly Crawford's 'Explaining defection from international cooperation, ...).

bil v preteklosti odrekan?³⁸ Stališče je bilo, da so nemške politične elite konflikt načrtovale premišljeno, spodbuda pa naj bi bila njihova lastna združitev. Značilni komentar trdi, da "se je Nemčija že pripravljala, da bo orkestrirala polno medijsko podporo Hrvaški, če bi bila JLA globlje vpletena v konflikt."³⁹ Nemčija je bila obtožena poskusa "pridobiti dostop do toplega sredozemskega pristanišča". Nenadoma so se pojavile vzporednice med Nemčijo pred združitvijo in weimarsko republiko.⁴⁰

Kot sta opozorila John Agnew in Stuart Colbridge, "če bi lahko federalna, liberalna in omejena Zahodna Nemčija igrala vlogo weimarske republike, potem bi lahko ponovno združenje in posledice le-tega interpretirali kot ponovljeno igro vzpona Hitlerja in nacistov. Zaenkrat manjka samo še nov Hitler".⁴¹ Vendar pa ista avtorja trdita, da je "analogija z weimarsko republiko zavajajoča, ne samo zaradi nove vloge Nemčije v globalnem gospodarstvu, temveč tudi zaradi radikalno drugačne administrativne strukture, ki je nastala v povojni Nemčiji: "Politični sistem je decentraliziran v številnih pomembnih pogledih in vzpostavljena je bila lojalnost tako do krajev in regij kot tudi do države kot celote".⁴² Razen tega pa so, kot vsi vemo, globoko vkoreninjene kapitalistične-demokratske institucije *Bundesrepublik* (Zvezne republike).⁴³ Ali je verjetno, da bi ta Nemčija iskala nov *lebensraum*? Tekma za prostor v sedanjem svetovnem redu ni več najvažnejša - čeprav bi lahko bila tekma za življenjski prostor tudi uporabljena za podpiranje diktatorskih režimov v "pobeglih državah", kot sta npr. Srbija in Irak.⁴⁴

V zgodnjih fazah nemške združitve pa je veljalo prej nasprotno: namesto da bi poveljevali nemško samopodobo, pa so združitev kar nekako obžalovali, in sicer takoj, ko se je moral Bonn spopasti z razdiranjem okamenele birokracije v vzhodnem delu države. Tako so po začetnem navdušenju, združitev močno napadali predvsem zahodni Nemci sami. Nemško združitev so videli kot problematično, hkrati pa so se še pojavili negativni "etnični" stereotipi o vzhodnih Nemcih.⁴⁵ Cepitev med Ossies (vzhodne Nemce) in Wessies (zahodne Nemce) se je vse bolj

³⁸ Za kritiko tega vidika glej John Agnew and Stuart Corbridge, *Mastering Space: Hegemony, Territory and International Political Economy*. London/New York: Routledge, 1995, str. 152ff.

³⁹ Crnobrija, *The Yugoslav Drama*, str. 167-8

⁴⁰ S svojim pogledom, oprtim v preteklost, zahodni komentatorji zunanje politike niso opazili, kaj se je dogajalo v resničnem svetu okrog njih. Pogosto niso upoštevali dejstva, da bi bila Rusija v zgodnjih in srednjih 90. letih veliko lažje videna v vlogi weimarske republike so, da so bile nastajajoče ruske ksenofobne elite veliko bolj v skušnjavi, da bi prevzele Hitlerjevo uniformo, s tisoči atomskih raket.

⁴¹ John Agnew in Stuart Corbridge, *Mastering Space*, str. 152.

⁴² John Agnew in Stuart Corbridge, *Mastering Space*, str. 152-3.

⁴³ William E. Paterson in David Southern, *Governing Germany*. London/New York: W.W. Norton, 1991, str. *.

⁴⁴ John Agnew in Stuart Corbridge, *Mastering Space*, str. 152.

⁴⁵ Glej Hanna Behrend, (ed.) *German Unification, The Destruction of an Economy*. London: Pluto Press, 1995. Glej določena poglavja v Hanna Behrend, 'Ignorant German unification'; Christel Panzig, 'Changing the East German countryside'; in Manfred Behrend, 'Right-wing extremism in East Germany before and after the 'Anschluss' to the Federal Republic'.

povečevala.⁴⁶ Razkol je bil očiten celo v Berlinu, predlagani prestolnici združene Nemčije. Po podatkih matičnega urada je bilo samo 562 od 16.383 porok v Berlinu sklenjenih med vzhodnimi in zahodnimi Berlinčani: 22 % vseh porok je bilo med Berlinčani in tujci ter samo 4 % med vzhodnimi in zahodnimi Berlinčani. Tipično, "Berlinčani imajo več skupnega s Slovani, Afričani, Turki ...".⁴⁷ Po drugi strani pa so vzhodni intelektualci obtoževali zahodne Nemce kulturnega kolonializma.⁴⁸

Nemška zagata pa je tudi povezana z mirno naravo njene zunanje politike. V obeh glavnih konfliktih po koncu hladne vojne, vojni v Perzijskem zalivu in nekdanji Jugoslaviji, je bila nemška zunanja politika - v nasprotju s politiko v 30. letih - prikazana kot "niti bojovita niti učinkovita".⁴⁹

Številni politični opazovalci trdijo, da nobena neodvisna zunanja politika ni mogoča brez vojaške moči. V skladu s tem je bila nemška politika priznanja samostojnosti neučinkovita ravno zaradi tega, ker je ni bilo mogoče vojaško podpreti. Na primer, Treverton je opazil, da je združena Nemčija poskušala lansirati svojo prvo drzno mednarodno diplomatsko iniciativo s tem, da je priznala samostojnost Hrvaške in Slovenije, "vendar pa ni imela vojaške moči, da bi podprla lastne odločitve".⁵⁰ Zdi se, da bi ti analitiki raje videli militarizirano Nemčijo z lastno vojaško močjo, kot pa mirno Nemčijo, kjer so javne odločitve glede zunanjepolitičnih zadev sprejete na odprt način in brez premišljevanja o prisilnih sredstvih. Tako je bila zunanja politika, ki temelji na konsenzu, paradokсно zavržena v prid politiki, ki temelji na nasilju. Negativne pripombe o premajhni nemški vpletenosti v vojno v zalivu je prav tako mogoče šteti med ta promilitaristična spodbujanja.

Prav tako je pomembno upoštevati, da so bili nemški odnosi z ostalo Evropo odločilni pri njenem družbenem in ekonomskem razvoju. Ker je tako zelo odvisna od stabilnosti in varnosti kontinenta, je nerealistično predvidevati, da bi Nemčija ubrala pustolovsko pot na Balkanu. To pa je manj relevantno za Veliko Britanijo, ki ima močan rezervoar gospodarskih prihodkov in presežkov dela iz svojih nekdanjih kolonij.⁵¹ Nemška izbira je tako odražala ravnotežje med gospodarskimi interesi in političnim realizmom, kar je zlasti vidno v trdni zavezi, da hitro ponovno vzpostavi demokratične režime v regiji. Vsekakor si obramba nemških gospodarskih interesov in spoštovanje človekovih pravic nista nasprotujoča - to je zgolj nekaj, kar so poniževalci Nemčije pogosto domnevali.

⁴⁶ Allen Buchanan pokaže, da združitev Nemčije lahko uspe samo, če zahodni Nemci percipirajo ogromen prenos denarja v vzhodni del kot redistribucijo med enim narodom in ne kot redistribucijo drugemu narodu: "Večja kot je identifikacija dobrotnikov s prejemniki, manj je verjetno, da bodo dobrotniki gledali nase kot da trpijo zaradi nepravilnosti in diskriminatorne redistribucije" (Allen Buchanan, *Secession, The Morality of Political Divorce from Fort Sumter to Lithuania and Quebec*. Boulder, CO: Westview Press, 1991, str. 51).

⁴⁷ See *The Guardian*, 22. junij 1996, str. 7.

⁴⁸ Erhard Blankenburg, 'The colonisation of East Germany: imposition of law and cultural identity' in Kees van Benda-Beckman and Maykel Verkuyten (eds) *Nationalism, Ethnicity and Cultural Identity in Europe*. Utrecht: University of Utrecht/ European Research Centre on Migration and Ethnic Relations (ERCIMER), *Comparative Studies in Migration and Ethnic Relations*, št. 1, 1995.

⁴⁹ David March, *Germany and Europe, The Crisis of Unity*. London: Mandarin, 1994, št. 170.

⁵⁰ Gregory F. Treverton, 'The New Europe', *Foreign Affairs*, vol. 72, št. 1, 1992, str. 94-112.

⁵¹ Enako lahko v manjši meri velja za Francijo.

Nazadnje pa je idejo, da je nemški odnos izražal premišljeno željo po "razkosa-nju Jugoslavije" zlahka ovreči z enakimi razlogi, kot smo jih že izpostavili. Prvič, videli smo, da je nemška vlada delovala na pritisk javnosti. Drugič, opazili smo, da se je le-to zgodilo tudi v drugih evropskih državah. Tretjič, Nemčija je delovala samo po predhodnem oklevanju in v precejšnji stiski. Ti trije faktorji že sami po sebi lahko zavrnejo idejo o "premišljenem načrtu, da bi razkosali Jugoslavijo."

Vseeno pa je teorija o "nemški zaroti" postala popularen mit v Evropi, ki jo vse bolj razjedajo nacionalna trenja. Hkrati pa je teorija močno prispevala k poglobljanju evropskega antagonizma. Ideja je zelo podobna sorodni teoriji Samuela Huntingtona o civilizacijskih zmotah.⁵² Vsekakor je bistveni del to, da namesto predstavitve nesoglasja med islamom, zahodno civilizacijo in vzhodnim krščanstvom, navaja atavističen spor med tevtonskim svetom in anti-barbarskim Zahodom.⁵³ Seže daleč nazaj, vse do dolgoletnih rivalstev med Veliko Britanijo (in Francijo) ter avstroogrskim imperijem in njegovimi predniki. Nacistična Nemčija je le zadnja reinkarnacija tega sovraštva ter najbolj sveta in uporabna za žaljenje spominov.

Tudi tradicionalno sovražstvo do rimokatolištva je potrebno upoštevati v večini anglosaških držav, kar bo analizirano v naslednjem delu.

Vatikanska zarota

Različica "zarotniške" teorije kaže na Nemčijo kot odločilen element znotraj katoliške sfere. Z obujanjem spominov na civilizacijske zmote med papisti in anti-papisti analiza špekulira, da se je kancler Helmut Kohl želel izogniti težavam s katoliško dominantno Krščansko socialno unijo tako, da je bil naklonjen priznanju samostojnosti. Te govorce pa zavrača dejstvo, da je bil najbolj jasen zagovornik nemške odločitve nekdanji minister za zunanje zadeve Hans-Dietrich Genscher iz liberalne Svobodne demokratske stranke (FDP), in ne Kohl in njegova Krščansko demokratska unija (CDU). Poleg tega obe stranki predstavljata tudi protestantske volilce - čeprav je CDU zlasti močna na Bavarskem, nemškem katoliškem centru, kjer je največja koncentracija imigrantov iz nekdanje Jugoslavije.⁵⁴ Na primer, 13. julija 1991 je bavarski partner CDU Krščansko socialna unija (CSU) "izdala poziv nemški zvezni vladi, da bi priznali samostojnost Hrvaške in Slovenije, delno zaradi solidarnosti s sokristjani delno zaradi ogorčenja nad 'brutalnimi dejanji jugoslovanske vojske, ki so bila protiustavna in v neskladju z mednarodnim pravom'".⁵⁵

Priljubljenost hrvaškega odpora je v Italiji omogočilo podobne primerjave. V katoliških državah je cerkev podprla spontano delovanje humanitarne pomoči. Temeljala je na krščanski socialni solidarnosti z zatiranimi, ki so bili, v primeru

⁵² Samuel Huntington, "The Clash of Civilizations?", *Foreign Affairs*, vol. 72, št. 3, Poletje 1993, str. 21-49.

⁵³ Ta odnos je postal široko razširjen v ZDA, toda še bolj v Veliki Britaniji, kjer so ga zagovarjali tako Severno Irski Unionisti, kot tudi skrajna levica (Conversi, *Moral relativism and Equidistance..*, str. 255-62).

⁵⁴ Protestanti predstavljajo 45% nemške populacije in netočno ter varljivo je trditi, da bi lahko katoliki (37%) vplivali na Genscherjeve odločitve v večji meri kot protestanti, kljub temu, da so bili glede zadeve bolj glasni.

Slovenije in Hrvaške, katoliki. Vendar pa se je papežev poziv k miru in obsodba Beograda še okrepila, ko so muslimani, namesto katolikov, postali nove žrtve.⁵⁰ Bosna je postala žarišče nove mrzlične humanitarne dejavnosti. To je bilo v skladu z ekumenskimi načeli cerkve, nastalimi v zadnjih trideset letih - vsaj od drugega vatikanskega koncila naprej. Ta načela so se najbolje pokazala, ko je Janez Pavel II obsodil zavezniško bombardiranje Iraka v času Zalivske vojne. Paradokсно pa si je papež zaradi nevtralnega odnosa v času Zalivske vojne prislužil obtožbe zaradi svoje pomanjkljive "lojalnosti" do zavezniškega vojaškega truda v trenutku, ko je bila potreba po mednarodni koheziji najpomembnejša. Tovrstne obtožbe pa so bile še bolj usmerjene zoper Nemčijo, katere očitno neodziven in pacifističen odnos so poniževalci Nemčije razumeli kot dokaz šibkosti nemške predanosti skupnim Zahodnim idealom - prezrli pa so dejstvo, da je Francija igrala odločilnejšo vlogo s tem, ko je podpirala Sadama Huseina do zadnjega trenutka ter poskušala ponovno vzpostaviti stike z Bagdadom, še preden je bil embargo OZN odpravljen.

Papež Janez Pavel II je predlagal Kohl, da bi Nemčija in Vatikan istočasno priznala samostojnost Slovenije in Hrvaške. Nazadnje ju je Vatikan priznal le dva dni pred Evropsko skupnostjo. Ko se je število smrtnih žrtev povečevalo, sta Francija in Velika Britanija še vedno odlašali glede priznanja samostojnosti, medtem ko se je Nemčiji to zdelo nujno. Gibanje za podporo Hrvaške in Slovenije je bilo še zlasti močno v Italiji in na Bavarskem. To je pogosto napačno interpretirano kot oblika skrajno desne podpore hrvaškemu nacionalizmu in oživiljanje vojnega 'zavezništva', ki je bilo vzpostavljeno med silami osi in hrvaškimi ultranacionalisti.

Takšna analiza je spregledala vsaj dve stvari.

Prvič, to gibanje je bilo v osnovi humanitarno in občutek solidarnosti se je večal zaradi etničnega čiščenja Hrvatov, ki sta ga izvajali srbška paravojska in JLA. Hrvaško neodvisnost so podpirali bolj zato, ker so jo razumeli kot način, s katerim bi rešili Hrvate pokolov, ki so bili zagrešeni v imenu jugoslovanske enotnosti in ne toliko zaradi strateških zavezništev s skrajnimi nacionalisti.

Drugič, kot sem že prej omenil, je skrajna desnica v številnih državah, na primer v Italiji, tradicionalno protihrvaška. Raje kot da bi spoštovali tradicionalna zavezništva druge svetovne vojne, so neofašisti razvili močno protihrvaško retoriko, pogosto v okviru splošne germanofobije - iz katere so bili običajno izvzeti njihovi skrajno desni nemški tovariši.

Tretjič, najbolj prepričani podporniki priznanja hrvaške samostojnosti so bili razpršeni po celotnem političnem spektru, z močnimi predstavniki v zmerni in sekularni levici. Na primer, med italijanskimi političnimi skupinami je bila bojevitost sekularna Radikalna stranka mogoče najmočnejša podpornica priznanja

⁵⁵ 'Possible recognition of Croatia, Slovenia urged', Deutsche Presse Agentur (DPA), 12. julij 1991, trans. in Foreign Broadcast Service (FBIS), Daily Report (WEU, Western Europe) 13. julij 1991, str. 15. Prav tako glej Jonathan Bach, 'One step forward, three steps back? Germany, the European Community, and the recognition of Croatia and Slovenia', razprava predstavljena na German Studies Association Conference, Washington, DC, 8-10 oktober 1993.

⁵⁶ Barbara Spinelli, 'Gli ipocriti mea culpa dell'Ovest. La fine Bosnia', La Stampa, 30. junij 1993, str. 1.

Hrvaške.

Na papeževe pozive k miru na Balkanu in njegovo obsojanje srbskega ravnanja z manjšinami, so nekatere protestantske države, tudi Anglija, gledale z nezaupanjem. Na tem področju je bila tradicija solidarnosti med anglikansko skupnostjo in srbsko pravoslavno cerkvijo nepričakovano ponovno obujena.⁵⁷ Za konservativne angleške elite je imela 'papistična zarota' pomemben vidik: podobnost med Irsko in Hrvaško. Na Srbe v Krajini se je gledalo kot na protestante iz Severne Irske, Knin pa je bil viden kot južna verzija Londonderryja, medtem pa se je izoblikovalo 'solidarno' gibanje med skrajnimi unionisti in srbsko paravojsko. Iz zapisnikov razprav v parlamentu je razvidno, da so bili člani parlamenta iz vrst protestantskih unionistov med najbolj neomajnimi srbofili prav v vsaki razpravi v spodnjem domu (z možno izjemo skrajnega laburista Tonyja Benna).⁵⁸ Srbofilni propagandisti, kot je npr. Richard West, so pograbili te podobnosti za pritisk za nepriznanje samostojnosti. Zahod je definiral hrvaški ustaški režim v času druge svetovne vojne kot "podoben terorističnemu režimu IRE".⁵⁹ Vendar pa je bilo, kot da bi želeli ovreči šibkost te ideje, prohrvaško gibanje presenetljivo šibko na Irskem. Del irskih intelektualcev, na katere so tradicionalno vplivali njihovi angleški kolegi, ni uspelo resno reagirati ali narediti pomembnih primerjav med Hrvaško in Irsko.⁶⁰

Nenazadnje, bližina Nemčije in Italije severnemu Balkanu je zagotavljala vezi, ki so jih gojile mednarodne organizacije in gospodarske povezave, kot na primer zveza *Alpe-Adria*.⁶¹ Slednja je bila oblikovana kot orodje za regionalno gospodarsko sodelovanje med Slovenijo, Hrvaško, Avstrijo, Madžarsko, deli severne Italije in Bavarsko. Torej, močne vezi med temi sosednimi regijami so bile že, vzpostavljene že veliko prej preden so se začele težave.

Antievropska težnja

Nemški interesi v vzhodni Evropi - na področju gospodarskega razvoja in tudi politične stabilnosti - so večji od angleških.⁶² Ostpolitik med hladno vojno je preprosto pripravila Nemčijo na dogodke po letu 1989.⁶³ Razen tega pa je združitev prinesla Nemčiji daljšo mejo s slovanskim svetom, vključno s 646 kilometri kopenskih meja s Češko republiko in 456 kilometri s Poljsko. Ne smemo pa pozabiti, da je Anglija ena izmed najbolj brezbrzičnih partnerjev v Evropski uniji in ena izmed

⁵⁷ Converse, 'Moral relativism ...', zlasti str. 250-1

⁵⁸ Great Britain, Parliament, House of Commons, Official Report, Parliamentary Debates (Hansard). London: HMSO (daily), vol. 260, št. 112, sreda, 31. maj 1995, col. 999-1102.

⁵⁹ Richard West, 'Yugoslavia really is one nation!', *The Sunday Telegraph*, 30. junij 1991, str. 20.

⁶⁰ Navkljub dejstvu, da so zgodovinarji kot R. W. Seton-Watson raziskovali vzporednice med Hrvaško in Irsko že leta 1912, Robert William Seton-Watson, *Absolutism in Croatia*. London: Constable & Co., 1912).

⁶¹ Glede *Alpe-Adria* glej Liviana Poropat, *Alpe-Adria e Iniziativa Centro-Europea: Cooperazione nell'Alpe-Adria e nell'area da Lubiana*. Napoli: Edizioni Scientifiche Italiane, 1993.

⁶² Glede trikotnega odnosa med vzhodno/zahodno Nemčijo in Jugoslavijo, glej Sabrina Petra Ramet, 'Yugoslavia and the two Germans', in Dirk Verheyen and Christian SØ e (eds) *The Germans and their Neighbors*. Boulder, Colo.: Westview Press, 1993.

⁶³ Na primer: glej William E. Griffith, *The Ostpolitik of the Federal Republic of Germany*. Cambridge, Mass.: MIT Press, 1978.

držav, ki je pokazala najmanj interesa za poglobljanje unije.⁶⁴ Angleške elite celotnega političnega spektra zgodovinsko bolj zanimajo dogajanja v Južni Afriki kot pa na Balkanu. Vendar pa je presenetljivo, da je bilo Angliji dovoljeno igrati ključno vlogo na tem območju. Je pa jugoslovanska kriza priskrbela najbolj dramatično ozadje za oživljanje angleškega antagonizma do Evropske unije. Napadi na Nemčijo so bili pogosto mišljeni kot napadi na Evropo iz časov, ko je bila le-ta dojeta kot popolnoma pod gospodarskim vplivom Nemčije.

Dober primer mešanja germanofobije in protievropejstva je prikazan v naslednjih izjavah: "V letu 1992 naj bi se Nemčija umaknila iz programa Evrofighter ter tako ogrozila zaposlitev 40.000 angleškim delavcem, hkrati pa je decembra 1991 na področju zunanje politike le-ta silila Anglijo in ostalih dvanajst, naj priznajo neodvisnost različnih nekdanjih provinc [sic] Jugoslavije ter tako v najslabšem primeru pospešila niz krvavih vojn in v najboljšem primeru spodkopala mirovni proces na Balkanu".⁶⁵ Prvič, opazimo avtorjevo nekronološko dožemanje, saj vzroke za izbruh vojne (junij 1991) išče v priznanju Evropske unije (december 1991). Drugič, avtorji prikažejo široko razširjeno sprejetje dveh tipičnih 'diverzionističnih' strategij v eno: 1. odvrčanje krivde od Anglije, ki je igrala vodilno vlogo v medlem "mirovnem" procesu, ki je doživel vrhunec z etničnim čiščenjem, na Nemčijo, ki je bila izključena iz iniciative za 'mir'; 2. Nemčija je bila hkrati obtožena za izgubo 40.000 delovnih mest Angležev, kar je bila pripravna tarča za srd delavcev v času, ko je nezaposlenost naraščala. Ti teoretiki tako povezujejo domnevno evropsko in nemško odgovornost v vojni z britanskimi notranjimi problemi. Poleg tega nihče ne govori o sodelovanju Londona z Beogradom ter o mižanju na eno oko glede etničnega čiščenja prek britanske podpore za embargo na orožje pri napadeni strani. Ne želi se priznati angleške vodilne vloge v bankrotiranem 'mirovnem' procesu, ki je ščitil srbsko ekspanzijo. Kot je opozoril Adrian Hastings:

"Britanski odnos je zmešal običajno britansko obsedenost z vzdrževanjem obstoječega stanja mednarodnih meja z antievropskimi, zlasti antinemškimi nagnjenji. Britansko nezaupanje in nelagodje glede procesa evropskega združevanja je zameglilo pogled na predrzno prosrbsko zunanjo politiko. Prepričanje, da bi lahko močno centralizirana Jugoslavija - ali Srbija na njenem mestu - omejila moč Nemčije, je bil ključni koncept tega usodnega nagnjenja. Britanska vlada je "želela ohraniti veliko, srbsko dominirano Jugoslavijo. Ko je to padlo v vodo, je namesto tega podpirala 'veliko Srbijo', ker je v povečani Srbiji, ki je bila vzpostavljena tudi z angleško skrivno pomočjo, videla protiutež nemškemu vplivu na Balkanu ... Zunanje ministrstvo je še vedno absurdno preobremenjeno z ohranjanjem 'ravnotežja moči' v srednji Evropi in 'obvladovanjem' Nemčije".⁶⁶

To potrjuje, da so vodilni angleški politiki in intelektualci uporabili jugoslovansko tragedijo kot areno za oživljanje starih protievropskih rivalstev. Evropska razdrob-

⁶⁴ Ankete za raziskavo javnega mnenja so dosledno postavljale Anglijo na konec seznama držav Evropske skupnosti.

⁶⁵ Alan Sked in Chris Cook, *Post-War Britain, A Political History: 1945-1992*. Penguin, 1993, str. 561.

⁶⁶ Adrian Hastings, *SOS Bosnia* (London: Odbor državljanz Velike Britanije za Bosno in Hercegovino, 1993 (brošura), str. 8, poševna pisava v mojem tekstu.

ljenost in nesposobnost spopasti se s krizo, je izvirala ravno iz oživljanja teh antagonizmov in pomanjkanja predanosti Evropi s strani nekaterih njenih partnerjev. Srbofilski avtor Richard West združi tipično angleško hrvatofobijo s popadljivim protievropskim nagnjenjem. Pravi, da bi "moral neuspeh federacije v eni majhni državi, katere ljudje so etnično in lingvistično praktično nerazpoznavni (Jugoslavija), služiti kot svarilo proti sedanji maniji za gradnjo ogromne evropske federacije. Evromanija je že veliko prispevala k težavam Jugoslavije ter nepremišljeni, pogubni razglasitvi neodvisnosti Slovenije in Hrvaške ... Če Irci in Britanci že 800 let niso mogli živeti drug z drugim, zakaj bi se to spremenilo pod vladno Bruslja ali Strasbourga? ... potem bi morali podpirati enotnost in suverenost Jugoslavije na enak način, kot bi morali podpirati enotnost in suverenost Velike Britanije".⁶⁷

Med dejavniki, ki so vodili Nemčijo k 'zgodnjemu' priznanju Hrvaške in Slovenije, je bila nemška tuja in nedvoumna proevropska obveza - vsaj do sredine 90. let. Vzpon nacionalizma v nekdanji Jugoslaviji je predstavljal resnično grožnjo strukturi evropske enotnosti. Ne samo, da je odkril razhajanja glede načina, kako se lotiti konfliktov, temveč je tudi grozil, da ga bo razširil izven Jugoslavije, s pritegnitvijo Grčije in Turčije. Nemška diplomacija je tako morala pokazati veliko večjo skrb in občutljivost za dogodke, ki so se odvijali na Balkanu, kot pa druge evropske diplomacije.

Običajno bi Proevropejci poskušali zmanjšati kakršnekoli napetosti z Nemčijo, tako glede nemških trditev kot tudi glede njihovega priznanja Hrvaške in Slovenije. Vendar pa je orožje, ki ga je priskrbel srbska propaganda, najbolj koristilo evroskeptikom. V preteklosti je ta skupina poskušala pokazati, da je Evropska skupnost zgolj nemška *palaestra*. Protievropski diskurz je temeljil na izogibanju nemško dominirane Evrope.

To zanikanje odgovornosti se je pokazalo v takojšnjem razpadu številnih pridobitev, ki so jih v preteklih 50 letih dosegli ustanovitelji evropskega vzora. Čeprav celoten vpliv vojne v Bosni na evropsko enotnost še zdaleč ni bil primerno ocenjen, pa je bila razsodba soglasna in neizpodbitna:

"Vojna v nekdanji Jugoslaviji je poudarila prepad med cilji Evropske skupnosti in njenimi zmožnostmi. V trenutku, ko se je začela ukvarjati z zadevami glede skupne obrambe in varnostne politike, se je srečala z nerazrešljivim konfliktom pred lastnimi vrati. Neuspešnost glede prekinitve vojne v Bosni ni zgolj zmanjšala kredibilnost poskusov, da bi ustvarili skupno obrambno in varnostno politiko, omajala je tudi sposobnost Evropske skupnosti, da bi sploh lahko izvajala kakršnokoli politiko."⁶⁸

Delovanje Skupnosti in sedaj Unije glede nekdanje Jugoslavije je povzročilo splošno razočaranje. Skupnost je pripravila okvir, znotraj katerega se je bilo mogoče pogovarjati o razlikah med politikami članic, kar je preprečilo ponovitev katastrofe iz 1914. leta. Vendar pa ji ni uspelo oblikovati učinkovite skupne politike in vprašanje je, če so nove procedure CFSP (Skupne zunanje in varnostne politike)

⁶⁷ Richard West, 'Yugoslavia really is one nation', *The Sunday Telegraph*, 30. junij 1991, str. 20.

⁶⁸ David Marsh, *Germany and Europe*.

dovolj močne, da bi omogočile Uniji boljše delovanje takšnih neukrotljivih situacij."⁶⁹

"Glede vprašanja, kaj narediti glede razpada Jugoslavije, so obstajale pomembne razlike v mnenjih članic pred in v času Zalivske vojne leta 1991 ter od 1992 dalje. Ti primeri so pokazali, da ko je prišlo do večje krize, ki je močno vplivala na Evropsko skupnost, le-ta ni mogla narediti kaj več, kot slediti minimalistični kolektivni liniji, ki jo je diktirala mešanica politične preračunljivosti in zavedanje pomanjkljivosti učinkovite politične in vojaške moči."⁷⁰

Po drugi strani pa se je padec kredibilnosti Evropske skupnosti kazal v zmanjšani participaciji Nemcev.

"V 1992-93 je to imelo daljnosežen vpliv na volilce v Nemčiji, saj so bili bližje bojem v Jugoslaviji kot katerakoli druga članica Evropske skupnosti razen Italije, bili so bolj izpostavljeni tokovom beguncev iz vojnega območja ter vedno bolj skeptični glede Maastrichtskega sporazuma za združeno Evropo, zlasti glede načrta za monetarno unijo. Konflikt v nekdanji Jugoslaviji je zmanjšal podporo nemških volilcev za operacijo nemške zvezne vojske pri ohranjanju miru zunaj Nata."⁷¹

Na kratko, kontradiktorna drža, ki so jo imele vse glavne sile zahodnega bloka od priznanja naprej, je odkrila močan ideološki spor med glavnimi akterji v Evropski skupnosti ter posledično definirala meje evropskega sodelovanja na področju varnosti in zunanjih zadev.

Združitev Nemčije: starodavni duhovi v novi steklenici

Proces združitve Nemčije je bil neizpodbitno glavni katalizator novega strahu pred Nemčijo, ki je nesorazmerno vplival na angleške in francoske percepcije jugoslovanske krize. Kot je bilo že večkrat prikazano, je konec bipolarnega sveta omogočil, da so do takrat zatrta nagnjenja ponovno priplavala na površje, medtem ko je lepilo, ki je pomenilo skupno borbo proti komunizmu in sovjetski ekspanziji, začelo popuščati. Združitev Nemčije je ponovno obudila speče duhove. Ta del bo posvečen analizi odnosa med tem zgodovinskim dogodkom ter vzporednim poniževanjem Nemčije.

Nemški poniževalci trdijo, da je združitev Nemčije tisti mednarodni dogodek, ki je najbolj vplival na razpad Jugoslavije. Nemčija po združitvi je bila prva država, ki je zase uporabila načelo samoodločbe. Pogosto se govori, da je njen vzor neposredno ali posredno navdihnil nacionaliste v drugih delih sveta, od Baltika do Moldavije in celo Sadama Huseina pri nesrečni invaziji na Kuvajtu. Zagovorniki velike Srbije pogosto sami citirajo nemško združitev kot precedens, pri tem pa pozabljajo, da je bila le-ta dosežena brez enega samega strela. Vendar pa paradigma "učinka domin" še zdaleč ni upoštevana kot resnična v mednarodnih odnosih

⁶⁹ John Pinder, *European Community, The Building of a Union*. Oxford: Oxford University Press, 1995, str. 220.

⁷⁰ Derek W. Urwin, *The Community of Europe: A History Of European Integration since 1945*. London/New York: Longman

⁷¹ David Marsh, *Germany and Europe*.

in politologiji.⁷² Ideja nemškega 'izvirnega greha' je pomembna v arsenalu orožij popolnega poniževalca Nemčije. Vseeno pa obstajata dva mogoče celo bolj pomembna vira navdiha, oba povezana z združitvijo. Prvič, čeprav je načelo samoodločbe povezano z demokracijo in človekovimi pravicami, ne vodi avtomatično k odcepitvi.⁷³ Z vidika mednarodnih akterjev - zlasti vidik sosedov države, ki se širi - pa je boljša opcija odcepitev (krčenje države) kot pa združitev (širitev države).⁷⁴ Drugič, združitev Nemčije je porušila ravnotežje moči znotraj Evropske unije, saj je vsaj ustvarila vtis neizbežne nemške 'dominacije' kontinenta.

Po združitvi Nemčije je bilo ljudske glasove o nemških skrivnih ambicijah na Balkanu slišati predvsem v Veliki Britaniji, pa tudi v drugih evropskih državah. Združitev Nemčije je vse presenetila. Po eni strani je obstajalo pristno navdušenje nad podrtjem ločnice, ki je več kot 40 let razmejevala središče Evrope. Po drugi strani pa je že ideja sama, da bi Nemčija lahko bila ena, oživila duhove preteklosti. Ljudje so nenadoma ugotovili, da je, vsaj glede na njeno velikost (349.520 km²) in število prebivalcev (80.767.591),⁷⁵ Nemčija postala dominantna članica Evropske skupnosti. To je še okrepilo strahove tudi glede gospodarske dominacije, predvsem v Veliki Britaniji in drugih severnoevropskih državah. Povedano na kratko, združena Nemčija je povzročila nagonske strahove. Od tod splošni namen, da bi jo 'kaznovali' na najbolj šibkem področju, torej zunanji politiki.

Z drugimi besedami, čeprav ji niso nikoli verbalno nasprotovali, je združitev Nemčije povzročila zaskrbljenost med drugimi evropskimi partnerji. To je še zlasti veljalo za Veliko Britanijo, kjer je močan protievropski lobi našel novo legitimacijo za svoje protifederativno stališče. Tudi Francija, glavna nemška sosedka se je bala, da bi bila v Evropski uniji obravnavana kot manjša partnerica.

Dolgo časa je minilo, da so se strahovi poglobili. V javnosti so namreč z množičnim medijskim osredotočanjem na rasistične napade na prosilce za azil ter gostujoče delavce v Nemčiji občutek strahu še krepili.⁷⁶ Res pa je nenaden porast napadov neonacističnih band na tujce močno prispeval k širitvi dotlej neznanega občutka preplaha. Bolj žalostno pa je, da so se napadi dogajali neposredno po združitvi Nemčij in da so bili večinoma delo vzhodno nemške mladine, ki je bila socializirana v času socialističnega internacionalizma, in ki je pravzaprav imela očitne koristi ob uresničitvi dolgoletnih sanj o demokraciji in združitvi. Podobni napadi v Franciji in drugih državah so pritegnili veliko manj pozornosti javnosti. Sočasen pojav združitve Nemčije in hkraten vzpon ksenofobije v državi, je po vsej verjetnosti vplival na analizo zunanje politike. Ta povezava prezre dejstvo, da so hrvaške begunce in gostujoče delavce napadali obritoglavci. Vendar pa ni mogoče

⁷² Za kritično oceno paradigme 'učinka domin' kot je bila uporabljena za nacionalistična gibanja, glej Daniele Conversi, 'Domino effect or internal developments? The influences of international events and political ideologies on Catalan and Basque nationalism', *West European Politics*, vol. 16, št. 3, Julij 1993, str. 245-270.

⁷³ Za razpravo o tej zadevi, glej Alexis Heraclides, *The Self-Determination of Minorities in International Politics*, London/Portland, Oregon: Frank Cass, 1991.

⁷⁴ Glede odcepitve glej Allen Buchanan, *Secession ...*

⁷⁵ July 1993 po oceni.

⁷⁶ Glede vzpona neorazizma v združeni Nemčiji, glej Sabrina Petra Ramet, 'The radical Right in Germany', In *Depth*, Winter 1994, vol. 4, št. 1, str. 43-68.

prezreti demokratične moči nemške družbene strukture, ki se je odrazila v množičnih demonstracijah s prižiganjem svečk proti ksenofobičnim napadom, ki so veliko bolj prepojile nemško politično življenje, kot pa se je to zgodilo v katerikoli drugi evropski državi.⁷⁷

Podobno kot druge zahodne sile je tudi Velika Britanija zagovarjala načelo združitve Nemčije že vsaj od leta 1949. Vseeno pa je hitrost, s katero je prišlo do združitve, prehitela britanske intelektualne in institucionalne sposobnosti, da bi le-to sprejela in se ji prilagodila. Glavna prelomnica hladne vojne je namreč potekala po berlinskem zidu: zid je tako zapečatil usodo obeh Nemčij, a tudi obeh blokov. Ali z drugimi besedami, sama hladna vojna je bila "osredotočena na delitev Nemčije. Vojni načrti obeh strani so videli Nemčijo kot prvo bojišče v tretji svetovni vojni".⁷⁸

S spodbujanjem združitve Nemčije so zahodne vlade hkrati poudarjale, da bi se le-ta morala zgoditi v okviru Evropske skupnosti in Nata, ter zlasti, da bi morala obdržati obstoječe mednarodne meje. Torej je bila skrb za ohranitev statusa quo hladne vojne je bila tako očitna še pred razpadom vzhodnih večnarodnih držav.

Najprej zaskrbljeni zaradi združitve sta bili Francija in Velika Britanija, saj sta menili, da bosta ob soočenju z združeno Nemčijo tvegali izgubo svojega glavnega položaja ter s tem pa tudi zmanjšanje svojega vpliva. Ti dve državi sta "igrali zaskrbljene opazovalce v hitro odvijajoči se drami" ter ustvarili podobo enotne Nemčije, ki ju bo "postopoma izrinila z glavnega odra evropske politike".⁷⁹ Kljub njenemu previdnemu pristopu k združitvi Nemčije, pa niti Pariz niti London nista zmogla "izdelati dolgoročne strategije, kako obravnavati ta nov izziv ... kot, da bi računali na svoj status edinih jedrskih sil v zahodni Evropi in s tem zagotovljen politični vpliv."⁸⁰

To mogoče tudi razloži angleško taktično podporo francoskim jedrskim poskusom v Tihem oceanu leta 1996: London in Pariz sta videla uporabo atomske bombe kot zadnji simbol premoči v nasprotju z ekonomsko in politično močjo Nemčije, ki je brez jedrskega orožja, kljub ceni, ki so jo plačali Polineziji in drugi prebivalci otočij Tihega oceana.

Kot vemo, je berlinski zid padel 9. novembra 1989.⁸¹ Nekaj mesecev pred tem, natančneje 17. junija, so Zahodnjaki še vedno "pozivali h končni ponovni združit-

⁷⁷ Glede demonstracij s prižiganjem svečk proti ksenofobičnemu nasilju, ki so postopoma spremenile javno razpoloženje, glej Stephen Kinzer, 'Demonstrations for tolerance', *New York Times*, 13. januar 1993. ponatis Jarausch, Konrad H. in Volker Gransow (eds) *Uniting Germany, Documents and Debates, 1944-1993*. Providence/Oxford: Berghahn Books, 1994, str. 267-9. Glede reakcij tujine glede ksenofobije, glej Angelo Bolaffi, 'Foreign reactions to xenophobia', *Die Spiegel*, 14. december 1992, no 51, 28f. ponatis Jarausch, Konrad H. in Volker Gransow (eds) *Uniting Germany*, str. 263-5.

⁷⁸ John Agnew in Stuart Corbridge, *Mastering Space: Hegemony, Territory and International Political Economy*. London/New York: Routledge, 1995, str. 1552.

⁷⁹ A Riding, 'On Germany, not all is joy', *New York Times*, 15. february 1990, ponatis Jarausch, Konrad H. in Volker Gransow (eds) *Uniting Germany, Documents and Debates, 1944-1993*. Providence/Oxford: Berghahn Books, 1994, str. 115-6.

⁸⁰ idem, str. 115-6.

⁸¹ Združitve Zvezne republike Nemčije, Nemške demokratične republike in Berlina je bila uradno objavljena 3. oktobra 1990 (ta dan je bil proglašen za nacionalni praznik kot Dan nemške enotnosti).

vi. Zavezniške vlade so namreč hlinile svoje strinjanje v prepričanju, da njihove karte nikoli ne bodo odkrite. V praksi pa so pravzaprav skoraj vsi odobraval delitev in tu poskušali upravljati z njenimi posledicami. Prepričani so bili, da je obstoj dveh nemških držav temelj za mir v Evropi. Praktično vsi akterji in komentatorji so bili nepripravljeni na nenadno prebujenje vzhodne Nemčije v jeseni leta 1989.⁸² To je še toliko bolj presenetljivo, če upoštevamo dejstvo, da nobena od obeh Nemčij ni uradno nikoli sprejela delitve na dve Nemčiji. Zato je 23. člen ustave Nemške demokratične republike govoril o 'pristopu', kar pa je v praksi pomenilo združitev.

Ampak, kako je bila nemška politika priznanja samostojnosti povezana z združitvijo države? In zakaj je imela Nemčija manj zadržkov kot ostale evropske države o pomembnih spremembah v vzhodni Evropi? Ker ni bila vezana na noben neokolonialni imperij, Nemčija ni imela istih skrbi kot druge zahodne države. Poleg tega je bila Nemčija relativno 'homogena' država, ki ni vključevala področnih manjšin, ki bi predstavljale jasno grožnjo njeni enotnosti - razen dansko govoreče skupnosti v Schleswig-Holsteinu, majhne slovanske manjšine lužičkih Srbov ter še manjših severnih Frizijcev.⁸³ Kasneje bomo tudi razpravljali o dojemanju te grožnje za notranje meje Velike Britanije in Francije, vendar pa moramo opozoriti, da se je ta skrb razširila praktično na vse nehomogene države od Kitajske, Burme in Iraka, pa do Italije, Španije in Kanade.

Nenazadnje, nemška združitev je bila izvedena v skladu s široko razširjenim načelom samoodločbe. Za nekatere je bilo priznanje Hrvaške in Slovenije logična uporaba enakih načel, kot so bila uporabljena v drugih državah, ki so se, tako kot nekdanja vzhodna Nemčija, prebijale skozi porodne krče demokracije. Tako je, takoj ko je izbruhnil konflikt v Sloveniji, Helmut Kohl izjavil, da je "nesprejemljivo, da samoodločba nenadoma ne bi več igrala svoje vloge".⁸⁴ Za številne politične komentatorje sta bili demokracija in samoodločba neločljiva koncepta.

Napačna razlaga Zahoda glede jugoslovanske politike: med naivnostjo in cinizmom

Šibkost Zahoda je bilo pomanjkanje znanja o notranjih trenjih in cepitvah v nekdanji Jugoslaviji. To se je zlasti nanašalo na napačno razumevanje zaporedja dogodkov, ki so vodili v razpad: medtem ko je večina sprva kazala na slovenski in hrvaški nacionalizem kot enega glavnih vzrokov, pa danes vse bolj postaja jasno, da je bil etnični separatizem ustvarjen in gojen v Beogradu, da je potegnil za nos mednarodno skupnost in zavajajoče prikazoval primarno vlogo JLA, češ da ščiti državno enotnost.

Razpad Jugoslavije je bil pričakovan vsaj od zgodnjih 80. let, ko so velike gospodarske težave v državi in pomanjkanje centralnega vodstva vzbudile mednarodno

⁸² Jarausch, Konrad II. in Volker Granson 'The New Germany. Myths and Realities', in Jarausch, Konrad II. in Volker Granson (eds) *Uniting Germany, Documents and Debates, 1944-1993*. Providence/Oxford: Berghahn Book, 1994, str. xvii.

⁸³ Glede lužičkih Srbov, glej Martin Kasper (ed.) *Language and Culture of the Lusatian Sorbs throughout their History*. Berlin: Akademie-Verlag, 1987.

⁸⁴ *International Herald Tribune*, 1. Julij 1991.

zaskrbljenost. Že v začetku 80. let je politični zgodovinar A. Ross Johnson svaril: "Jugoslovanska politična retorika podpira mnenje, da so 'vsí nacionalizmi enako nevarni'. Dejansko pa je srbski nacionalizem daleč najbolj nevaren. Ker je edino orodje centralizma, je tudi edini nacionalizem, ki lahko spodbudi razkrojevalne reakcije v celotni državi".⁸⁵ Leta 1985 je George SchUpflin napovedal težave pri ohranjanju enotnosti republik.⁸⁶ Junija 1989 je Branka Magas predvidevala, da se mogoče pripravlja velika eksplozija.⁸⁷ Leta 1989 je ista avtorica svarila glede nevarnosti 'balkanizacije'.⁸⁸ Nekaj mednarodnih analitikov je torej zelo zgodaj predvidelo prihodnje dogodke. Vendar pa je medije začelo skrbeti prepozno in ko jih vendarle je, so se komaj izognili temu, da niso celotne zadeve napravili trivialne z evrocentričnimi nazori, kot je 'tribalizem'.⁸⁹

V začetku 80. let je bilo nasilje proti Albancem splošno znano, toda le malo graj je bilo izrečenih od redkih politikov in opazovalcev na področju človekovih pravic. Vendar pa je bil to jasen signal, poleg retorike na področju človekovih pravic, tako Beogradu kakor tudi njegovim žrtvam. V jugoslovanskem razmišljanju tistega časa je bil signal interpretiran kot signal pravega a pričakovanega nevmešavanja v notranje zadeve države. Ideja nevmešavanja je predstavljala osrednjo vrednoto za titostično neuvrščeno ideologijo. In Zahod se je odločil, da bo upošteval Titove zahteve glede suverenosti Jugoslavije - vendar tokrat brez Tita. Zahodne elite so se odločile prezreti najmočnejšo in vseobsegajočo obliko nacionalizma, državni nacionalizem. V očeh številnih opazovalcev nacionalizem preprosto ni obstajal. Bil je bolj bolezen nepokornih manjšin, ne pa problem jugoslovanske države.

Če je bil razpad Jugoslavije predvidljiv dogodek, zakaj so ga potem nekatere zahodne države poskušale preprečiti kolikor dolgo so ga le lahko? Zakaj ni bil cilj velike Srbije, znotraj ali brez Jugoslavije, pravočasno diagnosticiran? V tem delu bom raziskal ključno mednarodno plat jugoslovanske vojne, namreč posebno okoliščino poznavanja ter hkrati neseznanjenosti z Jugoslavijo, kot jo je določila hladna vojna.

V tem delu trdim, da je vsak večji dogodek v Jugoslaviji prišel do zahodnih diplomacij po strogi selekciji in pregledu beograjskega propagandnega stroja ali projugoslovanskih elementov v tujini. V Veliki Britaniji so slednji vključevali tako pročetniške lobije kakor tudi marksistične intelektualce.⁹⁰ Povedano na kratko, dogodki v Jugoslaviji so bili dolgo časa percipirani le skozi srbski objektiv. Enako je bila v akademskih krogih edina realnost tista, kakršno so prikazali njihovi srbski

⁸⁵ A Ross Johnson, *Impressions of Post-Tito Yugoslavi: A Trip Report*. Santa Monica, CA.: Rand, January 1982, str. 10 ['A Rand Note'; no 1813].

⁸⁶ George SchUpflin, 'Political Decay in one-party systems in Eastern Europe: Yugoslav Patterns', in Pedro Ramet (ed.) *Yugoslavia in the 1980s*. Boulder: Westview Press, 1985, str. 307-324.

⁸⁷ Branka Magas, 'Brief notes on a visit to Yugoslavia, 18. maj do 1. junij 1988', in Branka Magas, *The Destruction of Yugoslavia: Tracing the Break-up 1980-92*. London/New York: Verso, 1993, str. 122-36.

⁸⁸ Branka Magas, 'Yugoslavia: The spectre of Balkanization', *New Left Review*, št. 173, Marec 1989, str. 3-31 [ponatis v Magas *The Destruction of Yugoslavia*, str. 187-217].

⁸⁹ 'Preilous tribalism in the Balkans', Editorial, *New York Times*, 25. junij 1989, str. 26E. Članek se je nanašal na Jugoslavijo, kot tudi na Turčijo, Anglijo, Španijo in različne vzhodne evropske države.

⁹⁰ Glede prosrbskih skupin v Angliji, glej Conversi, 'Moral relativism...', str. 255ff.

kolegi. Vloga srbskih izobražencev pri oblikovanju idej glede etničnega čiščenja in zatiranja odpadništva je danes že na široko popisana.⁹¹

Mediji so igrali ključno vlogo v tem presenetljivem vakuumu informacij tako, da so širili podobe tragedije, ki jo je srbska propaganda poskušala do skrajnosti zmanjšati. Do pomembnih poskusov, da bi utišali medije s trditvami, da prikazujejo enostranski ali popačen pogled na konflikte, je prišlo ob najbolj ključnih trenutkih vojne, ravno ko bi se Zahod resnično moral zbrati. Filozofija 'moralnega relativizma' je nasprotovala poročanju medijev.⁹²

Vseeno se to ni zgodilo v nekaterih državah. V Nemčiji je že prevladovala akademsko tradicija, ki je bila manj naklonjena Srbiji - čeprav je tudi v Nemčiji obstajala močna prosrbska dediščina.⁹³ Nemčija je imela manj izrazite diplomatske stike s Srbijo, vsaj od prve svetovne vojne naprej.

Nasprotno kot to velja za Sovjetsko zvezo, je na Zahodu le redko obstajalo resnično poznavanje Jugoslavije.⁹⁴ V času hladne vojne so bila ogromna sredstva vladnih agencij Združenih držav Amerike namenjena razvoju sovjetskih študij v Ameriki in nastala je celotna področna stroka z imenom sovjetologija ali *kremlologija*. Na žalost pa niso nikoli ustanovili 'jugoslavologije'. Zakaj takšno pomanjkanje zanimanja? Glavni razlog je, da Jugoslavija ni bila ključni protagonist hladne vojne, ni bila niti sovražnik niti grožnja zahodnim interesom, ravno nasprotno, pripisovali so ji več strateških prednosti.⁹⁵

Na Jugoslavijo se je na Zahodu pogosto gledalo kot na potencialnega zaveznika v hladni vojni. Titov režim je imel ogromne koristi s tem, ko je igral vlogo mostu

⁹¹ Načrt za etnično čiščenje so v resnici izdelali beografski intelektualci vsaj štiri leta pred priznanjem. Glej Norman I. Cigar, *Genocide in Bosnia: The Policy Of "Ethnic Cleansing"*. College Station: Texas A&M University Press, 1995, str. 22-37; in Magas, *The Destruction of Yugoslavia*, str. 49-73. Beverly Allen trdi, da se je etnično čiščenje začelo še prej, leta 1986, ko so bili nesrbski kadeti in vojaški novinci v JLA umorjeni v čudnih okoliščinah. Glej Beverly Allen, *Rape Warfare: The Hidden Genocide in Bosnia-Herzegovina and Croatia*. Minneapolis: University of Minnesota Press, str. 50-53. To prakso identificira kot nekaj kar je obstajalo pred letom 1990 "genocidni umori v vojski in odstranitev nesrbov z avtoritativnih položajev v teh in drugih institucijah. Sedaj - ko je prepozno - ni težko videti, kako je poplavljan vzdevek 'etnično čiščenje' pridobival na pomenu mnogo prej, preden je prišel v mednarodne medije in dal razlog 'mednarodni skupnosti', da je zmajevala z glavo v času poročil" (Allen, *Rape Warfare*, str. 53).

⁹² Glej Conversi, 'Moral relativism', pp. 244-6. Prav takoj glej Thomas Cushman, *Critical Theory and the War in Croatia and Bosnia*. Seattle: The Henry M. Jackson School of International Studies/University of Washington, Avgust 1997 (*The Ronald W. Treadgold Papers in Russian, East European and Central Asian Studies*, št. 13).

⁹³ Romantična tradicija, ponazorjena v delih bratov Grimm in zgodovinarja Leopolda von Rankeja (1795-1886), je poveljevala dejanja Srbov v prizadevanju za osvoboditev njihove svobode od Turkov. Glej Leopold von Ranke, *A History of Serbia and the Serbian Revolution*. London: John Murray, 1848, str. 435-ff. [ponatis New York: Da Capo Press, 1973] [German original ed.: Leopold von Ranke, *Die Serbische Revolution*, Aus Serbischen Papieren und Mittheilungen, 2. Ausg. Berlin: Duncker & Humboldt, 1844]. Glej tudi Leopold von Ranke, *Serbien und die Türkei im neunzehnten Jahrhundert*. Leipzig: Duncker & Humboldt, 1879.

⁹⁴ Bolj splošno pa bi se mogoče še vedno strinjal z izjavo Christopherja Cvica, da "Od vseh držav srednje in vzhodne Evrope, ki so bile prišle pod komunistično oblast leta 1955 je bila Jugoslavija najbolj marljivo in natančno preučevana vse do njene krvave smrti leta 1991". Christopher Cvic, 'Perceptions of former Yugoslavi: an interpretative reflection', *International Affairs*, vol. 71, no. 4, 1995, str. 819-26.

⁹⁵ Glede zavezništev v času vojne in privilegiranih odnosov zahoda s titoističnim režimom, glej Walter R. Roberts, Tito, Mihailovič, and the Allies.

med vzhodom in zahodom. S svojimi razsvetljenimi politikami neuvrščeni, Beograd ni nudil nobenega resnega razloga za skrb zahodnega bloka, poleg tega pa je bila, kot smo že opazili, povojna britanska politika neomajno protitoistična, ne glede na ideološke cepitve. Kot v primeru Enver Hoxhine Albanije, je Jugoslavija ostala na robu Nata in zahodnih strateških interesov.

Zaradi tega ni bilo večjih investicij v študije strukture in zgodovine jugoslovanskih družb v angleško govorečih državah: večina zahodnega 'strokovnega znanja' glede teh ozemelj se je vrtela okrog nekaterih diplomatov in lobistov, ki so bili osredotočeni na Beograd. Če upoštevamo to pomanjkljivost zahodnega strokovnega znanja, niti ni presenetljivo, da zahodne vlade niso bile zmožne interpretirati krize, ko je le-ta izbruhnila ob koncu 80. let, čeprav so - kot smo videli - nekateri osamljeni analitiki pričakovali zaton Jugoslavije.

Dodatno dejstvo, ki je Nemčiji omogočilo jasnejše predvidevanje razvoja dogodkov v Jugoslaviji, je bilo veliko število Albancev, Hrvatov in drugih gasdarbeiterjev z najrevnejših območij Jugoslavije v Nemčiji.⁹⁶ Zaradi njihove prisotnosti je bilo tu veliko težje skriti resnico kot drugje. Prav tako so bili zaradi njihove prisotnosti Nemci bolj dovzetni za njihove prošnje in sanje: "Ker je gostila 600.000 slovenskih in hrvaških delavcev, je Nemčija sočustvovala z njihovo težnjo po samoodločbi. Vendar pa je hkrati krvava dediščina nacizma v drugi svetovni vojni zvezala roke Zvezni republiki Nemčiji."⁹⁷ John Ardagh trdi, da so bili med vsemi imigrantskimi skupinami "Jugoslovani med svojimi delodajalci najbolj priljubljeni in zelo cenjeni zaradi svoje inteligence, vljudnosti in trdega dela."⁹⁸ Kljub temu pa vloga hrvaške diaspore pri oblikovanju nemške zunanje politike ni bila nikoli primerno dokumentirana. Nekateri avtorji so namigovali, da je neidentificiran 'hrvaški lobi' v Nemčiji ustvaril črno tančico prevare in propagande.⁹⁹ Običajno ni bil podan noben dokaz, ki bi podprl takšne hipoteze. Še več, isti avtorji komaj omenijo ključni vpliv veliko bolje organizirane srbske diaspore na druge zahodne države, zlasti Veliko Britanijo, Francijo in Združene države Amerike, kjer je usklajeno delovala s še močnejšim grškim lobijem. V nasprotju s hipotetičnim 'hrvaškim lobijem', je bila vloga srbskega lobija v jugoslovanski vojni temeljito dokumentirana.¹⁰⁰ Vloga lobijev je nujen vidik, s katerega je mogoče analizirati konflikt. Z analizo podatkov, ki so jih lobiji razširili med vladnimi agencijami in akademskimi institucijami, bi bilo mogoče razjasniti mednarodno razsežnost vojne in osnovo njene legitimnosti in podpore. V Veliki Britaniji so pogosto lobirali celo angleški držav-

⁹⁶ Glej Institut für Zukunftsforschung (Hrsg.), *Ausländer oder Deutsche: Integrationsprobleme griechischer, jugoslawischer und türkischer Bevölkerungsgruppen*. Köln: Bund-Verlag, 1981; Donata Elschenboich and Otto Schweitzer (Hrsg.) *Die Heimat des Nachbarn: Herkunftsländer, Italien, Jugoslawien, Griechenland, Türkei*. Gelnhausen: Burkhardt & Co.-Verlag, 1982; *Südosteuropa-Gesellschaft*, *Das Gastarbeiterproblem: Rotation? Integration? Arbeitsplatzverlagerung?*. Jugoslawien, Griechenland, Türkei: Ergebnisse einer Fachtagung. München: Eigenverlag der Südosteuropa-Gesellschaft, 1975.

⁹⁷ V Konrad H. Jarausch, *The Rush to German Unity*. Oxford: Oxford University Press, 1994, str. 206.

⁹⁸ John Ardagh, *Germany and the Germans: The United Germany in the Mid-1990s*. Penguin, 1995, Third Ed., str. 278.

⁹⁹ Leonard J. Cohen, *Broken Bonds: Yugoslavia's Disintegration and Balkan Politics in Transition*. Boulder, Colo.: Westview Press, 1995 [1st ed., 1993], str. 238-ff.

¹⁰⁰ Glej Blitz, 'Serbia's War Lobby...'

ljani s 'čistim angleškim' poreklom, ki so imeli komaj kakšno etnično povezavo z Balkanom.¹⁰¹

Nemška bližina Jugoslaviji je tudi pripomogla k posebno naklonjenemu nagnjenju do beguncev iz tega območja. Tako kot v času hladne vojne, je tudi v času vojne v Bosni Nemčija odprla vrata za begunce, kar je v popolnem nasprotju s strogim britanskim nadzorom meja. V Veliki Britaniji je ta nadzor preprečil dostop informacijam iz prve roke, seveda razen od vplivne srbske nacionalistične diaspore, ki smo jo že omenili. Nadzor meja je bil dosledno diskriminatoren do bosanskih beguncev in prišlo je tudi do primerov, ko so bili britanski državljani zaprti, ker so pomagali bosanskim muslimanom pri vstopu v državo ter jim nudili humanitarno pomoč.¹⁰²

Po letu 1989 je Nemčija postala glavna evropska država za imigracijo. Do leta 1992 je prišlo več kot 600.000 beguncev. Od 425.000 beguncev, ki jim je do leta 1992 uspelo zapustiti meje Jugoslavije, jih je Nemčija sprejela več kot 200.000, ta odstotek je veliko višji kot v katerikoli drugi zahodni državi.¹⁰³ Poleg tega je imela Nemčija najbolj liberalno politiko glede preskrbe zavetišča za tiste, ki so iskali azil: do nedavnih sprememb je 162.2.2. člen ustave zvezne republike Nemčije določal: "[vse] osebe, ki so preganjane zaradi političnih razlogov, bodo imele pravico do azila".¹⁰⁴

Sklep

Znotraj Evropske skupnosti je obstajal konsenz za ohranitev združene Jugoslavije. Kot smo videli, je celo Nemčija sprva nasprotovala razdelitvi države.

V omenjeni raziskavi sem pokazal, da je mnenje, da je Nemčija povzročila razpad Jugoslavije ali celo povzročila vojno, v veliki meri le mit. Kot vsi miti, je imel tudi ta svoje funkcije. Za zahodne voditelje, zlasti v Veliki Britaniji, je le-ta služil za opravičevanje njihovega *zastoja* in zapoznelega zavedanja glede vzrokov za konflikt. Za beograjske elite je predstavljal zavesten poskus, da bi odvrnili pozornost od njihove ključne odgovornosti za vojno. Točnost in pravočasnost napadov zoper Nemčijo je kazala na strategijo odvracjanja. Ideja nemške odgovornosti je bila alibi za mednarodno nesposobnost, z njo je Zahod opravičeval svojo nesposobnost koordinacije skupne politike do vojne. Ključne točke preobrata so predvsem neuspeh mirovnega načrta lorda Carringtona, začetki vojne v Bosni, anglo-franco-sko nasprotovanje sprotitvi embarga na orožje za Bosno ter neuspeh Vance-Owenovega načrta. Hkrati pa je bila Nemčija spoznana za odgovorno za vojno zaradi priznanja novih držav in potrditve novih mednarodnih meja.

Razlaga, ki se osredotoča na Nemčijo, je prav tako pomanjkljiva v analitičnem pogledu, saj je gradila na drugi zgrešeni interpretaciji, in sicer ideji, da je konflikt

¹⁰¹ Diaspora je izpolnila svojo vlogo dajanja podobe legitimnosti načrtu Velike Srbije. *The diaspora fulfilled the role of giving a semblance of legitimacy to the plan for a Greater Serbia. Na strašen pokol je prenesla aspekt dostojanstvene spodobnosti, ter tako pomagala zamegliti njeno genocidno naravo.*

¹⁰² Patricia Wynn Davies, 'Briton jailed after reuniting Bosnians', *The Independent*, 20. maj 1996.

¹⁰³ 'Germany chides Europe about Balkan refugees', *New York Times*, 29. julij 1992

¹⁰⁴ Osnovni zakon (Grundgesetz) je bila 'provizorična' ustava sprejeta 23. maja 1949.

v osnovi konflikt med Srbijo in Hrvaško. Osredotočanje na to se je izkazalo zgolj kot vaba.¹⁰⁵ Kot je pokazala vojna v Bosni, je bilo neumno poskušati rešiti hrvaški konflikt brez vključitve Bosne in drugih žrtev srbske ofenzive.

Nedavna dramatična ohladitev odnosov med Hrvaško in Nemčijo še dodatno zavrača poenostavljeno zgodbo o ponovnem oživljanju zavezništev druge svetovne vojne. Vsaj od leta 1992 je Nemčija krepila svoje vezi z vsemi nekdajnimi jugoslovanskimi republikami razen s Hrvaško. Nemški intelektualci so zelo glasno obsojali zlorabo človekovih pravic na Hrvaškem, zlasti vlogo hrvaških ekstremistov v Bosni. Metaforično lahko rečemo, da je padec mostarskega mostu hkrati predstavljal tudi pretrganje vseh prednostnih vezi med Nemčijo in Hrvaško. Hrvaška se je poskušala izogniti nemškemu objemu tudi tako, da je menjavala svoje ekonomske in politične partnerje ter okrepila odnose z drugimi zahodnimi državami, zlasti ZDA, Italijo in svojimi severnimi sosedi.

Sprva je bil poskus ponovne centralizacije jugoslovanske države in zlasti ukinitve avtonomije Kosova in Vojvodine leta 1989 (prva je v večini poseljena z Albanci, slednja pa s Srbi, Madžari, Slovaki, Hrvati in drugimi manjšinami) tisti, ki je prepričal večino Slovencev, ki so bili do tedaj neomajni podporniki jugoslovanske enotnosti, da so odprto začeli razpravljati o možnosti odcepitve.¹⁰⁶ Hrvaški nacionalisti so se preprosto prilagodili razvijajočemu se *duhu časa*, ker so videli razvijajočo se beograjsko moč kot zgodovinsko in neponovljivo priložnost.¹⁰⁷ Branka Magas omenja, kako "malo pozornosti je bilo posvečeno političnim in ustavnim spremembam, ki so se zgodile v Jugoslaviji pred letom 1989", in da so te spremembe "obstajale še pred padcem komunizma v vzhodni Evropi".¹⁰⁸ Napad na Titovo ustavo iz leta 1974 je bil izveden pod zastavo radikalnega centralizma: odprava avtonomij pokrajin znotraj Srbije je bila uvod v obdobje, ko bodo Nesrbi obravnavani kot drugorazredni državljani. Prav tako pa je "uničil ideološki in ustavni dogovor, ki je bil skovan v drugi svetovni vojni".¹⁰⁹ Nihče na Zahodu si ni drznil napovedati, da bo radikalna centralizacija vodila v etnično čiščenje. Najbolj zlovesč znak tega časa je bila brezbriznost Zahoda glede usode Kosova. Vse od tedaj je Srb-

¹⁰⁵ Med najbolj lojalnimi zagovorniki tega vidika je Misha Glenny, *The Fall of Yugoslavia: The Third Balkan War*, New York: Penguin Books, 1994 [Rev. and updated ed.]. Knjiga Misha Glenny, ki je navdihnila mislijo lorda Owena, je bila ena od prvih, ki se je osredotočila na domnevni nemški odgovornosti. Za bolj zgoščen primer avtorjevih stališč, glej Misha Glenny, 'Germany fans the flames of war', *New Statesman and Society*, 27. december 1991, str. 145ff.

¹⁰⁶ Glede tega sedaj obstaja splošno soglasje med večino raziskovalcev v nekdajni Jugoslaviji. Zlasti Magas, *The Destruction of Yugoslavia*, str. 6-13, trdi, da je Miloševićev "zavoj v napačno smer na Kosovu" zaneetil vojni ogenj. Prav tako glej Christopher Bennett, *Yugoslavia's Bloody Collapse: Causes, Course and Consequences*, New York University Press/ London: Hurst, 1994, str. 11; Cigar, *Genocide in Bosnia*, str. 33ff.; Alain Finkielkraut, *Comment peut-on l'être Croate?* Paris: Gallimard, 1992; Paul Garde, *Vie et mort de la Yougoslavie*, Paris: Fayard, 1994. Glej tudi Valerie P. Gagnon, Jr. 'Ethnic nationalism and international conflict: The case of Serbia', *International Security*, Winter 1994, vol. 19, št. 3, str. 130-166.

¹⁰⁷ Glede koncepta 'oportunitizma' kot je bil uporabljen za hrvaški nacionalizem, glej Ivo Banac, 'Croatianism. Franjo Tudjman's brutal opportunism', *The New Republic*, 25. oktober 1993, vol. 209, št. 17, str. 20ff.

¹⁰⁸ Branka Magas, sporočilo avtorjtu.

¹⁰⁹ idem.

sko politiko sestavljalo preizkušanje volje drugih, pa se uprejo, da naj bodo to drugi jugoslovanski narodi ali pa Zahod".¹¹⁰

Vendar pa je bil konflikt navadno opisan kot srbsko-hrvaški. In ta vidik so ponavljali znova in znova, samo da v različnih izpeljankah interpretacije konflikta, še zlasti s strani britanskih in ameriških politikov.¹¹¹ Še nekaj časa po začetku obleganja Sarajeva, je bil ta *klišé* vsakodnevni predmet uradnih poskusov tolmačenja vojne ameriške vlade.

Ker so imele beograjske elite močne povezave z Zahodom, tako v vodilnih političnih kakor tudi akademskih krogih, jih ni bilo lahko napasti. Namesto tega so bili, kljub vsem dokazom, Slovenci in Hrvati - in druge manjšine kot dodatek - predstavljeni kot 'problem'.

Po vsem nasprotovanju, ki ga je doživela zaradi priznanja Hrvaške in Slovenije, je bil pritisk Nemčije za priznanje Bosne bolj prikrit. Tokrat so bile Združene države Amerike tiste, ki so, potem ko dolgo časa niso hotele priznati Hrvaške in Slovenije, prevzele vodstvo kampanje za priznanje Bosne. Vendar pa je bila prvotna neodločnost ZDA svarilo pred prihajajočo tragedijo ...

Kakor hitro je lord Carrington obtožil nemško iniciativo, češ da je resno okrnila vpliv njegovega načrta, se je prek Evrope, predvsem pa v Veliki Britaniji, razširila nekakšna vročica.¹¹² Obtožbe Nemčije, da 'manevrira za kulisami', in podobe Evropske skupnosti, ki jo 'Nemčija zbada', so nemudoma ušle iz anglo-francoskih vladnih soban do svetovnih medijev in zanetile starodavne predsodke, hkrati pa vzpostavile stanje, ki je bilo neizpodbitno definirano kot 'balkanizacija Zahoda'.¹¹³

Med vsemi državami je nevmešavanje in poniževanje Nemčije doseglo največje razsežnosti ravno v Veliki Britaniji in v Združenih državah Amerike. Zanašajoč se na spomine na čas Bismarckovega tekmovalnega kolonializma, pa vse do nacistov, so anglosaške elite ustvarile okvir, v katerega so lahko pripravno spravile vse drugače nerazložljive dogodke v Jugoslaviji. Združitev Nemčije je spodbudila prvo prikrito reakcijo, ki se je odkrito pojavila šele, ko je nova nemška država prvič prevzela iniciativo na področju zunanje politike.

Še eno dejstvo, ki se je pojavilo, je zgodovinska globina nezaupanja Nemčiji: "Naša osnovna percepcija Nemcev je povezana z obdobjem nemške zgodovine od Bismarcka pa do leta 1945. To je bilo obdobje imperialne Nemčije, ki ga je označevala nevrotična predrznost, visoka stopnja rodnosti, zaprto gospodarstvo, šovinistična kultura... Zaskrbljenost glede Nemčije pa se ni nanašala zgolj na obdobje nacistov, temveč na celotno obdobje po Bismarcku in je neizogibno povzročila

¹¹⁰ *idem*.

¹¹¹ Na primer, celoten angleški politični spekter in vplivni višoki ameriški politiki (*US Secretary of State Warren Christopher, njegov predhodnik Secretary of State, in nekdanji Secretary of the Treasury, James A. Baker III, veleposlanik Warren Zimmermann in tako naprej*).

¹¹² John Newhouse, 'The diplomatic round: Dodging the problem', *New Yorker*, 24. avgust 1992, str. 66. Za nemški 'ključni' vpliv glej Nenad Ivanković, *Bonn: Druga Hrvatska Fronta*, Zagreb Mladost, 1993. Prav tako glej FBIS-EEU-94-080, 26. april 1994, str. 44, govor Josipa Manoliča, nekdanjega Tufjmanovega tovariša.

¹¹³ Stjepan G. Mestrovich, *The Balkanization of the West: The Confluence of Postmodernism and Postcommunism*, London/New York: Routledge, 1994.

globoko nezaupanje."¹¹¹ Zato je bilo bolj verjetno, da so bili dogodki v Jugoslaviji videni skozi prizmo razvoja dogodkov prve svetovne vojne kot pa v luči protifašističnega boja druge svetovne vojne.

S tem, ko so krivili Nemčijo, sta ZDA in Velika Britanija v resnici krivili Evropo. Potemtakem je bilo Nemčiji 'dovoljeno', da je 'povozila' svoje evropske partnerje s prehitrim priznanjem Hrvaške in Slovenije. Pridevnik nagel je bil že leta uporabljan v medijih kot neukrotljiva žogica za squash, katere sila je bila nepričakovana celo za pobudnika. Takoj, ko se je zdelo mogoče, da bi bile mednarodne odgovornosti lahko razkrite, je seveda Nemčija postala idealna tarča za odvrčanje vsakršne potencialne kritike za slabo upravljanje konflikta Zahoda.

Glavni argument tega članka je, da je bila politika valjenja krivde za krizo na Balkanu na Nemčijo posledica ponovne združitve Nemčije. Združitve ni bila samo presenečenje, ampak so številni Zahodnjaki na to dejstvo tudi vznemirjeno reagirali. Kritike so bile sicer nekaj časa prikrite, vendar so eksplodirale, ko je Nemčija odprla tabu temo na področju zunanje politike: priznanje Slovenije in Hrvaške. Dejstvo, da se na avtonomne iniciative glede zadev zunanje politike gleda z nezaupanjem, je znano. še zlasti, če le-te vključujejo spremembe obstoječih meja.

Očitno je, da Nemčija ni delovala brez uradne podpore drugih vlad, vendar pa je več voditeljev, ki so kasneje sprejeli priznanje, trdilo post-facto, da tega niso nameravali ter da so ravnali pod pritiskom Nemčije.

Kot smo že omenili, je bila med najmočnejšimi legitimizirajočimi načeli Srbom naklonjene linije prepričanje, da Srbi delujejo v imenu celotne Jugoslavije. Milošević in vojaški poveljniki JLA so pred mednarodno areno opravičevali svoje vedenje tako, da so se sklicevali na zaščito suverenosti Jugoslavije. V praksi pa je to pomenilo, da je odgovornost popolnoma padla na ramena republik, ki so se 'odcepile': Srbe so videli kot branitelje načela nacionalne suverenosti v nasprotju z anarhističnimi odcepitvenimi trendi. Bili so prikazani kot branitelji kulturnih unitarnih načel v nasprotju z novim 'plemenskimi anarhizmom' njihovih nasprotnikov.

Poleg tega je bila odcepitev Hrvaške in Slovenije napačno razumljena kot popolnoma sebičen korak kljub načelom domnevne solidarnosti in 'nacionalne' enotnosti. Hrvaška in slovenska skrajna desnica sta prav tako podpirali odcepitev. Vendar pa so elementi sebičnosti, ki ne vsebujejo nikakršne solidarnosti, vgrajeni v vsa nacionalistična gibanja. Kljub temu je nemogoče podcenjevati dejstvo, da so se vse nesrbske manjšine soočile z občutkom grožnje. Gledano nazaj je jasno, od kakšnih skrajnih krutosti so nesrbske manjšine poskušale zbežati.

Še ena velika napaka je bilo mešanje odcepitve z nestabilnostjo. Dogodki so pokazali, da je bila nestabilnost bolj spodbujena z neprestanim trudom, da bi delovali proti ohranitvi integritete države in nedotakljivosti meja, podedovanih po hladni vojni. Takšna načela lahko delujejo samo v primeru strinjanja obeh vključenih vlad in njunih državljanov, vendar pa smo videli, da je sam Beograd imel separatističen načrt, ki ni imel nobene povezave z iluzijami mednarodne skupnosti.

¹¹¹ Charles Powell na Chequers srečanju, 24. marca 1990, katerega je sklicala ministrska predsednica Margaret Thatcher v svojem domovanju, prisotni so bili Douglas Hurd, Gordon Craig, Timothy Garton Ash in drugi, citirano v Harold James in Marla Stone (eds.), *When the Wall Came Down: Reactions to German Unification*, London/New York: Routledge, 1992, str. 233ff.

Nazadnje pa je prišlo do napake glede razumevanja sedanje vojne kot posledice secesije in balkanizacije - ki je stara mora Zahoda. Tragičen razvoj dogodkov pa so najverjetneje narekovali tudi vztrajni poskusi glavnih mednarodnih sil, da bi ohranile enotno Jugoslavijo.

S svojim jalovim trudom, da bi ohranile enotnost države, kljub močnim centrifugalnim silam, je večina zahodnih vlad dejansko prevzela prosrbsko linijo. Poleg tega pa je namigovanje, da je bil konflikt v osnovi srbsko-hrvaški, pomenilo, da so bile prisiljene spregledati agresijo, ki so jo doživljali ostali narodi.

Poteze Hrvaške in Slovenije so postavile zahodne vlade pod svojevrsten pritisk, s katerim se niso bile pripravljene spopasti. To bi lahko bil edini *alibi* za kolebanje in cincanje zahodnih politikov. Vsi njihovi nadaljnji koraki pa jih ne opravičujejo.

Na kratko bi rad zaključil s poudarkom, da nemško priznanje ni imelo nikakršnega opaznega negativnega vpliva na krizo. S priznanjem Slovenije in Hrvaške kot mednarodnih partnerjev, je Nemčija vsekakor odvrnila nadaljnjo srbsko agresijo. Sklepu Evropske skupnosti po priznanju Hrvaške in Slovenije, ki je bil sprejet 16. decembra 1991, je dejansko sledila srbska odločitev o koncu vojne na Hrvaškem. Da se enako ni zgodilo tudi v Bosni, je bilo to spet predvsem zaradi napačnih signalov Beogradu s strani Zahoda ter *dejansko* nepriznanje Bosne kot posamezne enote. In znova je bila tragedija v Bosni pogosto pripisana nemški politiki priznanja. 'Teza nemške zarote' je zato predstavljala enega od osnovnih mitov, ki so opravičevali in podpirali neodgovornost Zahoda. 'Teza nemške zarote' je predstavljala lahko interpretacijo za tiste zahodne elite, zlasti v Veliki Britaniji, ki niso imele bistvenih informacij o ozadju konflikta ali pa za tiste, ki so se odločile, da se bodo zanesle na informacije, katere so filtrirali beograjski viri - šli so celo tako daleč, da so prezrli dogodke, o katerih so poročali mediji.

*Matjaž KMECL***GOVOR OB ODKRITJU DOPRSNEGA KIPA B. ZIHERLU V ŠKOFJI LOKI
28.1.2004**

Ko se je 1910. rodil Boris Zihlerl, je v družinah Zihlerl-Kobal očitno prišlo do enega tistih rodovnih vzponov, ki nenadoma in nenapovedano potisnejo v ospredje nadpovprečno energijo. V istem gnezdu se je rodil sijajen športnik, mnogokratni državni prvak v skokih s stolpa, mladenič, ki je menda prvi preplaval Bohinjsko jezero podolž, Branko; sijajen glasbenik, avtor enega od slovenskih popevkarških zimzelenov Gledal tvoje sem oči sanjave, Miloš; še ena glasbenica, operna in koncertna pevka Vanda; in seveda Boris, utemeljitelj slovenskega znanstvenega družboslovja, ustanovitelj vseh potrebnih institucij - od sociološkega instituta do fakultete za družbene, politične in novinarske vede, ter ob tem politik, ki je slovenski politični prostor dvoje desetletij po končani drugi svetovni vojni s svojo mislijo in dejavnostjo več kot prepoznavno zaznamoval v dobrem in slabem. Vsem, in tudi njihovi materi Ani in drugim bližnjim, je bilo zagotovo skupno eno: prepričana, verujoča slovenskost in ob tem globoka socialna solidarnost, za povrh pa tudi pripadnost Škofji Loki. Tako so po okupaciji 1941 in ob več očitni nameri, da hitlerjanski in iredentni hegemonisti zbršejo slovenski narod z zemljevida in iz zgodovine, brez oklevanja pristali v narodnoosvobodilni koaliciji. Boris Zihlerl je bil celo eden od ustanoviteljev Osvobodilne fronte, oba brata sta svoje domovinstvo plačala z življenjem, sestra Vanda je z umetniškim talentom spodžigala partizanske borce, mati Ana pa je slejkoprej vztrajala kot zavetnica vojnih otrok - menda prav nobeden od otrok, ki jih je sprejela v varstvo, ni prišel v roke okupatorjev. In končno, pa ne nazadnje, je treba dodati, da je oče končal v taborišču Dachau: neverjeten, izjemen davek ene same družine za slovensko svobodo in samostojnost!

Nadaljnji življenjepis Borisa Zihlerla je bil celo v osnovnih obrisih buren. Njegov prirojeni dar je bil sicer talent za diskurzivno, analitično raziskovanje sveta; čas, v katerega ga je usoda napotila, pa je bil vse prej kot temu naklonjen - in tako sta se začeli v njegovi osebnosti že navsezgodaj prerivati in tudi dopolnjevati dve aktivnosti: introvertna, v duhovnost in filozofsko razčlenjenost zazrta, ter ekstravertna, navzven, političnemu delu zapisana. Na eni strani se je razvijal v vse bolj cenjenega publicista marksistične idejne provenience, kar je zlasti v tridesetih letih prejšnjega stoletja pomenilo vse kaj drugega kot oportunitizem; na drugi je pristajal v zmeraj bolj odgovornih partijskih funkcijah. Že sredi tridesetih let je svoje poglede na družbena vprašanja sistematiziral v problemsko zaokrožene, pregledne razprave, ki so seveda temeljile na idejah tako imenovanega historičnega materializma; v osnovi jih je induciralo vzneseno čisto in celo naivno navduševanje mlade generacije za revolucijsko in porevolucijsko, sovjetsko Rusijo. Njegove presoje slovenskega zgodovinskega in še posebej kulturnega stanja s tega vidika so bile za tisti čas vznemirljivo sveže, Boris Zihlerl pa si je zlasti v tako imenovanem levem delu javnosti z njimi hitro pridobil sloves odličnega poznavalca marksistične klasike. Na drugi strani si je z nepopustljivim političnim delom hitro prislužil štiri leta zapora v Sremski Mitrovici. Podobno je ravnal tudi kasneje, po okupaciji

1941, ko je v ljubljanski ilegali opravljal pomembno in obenem nevarno uredniško informativno delo, kasneje v Kočevskem Rogu vodil politično šolo in Znanstveni institut pri SNOS, se v osvobojenem Beogradu ustavil že 1944 in bil sourednik Borbe, postal jugoslovanski predstavnik v Moskvi, opravljal osrednje funkcije v jugoslovanskih in kasneje slovenskih organih oblasti, med drugim je bil slovenski minister za znanost in kulturo. Že v Beogradu je vodil Inštitut za družbene vede, ki ga je tudi soustanovil, podobno kasneje v Ljubljani; v istem duhu je zasnoval fakulteto, ki nosi danes naslov FDV - Fakulteta za družbene vede. Ob tem je bil poslanec v skupščini, član Sveta federacije, podpredsednik SAZU in eden od ključnih funkcionarjev Komunistične partije oziroma ZK.

Z vidika historičnega materializma se je na področju sociologije kulture predvsem posvetil razčlenjevanju Prešernovega in Cankarjevega literarnega dela - in pri tem dosledno ostajal pri uveljavljanju materialnega ali materialističnega objektivizma. To ga je zapletlo v silovite, za marsikoga glede umetnosti zgrešene polemike (še posebej znamenita je bila tista z Vidmarjem, čeprav sta bila oba branilca realizma v literaturi) - ki pa so bile vse prej kot neplodne. Z njimi in ob njih je sooblikoval nove razvojne poti v slovenski umetnosti; pri tem je veljal za branilca obstoječega, prijel se ga je celo sloves "ždanovca", to je ideologa državne oziroma politične oblasti tudi na estetskem področju. Iz svoje izkušnje pa lahko zdaj, po mnogih letih, dodam, da je mlado uporništvo sprejemal z nekakšno blago, čeprav miselno nepopustljivo dobrodušnostjo. Takrat je kot univerzitetni profesor, ki je imel polne predavalnice, začel tudi z odprto tribuno o vprašanjih umetnosti - v viteški dvorani Križank je po uvodnih izvajanjih spodbujal spraševanje iz publike; zagotovljena je bila popolna anonimnost in to smo kot študentarija pridno izkoriščali za drobne in debele provokacije, ki jim je sledil z resnično velikansko potrpežljivostjo in pojasnjevalnostjo.

Navrh vsega tega je treba še posebej dodati poudarek o pripadnosti Borisa Zihlerla domačemu kraju, Škofji Loki. Brez njegove velike in vplivne prizadevnosti bi mesto kot eno prvih po drugi vojni - 1947 - med drugim ne dobilo svoje gimnazije, ki se je z leti razvila v važno kulturno in izobraževalno središče starodavne Škofje Loke, obeh dolin in drugega širnega zaledja; s svojo sredotežnostjo šola tudi danes veže mnoge generacije nase in jim narekuje privrženost, zvestobo in ljubezen loškemu svetu.

Boris Zihlerl je torej bil neserijska osebnost; ob vseh bolj ali manj znanih zadržkih do nekaterih njegovih političnih opredelitev, kakršne je narekoval predvsem čas, mu ni mogoče odreči izjemne ustvarjalnosti, ki jo je spremljala pomembna intelektualna zmogljivost; tudi ne neverjetne delavnosti; prav tako ne ključnih zaslug za slovensko družboslovje in njegovo organiziranje, predvsem pa ne zaslug za slovenstvo v najbolj zagatnih zgodovinskih časih in končno tudi zaskorajda rodno Škofjo Loko, kjer je preživel najlepša mlada leta. Tako naj zdaj tu njegov portret v družbi z drugimi velikimi Ločani kot okamenel spomin vabi nove loške rodove, naj hodijo zvesto in pogumno po svoji poti - sebi v zadoščenju, mestu v čast, slovenstvu in človeštvu v dobro.

Slava njegovemu delu!

Andrej PINTER

Steve Fuller

Kuhn vs. Popper: The struggle for the soul of science

Icon Books, Cambridge 2003, str. 227, £ 9,00 (ISBN 1-84046-468-2)

Malachi Haim Hachoen

Karl Popper: The formative years, 1902-1945.

Cambridge University Press, Cambridge 2002, str. 610, £ 20,00 (ISBN 0-521-89055-1)

David Edmonds in John Eidinow

Wittgenstein's poker: The story of a ten-minute argument between two great philosophers

Harper Collins: New York 2002, str. 340, \$ 13,95 (ISBN 0-06-093664-9)

Če je 20. stoletje obdobje intenzivnega znanstvenega napredka, je obenem tudi obdobje velikega preskoka v filozofiji znanosti. Ta ocena še posebej velja za sredino tega stoletja, tj. za čas številnih odkritij in dogodkov, ki so preusmerjali refleksije o naravi znanosti, raziskovanja, o ustroju znanstvene skupnosti in njenem delovanju. Med takšne prelomnice se uvrščajo kvantna fizika, zaton filozofije pozitivizma, spori osrednjih teoretikov znanosti, vzpon antiracionalističnih paradigem v humanistiki in družboslovju ter nenazadnje tudi pomembne tehnološke iznajdbe, ki so se uveljavile zlasti po koncu druge svetovne vojne. Obdobje med 50. in 70. leti dvajsetega stoletja je bilo v tem smislu nekakšna zlata doba teoretskih razprav o znanosti; izvrstno ga ponazarja denimo izraz de Solle Pricea - čas "velike znanosti" (1963). Kmalu zatem sledi viden zaton, ki je bil

deloma posledica razočaranja nad potenciali, deloma pa na akademsko skupnost vezanega procesa, ki je aktualiziral predvsem sociologijo in ne filozofijo znanosti. Uveljavilo se je spoznanje, da lahko znanstveno spregovorimo o znanosti le tako, da jo konceptualiziramo kot družbeni sistem (gl. Laudan, 1998: 183-209). Način spoznavanja je tako za različne teorije znanosti postal pomembnejši od vsebine spoznanega. Ob tem se zastavlja vprašanje, ki ga ponazarja tudi izbor knjig, ki jih predstavljam: ali smemo sistematičen študij biografij teoretikov znanosti razumeti kot posledico opisanega razvoja.

Temeljna dela sodobne filozofije znanosti pretežno izvirajo iz tretje četrtine 20. stoletja. Povsem v zadnjem času so spisi filozofov znanosti, ki bi imeli tudi širši pomen in vpliv, prava redkost. Že bežen pregled novejša literature pokaže, da se raziskovalci danes presegajo pogosto vračajo h konstitutivnim kontroverzam iz sredine dvajsetega stoletja. Še več, pogosto gre za revizijsko prizadevanje, ki se začneja z vprašanjem, ali so današnje predstave o preteklih akterjih, idejah, tezah (filozofije znanosti) zgodovinsko natančne. Dela, ki jih tu predstavljam, poskušajo izrecno osvetliti teoretska vprašanja z analizo biografskih in družbenih kontekstov, v katerih je bila utemeljena njihova relevantnost. Vprašanje seveda ni, ali je takšna popularizacija "filozofije znanosti" ustrezna, temveč, kaj lahko ponudi novega filozofija znanosti kot analiza biografskih anekdot?

Čeprav je takšno vprašanje smiselno predvsem v anglo-ameriških akademskih forumih, kjer je najbolj prisotna težnja po redukciji razpravljanja o filozofiji znanosti na razmislek o biografskih in kontekstualnih dejavnikih

oblikovanja idej, pa tudi v slovenskem akademskem prostoru ni tuje. Na Slovenskem se namreč že dalj časa krepí dovtetnost za klasične spise, s katerimi je opredeljeno področje filozofije in teorije znanosti (bodisi v evropskem bodisi v anglosaškem razumevanju te oznake - gl. Ule, 1998: 199 in 201). Receptcija idej, ki jih ponuja filozofija znanosti, je še posebej intenzivna v zadnjem času, ko smo v slovenščino začeli sistematično pridobivati prevode ključnih Popperjevih (1998), Kuhnovih (1998) in Feyerabendovih (1999) spisov in tudi drugih del o znanosti (o teoriji družbenih znanosti denimo Hollis, Wallerstein itd.). Relevantna prevodna literatura je v zadnjem času bogatejša tudi za nekatere spise Diltheyja, Gadamerja, Husserla, Bachelarda, prevedeni pa so fragmenti še starejših avtorjev, ki so razmišljali o naravi in zakonitostih znanstvenega delovanja (npr. Kuzanski, Kopernik). Celo več, naslovno vprašanje lahko svoj referenčni okvir najde v receptiji avtobiografskih refleksij Bryana Mageeja (2002), ki so bile nedavno prevedene v slovenščino, ali zanimive študije o vplivu zasebnega življenja Alberta Einsteina na njegovo znanstveno delo (Krstić, 2002).

Vse tri knjige, ki jih podrobneje predstavljam v tej recenziji, se ukvarjajo z razvojnimi vidiki teorij, s katerimi so veliki avtorji sodobne filozofije in teorije znanosti opredelili njun doseg, aktualnost in pomen, v obliki, ki je tudi širše prepoznavna. S svojega zornega kota se mi zdi najbolj tehten prispevek tudi izven tega zornega kota, delo Steva Fullerja (2003). Knjiga o boju za "dušo znanosti" v polemičnem jeziku ponuja ponovni premislek o sporu med Thomasom Kuhnom in Karlom Popperjem glede narave znanstvenega

delovanja. Ta spor je sprožila študija o Strukturi znanstvenih revolucij, ki je izšla v šestdesetih letih (Kuhn, 1998), nasprotje med ozadnima vizijama o znanosti, ki sta jih razvijala Kuhn in Popper, pa je še mnogo kasneje predstavljalo bistveno vir razprav znotraj filozofije in teorije znanosti. Pri tem ni šlo zgolj za kakšno obrobno tehnično vprašanje, temveč za osrednje vrednote, cilje in vire, s katerimi je povezano znanstveno delovanje. V tem smislu je bila množičnost in polemičnost razpravljalcev, ki so se navezovali na ta, v številnih vidikih prelomen konflikt, razumljiva. Kulminacijo njunega spora je predstavljal znameniti posvet leta 1962 na London School of Economics, kjer so Popper, Kuhn ter njuni učenci (zlasti Lakatos in Feyerabend) razgrnili zelo različne poglede na svoja razhajanja.

Fuller izhaja iz prepričanja, da so se po skoraj pol stoletja od tega dogodka kot zmagovite ohranile ravno napačne ideje. Kuhnova knjiga je postala akademska uspešnica, Popperjeve ideje pa se površno odpravlja kot pozitivistične. Sodobno razpravljanje o znanosti nekatere osnovne Kuhнове pojme, kot so normalna znanost, paradigma, znanstvena revolucija, nesomerljivost oziroma nesoizmerljivost (ang. *incommensurability*), privzema za nesporno izhodišče oziroma predpostavko. Učbeniška predstava o razlikah med Kuhnom in Popperjem slednjega prikazuje kot "objektivista, realista in pozitivista, medtem ko je Kuhn prikazan kot subjektivist, relativist in historicist. Popper je predstavljen kot poslednji zagovornik zamisli o enotni znanosti, ki je zaprta ob avtoriteti sodobne fizike, medtem ko je Kuhn videti kot apostol znanstvenega pluralizma in metodolo-

ške svobodomiselnosti" (Fuller, 2003: 14).

Ta standardna, učbeniška oznaka razlik med Kuhnem in Popperjem je v bistvu groba poenostavitev. Fuller dokazuje, da izključuje številne pomembne elemente za razumevanje Kuhnove teorije in Kuhnovega ne pretirano obsežnega opusa kot celote, ki so jih njegovi kasnejši zagovorniki pretežno zapostavili. Kot pravi Fuller, so "Kuhnovi občudovalci knjigo Struktura znanstvenih revolucij vztrajno razumeli izven njenega izvirnega konteksta in jo obravnavali kot večnamenski priročnik za spreminjanje nepomembnih disciplin v zrele znanosti" (Fuller, 2003: 22). Pri tem se pogosto prezre, da obstajajo drugačne pojasnitve zgodovinskega razvoja znanosti, da je bila Kuhnova knjiga navdušeno objavljena ravno pod sponzorstvom "establišmenta" tiste filozofije znanosti, ki naj bi jo Kuhn odpravil (tj. pozitivizem), da Kuhn nikoli ni govoril o razvoju znanosti po dvajsetih letih 19. stoletja in nenazadnje, da Kuhn ni bil znanstveni revolucionar, ampak je v revolucijah videl le zadnji, skrajni vir znanosti, ki dejansko kaže na to, kako zaprt in kako fiksni so sistemi znanstvenega delovanja. Podoba je skratka ravno obratna, kot je mogoče pričakovati glede na vsebino spora med Popperjem in Kuhnem. "V bistvu je bil Kuhn avtoritaren, Popper pa svobodomiselni v svojih pogledih na znanost" (Fuller, 2003: 13).

Tovrsten očitek kuhnovskemu pojmovanju znanosti ni nov; izvira iz časa Popperjevih reakcij na Kuhnovo delo in kasnejših Lakatosovih zgodovinskih rekonstrukcij znanstvenih programov, ki je poskušala odpreti tretjo pot med Kuhnovim normativno konservativnim programom in Popperjevo problema-

tično tezo o deduktivizmu kot dejanski (uresničeni in ne le normativni) podlagi za razumevanje enotne znanosti. Lakatosevo delo je bilo prav v kontekstu spora med Kuhnem in Popperjem usmerjeno v iskanje zgodovinsko podkrepljene teorije, ki bi zmogla pojasniti razvoj znanosti in predvsem spremembe znanstvenih "paradigem" (gl. Larvor, 1998: 38-46). Steve Fuller upravičeno prikazuje kontekst razprave med Kuhnem in Popperjem ter njunimi somišljeniki v povezavi z implikacijami njunih teorij za vlogo znanosti, univerze in kritičnega raziskovanja v sodobni družbi, po drugi strani pa recepcijo obeh teorij povezuje z razmerami, ki so jih v zadnjih desetletjih oblikovale vse tri "institucije". Biografski in družbeni kontekst, iz katerega sta se razvili sprti teoriji, je v njegovi študiji izhodišče za teoretizacijo sodobne znanosti. Vprašanje pa je, kaj lahko takšno izhodišče ponudi novega?

Nekaj nastavkov iz Fullerjeve polemične analize vsekakor kaže na to, da je na podlagi rekonstrukcije spora med Popperjem in Kuhnem mogoče izpeljati nove elemente za refleksijo znanstvenega delovanja; če ne širše za filozofijo znanosti, pa vsaj ožje za spoznavne teorije in teorije znanstvenega napredka. Pomembna poanta, na katero opozarja Fuller, je socialno zaledje, institucionalna opora in akademsko omrežje. Ključen element tega premisleka je skupina ostrih in angažiranih učencev Karla Popperja, ki so skupno (čeprav vsak s svojim pogledom) nastopili proti Kuhn. Kuhn sam je imel le manjše število bolj ali manj zvestih "učencev". Fuller interpretira pomen te teze v navezavi z nekim zgodnejšim sporom o naravi znanosti, in sicer med slovitima nemškima fizikoma Ernstom Machom

in Maxom Planckom (2003: 42-57). Poleg aktualizacije tega manj znanega spora Fuller izpostavlja tudi vlogo trdno vsidranih prepričanj (ang. beliefs); za to idejo uvaja nov izraz "versko nezavedno". Ideja se na prvi pogled ne zdi relevantna, vendar Fuller lucidno najde nekaj opornih točk za svoje razmišljanje v Kuhnovih, Popperjevih, Lakatosovih in Watkinsovih delih (Fuller, 2003: 100-121). Fuller poskuša pokazati, da sta se obe sprti strani zelo toga držali svojih pozicij in pri tem argumentacijo pogosto zamenjevali za zavezanost. Njihova obravnava je vseeno tudi na teh točkah izjemno polemična in morda premalo ekspozicijska, da bi lahko presodili poln domet vseh idej. Vsekakor gre v tem ožjem pogledu za dve zelo zanimivi in predvsem inovativni ideji.

Zastavitev Fullerjeve polemične študije (2003) je mogoče neposredno povezati tudi z drugima dvema knjigama. Podobno kot gre Fullerju za zgodovinsko ustrezen prikaz spora med Kuhnom in Popperjem se tudi angleška publicista, Edmonds in Eidinow (2002), ukvarjata z recepcijo in stereotipizacijo nekega drugega znanega spora s širšega področja filozofije znanosti, namreč s "filozofskim prepирom" med Popperjem in Wittgensteinom iz leta 1946. Podobno kot gre Fullerju za pravilno vmestitev Popperjeve filozofije znanosti v kontekst uveljavljenih političnih filozofij (konservativizem, radikalizem, liberalizem), gre tudi v tretjem izbranem delu, v knjigi Malachija Haima Hachoen za pravilno in obenem za produktivno vmestitev Popperjevega opusa v uveljavljene politične kategorije, kot so javnost, radikalizem in reformizem, socialna demokracija in liberalizem in tako dalje. Slednji

študiji pa sta tako po svojih strukturah, kot tudi po svojih spoznavnih ciljih drugačni. Predvsem sta različni od Fullerjevega dela, ki bi ga še najlažje opredelili kot izvirni polemični esej. Edmonds in Eidinow predstavljata spor med Wittgensteinom in Popperjem dramaturško, ne teoretsko; podnaslov njune knjige govori o "zgodbi". Hachoen pa izrecno pozicionira svoje delo kot prispevek k intelektualni zgodovini fragmenta iz bogate srednjeveške preteklosti; v podnaslovu meri na "Politiko in filozofijo na medvojnem Dunaju" (Hachoen, 2002).

Študija Edmondsa in Eidinowa se bere kot akademski triler (2002). Avtorja nadrobno predstavljata ozadje "desetminutnega prepira", kakor ga imenujeta, med Popperjem in Wittgensteinom v jeseni 1946. Pri tem upoštevata tudi rekonstrukcije akademске polemike, ki so jih mnogo kasneje povzročili memoarski opisi tega "prepira". Zgodba o prepiru in polemike v zvezi z interpretacijami celotnega dogodka so bili namreč nedavno aktualne v angleški literaturi, ki se je ob ta prepir obregnila ob retrospektivnih beležkah ob smrti Karla Popperja (1902-1994). Tam so se nekateri še živi udeleženci spora spomnili na dogodek in ga obnovili predvsem za zgodovinske in nekoliko manj za teoretske analize; Edmonds in Eidinow sta celo ponatisnila izbor iz teh polemik v prilogah k svoji knjigi. Namen in cilj knjige o Wittgensteinovi grebljici je tako, kot pravita njena avtorja, "urediti zgodovinski spomin o tem dogodku" (2002: 274). Jedro aktualnega zanimanja pa tudi v tem primeru niso vsebinske razsežnosti spora, ampak v bistvu zgolj vprašanje, ali je Karl Popper v svoji znani intelektualni avtobiografiji pravilno opisal ta

spor (gl. Popper, 1994).

Prepir med Popperjem in Wittgensteinom se je zgodil v okviru rednega filozofskega seminarja, ki so ga v Cambridge pripravljali sodelavci Wittgensteinovega krožka, Moral Science Club (MSC), in na katerega je bil oktobra 1946 kot gostujoči predavatelj povabljen Popper, tedaj ravno sveži prišlek iz medvojenga izgnanstva na Novi Zelandiji. Tema njegovega nastopa je bilo vprašanje, ali obstajajo pravi filozofski problemi. Takšen naslov je bil očitno izbran v nasprotju z Wittgensteinovo filozofijo, ki je pojem "problem" lahko obravnavala kot neke vrste uganko (puzzle). Popper je v svojem predavanju obravnaval vprašanja neskončnosti, indukcije ter veljavnosti moralnih norm kot prave oziroma resnične filozofske probleme. Wittgenstein je takšnemu zornemu kotu ostro nasprotoval že med predavanjem, češ da gre zgolj za logične oziroma jezikovne zanke. Pri tem naj bi se po poročilu prič igral z grebljico za peč, s katero je gestikuliral v podkrepitev svojih izvajanj. Ko je Wittgenstein na neki točki Popperja vprašal, naj mu ponudi še kakšen primer za svoje "filozofske probleme", je Popper, kot je tudi sam zapisal, urno odgovoril: "Ne pretiti gostujočim predavateljem z grebljico!" Ob splošnem smehu prisotnih, je Wittgenstein užaljen odvihral iz predavalnice. Knjiga o Wittgensteinovi grebljici se ne ukvarja s teoretskimi razsežnostmi spopada teh dveh slovityh filozofov, temveč poskuša z zdravorazumsko psihologijo pojasniti, s kakšnimi motivi sta oba nastopala in kakšni vzgibi so privedli k njunemu delovanju. Edmonds in Eidinow sta zgodbo rekonstruirala s pomočjo številni prič tega dogodka, med katerimi so se nekatere

oglasile sploh prvič, s pomočjo informacij biografov in prijateljev obeh mislecev ter s pomočjo obilnega arhivskega gradiva.

Odmevnost spora med Popperjem in Wittgensteinom je bila med britanskimi intelektualci izjemna. Po tej "bitki velikanov" se je prepoznavnost Popperjevega dela skokovito povečala. Bertrand Russell, ki je bil tedaj navzoč, je kasneje izjavil, da se je tam jasno pokazala superiornost Popperjeve filozofije (gl. Edmonds in Eidinow, 2002: 282-283; Hachoen, 2002: 523). To je bil tudi čas neposredno po objavi njegove knjige *The Open Society and Its Enemies*. Triler se zato za Edmondsa in Eidinowa začne šele na točki, ko ni mogoče uskladiti vseh kasnejših pričevanj o dogodku in ko se ta razpletejo v medsebojne obtožbe o laganju in zavanjanju. Edmonds in Eidinow spor pojasnjujeta skozi intelektualne portrete obeh akterjev, ki jima sledita do zgodnjega otroštva. Osrednje motive za prepip iščeta v njunih osebnostnih slabostih.

Vtis, ki ga na podlagi zbranega gradiva in pričevanj ponuja knjiga, je, da sta bila oba akterja v prepiru izrazito prenapeta; tako prepip ni imel pravega zmagovalca. Če je bil Wittgenstein znani ekscentrik, naj bi bil Popper po drugi strani izrazito slabo seznanjen z razmerami v Cambridgeu, ki jih je med svojim nastopom povsem zmotno ocenil. Edmonds in Eidinow dokazujeta, da je Wittgenstein pogosto osorno govoril z gosti svojega seminarja v Moral Science Club, ki ga je obenem tudi vodil. Da je med Popperjevim predavanjem zapustil dogajanje, naj ne bi bilo nič nenavadnega, vrata pa je po pričevanju znancev vselej hrupno loputal. Še več, ključna pojasnitev reakcije

naj ne bi bilo Popperjevo predavanje, temveč dejstvo, da se je na Popperjevo stran s skupnim posredovanjem postavil predvsem Bertrand Russell. Knjiga Edmondsa in Eidinowa v tej maniri Wittgensteina in Popperja slika kot dva notorična prepriljivca, ki sta celoten dogodek predimenzinirala. Na mesto herojske figure postavlja Russlla, ki ga je imenovan kar "očetovska figura" obeh filozofov. Študija Wittgenstein's Poker se dokazovanja posameznih elementov dogajanja in njihovih kasnejših interpretacij loteva izčrpno, iznajdljivo in tudi izjemno natančno. Prikaz je celovit, ponuja pa tudi temeljit vpogled v predzgodovino polemike. Knjiga je dragocena predvsem v smislu, da sistematično predstavi aktivne in pasivne udeležence seminarja, ki doslej niso bili znani, podrobneje pa predstavi še intelektualno klimo v povojnem Cambridgeu in na predvojnem Dunaju, iz katerega izhajata oba velika misleca. Ni torej sporno, da je bil knjiga skrbno pripravljena. Gradivo je prepričljivo in izčrpno. Vprašanje je predvsem, ali je relevantno?

Podobno vprašanje si je mogoče na nekoliko drugačen način zastaviti tudi ob delu Malachija Haima Hachoen, Karl Popper - the formative years (2002). Tam se pomemben del "konteksta", ki ga uporabljata kot pojasnitev Edmonds in Eidinow (2002), razpre še bolj nazorno. Hachoen namreč opozarja na izjemen formativni vpliv intelektualne klime, ki je obstajala na Dunaju pred drugo svetovno vojno in je "proizvedla" številne ključne mislece 20. stoletja, med drugim tudi Popperja in Wittgensteina. Intelektualni razvoj mladega Popperja pojasnjuje skozi delovanje in vpliv dunajskega pozitivističnega krožka, ki ga je Popper spremljal, kriti-

ziral, nikoli pa ni bil vanj vključen. Poleg vpliva pozitivističnega gibanja na tedanje naravoslovno in filozofsko dogajanje Hachoen predstavlja Popperjevo intelektualno zorenje še skozi druge vsebinske kontekste; bolj grobo jih orisal že Popper sam (1994), Hachoenov pristop pa je v tem oziru zgodovinsko in faktografsko bistveno bolj sistematičen. Prvi sklop intelektualnih izkušenj, ki naj bi na predvojnem Dunaju oblikoval Popperjevo filozofijo, je vprašanje judovske kulture in identitete. Popper je namreč (podobno kot Wittgenstein in podobno tudi kot Kuhn) izviril iz premožne družine asimiliranih Židov, kjer je bil vzgajan v živahnem družabnem in intelektualnem dogajanju. Drugi sklop intelektualnih izkušenj se nanaša na njegovo doživljanje izobraževalnega procesa. Že zelo mlad je Popper izpustil celo šolsko leto zaradi kronične bolezni, kasneje pa je iz srednje šole celo izstopil, ker ga je ta dolgočasila. Tako se tudi ni mogel takoj redno vpisati na fakulteto, ampak le kot izredni študent. Vse te izkušnje so ga usmerjale na preizkušanje različnih praktičnih poklicev, nazadnje pa se je zaposlil kot učitelj, pri čemer je sistematično raziskoval aktualne pedagoške teorije. Tretji vir intelektualne inspiracije so bila po Hachoenovi oceni številna revolucionarna dogajanja v različnih znanstvenih disciplinah, ki jih je Popper lahko neposredno spremljal na Dunaju (fizika, psihologija, biologija, psihoanaliza). Nenazadnje je iz humusa različnih znanstvenih idej izšel tudi pozitivistični krožek, ki ga je Popper tako vneto kritiziral. Za Hachoenovo razpravo je nena zadnje bistvena tudi vmestitev geneze Popperjevih idej v aktualno politično dogajanje. Vrenje, ki so ga na Dunaju

sprožili obeti nastajajočega fašizma in pretenje nemškega nacizma ter edina realna opozicija tem težnjam v socialistični ideologiji, je Popperja postavilo na stran slednjih. Vendar le za kratko; že v izgnanstvu na Novi Zelandiji je napisal obsežno študijo o odprti družbi, ki je bila ostro kritična do totalitarnih ideologij, tako fašizma kot tudi do socialističnih utopij.

Hachoenova skrbna analiza je z vidika podatkov dragocena tako kot biografija in kot zgodovinska rekonstrukcija pisanega intelektualnega življenja na predvojnem Dunaju. Njegova težava, ki je tudi najtesneje povezana z naslovnim vprašanjem, pa je, da v svoji študiji zavestno prestopa okvire intelektualne zgodovine in biografije. Kot sam opozarja, "moja knjiga ni namenjena samo popperjancem. Prav tako nočem nasloviti zgolj trenutnega političnega neravnovesja v recepciji Popperjevih del. V bistvu so izjema le rabe Popperjeve filozofije na desnici, zlasti v Avstriji. Obuditev zgodovinskega Popperja, naj bo goreči mladi socialist ali starejši, bolj konzervativen mislec, ki pa je ostal naklonjen ideji o državni blaginji, je najboljše protizdravilo za napačne uporabe njegovega dela. Vendar imam le malo povedati desnici. Moje glavno občinstvo je akademska levica, ki se je po mojem mnenju podala po napačni poti, ko je v poznih 70. letih prevzela poststrukturalistični zasuk" (2002: 2). Hachoenova drža je očitno tudi izven biografije in intelektualne zgodovine zelo domišljena in izdelana v odnosu do različnih teoretskih "paradigem". Pričakovanje, da lahko takšna študija preobrne obstoječe stanje, je sicer utopično in nerealno. Pomembno pa je vedeti, da s to zastavitvijo vstopa neposredno v horizont filo-

zofije znanosti.

Napačno bi bilo iz povedanega sklepati, da so predstavljena dela napisali filozofi znanosti. Hachoen je zgodovinar, avtorja knjižne uspešnice "Wittgensteinova grebljica" sta novinarja britanske BBC, Steve Fuller pa svoje raziskovanje opredeljuje kot družbeno epistemologijo (ang. social epistemology), ki jo utemelji kot avtonomno področje (gl. Fuller, 2003: 5). Vsekakor so vsa tri dela po svojih lastnih merilih izjemna. Študija o sporu med Wittgensteinom in Popperjem je na ravni publicističnega zapisa o kontekstu znane kontroverze odlična; od tod tudi njen tržni uspeh in pomemben dosežek, ki je po moji oceni v tem, da je s teoretskim spor v ozadju opisanega incidenta seznanila zelo široko množico bralcev. Po merilih zgodovinopisja namenjajo kritiki obsežni študiji Malachija Hachoen v glavnem le pohvale. Knjiga, ki je nastala iz avtorjeve doktorske disertacije, vključuje dragocene analize težko dostopnega gradiva iz arhivov, osebnih pričevanj, korespondence in tako dalje. Fullerjev esej o teoretskem sporu med Popperjem in Kuhnem je odličen tako na ravni problematizacije in kontekstualizacije tega spora, kot tudi na ravni aktualizacije njegovih implikacij za sodobno razumevanje znanosti in razvoja znanstvenih disciplin, vključno s filozofijo znanosti. Fuller je morda med živečimi velikani teorije znanosti za takšno pisanje celo najbolj kompetenten. V svoji knjigi večje prepleta obilno znanje z drznimi interpretacijami in polemičnimi zaključki, ki bodo zaradi svoje dostopnosti zagotovo dosegli zelo široko akademsko bralstvo. Problem oziroma vprašanje, ki ga opredeljujem z naslovom, ni v kvaliteti predstavljenih knjig.

Problem nastane, ko vsebine in zaključke prenesemo nazaj v območje filozofije znanosti, od koder vsa tri dela neposredno črpajo. Tedaj se pomembno spremeni uveljavljeno razmerje med kontekstom in vsebino idej. Z izpostavljenostjo biografskih ozadij in analizo osebnih motivacij za teoretska dejanja postane kontekst idej očitno pomembnejši od njihove vsebine. Filozofija znanosti ohrani teoretsko držo, vendar spreminja uveljavljeno raven in način pojasnjevanja. Če bi strogo izpeljali ta sklep in posplošili trend, ki favorizira kontekst pred idejami, bi smeli pričakovati, da se filozofija znanosti v celoti preimenuje v sociologijo ali celo v socialno-psihologijo znanosti. Steve Fuller bi v tem smislu moral biti prvi, ki bi opozoril, da s favoriziranjem konteksta v študijah o filozofiji znanosti izgublja ravno epistemologija. Vprašanje o tem, kako oziroma s kakšnimi predpostavkami znanje oblikujemo, je namreč glede na omenjeni trend, bistveno manj pomembno kot vprašanje o tem, zakaj oziroma s kakšnimi motivi znanje preoblikujemo.

Naj za sklep ponovno povzamem, v čem vidim pomen naslovnega vprašanja. Filozofija znanosti je tisti reflektivni horizont, ki različne metodologije znanstvenega dela (Popperjevo, Kuhnovo, Wittgensteinovo, Lakatosovo itd.) rešuje pred zdrsom v neskončni regres. Na ta problem je opozoril denimo Gellner (1976), ki je trdil, da slehrna metodologija na eni strani performativno zagotavlja, da omogoča delovanje oziroma znanstveno raziskovanje, ki je nepristransko, vendar hkrati predpostavlja neko vrednotno substanco. Če tako opredeljeno predstavo o metodologiji vpnemo v kontekst filozofije znanosti, se zaradi predpostavk o naravi

znanstvenega dela, ki so tam obravnavane, reši nemogoče naloge, tj. razrešiti neskončne regresije, ki ji je naložena hkrati z normativno zahtevo po tvorbi podpori znanstvenega raziskovanja. Do te točke je sprega filozofije znanosti in raziskovanja metod znanstvenega dela tvorna. Če ji dodamo še biografsko razsežnost, poprejšna učinkovitost povsem razpade. Raziskovanje biografskih kontekstov v povezavi z razvojem znanstvenih teorij oziroma z razvojem teorij o znanstvenih teorijah onemogoča pregled nad relevantno vrednotno razsežnostjo metodologij, ki jih teorije implicirajo; zastrta je tista "substancia", ki jo je nujno razkriti, da bi lahko ocenili doseg metodologije oziroma "ideje" (Popper), "paradigme" (Kuhn), "znanstvenega raziskovalnega programa" (Lakatos), "jezikovne igre" (Wittgenstein). To je namreč primarno vprašanje filozofije znanosti.

V tem smislu se mi ne zdi dobro, da obravnavane knjige postajajo velike znanstvene uspešnice oziroma, natančneje, da pritegnejo več pozornosti od novejših, izvirnih del, ki bi aktualizirale za filozofijo znanosti relevantna vprašanja znanosti na začetku 21. stoletja. Ponujajo se namreč nove dileme zaradi razcveta denimo biokemije, genetike, digitalnih komunikacij, nanotehnologije. Biografske rekonstrukcije se ne ukvarjajo z vsebino, s teorijami, temveč razlagajo pretekli kontekst njihovega nastanka in/ali kontekst njihove popularizacije. Tak kontekst je vezan na bolj ali manj dokončne, bolj ali manj zmogovite obračune teorij z drugimi teorijami in njihovimi zagovorniki. Ta zorni kot, čeprav zanimiv in dramatičen, nenazadnje tudi razumljiv in dostopen, prispeva premalo relevantnega k razvoju filozofije znanosti. Morda takšna kritika

predpostavlja pretirano romantično podobo o znanosti. Morda je narobe reči, da se njena privlačnost, ko je v drugi polovici 20. stoletja kriptodarviniistično tezo o boju za obstanek med idejami postavila na ugledno raven akademske razprave, z zasukom k biografijam zopet razblini v kriptohobsovsko stanje vojne vseh proti vsem, v kateri pa ne preminejo le ideje, ampak ugled in slava njihovih zagovornikov; v obravnavanih primerih zlasti slava Wittgensteina in Kuhna. Morda je danes res drugačen Zeitgeist, ko gre za znanost.

Literatura:

De Solla Price, Derek (1963): *Little science, big science*. New York: Columbia University Press.

Feyerabend, Paul (1999): *Proti metodi*. Ljubljana: ISH.

Gellner, Ernest (1976): *An ethics of cognition*. V Robert S. Cohen, Paul K. in Marx W. Wartofsky (ur.), *Essays in memory of Imre Lakatos*, 161-177. Dordrecht: Reidel.

Krstić, Djordje (2002): *Mileva in Albert Einstein: ljubezen in skupno znanstveno delo*. Radovljica: Didakta.

Kuhn, Thomas (1998): *Struktura znanstvenih revolucij*. Ljubljana: Krtina.

Larvor, Brendan (1998): *Lakatos: An Introduction*. London: Routledge.

Laudan, Larry (1996): *Beyond positivism and relativism*. Boulder: Westview Press.

Magee, Bryan (2002): *Poti filozofije*. Ljubljana: Mladinska knjiga.

Mali, Franc (2002): *Razvoj moderne znanosti*. Ljubljana: FDV.

Popper, Karl R. (1994): *Unended Quest: An Intellectual Autobiography*. London: Routledge.

Popper, Karl R. (1998): *Logika znanstve-*

nega odkritja. Ljubljana: ISH.

Ule, Andrej (1998): *Kuhnova paradigma in revolucija v teoriji znanosti*. V T. Kuhn, *Struktura znanstvenih revolucij*, 185-211. Ljubljana: Krtina.

Marjan SMRKE

Mitja Velikonja

Religious Separation and Political Intolerance in Bosnia-Hercegovina

Texas A&M University Press, College Station, Texas 2003, \$ 45,00, str. 384, (ISBN: 1- 58544-266-7) prevod: Rang'ichi Ng'inja

Obsežna knjiga je prevod predelane in dopolnjene knjige Bosanski religijski mozaiki (ZPS, 1998). Prevod vsebuje več statističnih podatkov, natančnejše zemljevide in nekatere vsebinske dodatke, vključno z blizu osemsto opombami. Original ostaja neposredljiv glede obilice antologijskih mitoloških citatov v srbohrvaškem jeziku in glede nekaterih neprevedljivih avtorjevih besednih iger in neologizmov.

Avtor obravnava zgodovino Bösne in Hercegovine, predvsem pa nedavno vojno (1992-95) na njenih tleh, v luči spoznanj, do katerih je prišel v okviru raziskovanj političnih mitologij, ki jih je odmevno zasnoval v Masadah duha (1996). Čeprav smo tisti, ki spremljamo Velikonjevo delo, že dotlej vedeli, da je s političnimi mitologijami zakopal v zavidljivo družboslovno zlato žilo, je rezultat, ki ga je dalo tovrstno ukvarjanje z Bosno in Hercegovino, presenečenje glede pojasnjevalne moči "mitotvorskega dejavnika".

Proizvajanje mitov je v manjši ali večji količini navzoče in prepoznavno

povsod: v Texasu, kjer je knjiga izšla, v Sloveniji, ki se je sicer oddaljila od sveta, ki ga raziskuje avtor, v Evropi, kamor naj bi v kratkem "šli", kot pravi izkrivljeni govor slovenskih mitologizatorjev Evropske unije. Dogodki kot taki kot da ne zadostujejo. Človek, družbene skupine, narodi dogodke "po potrebi" predelujemo v ekspresivna, čustveno nabita, sugestibilna sporočila - v nekakšen "več" ali nekakšen "manj" od resnice. To predelovanje realnosti služi določenim interesom. Ne gre torej le za ustvarjanje poenostavljene "slike sveta", ki naj da bivanju "v vse bolj zapletenem svetu" znosno preglednost, usmerjenost, ciljnost - miti so predvsem namenjeni legitimiziranju določene družbene akcije v odnosih med različnimi družbenimi skupnostmi in znotraj njih. Avtorju je povsem tuje togo navezovanje mitološke problematike na (tradicionalno-) religijsko področje; s tem nam odpira pogled na širno območje mitotvorstva, ki uspeva na domnevno sekulariziranih, demistificiranih, racionaliziranih družbenih področjih - bodisi v resonanci z religijsko tradicijo bodisi mimo nje ali v nasprotju z njo.

V zgodovini Bosne in Hercegovine, od antike do današnjih dni, je moč prepoznati najrazličnejše oblike družbenih mitov. Z zgodovinpisno natančnostjo in kar težko razumljivo predanostjo krajem in časom, ki se zdijo marsikomu povsem nezanimivi, avtor obravnava osupljiv niz primerov, zapletov, likov, pravil in izjem. Posebne okoliščine bosanske verske raznolikosti in sinkretizma so na primer proizvedle osebe, ki so znale pogledati daleč čez čas, v katerem so živele. Omenim naj le Hamzo Balija Bošnjaka, filmski lik nenavadnega islamskega disidenta, ki si je v 16. stol. zamislil svojevrsten reli-

gijski univerzalizem. Formula o enakosti vseh prerokov, ki bi, čisto teoretično, pomenila rešitev marsikaterega bosanskega vozla, sicer ni umrla skupaj z v Carigradu obglavljenim zagovornikom, si je pa nakopala vztrajno preganjanje: kajti, če so vsi preroki enaki, nobeden ne more služiti kot (mitološki) izgovor za nadvlado. Mimo takih ekumenskih pojavov je zgodovina Bosne in Hercegovine predvsem zgodovina treh postopoma nastajajočih skupnosti, ki so svoje spremenljive identitete oblikovale v medsebojni dialektiki in dialektiki z zunanjimi silami. Mitologiziranje, kot stalno sestavino teh procesov, je tako mogoče deliti na mite zunanjih sil o Bosni in na mite skupnosti, ki so bivale in bivajo v Bosni. Kot posebej zanimivo predstavljen primer prvega naj omenim mit o bogomilski "herezi". Gre za obtožbo, ki je visela nad samosvojo srednjeveško Bosno kot izgovor za podreditev temu ali onemu zunanjemu izvajalcu rekatolizacije. Med zadnje tovrstne mite bi spadal mit o nestrpni Bosni, ki ji v njeni divjosti pač ni pomoči; bil je priročno opravičilo zapoznelega posredovanja Zahodnih sil. Glede na zgodovinsko analizo, ki jo poda avtor, bi Zahod lahko nastopal z vse drugače motivirano skrbjo do Bosne in Hercegovine, saj je bila ta, v nasprotju z velikimi deli (mono)konfesionalizirane Evrope, stoletja prizorišče relativne medverske strpnosti.

Miti, ki so jih v času nacionalnega formiranja v svojo nacionalno samozavedanje vpletli Hrvatje, Srbi in muslimani, so bili daljša obdobja namreč le tradicionalni miti, kakor Velikonja idealno-tipsko poimenuje in opredeli inertne, statične mite. V dinamične "ideološke" mite družbene akcije so bili preoblikovani občasno, v časih porušenega

ravnotežja moči, zlasti pa od nacionalnega prebujanja v 19. stol. dalje. Nacionalno "prebujanje" je vsebovalo tudi sanje o veliki Srbiji, veliki Hrvaški. Te sanje, ki so izhajale iz usodnega enačenja nacionalnega in verskega, so vključevale tudi pretenzije po pokatoličanju oz. popravoslavjenju nekatoličanov oz. nepravoslavcev, še posebej seveda slovanskih muslimanov. V desetletjih pred II. svetovno vojno, razčlenjuje avtor, so bili, kar zadeva odnose med etnoreligijskimi entitetami, v igri najrazličnejši pogledi in možnosti: nasproti načrtom asimilacije muslimanov so se pojavljale zamisli posebne večverske bosanske nacionalnosti, nasproti velikosrbstvu in velikohrvaštvu, ki ju je podpirala ena ali druga cerkev, so nastopali ilirizem, jugoslavizem itd. Druga svetovna vojna je bila priložnost za uveljavljanje slabših možnosti. Avtorjeve analize tega obdobja so resnično dragocene. Tudi zato, ker sodobne postjugoslovanske ideologije (slovenske, hrvaške, srbske,...) dogodke tega časa še vedno predelujejo v fosilna goriva novih mitologij. Nič manj ni v tem smislu pomembna analiza socialističnega obdobja oz. tedanjega mitotvorstva in zlasti ključnih bosanskih problemov tistega časa: "M ali m", kot se v podnaslovu izrazi Velikonja, torej Muslimani kot narod ali muslimani kot verstvo, je najkrajša definicija bosanskega problema, kar jih poznam. Odlično branje je analiza medžugorskega prikazovanja Marije v kontekstu tradicionalnih napetosti med hercegovski frančiškani in cerkveno hierarhijo.

Da "ideološki" miti ustvarjajo poljubne adaptacije starodavnih mitov, avtor najbolj učinkovito prikaže v razpravi o nedavni vojni. Vojna je bila naj-

prej in vseskozi tudi zgodovinopisna vojna. Ob razpadu jugoslovanske različice civilne religije so oživile vse mogoče prikazni: od čudaških etnogenez do tez o narodovi genetski večvrednosti. Avtor dokumentirano in kritično obravnava procese, ki jih je hrvaški sociolog Srdjan Vrcan poimenoval etnizacija politike oz. politizacija etničnega in religizacija nacionalnega oz. nacionalizacija religijskega. Zlasti so zanimive kronologije raznih zavezništev (npr. med tedanjo srbsko politiko in srbsko pravoslavno cerkvijo), ki so jih novejša politične potrebe že potisnile v pozabo. Mnogo zapisanega bi moralo imeti streznujoč učinek - če je le pričakovati tovrstno moč družboslovja. V primerjavi z drugimi svetovnimi avtorji knjig o postjugoslovanski vojni Velikonja učinkovito izkoristi prednosti prostora, s katerega se oglašja: znanje južnoslovanskih jezikov, izkušnjo bivanja v isti državi in svojo odprtost do raznih balkanskih (sub)kultur.

Kolegova knjiga je nedvomno veliki met. Po mojih predstavah bi ga bilo mogoče izboljšati le z manjšimi teoretičnimi korekcijami. Osebnost me zanima, ali bi bilo mogoče vprašanje političnih mitologij poglobiti v okviru teorije iger ali signalizacijske teorije. Delo je primerno zaključeno: Potem ko smo spoznali moč mita, se okuženi ponovno sprašujemo: kaj potemtaka je mit? Zastavljajo pa se tudi povsem praktična vprašanja: kako naj deluje družboslovec, ki analizira žive mitologije in živi sredi njih?

Irena Weber

Ženski itinerariji. Med antropologijo potovanja in literaturo

Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče Koper in Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, Koper 2003, str. 173, 3.700,00 SIT (ISBN: 961-6033-43-3)

Monografsko delo *Ženski itinerariji. Med antropologijo potovanja in literaturo* je, kot nakazuje že sam naslov, svojstven prispevek k antropologiji potovanja in turizma. Delo je avtoričino nadaljevanje njenega siceršnjega raziskovalnega zanimanja, ki ga v tej knjigi dopolnjuje posebna pozornost za tematiko spola in položaja ženske kot popotnice oz. potovalke. Kot avtorica napove v predgovoru, je monografija rezultat lastnih in tujih potovanj, v formalnem smislu pa gre za predelano in dopolnjeno besedilo doktorske disertacije.

Strukturo knjige tvorita dva obsežnejša vsebinska in pomenska sklopa z uvodnim nagovorom, ki ju ob zaključku dopolnjujejo avtoričini dnevniški zapisi iz popotovanj.

V uvodnem delu avtorica bralce in bralke seznani z naraščajočim pomenom ženske izkušnje popotništva in ženskega potovanja, ki se je kot nova tržna niša izoblikovala znotraj sodobnega množičnega turizma ter v okviru vse številnejših popotniških vodnikov. Pri tem pa izpostavi, da nas prebiranje sodobnih potopisov, antologij in vodnikov privede do presenetljivega zaključka, in sicer, da se za diskurzom o spolu v resnici skrivata nacionalni diskurz in imperialna nostalgija.

Besedilo, ki sledi uvodnemu nagovoru, prepleta vsebine stroke, ki bi jih lahko umestili predvsem v domene antropologije, etnologije, humane geografije in kulturnih študij ter literarna besedila, potopise, ženske etnografske monografije, dnevniške zapise in drugo. V prvi obsežnejši vsebinski sklop, ki nosi naslov *Socialni zemljevidi - koordinate in strategije ženske mobilnosti* in njihovih lokalni konteksti, nas avtorica vpelje s predstavitvijo oz. obrazložitvijo nekaterih temeljnih konceptov, kot so kraj, prostor, krajina, pogled in razgled, fizični prostor, ki ga zarisujejo zemljevidi in mapiranje socialnih odnosov. Kot primer pristranskega umevanja prostora, ki se v tem primeru odraža skozi proces zarisovanja zemljevidov, avtorica predstavi primer rožnatega zemljevida kot nazoren prikaz angleške imperialne nostalgije. Svet naj bi se v očeh angleških šolarjev, obarvan v rožnato barvo, kazal na pomirjujoč način. Rožnata barva pa je simbolizirala "našo zemljo".

Sledi tematika ženske kot popotnice. Pojav posebnega "ženskega" prostora znotraj antropologije turizma in popotništva je in ni invencija. Lahko bi dejali, da gre za oživljanje tradicije neustrašnih popotnic viktorjanske dobe ali za rezultat procesov, ki se navezujejo na sodobni množični turizem in globalizacijski trend. Pojav specializiranih vodnikov za ženske, antologij ženskega potopisja in ženskih potopisov je po mnenju avtorice "rezultat feminizma in postavljanja žensk v prostor zgodovine, znanosti, raziskovanja in odkrivanja", kot tudi rezultat "prilagoditve turistične industrije in založnikov na trende individualnih potovanj aspiracij in motivacij, ki se nočejo videti znotraj množičnega turizma ali natančneje,

nočejo veljati za turiste" (str. 27). Oživiljanje popotnic iz preteklosti se je pod okriljem feminizma začelo že v sedemdesetih letih in razmahnilo v devetdesetih, pri tem pa prednjačijo ponatisi viktorjanskih potopisov in biografije viktorjanskih popotnic. Pri tem gre predvsem za (re)konstrukcijo ženske potovalne izkušnje, ki naj bi služila kot vzor in spodbuda sodobnim popotnicam. Sledijo popotniške izkušnje nekaterih velikih imen viktorjanske dobe, kot je bila npr. Mary Kingsley, in opisi posnemovalk potovanj "viktorjanskih prednic.

S teoretskega in konceptualnega vidika uvodnemu delu knjige sledi nadalje zanimiv premik k temi, ki se nanša na vprašanje strategij (preživetja op. M.S.) ženske mobilnosti. V tem kontekstu avtorica razmišlja o temi nevarnosti posilstva ali spolnega nadlegovanja, s katerima se popotnice pogosteje soočajo kot popotniki, in različnim strategijam, kako se izogniti spolnemu napadu. Pri tem kritično izpostavlja, da priporočene preživetvene prakse ni moč na splošno uporabljati v različnih kulturnih okoljih, kajti diskurz o popotniških strategijah, ki jih omenjajo predvsem anglosaksonski popotniški priročniki je vse (pre)pogosto obremenjen s stereotipnimi predstavami o danih kulturah. Kot primere popotniških strategij avtorica natančneje predstavi fenomen "začasnega družbenega statusa", status "častnega moškega", začasno fiktivno sorodstvo oz. "posvojitve" in institucijo začasne poroke (seksualne in neseksualne narave) pri šitih. Med strategijami mobilnosti so posebno izpostavljene strategije, ki se navezujejo na oblačila, pri tem pa avtorica predstavi več vidikov oblačenja, in sicer rabo obleke, fiktivno nevidnost v obliki

zakrivanja, preoblačenje v moške. Predvsem pri slednjem, pa tudi v drugih navedenih primerih, gre predvsem za vprašanje spolnih vlog in spolne identitete, ki se odraža tudi (na trenutke pa predvsem) skozi in prek obleke. Pojav preoblačenja izpostavlja prav prečenje enostranske spolne identitete in preigravanja z njo.

Drugi, vsebinsko obširnejši sklop, Mapiranje - včrtavanje in barvanje ženske potovalne izkušnje, poleg fizičnega premikanja po prostoru, ki sicer opredeljuje popotnico, izpostavi tudi potovanja pa notranjih pokrajinah zavesti in duševnosti ter avtorefleksijo le-te. V tem delu knjige avtorica sprva analizira vodnike in antologije, posvečene popotnicam, ki so se razmahnilo predvsem v devetdesetih letih prejšnjega stoletja. Pri tem analizira splošne regionalne vodnike, kot sta vodnika *Let's go* in *Lonely Planet*, ki poleg običajnih nasvetov in informacij za ženske posredujejo tudi kratke, stereotipne oznake lokalnih moških, v katerih so pogosto okarakterizirani kot mačo tipi. Splošni vodniki prinašajo tudi kratka opozorila in nasvete glede spodobnega oblačenja in "primerne vedenja". Sledi analiza priročniških vodnikov za ženske, kot npr. britanski vodnik popotnih sester Moss, ki sta ga napisali na osnovi lastnih popotnih izkušenj. Prav slednji vodniki pogosto napeljujejo bralke, naj njihovo potovanje ne bo usmerjeno zgolj na zunanjo krajino, "temveč naj predstavlja mapiranje notranje izkušnje, s pomočjo katere bo popotnica postavila na zemljevid tudi svoj "resnični" ali "pravi" jaz, ki je bil pred potovanjem nekje izgubljen" (str. 99). Med vodniki so predstavljeni še biografski ženski vodniki, zgodbarski vodniki za ženske in antologije ženskega potopisa.

Na koncu pa se avtorica posveti predstavitev ženskih akterk, ki so zaznamovale antropološko in etnološko raziskovalno dejavnost, žensk, ki so bile prvenstveno raziskovalke in akademičarke, ter ženskam, ki so kot žene sledile možem-raziskovalcem in popotnikom in so "skozi stranska vrata" prišle v zgodovino etnografskih pisateljic. Omenjenim je skupna neposredna terenska etnografska izkušnja kot nasprotje etnologom "v naslonjačih". V tem okviru so predstavljene biografije in popotniške izkušnje Margaret Mead, avtorice znamenite terenske študije Dozorevanje na Samoi, Elizabeth Warnock Fernea, antropologove žene, ki je s svojo etnografsko knjigo zaslovela v sedemdesetih letih prejšnjega stoletja, Laure Bohannon, avtorice romana Vrnitev k smehu, ki je nastala kot rezultat njene terenske izkušnje v Nigeriji, ter druge. Slikovito monografijo zaokroži skupek izsekov iz popotniških dnevnikov avtorice Irene Weber, ki so nastajali v obdobju 1993 - 2003 na območjih Bejruta, Zahleja, Maroka, Libanona, Turčije, Mehike in drugod. Sočni in slikoviti opisi krajevnih vonjav, barv, hrane, začimb in drugih posebnosti bralca/ko napeljejo na misel, da bi (ponovno) poiskal svoj popotniški nahrbtnik.

Franč TRČEK

Janez Strehovec

Umetnost interneta: umetniško delo in besedilo v času Medmrežja

Študentska založba, zbirka Koda, Ljubljana 2003, str. 350, 7.900,00 SIT (ISBN: 961-6446-35-5)

Opazovalci, uporabniki in (so)ustvarjalci umetniških del v času Medmrežja smo se kar nekako navadili, da nas o najnovejših dognanjih na področju praks in tudi na področju teoretskih konceptualizacij že od začetka devetdesetih v svojih člankih in monografijah informira Janez Strehovec. V zadnjih nekaj letih pa je ta vir informacij nekako poniknil in pojavila so se vprašanja o tem, kje je in kaj počne naš informator. Tisti, večji klikanja, smo odgovore dobili v Medmrežju v obliki njegovih referatov, ki so se predvsem ukvarjali s problematiko teorije internetske besedilnosti. Odgovore vsem ostalim pa avtor podaja v svoji novi monografiji Umetnost interneta: umetniško delo in besedilo v času Medmrežja.

Gre za monografijo, ki se predvsem posveča teoretskim problemom sodobne novomedijske oziroma predvsem digitalne umetnosti. Te problematike se avtor loti s še bolj izrazitim fenomenološkim pristopom, kot je bilo to značilno za njegova prejšnja dela. Svojo odločitev utemlji tako na ravni osebnostnega fenomenološkega teoretskega razvoja, pri katerem izhaja iz Hartmannove estetike, kot tudi na ravni pomanjkljivih pristopov kulturnih študij pri obravnavi v delu predstavljene tematike.

S svojo fenomenologijo umetnosti Medmrežja, ki "ne favorizira nobenega razreda bitnih modalnosti", avtor v novi monografiji dokaj gladko prehaja med teorijo današnje umetnosti, ki je po Strehovcu metaforično "v sedanosti mutirala v verzijo 3.5", ter splošno teorijo estetizirane družbe vmesnikov, ki jo lahko živimo kot "resničnost v verziji 6.1". Ta gladkost prehodov se bralcu na površini kaže kot lahkotna potopitev v količinsko kar obsežno pokrajino bese-

dila. Pokrajina se bralcu, ki je že udomačen v avtorjevem stilu ter "teoretskih napravah", zdi v primerjavi s predhodnimi knjigami-pokrajinami obogatena. Po okusu toka besed je prvi vtis zvedavega bralca ob srečanju z besedilom ugotovitev, da je ob baudrillardovsko-viriliovskim priokusom v novem delu dodan še izdaten ščepec Blanchota in Benjamina ter, sicer bolj obrobni, a za razvoj teoretskih naprav verjetno ključnih pomislekov v stilu Friderica Jamesona.

O čem nam torej govori Strehovec v svojem več kot tristo strani obsegajočem delu? Predvsem nam na kar se da kompleksen način poskuša pojasniti ne le ontološke, ampak tudi kulturno-produkcijske ter širše družbene dimenzije postartefaktnih "kot-da-umetniških-del", ki pretežno nastajajo v digitaliziranih oblikah. V svojih razlagah izhaja iz bistvenih obratov, ki so hkrati značilna tako za sodobno umetnost kot tudi za strukturacijska načela družb informacijskih tokov. Gre za prehode v rizomatsko mozaično logiko poudarjene performativnosti in interaktivnosti uporabniku prilagojenih (umetniških) storitev. Ti paradigmatiki premiki niso značilni le za umetnost v ožjem pomenu, ker so identična strukturacijska načela hkrati tudi načela novih ekonomij in politik. Za vsa navedena področja je značilna digitalizirana hiperrealnost, ki s tem, ko prinaša nekaj, kar je bilo pri umetnosti artefaktov še del večplastne strukture umetniškega dela, na površje. Gre za poudarjeno estetiko bližine, za "taktilne labirinte", ki nas s tem, ko globino zrcalijo na površini, silijo v "deteritorializirano gledanje očesa".

Čeprav nas Strehovec v svojih poskusih opisa paradigmatičnih sprememb zopet postavlja v zanj že značil-

ne pokrajine virtualnosti globalnih borznih tokov ter deteritorializiranih politik, kar deluje zvestemu bralcu že nekoliko "zlajnano", je ravno to poudarjanje nove optike aktivnega uporabnika, ki mora "z očesom v dlani" biti večč premikanja v pokrajinah približane sedanjosti, ključno za razumevanje nujnosti oblikovanja novih teoretskih naprav, novih vozil, ki nam omogočajo razumevanje in konceptualizacije pestrosti praks kulture vmesnikov. Ob že omenjeni umetnosti 3.5 in realnosti 6.1 avtor razvija koncepte, kot so kot-da-umetniško delo, umetnostna storitev, komunikacijska funkcija umetnosti, hektivizem, deteritorializacija čutne razsežnosti umetnosti, čut za igro, tekstzanka, interaktivno in strojno branje, beseda-podoba-telo, besedilne pokrajine, besedilni digitalni morf, tekst kot odprti sistem, zaznava 4.7 ipd.

Ta vozila, od katerih nekatera poznamo že iz avtorjevih predhodnih del, ki nam jih Strehovec ponuja za konceptualna potovanja skozi pokrajine umetniških praks Medmrežja, avtor uporabi v petih poglavjih pri obravnavi nove umetnosti kot umetniške storitve, fenomenološke estetike novih medijev, teoriji internetske besedilnosti, obravnavi računalniških iger ter temnih straneh Medmrežja. Poglavja se razlikujejo tako po obsegu kot po, če uporabim avtorjeve teoretske naprave, prehodnosti od zaključenega teksta k tekstu-procesu. Zlasti ta daljši poglavji o novi umetnosti ter teoriji internetske besedilnosti je značilno, da se nam skozi tekst kot zanko (prepogosto) vračajo enaki pasusi, ki delujejo utrujajoče, če se besedila poskušamo lotiti na akademsko klasičen linearni način in so tudi, ko se sprehajamo poljubno skozi tekst-pokrajino in si oblikujemo svoj

tekst-proces, ta ponavljanja moteča. Očitno je ta stilistična nerodnost posledica dejstva, da je monografija (verjetno) narejena po načelu "kopiraj, odreži, prilepi", izhajajoč iz že objavljenih referatov ali osnutkov zanje. Ob nekoliko doslednejšem uredniškem posegu bi knjiga-pokrajina, ki je pred nami, gotovo izgubila na četrtini obsega, a bi s tem gotovo postala privlačnejša in udobnejša teoretska naprava.

Če se v zaključku recenzije vprašam, kje je presežek novega dela, lahko rečem, da je - ob že znanem iz predhodnih del avtorja - presežek ravno v fenomenološkem vztrajanju na analizi drugačnosti aktivne "publike" ter nesamo-umevnosti sodobne umetnosti, ki se kaže predvsem kot področje preigravanja različnih modelov komuniciranja s strani t.i. muzejev sodobne umetnosti v procesih produkcije "kot-da-umetnosti". Ob duhovitih opisih avtorjeve lastne udeležbe v družbi vmesnikov, kjer zlasti izstopa njegova mazohistična uporaba kolesa kot vmesnika za spoznavanje povečane realnosti Ljubljane, pa je ključna kakovost dela v opozarjanju na bele pege prevladujočih modnih teoretiziranj.

Gre za cel sklop razvojno pomembnih vprašanj za področje umetnosti v ožjem smislu kot tudi za bodoči razvoj družbe vmesnikov in povečane realnosti nasploh. Gotovo je eden od ključnih problemov estetizirana nastanost informatiziranih grajenih habitatov in umetnih svetov, kjer se kopičijo trivialni vektorji informacij-smeti, kar nam onemogoča gladke vožnje skozi digitalne pokrajine. Še bolj ključno je vprašanje redukcije globine na račun estetizacije obogatene sedanjosti, kjer se za lepoto površine in enostavnostjo prehodomorfa skrivajo nova deteritorializirana

gospodstva. Ta gospodstva so prisotna tako v sistemih produkcije "kot-da-umetnosti", ko muzeji in kustosi odločajo, katere digitalne pokrajine bodo zasedale družbeno mesto umetnosti, kot tudi v sistemih produkcije teorij, kjer kljub deteritorializaciji družbe vmesnikov ostaja izrazita anglosaksonska prevlada pogosto prav bežavil, a "pravih-teorij". Uprizarjanju dogodkov se pač ne more izmakniti "mainstream" sfera teoretske produkcije, ki je pač le sestavni del nove ekonomije.

Kljub dejstvu, da je ob praksah, ki nam jih predstavlja Strehovec, tudi teorija, ki poskuša ne le razumevati, ampak tudi soustvarjati te prakse in podobe novih umetniških in tudi pogosto civilnodružbenih aktivizmov, še v "beta fazi", bi delo dodatno pridobilo na kakovosti, če bi avtor ta problemska vozlišča poskušal razvozlati v obliki bolj razvitih (vsaj hipotetičnih) "teoretskih naprav". Ob tem pa bi tudi kritika slovenskega kulturnega prostora, s prevladujočo kombinacijo "nacionaliliteratstva" in "japificiranega literatstva" ter togosti akademske sfere s tem razvojem, pridobila na teži. Povedano drugače, po ducatu let, ko nas je Strehovec kot DJ informiral o paradigmatiskih premikih, bi si zvesti bralci mogoče želeli, da se DJ prelevi v MC, a pustimo kolesarju njegovo pot in mogoče nas v bodoče presenetiti.

Maša FILIPOVIČ

Srečo Dragoš, Vesna Leskošek
Družbena neenakost in socialni kapital
 Mirovni Inštitut, Zbirka Politike,
 Ljubljana 2003, str. 91, 2.900,00 SIT
 (ISBN: 961-6455-07-9)

Ena pomembnih tem v agendah politikov v Evropski uniji je problematika vključenosti posameznikov in t.i. ranljivih skupin. Na evropski ravni se sprejemajo strategije, ki težijo k vključevanju vseh ljudi v življenje družbe, k zmanjševanju neenakosti in odpravi revščine. Tudi v Sloveniji je bil v tem okviru sprejet nacionalni Program boja proti revščini in socialni izključenosti (leta 2000). Pri tem pa je zanimivo, da se koncept revščine same umika iz politične agende (kar je izrazito vidno na ravni Evropske unije), nadomeščajo pa ga drugi koncepti, kot so socialna izključenost in socialna vključenost, družbena kohezija, pa tudi socialni kapital ipd. Izpostavlja se pomembnost t.i. mehkih komponent pri vzpostavljanju enakosti med posamezniki, poleg tradicionalnih "trdih" komponent, kot je na primer ekonomski položaj posameznika. Poudarek knjige Sreča Dragoša in Vesne Leskošek je ravno na teh mehkih komponentah razlik v družbi, ki jih združita v analizi socialnega kapitala skupnosti. Socialni kapital je namreč lahko eden izmed faktorjev neenakosti, hkrati pa je lahko tudi faktor premagovanja neenakosti. S. Dragoš in V. Leskošek sta doktorirala na področju sociologije in sta zaposlena na Fakulteti za Socialno delo, monografija pa je nadaljevanje njunega dela na področju neenakosti in socialnega kapitala.

V monografiji se lotita kompleksne naloge, in sicer razkritja nekaterih ideoloških konstruktov o neenakosti v slovenski družbi. V prvem poglavju teoretično umestita poenostavitve sveta v tri kategorije. Ideologija je ena od oblik poenostavitve, in spada v tisto kategorijo poenostavitve, za katere je značilno, da so neresnične, preverljive in nevar-

ne. Pri tem ideologijo definirata kot interesno pogojene konstrukte realnosti, ki se z uporabo družbene moči uveljavljajo na račun drugih in drugačnih (konkurenčnih) konstruktov (str. 15). Ta definicija ideologije je okvir za obravnavanje družbene neenakosti v drugem poglavju, v katerem so predstavljene in jasno analizirane tri poenostavitve oz. trije ideološki konstrukti, ki se nanašajo na družbeno neenakost (v Sloveniji). Tako je predstavljena "ideologija unificiranja", znotraj katere velja, da sta tako kapitalizem oz. (neo)liberalizem kot socializem bila enako neuspešna pri odpravljanju družbenih razlik, čeprav naj bi socializem ravno to "obljubljal". Avtor in avtorica razkrijeta, da je problem te ideologije v nerazlikovanju med družbeno razliko in družbeno neenakostjo. Pokazeta namreč, da socializem in (neo)liberalizem dopuščata družbeno neenakost, razlika pa je v tem, da socializem, nasprotno (neo)liberalizmu, ni dopuščal družbene različnosti. V tem delu obravnavata obdobje socializma pri nas, umestita prejšnji režim z novih vidikov in v kontekstu primerjave z (neo)liberalizmom ter poudarita neučinkovitost socializma v spopadanju z družbenimi neenakostmi.

Pomembnost razkrivanja ideologij, ki delujejo v ozadju družbenih problemov, kot so na primer problemi revščine in neenakosti, je v tem, da definicija problema vpliva na to, kako se ta problem naprej obravnava na politični agendi in kakšne so predlagane rešitve. To je skladno s pogledom W. Parsonsa (1999), ki pravi, da je od opredelitve problema odvisno tudi njegovo reševanje oz. da je opredelitev problema del problema samega. Tako lahko neko družbeno stanje sploh ni obravnavano

oz. opredeljeno kot problem, kar pomeni, da sploh ne doseže politične agende kot vprašanje, katerega je potrebno reševati. In ravno to se kaže v drugi in tretji ideologiji, kot ju predstavlja avtor in avtorica, znotraj katerih družbena neenakost v Sloveniji ni predstavljena kot problem oz. pomembno družbeno vprašanje, ki bi terjalo akcijo.

Druga ideologija, ki jo identificirata, je "ideologija ekonomiziranja", ki se nanaša na prepričanje, da je za uspešen prehod v tržno družbo nujno povečanje družbene neenakosti. Na to se navezuje prepričanje, da je bila neenakost manjša v socializmu, medtem ko je v kapitalističnih državah nujno večja. Obstoj družbene neenakosti je torej znotraj te ideologije definiran kot neproblematičen oz. nujen pojav. Ugotavljata neresničnost te ideologije, saj dokazujeta na podlagi podatkov o deležu dohodkov, s katerimi razpolaga zgornja desetina najpremožnejših gospodinjstev v različnih državah, da neenakost ni odvisna od socialističnosti ali kapitalističnosti nacionalnih ekonomij. Primerjava podatkov v šestdesetih in sedemdesetih letih prejšnjega stoletja (avtorja povzemata Goldthorpa, 1985) je namreč pokazala, da je v takratni Jugoslaviji zgornja desetina gospodinjstev razpolagala z 22,5% vseh dohodkov, na primer na Švedskem z 21,3%, v ZDA pa z 26,6% vseh dohodkov (str. 29). Nato ugotavljata, da se je neenakost (gledano po deležu dohodkov, s katerim razpolaga zgornja deseti- na gospodinjstev) v Sloveniji konec 90. celo nekoliko zmanjšala v primerjavi s prvim obdobjem tranzicije. To torej kaže, da prehod v tržno gospodarstvo ne vodi nujno v večjo neenakost.

Tretjo ideologijo poimenujeta "ideologija minimaliziranja". Gre za prepri-

čanje, da je stopnja družbene neenakosti v Sloveniji danes na sprejemljivi ravni. Zopet torej neenakost ni definirana kot družbeni problem in tako ni potrebe po politični akciji za rešitev tega problema. Dokazujeta zmotnost tudi te ideologije in zaključita, da je družbena neenakost v Sloveniji danes prevelika, saj povzroča revščino. Opozarjata tudi na negativne trende (k možnemu poslabšanju) na tem področju, predvsem zaradi različnih družbenih procesov tranzicije (npr. denacionalizacija), ki so po njunem mnenju povečali neenakost in katerih učinki bodo rešnično vidni šele na dolgi rok.

Ideologije neenakosti opazujeta skozi prizmo primerjave med socializmom in kapitalizmom oz. (neo)liberalizmom, kar tvori zanimivo analizo slovenske družbe pred tranzicijo, hkrati pa nam daje tudi nov pogled na tranzicijsko in sedanje obdobje. Tekst je družbeno in politično kritičen, saj neposredno opozarja na napake vlad ter na premalo intenzivno delovanje na področju revščine in neenakosti.

Osrednja tema monografije pa ni le družbena neenakost, ampak tudi socialni kapital. Slednjega predstavlja kot koncept, s katerim je mogoče obravnavati neenakosti v današnjih razmerah individualiziranih neenakosti in tveganj (kot jih označi na primer Beck). Kot izvor socialnega kapitala opredelita socialne mreže, pri čemer je socialni kapital kakovostni izraz treh mrežnih lastnosti: navzočnosti virov, dosegljivosti virov ter uporabnosti teh virov v smislu uspešnosti in učinkovitosti. Tako poudarita povezanost med posameznikovo umeščenostjo v mikroomrežjih, njegovo izključenostjo na življenjsko pomembnih področjih ter splošno družbeno neenakostjo, ki se reproducira

ra skozi te povezave (str. 43). Pri tem se navežeta predvsem na Bourdieuev pristop in položaj posameznika, družbeno neenakost, pa tudi teoretsko opišeta z razmerji med kulturnim, socialnim in ekonomskim kapitalom znotraj časovne dimenzije.

Ta teoretski model je empirično konkretiziran v drugem delu knjige, kjer podajata opis raziskave, izvedene na ljubljanskem območju desetih skupnosti. Cilj raziskave je bil poskus ocene socialnega kapitala posameznih skupnosti. Pri tem je treba poudariti, da sama avtorja opredelita cilj raziskave kot napolnjen s socialnopolitičnim namenom, in sicer kot stremenje k izboljšanju oprijemalšč in mobilnosti naseljenecv v socialnih prostorih desetih ljubljanskih skupnosti (str. 46). Zanimanje raziskave je bilo usmerjeno na vprašanje, ali sežejo intervencije javnih, nevladnih in zasebnih organizacij na obrobje mesta, kakšne so razlike v javnem življenju med ljudmi, ki živijo v mestnem jedru in tistimi, ki živijo na obrobju občine in kako to vpliva na osebnostne odnose do skupnosti. Skupnosti so bile opazovane glede na stopnjo aktivnosti, pa tudi strukturo društev in dejavnosti. Z raziskavo so bile ugotovljene precejšnje razlike med mestnimi in vaškimi skupnostmi. Solidarnost in samopomoč naj bi bili bolj razviti v vaških skupnosti, kar je povezano s slabšo dostopnostjo in z izrazitim pomanjkanjem ustreznih javnih služb v teh skupnostih. Raziskava je tudi odkrila več problematičnih področij na ravni analiziranih skupnosti, in sicer izgubo prostorov in s tem povezano manjšanje skupnostnih aktivnosti ter slabo informiranost, na kar se navezuje zmanjšanje socialnega kapitala v določenih proučevanih skupnostih.

Avtor in avtorica nato zaključita, da 'pomanjkanje skupnostnih mrež, ki nastaja zaradi napačne mestne politike, vpliva na večanje družbenih neenakosti' (str. 61). 'Analiza skupnosti je namreč pokazala, da obdobje tranzicije povečuje neenakosti tudi na lokalni ravni. Zato bi bilo vlaganje v odnosne mreže na mikroravni strateškega pomena za krepitev skupnosti' (str. 62).

S. Dragoš in V. Leskošek ostajata zvesta svojemu socialnopolitičnemu cilju, saj opozarjata na probleme v skupnostih in nakazujeta področja reševanja. Knjigo priporočam vsem bralcem, ki jih zanimajo tematike družbene neenakosti in socialnega kapitala in tudi političnim akterjem, ker jih problematika in nasveti v tej knjigi neposredno zadevajo in bi na postavljene izzive lahko odgovorili.

759

Urban SUŠA

Ken Booth (ur.) in Tim Dunne (ur.)
Worlds in Collision: Terror and the Future of Global Order

Palgrave Macmillan, Houndmills 2002,
str. 376, \$ 17.95 (ISBN 0-333-99805-7)

"V svetu po 11. septembru moramo najti nove načine, kako se soočiti z novimi grožnjami in izzivi," so besede, ki jih je (še) dobri dve leti po dogodkih na Manhattnu in v Washingtonu, izrekel Tom Ridge, ameriški minister za domovinsko varnost, ko je v začetku leta 2004 upravičeval zadnjo izmed tehnoloških novotarij, s katero so ZDA okrepile občni nadzor nad svojimi in tujimi državljani. Same po sebi seveda

ne predstavljajo kakšne novosti ali preloma, prej nasprotno, v minulih mesecih in letih, ter dve vojni pozneje, skratka v času po 11. septembru (2001), so ravno te besede postale ena od stalnic akademskega in medijskega jezika v ZDA in tudi po svetu. To, da smo te besede pripisali ravno ministru Ridgeu pa ima pri tem še bolj izrazito svojstvo, saj je bila navsezadnje tudi ustanovitev njegovega ministrstva - za domovinsko varnost (!) - ena od posledic taistih dogodkov. Obenem pa ravno ta, nad vse vsakdanja, demagoška in (kot radi rečemo) visokoletična politična puhlica kaže na brezštevilne razsežnosti, ki jih je zasedel "9-11".

Skratka, pojem "9-11" je zašel takorekoč v polje mitičnega in danes ga je praktično nemogoče tako ali drugače zajeti z enega samega stališča, pri tem pa še vedno upati, da bomo vsaj približno uspešni pri pojasnjevanju vzrokov in posledic, ki so do teh dogodkov pripeljali oziroma jim sledili. Navsezadnje smo na eni strani soočeni z njihovo neverjetno katastrofičnostjo, na drugi pa v istem trenutku utegnemo razmišljati, kako so že samo s tem preoblikovali sodobno globalno politično pokrajino. Jasno je torej, da se je v ameriški javnosti - tisti najbolj občji, s katero "operirajo" množični mediji - pojavila potreba po vsaj nekakšnem poskusu pojasnitve 'zakaj je prišlo do napada na Ameriko in kaj pravzaprav to pomeni?'. Kot odgovor in bržkone tudi kot nekakšna notranja potreba se je potemtakem na "9-11" odzvala tudi intelektualna/znanstvena javnost oziroma produkcija, naj bo to preko analitičnih ali zgolj interpretativnih podjetij.

V kategorijo takšnega preseka - med obče medijski in analitičnointerpretativni nivo- lahko uvrstimo tudi

obsežen zbornik *Worlds in Collision*, ki sta ga uredila Ken Booth in Tim Dunne. Gre za poskus, kako ujeti vzgibe, interpretirati dogodke in pojasniti celoten kontekst, ki prvenstveno pritegne zaradi obsežnosti in številčnosti vpletenih avtorjev, s čimer poskuša preseči omejitve, ki bi jih utegnil predstavljati en sam pogled, eno samo stališče. Ravno nasprotno, zbornik je zastavljen tako skrajno pluralistično in raznorodno, da smemo njegovo eklektičnost razumeti kot ključno, njegov tour de force. Kako namreč drugače opisati zbornik, pri katerem je sodelovalo kar 32 (dvaintrideset) izmed najboljše informiranih, izpostavljenih, renomiranih, poznanih in sploh spoštovanih političnih teoretikov, analitikov in komentatorjev ter se začne s prispevkom Francisa Fukujame, nadaljuje z Immanuelom Wallersteinom in Jamesom Der Derianom, svoje pa so dodali še Noam Chomsky, Robert O. Keohane, Andrew Linklater, Saskia Sassen in Kenneth N. Waltz, če omenimo samo tiste, mogoče najširše poznane.

Torej, četudi urednika že v uvodu samozavestno ugotavljata, da 'še ena knjiga o dogodkih in posledicah 11. septembra ne potrebuje utemeljitve, [saj bo] še leta, če ne desetletja "vojna proti terorizmu" definirajoča paradigma v boju za svetovi red' (str. ix), se nam vendarle zdi, da je ravno vprašanje paradigmatske teže 11. septembra ključen vidik njunega zbornika. Ravno slednjega, hote ali ne, najbolj neposredno zazna James Der Derian (str. 114), ko se sprašuje: "tako politično kot teoretsko: so družbene znanosti notranje neprimerne za tako vrsto raziskovanja, kot jo zahteva porajanje vojaško-industrijsko-medijsko-zabavne mreže [ki je pripeljala do situacije, neposredno po

11. septembru 2001]".

Pri tem gre na eni strani za to, da je prvi in mogoče najbolj očitni sklep - tisti, ki sta ga urednika očitno sprejela še pred samim nastankom dela - ta, da je 11. september nemogoče zaobseči drugače, kot da se mu približamo s kar največ mogočih stališč ter iz njihovega preseka poskušamo izluščiti nekatere izmed zaključkov, ki delujejo najbolj tehtno - proces, ki je v primeru *Worlds in Collision* prepuščen bralcu. Celoten diapazon zbranih pogledov, ki jih urednika uvrščata pod tri sklope, naslovljene s *Teror (Terror)*, *Red (Order)* in *Svetovi (Worlds)*, namreč ne najde tako rekoč nobene skupne točke - razen mogoče te, da je manihejsko slikanje sveta na dobre in slabe, civilizirane in necivilizirane, slejkoprej zgrešeno.

"Intelektualno je težko in politično celo nevarno sklepati o pomenu konflikta, ki je z vsakim ciklom novic prehajal iz ene v drugo fazo, katere so si sledile od 'napada terorja' do 'Amerika vrača udarec'; od 'križarskega pohoda' do 'protiteroristične kampanje'; od 'prve vojne enaindevetstoletja' so zdaj že domače kombinacije humanitarne intervencije in oddaljenega ubijanja; od kinetičnega terorja do bioterorja; od spektakla vojne do vojne spektaklov," pravi Der Derian (str. 101), ki se nasploh izkaže za enega bolj lucidnih avtorjev, in nam tudi najbolj pomaga zajeti srž problema, s katerim se zbornik spopada. Gre namreč za to, da ima teror/terorizem na splošno - dogodki 11. septembra skupaj s posledicami, ki so jih pustili na globalni politični pokrajini pa še posebej - različno težo v različnih teoretskih obravnavah. Povedano drugače, v tako širokem diapazonu renomiranih avtorjev, ki se vsi ukvarjajo z istim problemom, se pred

bralcem jasneje kot sicer kristalizirajo osnovne poteze in razhajanja v sodobnih pristopih k preučevanju svetovne oziroma mednarodne politike. Predvsem zapažam dve skupini, ki sta sicer danes nekako prevladujoči tudi v okvirih discipline mednarodnih odnosov. Pri tem se ena opira na "klasično šolo" realizma in njene sodobnejše neorealistične izpeljave, druga pa išče svoj ineterpretativno-analitični milje v takoimenovanih postmodernističnih pristopih, ki iščejo v širšem intelektualnem kontekstu humanističnih znanosti, pristope za uspešno soočanje s področjem preučevanja.

Tako na primer Colin Gray (str. 226) ugotavlja, da "je 11. september mnogo manj pomemben, kot je bilo to videti ob koncu leta 2001," nato pa - v grobem - izpelje sklepanje, po katerem so ti dogodki resda šokantni, kot takšni pa vendarle niso imeli nikakršnega resnejšega vpliva na dejanska razmerja moči v svetovni politiki oziroma v interpretacijah slednje. Navsezadnje pride do sklepa, da je prav "9-11" dokaz v korist realizma. "Kaj smo lahko videli po 11. septembru (2001)?" se sprašuje in ponuja odgovor v reafirmaciji motivacij, ki so bile značilne že za atensko državništvo, kot ga je opisoval Tukidid: "strah, ponos in interesi" (str. 227). Navsezadnje bi besede, ki jih v zborniku prispeva Michael Cox (s. 153-4), da je "imperializem [...] mogoče neprimeren in zarotniški izraz s katerim lahko opišemo proces, skozi katerega so Združene države povečale svoj vpliv v post- 11. september obdobju; do povečanja pa je vendarle prišlo," in govor o ameriški hegemoniji, mirno pripisali Hansu Morgenthauu ali Michaelu Walzerju.

Na drugi strani se na primer Chris

Brown - prominenten predstavnik tistega, kar bi lahko označili kot postmodernistične pristope k mednarodnim odnosom - poigrava s primerjavami oziroma podobnostmi med Osamo Bin Ladnom in Leninom ter ugotavlja, da njegova "zelo ekstenzivna uporaba video tehnologije in interneta ter sofisticirano upravljanje odnosov z arabsko televizijo Al-Džezira napeljuje na odločno neprimitiven občutek za public relations" (s. 298). Kot v zadnjih letih postalo značilno za pripadnike takšnih usmeritev v preučevanju mednarodnih odnosov, pa pojasnila išče v naraciji in interpretacijah, kar velja za vzroke, posledice in tudi celoten kontekst proučevanih dogodkov. V takšnem okviru je kar nekako pričakovan sklep, po katerem "za nobeno od dveh strani v tem konfliktu ne gre za spopad 'spopad civilizacij' v izrazih Samuela Huntingтона.... Niti koalicija proti terorju niti mreža Al-kajde ne gledajo druga na drugo kot na civilizirano" (Brown: 296).

Omenjeni prispevki in predstavljeni pogled na knjigo *Worlds in Collision* so seveda le manjši del tistega, kar ta kot celota prinaša, saj gre za enega od zbornikov, ki ga je treba bolj kot mogoče katerega drugega ocenjevati ravno v njegovi celoti. Torej kot knjigo, ki nam odgovarja na nekaj vprašanj, jih pa bržkone še več odpira. Če namreč na prispevke v njej gledamo izolirano, kaj kmalu ugotovimo, da redki avtorji, če sploh kateri izmed njih, v svojih esejih presegajo ali se kakorkoli odmikajo od svoje siceršnje produkcije. Ravno zato pa utegne knjiga predstavljati nadvse zanimivo branje tako za študente kot številne druge, ki so se na svoji študijski ali profesionalni poti srečali z dilemami, povezanimi z "11. septembrom" in

njegovimi posledicami. Slejkoprej najbolj zato, ker nam do skrajnosti približa tako obsežno raznolikost pogledov na te dogodke, nič manj pa tudi zato, ker ravno s takšno raznolikostjo bržkone prispeva k gojenju določene distance do enostranskih pogledov na obravnavano temo, s čimer si zasluži vse pohvale. Ob vsem tem pa velja omeniti, da zbornik, ob zelo kritičnem branju, (ponovno?) odpira tudi vprašanja teoretske produkcije sodobnih humanističnih znanosti, še posebej v njenem najbolj propulzivnem anglosaksonskem okolju. Te se namreč vedno bolj kažejo kot grobo vpete v siceršnjo utilitaristično shemo materialne produkcije, za katero je značilna pretirana specializacija in iskanje teoretskih zaključkov, ki so osnovani na klasičnih konceptih evropskih družboslovnih šol. Tako postaja vedno bolj zamegljena tudi meja med ideologijo in teorijo - teoretska produkcija namreč postaja inertno pravzaprav ideološka produkcija, saj imajo njeni - dozdevno - teoretski zaključki navsezadnje povsem idološke učinke, ko naletijo na interpretacijo strokovne in obče javnosti.

UDC: 001.89 (4)

Franc MALI: OPEN QUESTIONS AND DILEMMAS OF EU RESEARCH AND INNOVATION POLICY**Teorija in praksa, Ljubljana 2004, Vol. XLI, No. 3-4, pg. 486**

The article presents the key dilemmas appearing in the new European research and innovation policy. The author tries to give some overview of the basic issues related to the new European Research Area initiatives. His main thesis is that transition to the new European innovation policy has arisen already before Lisbon Summit in year 2000. Notwithstanding, he argues that after the advent of the ERA initiative some basic changes are occurring. He also highlights some controversies around the pivotal role of European Commission in the new RR- and innovation policy appearing in the last times. The main interest is devoted to the question of intellectual property rights. Specifically focusing on the patent systems, author tries to answer, what is the new EU approach to the complex issues of intellectual property rights.

Key words: European union, new innovation paradigm, science, European Research Area, intellectual property right.

763

UDC: 35.083.8:327.7:061.1EU

Marjan BREZOVŠEK, Damir CRNČEC: SECRECY IN DEMOCRACY**Teorija in praksa, Ljubljana 2004, Vol. XLI, no. 3-4, pg. 507**

Article in a interdisciplinary way deals with a complex social phenomenon - secrecy. Arcana imperii is a maxim of secrecy, which was changed in a modern democratic state by the new institute, classified data protection system. Historically, publicity had a great influence in changing principle of arcana imperii and still represents its natural opposition. Modern democratic states and international organizations try to insure protection of classified data by restoring complex security system. Legal foundation is precondition of a solid system that includes vetting, physical and technical security measures, access to classified data, etc. After becoming a member of EU and NATO in May 2004 Slovenia will be obliged to fully comply with security standards of both organizations. Therefore, good national classified data protection system is for Slovenia a *conditio sine qua non*.

Key words: Secrecy, publicity, arcana imperii, protection of classified data, European Union, NATO

Cirila TOPLAK: PRACTICE AND THEORY OF MODERN REVOLUTIONS
Teorija in praksa, Ljubljana 2004, Vol. XLI, No. 3-4, pg. 524

The article deals with democratisation processes in Eastern Europe at the end of the 1980s and the beginning of the 1990s. The hypothesis on interdependence of artistic practices and revolutionary processes is founded on an overview of theory of revolutions and theories of history of art, by which democratisation processes in Eastern Europe may be defined as revolutions. By a detailed analyses of presence in society and force of messages of particular artistic media only apparent homogeneity of East-European socialist regimes comes forward as an issue, confirmed by heterogeneity of artistic practices that can be related to specific features of national democratisation processes. A consistency in the field of interdependence of artistic practices and revolutionary processes that strikes in all revolutions of modern history is the linearity of discourse of certain artistic media that substantially improves the information flow, necessary for the legitimisation of the revolution. In the history of relation art/society revolutions enabled art to temporarily move from the margin to the centre of society.

Key words: Artistic practices, revolution, Eastern Europe, modern history.

Boris ŽNIDARIČ: DILEMMAS AND PERSPECTIVES OF PREVENTIVE ACTION IN SLOVENIAN INSURANCE COMPANIES

Teorija in praksa, Ljubljana 2004, Vol. XLI, No. 3-4, pg. 535

The insurance industry is one of the service branches of industry with a long and diverse history of evolution. At different stages of its development, the insurance industry represented a response by the existing social groups and by society as a whole to the threats imposed upon a man and his property. As a consequence, many mechanisms have been put in place aimed towards efficient compensation in the event of claims as well as in the area of prevention. In most cases, insurance companies offer certain bonuses, discounts and other bounties as part of their insurance products (types, subtypes and categories of insurance policies) when their clients behave in a responsible manner. This behaviour includes installing alarms, using recommended materials or organizing and carrying out activities to reduce the possibility of physical (health hazard) or material claims, thus enhancing the level of security. However, in the daily praxis of the Slovenian insurance industry both at the national level and in individual insurance companies, one can establish a lack of a long-term and systematic development of new prevention-oriented mechanisms and practices. This area abounds in opportunities for the development of prevention mechanisms. Therefore, it would be reasonable for research and science to become an integral part of this process in a more intensified manner. Preventive action must become a constituent element of the business policy of insurance corporations. It is a fact that prevention activities form a part of the insurance business. The question is, what is the proportion that they represent and whether they are efficient or not. The benefits of prevention must be enjoyed by the widest possible circle of the interested parties, rather than limited to those who have contracts signed with insurance companies (policy holders).

Key words: Individual safety, prevention, preventive action, insurance industry, business policy, economy

UDC: 614.2:614.253.5

Andreja KVAS, Janko SELJAK: COMPLEMENTARY HEALTHCARE METHODS AS PART OF THE BIO-PSYCHO-SOCIAL MODEL OF HEALTH**Teorija in praksa, Ljubljana 2004, Vol. XLI, No. 3-4, pg. 548**

In today's modern society more and more individuals search for various types of alternative solutions also when it comes to improving and preserving one's health. This article begins with the presentation of the difference between the biopsychosocial and biomedical model of health and ways in which this difference is reflected in the relations between healthcare staff and patients, and relations of healthcare staff towards complementary methods of medical treatment. Due to the negative standpoint of the Slovene medical associations towards these types of methods, nurses could take up the role of mediators between official medicine and complementary methods of treatment. In the continuation, the results of the survey are presented. The sample counted 274 nurses, members of the Nurse Association of Ljubljana, who attended two symposia under the title of "Becoming Aware of Complementary and Natural Medicine also in Nursing Care".

Keywords: Nurses, complementary therapies, natural therapies, biopsychosocial model of health.

766

UDC: 322.2 (497.4)

Marko KERŠEVAN: "RELIGION IS NOT A PRIVATE MATTER"**Teorija in praksa, Ljubljana 2004, Vol. XLI, No. 3-4, pg. 560**

Together with a presentation of the discussion in Germany, described in the work "Religion ist keine Privatsache" (Wolfgang Thierse, ed.), the author discusses the validity and limits of the position that "religion is a private matter" in modern democratic societies. In this context he observes several discussions about newer documents of the European Union talking about the status of religion, Church and religious communities and debates the interpretation and implementation of constitutional principle of separation of state and religious communities in the Republic of Slovenia. Author agrees with conclusions that the prospective place of public activities of religious communities is in the sphere of civil society and not of the State (state organs and administrative bodies).

Key words: Religion, Church, religious community, modern State, civil society, separation of State and Church (religious communities), European Union, Slovenia.

Marjan SMRKE: (A)THEISM AND CONCEPTIONS AS TO THE MEANING OF LIFE IN POST-SOCIALIST STATES

Teorija in praksa, Ljubljana 2004, Vol. XLI, No. 3-4, pg. 575

This article is the second in a "trilogy" dealing with the Church's "Victorian prejudices" regarding atheism, which are noticeable among the more conservative advocates of the Church in post-communist states. The article discusses the relationship between (a)theism and conception as to the meaning of life. The respective prejudice of the Church is that the life of an atheist has no meaning, and lacks orientation. The ISSP survey - which allows identification of supernatural (God-centred) and naturalistic conceptions as to life's meaning - reveals that the production of meaning is a very obvious activity amongst the atheist population. Atheists in all the analysed states emphasize the importance of man's own active role in instituting the meaning of life. The article thus provides an explanation of the established relations; it also represents an attempt to bring to the fore both atheism and atheists as the subject of sociological research in post-communist states.

Key words: meaning of life, atheism, theism, post socialism, Catholic Church.

Vinko VEGIČ: DEVELOPMENT AND SOME DILEMMAS OF EUROPEAN SECURITY POLICY

Teorija in praksa, Ljubljana 2004, Vol. XLI, No. 3-4, pg. 586

After the Cold War, we are witnesses to the EU intentions in addressing security problems outside its borders. To perform its security function in an effective manner the EU should develop appropriate decision-making bodies as well as military capabilities. The purpose of these structures is to intervene in crises beyond the EU borders. At present, open issues exist as to the location and type of interventions the EU forces would conduct in the future. Such interventions are also heavily dependent on the willingness of its member states. Nevertheless, it is evident that in the future, the EU will complement its functions with security activities and its economic power with military power. This brings important consequences for the national security policies and military structures of the member states.

Key words: European Union, Common Foreign and Security Policy, national security policy, international security.

UDC: 355.02:504

Vladimir PREBILIČ, Kristina OBER: DEFENCE SYSTEM AND ECOLOGY - THE ROLE OF NATO

Teorija in praksa, Ljubljana 2004, Vol. XLI, No. 3-4, pg. 599

Systematic research of a direct and a indirect influences of human being on the environment has started with the ecology. Accordingly, with the human's negative influence on the environment, the modern concepts of national security had broadened its approach and include also environmental threats. Under this scrutiny was taken also the military system, because of its negative impacts on the environment. The result is seen in the regulation of its activities and influences on the environment by international conventions and international agreements. However, impact of defence system on the environment, as a laboratory for training the armed forces and as the ultimate goal of the armed forces' activities, has not been studied sufficiently. The initial studies and researches have been conducted by military experts only, nowadays are in the studies of defence system's activities consequences on the environment, besides military experts also involved international organizations, non-governmental organizations and academics. The leading role in this area of research has NATO's Committee on the Challenges of Modern Society with its pilot studies on reducing aircraft noise, environmental restoration and clean-up of military bases etc. Development in this field indicates the establishment of a new discipline of ecology e.g. the military ecology.

Key words: defence system, ecology, military ecology, NATO, military basis

Polona RIZMAN: TERRORISM IN THE AGE OF GLOBALISATION

Teorija in praksa, Ljubljana 2004, Vol. XLI, No. 3-4, pg. 616

The article deals with the issue of terrorism in the global area. The author seeks to identify areas, which help to understand the phenomenon of terrorism and to effectively cope with it. Particular attention is focused upon the fact that after thirty years and countless efforts in this area there is still no generally agreed definition of terrorism. The author is further researching the psychological and social background, profile and justifications of terrorists and social causes of global terrorism. The article presents several potential ways to confront terrorism: in this vein, military and unilateral approach to global terrorism is one of the available choices, although it is absolutely not consistent with the achieved fundamental values (human rights) in the world. At the same time it represents quite a great risk of stirring up and defusing only more hatred and fear in the world, increasing racist and xenophobic feelings of all kinds and further promoting the growth of the terrorist networks of fanatics, who may gain access to even more horrendous weapons. The struggle against terrorism requires more than just eliminating organised terrorist networks and providing humanitarian aim. What is needed is a movement for global justice and legitimacy, aimed at establishing and extending the rule of law in place of war and at fostering understanding between many polities in the world instead of terror.

Key words: terrorism, definitions of terrorism, profile of terrorists, motivation for terrorism, causes and roots of terrorism, war against terrorism, globalisation, security and freedom, (international) law.

UDC: 341.7(497.4):327.7:061.1EU

Marko KOSIN: SLOVENIAN DIPLOMACY AT ENTERING EU AND NATO

Teorija in praksa, Ljubljana 2004, Vol. XLI, No. 3-4, pg. 634

In the 13 years of its independence Slovenia achieved a successful foreign policy. After entering EU and NATO, Slovenia as a small country is facing a problem of how to strengthen its power. On the one hand, diplomacy and multilateral activities are means for strengthening its power, which would increase with the successful enforcement of the so-called soft power (knowledge, mediation of creative information, ideas, projects, advocating values etc.). On the other hand, the diplomatic service should be improved and adapted to the new circumstances and needs. Political class belittles diplomatic service and denies it as a special profession. It does not ensure enough funds and promotes its own cadre for leading functions in diplomatic missions. Entering EU and NATO demands radical changes in organization, work methods and mentality in this service. It is not clear whether Slovenia is able to have 54 diplomatic and consular missions and what will be the role of the Ministry for foreign affairs. Current organization of work and working atmosphere are not the best. A special attention should be given to the professional training, while the idea of the specialization at the level of Ph.D. study is exaggerated. A diplomatic syndicate has a responsible role in promoting criteria for diplomats and arranging the work and life conditions at home and abroad.

Key words: Slovenian diplomacy, European Union, adaptation.

Kristina PLAVŠAK KRANJC: PUBLIC DIPLOMACY
Teorija in praksa, Ljubljana 2004, Vol. XLI, No. 3-4, pg. 643

While opening current debates on public diplomacy in Slovenia, its relevance, aims and functioning modes, one should initially find a basic definition or rather a common denominator on the concept. Fundamental understanding about what public diplomacy stands for, should further lead to answering questions on public diplomacy's potentials and expectations. Such answers can build firm grounds for relevant recommendations and strategies for contemporary functioning of Slovene public diplomacy. Therefore, the article first defines the concept of public diplomacy in its diverse, often contradictory conceptions, then it brings together different approaches to public diplomacy's understanding and finally, points to contemporary trends of r/evolution in public diplomacy.

Key words: public diplomacy, secret diplomacy, persuasion, propaganda, public relations, media, branding states, foreign cultural policy.

Breda LUTHAR: PEOPLE: THE USE OF PUBLIC OPINION POLLS IN JOURNALISM
Teorija in praksa, Ljubljana 2004, Vol. XLI, No. 3-4, pg. 663

The article deals with the use of public opinion polls in Slovenian journalism. It gives proof of how consolidation of such cultural form (poll as event) in a modern "informative" journalism in the 1990s on the one hand influences the production of news, while on the other the production of poll results corresponds to the phenomenology of journalistic practice, e.g. with its demand for eventfulness, with the production of news - pseudoevents, with the demand for factuality and ritualised argumentation of objectivity by citing. The authoress believes that empirically supposedly incontestable facts of poll results that are equated with the public opinion, may serve as an effective means of legitimising a special particular political vision, since it seems that they express a consensus, which is usually nothing else than a reproduction of the dominant media or political discourse. Public opinion is a result of public discourse on public opinion because opinions and views measured by the polls do not originate from private experience of the "respondent" but from the discursive culture that "respondents" are part of. By replacing a mediated public discussion by publication of public opinion polls and by reducing of public opinion on final and fixated numerical data, journalism makes formation of arguments and alternative visions impossible. By creating a fiction on "Slovene public" as articulated by opinion polls it conceals cultural and class differences within the society.

Key words: public opinion polls, journalism, production of news, eventfulness, pseudoevents, poll as event, essentialism.

UDC: 070:316.653(497.4)

Maruša PUŠNIK: NEWS POLITICS OF PUBLIC OPINION

Teorija in praksa, Ljubljana 2004, Vol. XLI, No. 3-4, pg. 678

This analysis of news containing public opinion polls (in Slovenian daily newspapers between 1991 and 2003) aims at unveiling the power mechanisms, which have been gradually cultivating collective memory of Slovenians in the process of forming a new national community. The article asserts that the radical shift between two national contexts in Slovenia in early 1990s is also the product of representations of polling results. The latter have gradually constructed Slovenian public opinion through journalistic techniques of selective memory or omission. Instead of promoting democratic practices and citizens' abilities to make informed decisions, based on a clear understanding of events and of knowing different opinions, these news reports become a tool for reproducing hegemonic state building formations.

Key words: journalistic discourse, public opinion polls, Slovenian daily newspapers, collective memory, public opinion, journalistic techniques, struggles for hegemony, national ideology, democracy

774

UDC: 070:659.2

Melita POLER KOVAČIČ: JOURNALISTIC ROUTINE AND THE (OVER)POWER OF OFFICIAL NEWS SOURCES

Teorija in praksa, Ljubljana 2004, Vol. XLI, No. 3-4, pg. 690

The power of the journalistic discourse is the power of its subjects. A journalist, who is supposed to control all phases of a communication process, loses his/her place as a subject. One important dimension of control is access to the media. Dominant social elites occupy the position of journalistic subjects regarding information gathering and selection. Organisational routines in the media also impact the structure of newsgathering: daily newsgathering routines multiply favourably the access by official sources. A content analysis of daily news reporting regarding Slovenia joining NATO reveals a high level of routine newsgathering channels and the domination of official sources. Thus, mainly official sources and NATO supporters had preferential access to the news discourse, and, therefore, the potential of making an impact.

Key words: journalistic discourse, news sources, news routine, access to media, newsgathering channels, democracy

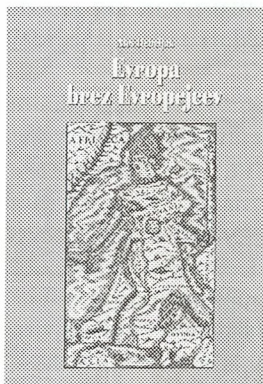
Monika KALIN GOLOB: THE POWER OF LANGUAGE - SELECTION OF FACTS AND WORDS

Teorija in praksa, Ljubljana 2004, Vol. XLI, No. 3-4, pg. 703

The author analyses language and style of reports and commentaries in Slovene daily newspapers regarding Slovenia's integration into NATO. The press coverage shows a usage of language means (idioms, metaphors, substandard words) with which journalists appeal to readers, evaluate and persuade. This is a deviation from genre and language conventions. On the other hand, commentaries are poor on foregrounding events, or they become stories full of substandard (oral) elements and melodramatisation, suggesting a tabloidization of Slovene newspapers. Since language is a "highly constructive mediator," its power is intensified in these newspapers, because of a (mis)use of stylistically marked, linguistic means instead of the employment of information and verified facts, and by the use of everyday language and "average" addressees in the commentaries.

Key words: linguostylistics - newspaper style - report, editorial - style norm

Nove knjige Založbe Sophia

Aleš Debeljak

EVROPA BREZ EVROPEJCEV

Kaj je Evropa? Kdo je Evropejec? Bomo Slovenci z vstopom naše države v Evropsko unijo maja 2004 že tudi stvarno deležni ne samo pravic, ki izvirajo iz članstva naše države, ampak tudi spoštovanja, ki izhajajo iz družjenja med enakimi? Kako dolgo bo trajalo, da se bo evropski mentalni prostor osvobodil dediščine razdeljene celine, ki je na zahodu Evrope sprožala globoko in dolgo trajajočo sumničavost do dežel in ljudi na terra incognita njenega vzhoda? Takšna vprašanja si bržkone zastavlja vsak, ki vsaj malo razmišlja o Evropi, tej "širši" domovini Slovencev.

Aleš Debeljak, dr. sociologije, profesor in predstojnik Centra za preučevanje kulture in religije na Fakulteti za družbene vede v Ljubljani, pesnik in esejist, čigar dela so prevedena v številne svetovne jezike, v tej knjigi nanje odgovarja tako, da kritično analizira in informativno predstavi razvoj

evropske ideje in temelje sodobnega oblikovanja Evrope, pri tem pa še zlasti pozorno osvetljuje problematiko skupnega duhovnega okvira, poti do kulture soglasja in solidarnosti, odnos med patriotizmom in nacionalizmom, vlogo evropskih političnih in ekonomskih elit ter pomen (odsotne) evropske javnosti in razmerje med slovenskimi in evropskimi plastmi identitet v današnjem nestabilnem svetu.

V zajetnem paketu knjig na temo Evropa in Evropska unija, ki v zadnjem času izhajajo v slovenščini, je Debeljakova knjiga izjemna v tem, da domači avtor hkrati ponuja premislek sodobnega slovenskega položaja v odnosu do evropske paradigme in razlaga žive ideje in poglede, ki krožijo v evropskih znanstvenih, kulturnih in nenazadnje političnih debatah. Debeljak nam tolmači Evropo v svojem značilnem pripovednem slogu, ki ob zgodovinskih informacijah, literarnih reminiscencah in avtobiografskih doživljajih nagovarja, svari in sili k razmisleku o naši usodi v Evropi XXI. stoletja.

Obseg: 145 x 210 mm, 232 str., trda vezava

Zbirka: Spekter

Prodajna cena: 4.200 SIT

Ivan Svetlik, Branko Ilič (ur.)

RAZPOKE V ZGODBI O USPEHU**Analiza upravljanja človeških virov v Sloveniji**

Avtorji:

Nevenka Černogoj Sadar, Miroljub Ignjatović, Branko Ilič, Aleksandra Kanjuo Mrčela, Andrej Kohont, Anja Kopač, Anton Kramberger, Matej Makarovič, Dana Mesner Andolšek, Jana Nadoh, Klement Podnar, Miroslav Stanojevič, Ivan Svetlik, Janez Štebe, Martina Trbanc in Petra Vladimirov

Avtorji knjige "Razpoke v zgodbi o uspehu" so sodelavci Centra za proučevanje organizacij in človeških virov na Inštitutu za družbene vede Fakultete za družbene vede Univerze v Ljubljani. Knjiga osvetljuje slovensko "zgodbo o uspehu" z vidika uporabe človeških virov in v primerjavi s stanjem v državah EU. Navajamo nekaj ključnih izizov, na katere odgovarjajo avtorji:

- vloga izobraževanja pri razvoju človeških virov na nacionalni ravni, s poudarkom na večji uporabnosti znanja,

- večjem nadzoru kakovosti izobraževanja in posledični večji konkurenčnosti gospodarstva;
- intenziviranje dela kot eden osrednjih "dosežkov" tranzicije, obenem pa neproduktivno trošenje človeških virov zaposlenih, tj. zanašanje managementa bolj na pridnost kot na umnost delavcev;
- povečevanje mobilizacije človeških virov, ki se odvija neenakomerno v zasebnem in javnem sektorju, kjer je prvi sektor nedvomno bolj obremenjen, ter brezposelnost kot neposreden izraz "nemobiliziranih" človeških virov;
- odločujoči vpliv splošnega in kadrovskega managementa na ravni sistemov zaposlovanja z vidika razmeščanja, pretakanja in uporabe človeških virov;
- pomanjkanje neposredne participacije kot sredstva za mobilizacijo ustvarjalnih moči zaposlenih ter šibkejša razvitost socialnega in intelektualnega kapitala v pomenu medsebojnega zaupanja, sodelovanja in prenosa znanja.

Primerjalna analiza, podana tudi v grafih, tabelah in z drugimi podatkovnimi bazami, nam pokaže, da je za Slovenijo značilen model neintenzivnega/šibkega upravljanja človeških virov, da v slovenskih organizacijah ni tesne povezave med inovacijami in konkurenčnostjo, da so izrazito usmerjene na notranje trge delovne sile in da je prožnost zaposlovanja šibka, zato pa se povečujejo t. i. neprijazne oblike dela, kot so delo za vikend in v izmenah, nadure, delo za določen čas ipd.

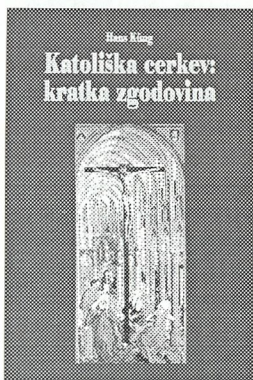
Če se bo takšen trend nadaljeval, zgodbe o uspehu iz preteklega desetletja seveda ne bo več mogoče nadaljevati, opozarjajo avtorji. Knjiga je eden od pripomočkov za usposabljanje/povečevanje znanja zlasti za kadrovske in vodstvene delavce v različnih organizacijah ter analitike in usmerjevalce strategij nacionalnega razvoja, od sociologov in ekonomistov do ustreznih ministrstev in drugih državnih nivojev. Zato vam jo toplo priporočamo. Knjiga je opremljena s slovarčkom osnovnih pojmov, povzetki ugotovitev v slovenščini in angleščini ter z beležko o avtorjih.

Obseg: 328 str., 170x240 mm, mehka vezava

Zbirka: Alfa

Prodajna cena: 4.991 SIT

777

Hans Küng

KATOLIŠKA CERKEV: KRATKA ZGODOVINA

Prevod: Marjan Sedmak

Hans Küng (roj. 1928), dr. filozofije in eden najbolj uglednih katoliških teologov 20. stoletja, je bil vrsto let profesor na Univerzi Tübingen, njegova dela o zgodovini katoliške cerkve, smislu krščanstva in idejnem razvoju Cerkve pa imajo širok krog bralcev po vsem svetu.

Küngova kratka zgodovina katoliške cerkve predstavlja razvoj krščanstva od njegovih začetkov v Palestini do nastanka univerzalne cerkve, travme v razkolu zahodne in vzhodne cerkve, njeno utrjevanje v srednjem veku, novo travmo, ki jo je pomenil Lutrov reformizem, njeno vlogo v razsvetljenstvu in moderni dobi, vse do njenega delovanja v času obeh svetovnih vojn in današnje usmeritve pod pontifikatom Janeza Pavla II.

Küngu v tej zgodovini zanima sprememba vloge in moči papežev, kakor tudi koncilov, škofov, kardinalov in klerikov sploh; osvetljuje nastanek (in ponarejanje in prirejanje) osrednjih dogem Cerkve, kot sta papeška nezmljivost ali brezmadežno spočetje Marije; kritizira zahtevo po celibatu, ki je v prvotnem krščanskem izročilu ni, kot tudi glede na izvirno izročilo kristjanov neupravičeno podrejeni položaj žensk v Cerkvi; ukvarja se z bojevanjem Cerkve zoper herezije in drugoverce, s križarskimi vojnami in misijonarjenjem, predvsem pa z nasprotovanjem Cerkve modernosti in njenim molkom ob holokavstu v polpretekli zgodovini.

Za modernizacijo Cerkve v sodobnem svetu ima osrednje mesto Drugi vatikanski koncil (1962-65), sklican

pod Janezom XXIII., ki je sprejel pomembne reforme doktrine in prakse RKC. Na njem je imel aktivno strokovno vlogo tudi Küng, ki je reformno usmeritev Cerkve odločno zagovarjal še naprej v pokoncilskem obdobju. Toda Cerkve je pod papežem Pavlom VI. in nato Janezom Pavlom II. skrenila s te usmeritve, Künga pa leta 1979 izobčila. Prepovedala mu je poučevanje, kar je tedaj sprožilo val protestov v evropski javnosti. Povod za to je našla v njegovem oporekanju dogmi papeške nezmotljivosti.

Küngova zgodovina katoliške cerkve je pisana v duhu ekumenizma in afirmacije pristnega krščanstva kot oznanjevalca ljubezni, solidarnosti in bratstva, v kritičnem dialogu s Cerkvijo, ki bi se morala po njegovem prepričanju prilagajati življenju današnjega časa in ohranjati pristne krščanske vrednote.

Delo je opremljeno s kronološko preglednico ter imenskimi in pojmovnimi kazalom.

Kot je Küng napisal v kratkem predgovoru k slovenski izdaji, je namenjeno "zlasti mlademu rodu, angažiranim in čutečim ljudem, pa tudi teologom, duhovnikom in laikom, ki jim gre za delovanje Rimskokatoliške cerkve v duhu današnjega časa".

Obseg: 216 str., 145 x 205 mm, trda vezava

Zbirka: Spekter

Prodajna cena: 4.000 SIT

Zhuang Zi

KLASIK DEŽELE JUŽNE ROŽE

Prevod in spremna beseda: dr. Maja Milčinski

Maja Milčinski, profesorica za azijske filozofije in religije na Filozofski fakulteti v Ljubljani, je doslej v slovenski jezik prevedla ali v lastnih delih predstavila bogato dediščino in ključne misleče zlasti kitajske, japonske in indijske filozofsko-religijske tradicije. V pričujočem delu se predstavlja klasični avtor kitajske daoistične misli, Zhuang Zi (verj. 369-386 pr. n. št.), ki velja ob Lie Ziju in Lao Ziju za najpomembnejšega predstavnika šole daoizma. Ta je skupaj s konfucijanstvom osnova starokitajske religiozno-filozofske prakse.

Obe tradiciji si delita veliko idej o človeku, družbi, vladarju, Nebu in univerzumu, daoizem pa se odlikuje po bogastvu zgodb, prispodob in

paradoksov, po iskanju drugačnih orodij na poti do Resnice in harmoničnega življenja. Mističnost je nujna spremljevalna značilnost daoizma in tudi Zhuang Zijevega dela.

V Zgodovinskih zapiskih iz leta 100 pr. n. št., ki so še najbolj zanesljiv biografski vir o Zhuang Ziju, med drugim piše: "Njegova literarna in dialektična izurjenost je bila takšna, da so bili najboljši učenjaki tiste dobe nesposobni zavrniti njegovo radikalno kritiko konfucijanske in mohistične šole".

Zhuang Zijeve zgodbe "odznavajo in odsevajo naše življenjske situacije, prek njih vzpostavljamo svojo lastno avtonomijo posameznega trenutka, ki je dober, ne glede na to, kaj nas doleti", sklene Maja Milčinski v spremni besedi.

Zhuang Zijevo delo je po literarni plati knjiga za sladokusce, po vsebinsko-sporočilni pa je eno ključnih del za spoznavanje kitajske filozofije in religijske tradicije.

Obseg: 336 str., format 145 x 205 mm, trda vezava

Zbirka: Spekter

Prodajna cena: 5.000 SIT

Shlomo Avineri, Avner de-Shalit (ur.)

KOMUNITARIZEM IN INDIVIDUALIZEM

Prevod: Gregor Adlešič

Spremna beseda: dr. Igor Lukšič

V 80. letih prejšnjega stoletja je v liberalni politični filozofiji zasedla osrednje mesto razprava med t. i. komunitaristi in individualisti, v katero so se vključila največja imena sodobne politične misli in ki je daljnosežno vplivala na koncept socialne države, pravične družbe, državljanstva, razmerja med dolžnostmi in pravicami države in podobno.

Urednika pričujoče knjige, Shlomo Avineri in Avner de-Shalit, profesorja na Hebrejski univerzi Jeruzalem in Univerzi Oxford, sta bila tudi sama v žarišču te razprave in tako je nastalo danes že klasično delo, ki predstavlja izbor spisov ključnih zagovornikov komunitarizma in individualizma: Johna

Rawlsa, Alasdaira MacIntyreja, Charlesa Taylorja, Michaela Sandla, Ronalda Dworkina, Roberta Nozicka, Amy Gutmann, Marylin Friedman, Willa Kymlicka, Davida Gauthierja, Michaela Walzerja in Davida Millerja. Njihovi prispevki odražajo različne poglede na razmerje posameznika in družbe in preučujejo njihove vplive na politično življenje modernih družb. Medtem ko individualisti zagovarjajo primat pravic in nevtralnost politične oblasti, družbo pa razumejo kot prostovoljno zvezo, vzpostavljeno zaradi vzajemne koristi, komunitaristi trdijo, da posamezniki ne morejo živeti ločeno od svoje družbe, kulture in zgodovine in da je njihovo življenje mogoče razumeti le iz tega konteksta. Obe usmeritvi iz različnih izhodišč preučujeta zlasti:

- vrednote in moralne vezi v skupnosti,
- svobodo in osebnostno avtonomijo posameznika,
- pomen članstva v skupnosti in načela podeljevanja državljanstva, posebno v primeru migracij in nastajanja novih držav,
- koncepte dobre družbe in vprašanja egalitarnosti, solidarnosti in pravičnosti,
- položaj žensk in subkultur v različnih skupnostih,
- povezovanje, kooperacijo in reprezentativnost v družbenih skupnostih itd.

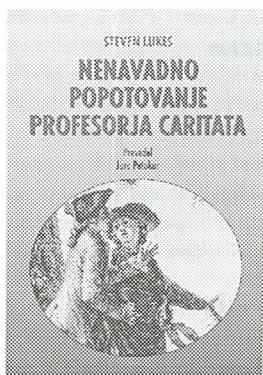
V spremni besedi je dr. političnih ved Igor Lukšič s Fakultete za družbene vede v Ljubljani strnjeno prikazal razvoj komunitarističnih idej in njihovih različij v praksah ameriških, evropskih in azijskih držav.

Delo je opremljeno z avtorskim in pojmovnim kazalom, beležko o avtorjih in priporočeno literaturo. V naš prostor prinaša doslej malo znano filozofijo komunitarizma, še vrednejši pa je njegov prispevek k razumevanju sodobnih debat o tem, kako doseči dobro družbo.

Obseg: 244 str., 145 x 205 mm, mehka vezava

Zbirka: Sodobna družba

Prodajna cena: 4.000 SIT

Steven Lukes

NENAVADNO POPOTOVANJE PROFESORJA CARITATA

Prevod: Jure Potokar

Steven Lukes, tudi sam ugleden politični filozof in sociolog, je z zgodbo o popotovanjih profesorja razsvetljenstva Caritata naredil za politično teorijo isto kot Gaarderjev Zofijin svet za filozofijo. V filozofskem romanu, podnaslovljenem Komedija idej, je duhovito in barvito predstavil novejšo zgodovino zahodne politične filozofije in različne politične teorije in ideologije naše dobe.

Junak tega romana, napisanega v duhu Voltairovega Kandida ali Swiftovih Guliverjevih potovanj, Nicolas Caritat, začne svoje popotovanje z begom iz zapore v državi Militariji, kjer je bil obtožen širjenja optimizma. Pomaga mu gverilska skupina Vidna roka, ki ga pošlje na misijo: najti najboljši možni

svet. Caritat obišče države, ki jih na naših zemljevidih ne boste našli: Utilitarijo, Komunitarijo, Proletarijo, Libertarijo in Egalitarijo; v spremstvu duhovnih sogovornikov, klasikov razsvetljenstva, Condorceta, Kanta, Huma, Rousseauja in drugih doživlja grenko izkustvo do fanatizma prignanih udeležanj političnih idej.

Na Caritativi poti se tako srečamo ne le s ključnimi idejami razsvetljenskih mislecev, ampak tudi soočimo s koncepti sodobne demokracije, kot so svoboda, pravičnost, enakost, strpnost, solidarnost in druge.

Ta domiselni sprehod skozi sodobne idejne in sociopolitične razprave sicer meri v prvi vrsti na (bodoče) humanistične izobražence, ki bodo v njem našli tudi nazorno sliko, kako se teoretske politične ideje, kot npr. iz dela Komunitarizem in individualizem, udeležajo v praktičnem življenju modernih družb in držav, kot roman pa je pravzaprav brez omejitev publike.

Obseg: 276 str., 145 x 205 mm, mehka vezava

Zbirka: Beseda

Prodajna cena: 4.000 SIT

Knjige lahko naročite z 20% popustom pri založbi:

Založba Sophia, Slomškova ulica 6, 1710, 1001 Ljubljana,

tel.: +386 1 434 49 35, fax: +386 1 434 49 38

e-mail: z.sophia@siol.net, www.zalozba-sophia.si

ČLANKI

Besedilo. Teorija in praksa (TIP) sprejema v presojo za objavo originalna znanstvena in strokovna besedila, ki še niso bila objavljena drugje niti niso drugje v recenzentskem postopku. Besedila (vključujoč reference in opombe) naj bodo enostransko izpisana v treh izvodih na papirju formata A4 z 1,5 vrstičnim razmikom. Vse strani besedila morajo biti zaporedno oštevilčene. Izpisu je treba priložiti besedilo na 3,5-palčni disketi, na kateri naj bo poleg imena in priimka avtorja označen tudi računalniški program v katerem je besedilo pripravljeno (na primer Microsoft Word 97).

Besedila pošljite na naslov: Teorija in praksa, Fakulteta za družbene vede, Kardeljeva pl. 5, 1000 Ljubljana, Slovenija. E-pošta: teorija.praksa@uni-lj.si.

V kolikor je besedilo poslano po elektronski pošti na naslov uredništva, izpis treh kopij ni potreben.

Zaradi dvostranskega anonimnega recenzentskega postopka naj prva stran besedila vsebuje le naslov besedila brez imen avtorjev. Imena avtorjev naj bodo izpisana na posebni naslovni strani pod naslovom prispevka, skupaj s strokovnim nazivom in trenutno zaposlitvijo, s polnim naslovom, telefonsko številko, elektronsko pošto ter na povzetku. Besedilo mora spremljati izjava avtorja, da besedilo še ni bilo objavljeno oz. ni v pripravi za tisk. Uredništvo zavrnjenih besedil ne vrača.

Dolžina besedil. Znanstveni in strokovni članki naj praviloma ne presegajo 8000 besed; pogledi, glose, komentarji in publicistični zapisi naj obsegajo do 3000 besed; recenzije do 1500 besed.

Naslovi. Naslovi morajo biti jasni in povedni. Glavni naslov ne sme presegati dolžine 100 znakov. Besedila daljša od 1500 besed morajo vsebovati podnaslove.

Povzetki. Izvirni znanstveni članki morajo biti opremljeni s povzetkom in smiselnimi ključnimi besedami (oboje v slovenskem in angleškem jeziku) v obsegu do 100 besed. Povzetki naj vsebujejo natančno opredelitev teme besedila, metodo argumentacije ter zaključke.

Tabele in slike morajo biti izdelane kot priloge (ne vključene v besedilo) z jasnimi naslovi. Vsaka tabela in slika mora biti izpisana na posebnem listu papirja. V besedilu naj bo okvirno označeno mesto kamor sodijo.

Opombe morajo biti v besedilu jasno označene z zaporednimi številkami od začetka do konca, nadpisane na ustreznem mestu v besedilu in po enakem vrstnem redu razvrščene pod besedilom. Število in dolžina opomb naj bo omejena.

Opomba o avtorju in zahvala vključuje informacije o organizacijski povezanosti avtorja (avtorjev), ki so relevantne za obravnavano problematiko, ter o finančnih in drugih pomočeh pri pripravi besedila.

RECENZENTSKI POSTOPEK

Uredništvo uporablja za vse članke obojestransko anonimni recenzentski postopek. Članke recenzirata dva recenzenta. Uredništvo lahko brez zunanje recenziranja zavrne objavo neustreznega članka.

NAVAJANJE

Reference v besedilu: Osnovna oblika reference v besedilu je (Novak, 1994). Za navajanje strani uporabljajte (Novak, 1994:27-8). Če je več avtorjev besedila, uporabljajte v tekstu obliko (Novak et al., 1994:27), v seznamu literature pa navedite vse avtorje. Če ne uporabljate prve izdaje knjige, napišite tudi letnico prve izdaje (Novak, 1953/1994:7). Več referenc hkrati ločite s podpičjem (Novak, 1994:7; Kosec, 1998:3-4; Kosec, 1998a:58). Če navajate več del istega avtorja, objavljena v istem letu, dela med sabo ločite s črkami a, b, c, itd. (Novak, 1994a:27-9) (Novak, 1994b:1).

Seznam referenc: v seznam referenc vključite vse uporabljene vire. Seznam referenc mora biti urejen po abecednem redu priimkov avtorjev ter v primeru istega avtorja po časovnem zaporedju izdaje.

Knjige: Avtorjev Priimek, Ime (letnica izdaje knjige): Naslov knjige: Morebitni podnaslov. Kraj: Založba.

Na primer: Geertz, Clifford (1980): Negara: The Theatre State in Nineteenth-Century Bali. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Zborniki: Avtorjev Priimek, Ime (letnica izdaje zbornika): Naslov prispevka v zborniku. V Ime Priimek urednika (ur.), Naslov zbornika, strani prispevka. Kraj: Založba.

Na primer: Palan, Ronen (1999): Global Governance and Social Closure or Who is to Governed in an Era of Global Governance? V Martin Hewson in Timothy J. Sinclair (ur.), Approaches to Global Governance Theory, 55-72. Albany: State University of New York Press.

Članki: Avtorjev Priimek, Ime (letnica izida članka): Naslov članka. Ime revije Letnik(številka): strani.

Na primer: Bachrach, Peter in Morton S. Baratz (1963): Decisions and Nondecisions: An Analytical Framework. American Political Science Review 57(3): 632-42.

Svetovni splet (WWW): Avtorjev Priimek, Ime (letnica): Naslov. Dostopno preko Internet naslov, datum dostopa.

Na primer: Deleuze, Gilles (1978): Spinoza. Dostopno preko <http://www.imaginet.fr/deleuze/TXT/240178.html>, 10.1.2001.

RECENZIJJE KNJIG

TIP sprejema v objavo recenzije domačih in tujih znanstvenih del, ki niso starejša od dveh let. Recenzije naj ne presegajo 1500 besed. Na prvi strani zgoraj naj bo v prvi vrstici napisano ime avtorja recenzirane knjige, v drugi z odebeljeno pisavo naslov in morebitni podnaslov knjige, v tretji vrstici pa je treba navesti sledeče podatke: naziv izdajatelja, kraj izdaje, leto izdaje dela in število strani. Recenzija se podpiše na koncu besedila.

č 73

186 613/2004

900403001,3/4

COBISS

ČLANKI

FRANC MALI, MARJAN BREZOVŠEK

CIRILA TOPLAK, BORIS ŽNIDARIČ

ANDREJA KVAS, JANKO SELJAK

RELIGIJA IN ATEIZEM

MARKO KERŠEVAN, MARJAN SMRKE

VARNOSTNA POLITIKA

VINKO VEGIČ, VLADIMIR PREBILIČ, KRISTINA OBER

DIPLOMACIJA

MARKO KOSIN, KRISTINA PLAVŠAK KRAJNC

SLOVENSKO NOVINARSTVO IN DEMOKRACIJA

BREDI LUTHAR, MARUŠA PUŠNIK

MELITA POLER KOVAČIČ, MONIKA KALIN GOLOB

